

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM,
1908—1910. CYCLUS

A GÖRÖG FELVILÁGOSODÁS
TUDOMÁNYA

*

HIPPOKRATES

ÍRTA

HORNYÁNSZKY GYULA

AZ 1911-DIK ÉVI ILLETMÉNY ELSŐ KÖTETE

A GÖRÖG FELVILÁGOSODÁS
TUDOMÁNYA

*

HIPPOKRATES

ÍRTA

HORNYÁNSZKY GYULA

A GÖRÖG FELVILÁGOSODÁS TUDOMÁNYA

*

HIPPOKRATES

ÍRTA

HORNYÁNSZKY GYULA

Ὁ βίος βραχύς, ἢ δὲ τέχνη μακρή,
ἔ δὲ καιρὸς ὀξύς, ἢ δὲ πείρα σφαιερή,
ἢ δὲ κρίσις χαλεπή.

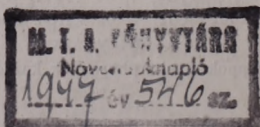
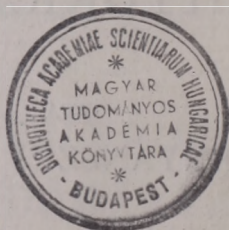
A hippokratesi Aphorismák kezdete.

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1910.

108728

Hornyánszky Viktor csász. és kir. udvari könyvnyomdája Budapesten.

BEVEZETÉS.

---

1. A felvilágosodás fogalma.

A görög történet azon korszakát, mely a Kr. e. V. század utolsó évtizedeire esett, mások példáján indulva a *felvilágosodás* névvel illettem. De szükségét érzem egyúttal, hogy ez elnevezést közelebbről igazoljam. Annyival inkább, mert a szót nem akarom abban a határozatlan tartalmában meghagyni, melylyel manapság többnyire használják; de nem is eredeti, idealis fogalmazásában, melylyel keletkezésének idején — a XVIII. század vége felé — *Kant* és *Mendelsohn* iparkodtak róla elméleti módon számot adni.

„*Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit*“; e szavakkal kezdi a königsbergi bölcs a fogalmunknak szentelt értekezését (Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung, 1784); folytatólag meg a felvilágosodás főelvének a sapere aude-t mondja („Habe Muth, dich deines eigenen Verstandes zu bedienen!“); egyedüli feltételének meg a szabadságot, még pedig a legártatlanabbat az összes szabadságok közt, azt, melyet e szavakkal ír körül: „von seiner Vernunft in allen Stücken öffentlichen Gebrauch zu machen.“ *Kant* kortársa és barátja *Mendelsohn*, a ki tán nemcsak a

kérdéses szellemnek, hanem az akkor még csupán könyvekben élő szónak népszerűsítéséhez is hozzájárult, már valami concretebbet fűz a felvilágosodás fogalmához. Egész műveltségünket a *culturába* és a *felvilágosodásba* bontja szét, s míg azt a gyakorlati képességben látja megvalósulni, ezt, a felvilágosodást az *elméleti* tudásban és készségben, melylyel az emberi élet ügyeiről jelentőségük és az ember rendeltetésével való kapcsolatuk szerint észszerűen tudunk gondolkozni (Über die Frage: was heisst aufklären? Gesamm. Schrift. 1843. III. 399. köv. 1.).

Azóta, Kant és Mendelsohn óta, egy egész századnak, a XIX. századnak fejlődése lényegesen megváltoztatta a gondolati tartalmat, melyet a felvilágosodásnak mai napig fenmaradt kifejezésével egybekötünk. Időközben világosságot kerestünk és találtunk is sokszor ott, a hol a XVIII. század csak sötétséget vett észre, és megfordítva: beláttuk, hogy nem minden kétségtelenül világos ama körben és pontokon, a hol gondolkozásunk elődei csupán fényről tudtak beszélni (a sugaras nap képe alatt „foecundo lumine fulget“ volt az aláírás *Chr. Wolf* egyik könyvének címlapján). A felvilágosodás fogalma, mely a lelkünk sötét és világos részét és elemeit mereven szétválasztó, finomabb elemzés nélkül egymással szembeállító primitív lélektanon alapult, hitelét veszttette. Önámításnak tünt ki a valamikor büszke szó, melylyel a gondolkozó ember saját nagyságáról kívánt hitet vallani: felvilágosodás! Mindenkép, minden tekintetben önámításnak? Erre csak egy történetbölcészeti fejtegetés képes feleletet adni, melyet azért bocsátok a görög felvilágosodás története elé, hogy ez által történeti összegezéseink alapvető fogalmát tisztázzuk magunkban.

Az emberiség története *eszmék* formájában játszódik le. Nem annyit jelent ez, hogy az eszmék váltakozásai: a régiek elmúlása és újak keletkezése, az egész történetet magukban foglalják. Az eszmék már *reflexiói* a szókba nem önthető közvetlen lelki állapotnak, értelmi kifejezői ösztöneinknek, törekvéseinknek, érzelmeinknek. S olykor nem is hű kifejezői. Olykor a meggyőződés erejével és őszinteségével hirdetett tanok mögött csak azért lappang a valóság, hogy alkalomadtán meghazudtolja azokat. A történetnek nem is utolsó sorban ad magyarázatot az érzés és gondolat ezen ellentéte. De viszont a lélek egészére kiható valamely változást minden történeti eszme feltételez, még akkor is, ha lét és reflexio nem fedik egymást. S az eszme — ha a valónak nem is azonos értelmű kifejezése — képes a maga részéről is visszahatni azon érzések módosítására, melyekben gyökerezik.

Az eszme már reflexio, de azért nem hidegen szemlélődő gondolat. Lelki forrásának mélyéből magával hozta és megőrizte az *érzelem* melegségét, s a mi még fontosabb: az *akarás* erejét. Ha minden élő képzetben egyébként is megvan az *önmegvalósításra* irányuló törekvés, az eszméket első sorban ilyen akaró képzeteknek kell felismernünk. Eltöltik a tudatot, meg nem hagyva ott mást, mint csak a mi őket erősíti; akár az érzés közvetlenségéből, akár más eszmékkal való küzdelem árán jutottak uralmukhoz. S hatásukban kifelé mindenkép, minden akadály legyőzésével azon tartalmat kívánják megvalósítani, melyel azután saját magukat projiciálták.

Az eszmék e munkáját nagyban elősegíti az a medium, a melyben a munka végbemegy. Mert e

medium az egész *társadalom*. Az eszme csak annyiban egyéni, a mennyiben minden tudatos állapot az egyénhez van kötve. De keletkezésében, gyarapodásában, tartalmánaksokakra kiható közösségében az egész collectivum a feltétele. Innen nyeri hatalmát, erejét, mely egy a sokaságéval; innen *suggestív* képességét, mely kiemeli az egyes zárkózottságából, hogy a közlés ezerféle módján az együttélők közös tulajdonává tegye. Ezért ragad magával névtelen egyetemességében népeket és korokat, hogy azután elmuljék, a mint jött, s egy új, szerencsésebb versenytársnak engedje át a helyet. S bár a míg él, nemcsak sokszerű, hanem sokféle életet kell élnie az érte rajongók és általa gondolkozók fejében, a küzdelem nyilvános piacán a nevében gyártott *jelszók* gondoskodnak majd arról, hogy az együttérzés együvé tartozássá alakuljon ki.

Az eszmék reflectált, akarati és collectiv jellegét kiemelve csak nagyjában írtuk le azokat, nem merítettük ki tulajdonságaikat. Ezek mindenekelőtt ama *törekvés körök* szerint fognak váltakozni, melyekbe az eszmék tartoznak. Mások lesznek az *erkölcs*, a *vallás*, a *politika* eszméi és mások, a melyek a *tudomány* vagy *művészet* talaján keletkeztek; mások már nemcsak belső tartalmukban elkülönülően, hanem azon közösség száma és jellege miatt is, melyhez fordulnak. De bennünket az eszmék ez irányú osztályozása most kevésbé érdekel; általánosabb lélektani alapra van szükségünk az eszmék elkülönítésénél. S ez alapon egyelőre *érzelmi* és *rationalis* eszméket fogunk egymás mellé állítani.

Az előbbieket első sorban az elnevezés jellemezze. Érzelmieknek mondjuk őket, mert gyökerük épp úgy, mint a magok által kijelölt cél és rendeltetés végső

határa valamely érzelem. Egy a sokfélék közül; de a lényegeset emelve ki, közelebből az érzelmek két fajtáját tekinthetjük itt számottevőnek. Az emberi függés érzelmeit valamely, körülkőn kívül eső hatalomtól vagy októl, és azután az összetartozás érzelmeit embertársaink körén belül. Tehát a legtágabb értelemben vett *vallási* és *socialis* érzelmeket. És bármennyi változásnak, fejlődésnek legyen is tárgya az az eszme, mely e függésnek vagy összetartozásnak valamely formát keres; lássa bár a hordák önkénytelen együttélésén túl a nemzeti vagy akár nemzetközi kapcsolatban a maga igazát, s a primitiv bálványimádás helyett a pantheismus gondolatában: végső eredményben emberi természetünk és helyzetünk *alapérzelmeit* iparkodik kielégíteni. Ebből a szempontból *primordialisaknak* kell tekintenünk azon ideákat, melyek érzelmeink önkénytelenségén épülnek fel; de egyszersmind észre kell vennünk, hogy a fejlődés hosszú, sőt elképzelhetően leghosszabb vonalán is megtartanak eszméink valamit — a mindig kivételes abszolút tagadástól: a léha atheismustól és bűnös anarchismustól eltekintve — abból a primordialitásból.

Ez utóbbi gondolat hatása alatt kénytelenek leszünk az érzelmi eszmék körét megszorítani. Nem elegendő az érzelmekkel való bármilyen összefüggés, hogy joggal érzelmieknek nevezzük az eszméket (ekkor t. i. többé-kevésbé valamennyit, pl. a vallási reformációit is azoknak nevezhetnők). Az eszmék jellegét belső tartalmuknál tán még jobban az a *viszonyosság* határozza meg, melyben azok eredetüknél fogva más eszméinkhez, egész lelki világunkhoz illeszkednek. S az érzelmi eszmék útja már kezdettől az *egyenes vonalú folytonosság*, továbbításuk forrása

a *hagyomány*, gyakorlásuknak módja végül a *megszokás*. A mit kényszerű érzelmeink alapján hagyományként és a megszokás formái között az egyes korszakokban tisztelünk, az tartalma érzelmi eszméinknek. A mint ez eszméket kezdetben erejének önkénytelenségével az érzelem teremtette elő magából, folytatólag is az tartja fenn, erősíti, mélyíti, rendszerezi hozzájuk tapadó érdekével. Így válik az érzelem idővel a folytonosnak, a réginek, a conservativnek elvévé saját teremtményeivel szemben. Így záródik össze idővel egységes képű *világfelfogássá* azon érzelmi eszmék rendszere, melyek a culturális fokoknak megfelelő változásokban, de lényegében mégis egyféleképp állapítják meg Istenhez és embertársainkhoz való viszonyunkat. A hit kíséretében, a megnyugvás eredményével addig az időpontig, míg érzelmi eszméinket a *rationalisak* nem bolygatják meg.

Egészen más, már eredetöknél fogva más eszmék ezek, mint a melyekről eddig beszéltünk. Forrásuk ítélőképességünk, a *kritika*; még pedig első sorban a maga *negatív* oldaláról, a mennyiben az az érzelmi értékek megdöntésében látja a maga gondolati feladatát. Mélyen emberi természetünknek, lelki világunknak kényszerűségéből következik ez a *tagadás*. Eszme egyszerűen eszme mellé állítva a végnélküli egyhelyben maradást, mert a meg nem értést jelentené; magasan differentiált lelkiéletünkben a *tagadás az az ösvény, melyen át a régi az újhoz utat talál*. Ekként lesznek racionális eszméink a haladás hordozói még az esetben is, ha teremtésük az eliminálásban merül ki. A folytonosság helyett, a melyet az érzelmi eszmék zavartalan gyarapodása, szerves felhalmozódása idézne elő, *lökésszerűen* térítik ki az emberiség

fejlődését a maga egyenes pályájáról; megszakítva a hagyomány egyformaságát, felzavarva mindent a megszokás tétlenségéből. Feladatukkal összhangban a túlzás, a *radicalismus* alapsajátságai közé tartozik; már csak azért is, mert eszmék, s így még a negatio körében is a teljes mértékig meg akarják képzettartalmukat valósítani.

Pedig a racionális eszméknek hatása *positiv* módon is megnyilatkozik. Az érzés és *gondolat* küzdelmében, hol ez utóbbinak oldalán állanak, kelletlenül kevesebbre hajlandók ugyan becsülni emberi természetünk és helyzetünk megkötöttségét; de evvel kapcsolatban előttük a *saját magát meghatározó ember* jelentősége módon felül nagy lesz universalis sorsunk bizonytalanságával és egymásra utaltságunkkal szemben. Kétségkívül hatalmas erőket szabadítanak fel e fölfogás által és új pályákat nyitnak az emberi törekvések számára. Az önbizalom csodái, az egyéni versengés bámulatos eredményei az ő szereplésükhöz, az ő serkentő szavukhoz vannak kötve. De minden egyéni siker és culturánk minden gyarapodása sem tudja majd felejtetni a rationalismus hiányait: a végső erkölcsi értékek kevésbe vételét, az ész önámítását. Úgy, hogy folytatólag más eszméknek, kevésbé vérmeseknek, reálisabbaknak kell majd helyesbiteniök az élet azon tervezetét, melyet rationalismusunk rajzolt elénk.

Összegezõ, *synthetikus eszméknek* nevezhetjük ezeket a szükségkép előálló meggondolásokat (a sokszor oly együgyűen leszólt *reactio fegyvereit*), a melyek majd emberi feltételeink útjára kanyarítják vissza a kritika túlzásait, a szabadon csapongó gondolat munkakedvét és utópiáit. Az érzelmekhez térve vissza, ezeket igazolva, de mégsem abban az eszmekörben, melyben

azok a rationalismus feltamadása előtt éltek, hanem kétely és ideologia tanuságaitól helyesbített tapasztalatokat adva tovább hagyománynak, megszokásnak.* Addig a korszakig, a melyben a gondolkozás majd újból fellázad az érzelem tahetetlensége ellen és új formákat készít elő az élet számára.

Az eszméknek, s velök kapcsolatban egész emberi történetünknek az a fejlődése, melyet itt előadtam, nem ismeretlen. Sőt az eddigi történetbölcselet zavaros és egymásnak ellentmondó tételei közül mintha épp az az egy belátás fényeskednék növekvő elismerésben: a szerves fejlődés lassú menetét időközönként a gondolat szeretné siettetni, kiméletlenebbül bírálva, mint ezt a mult megérdemli, vérmesebb reményeket keltve, mint a minők beváltására akár maga vállalkozhatik. S ezzel épp az érzelmi és rationalis eszmék ütközőpontjára mutattunk rá. Mint a hogy rámutatott — logikai formába öltöztetve nézetét — *Hegel*, midőn a thesis és synthesis közé az *antithesist* állította be, és még kétségtelenebbül *Aug. Comte*, midőn az elme *methaphysikai* állapotáról beszélt, mint szükségképeni átmenetről a vallási és positiv megismerés között.

* * *

Áttérhetünk a *felvilágosodás* fogalmára. Mert előbbi fejtegetéseinkkel a rávonatkozó kérdést máris megoldottuk. *Felvilágosodási korszaknak azt a korszakot fogjuk nevezni, a melyben a rationalis eszmék az uralkodóak.* Olykor ugyanis — a társadalmi egység termé-

* Ha triviális hasonlatot keresünk, az emberi szellem fejlődését a dugóhúzó csavarvonalaihoz hasonlíthatjuk, a mint alulról fölfelé haladva a kiindulási pontnak síkjába térnek vissza.

szetes következményekép — a népeket életük minden megnyilatkozásában, a zárt rendszer látszatával, fogja el az az érzés- és gondolkozásmód, melyet a racionális eszmék nevével illetünk. S épp ez okból ilyen korok *jellegét* — a maga általános vonásaiban — a kérdéses eszmék részletezőbb elemzése által és a történeti tanuságok útbaigazításával előre meg is állapíthatjuk. Természetesen sohasem felejtve, hogy az egyén minden történeti schematisálás körén kívül esik, s így a maga akaratával, geniusával nem várt utakra is térítheti a társadalmi erőket (bár másrészt épp az egyéni munka a legutolsó következményekig kifejlesztve és túlzásaiban kidolgozva tüntetheti föl az általános irányzatokat); s nem tévesztve azt sem szem elől, hogy a törekvések más-más körében (a gyakorlati életben, tudományban stb. stb.) más és más alkalom kínálkozik a korszellem megnyilatkozására. Itt épp úgy, mint a társadalom különböző osztályaiban; korszellem — s a felvilágosodásnál is ilyenről van szó — közvetlenül és mélyebb hatással csak a műveltség magasabb osztályait érinti. Arra meg tán figyelmeztetni is fölösleges, hogy bár az emberiség történetében a felvilágosodási tendenciák időközönként újból és újból feltűnhetnek (sőt magyarázatunk szerint fel is kell tűnniök), azért még sem lesznek e korok ugyanazok. Csak hasonlóságot, csak alapjelenségekben mutatkozó egyezést szabad keresnünk az ujkori renaissance, a francia forradalom és az V. századbéli görögség története között.

A felvilágosodás kora mindenekelőtt erős *individualismust* fog mutatni. A gondolat az, mely felszabadít, s ezt a munkát csak egyénileg hajthatjuk végre. Gondolata s ennek akarása által emelkedik

az egyén társai fölé, s csak tudásának, képességeinek, tehát egyéniségének teljes megfeszítésével veheti ki az életből azt a legnagyobb részt, a melyre természetes életkedve törekszik. Ily *agonistikus* korban a küzdelemhez szükséges feltételekről is gondoskodni fognak. Az egyéni érték megbecslésén kívül, (mely egy általános vonású humanismussal fog karöltve járni) a *demokratikus* szellem nyitja majd ki lehető tágra a versenypálya kapuit. S a mit ez a szellem eltüntetni törekszik az egyéni különbségek-ből (gyilkos kezekkel fordúlva vissza az eszme ellen, mely megteremtésén buzgólkodott), azt más oldalról épp az egyéni verseny következtében előálló gazdasági és szellemi ellentétek fogják a társas életben pótlólag hozzájuk csatolni. A kor ideálja még a tömeg szemében is az erős ember marad. Az *egyéni szempont* tudományban, művészetben egyaránt érvényesülni iparkodik. Individualista lesz nemcsak a philosophus: egyéni munkával próbálkozik majd meg a költő és szobrász is, sőt még az orvos is egyénileg gyógyítja a *patienseit*.

A *gazdasági* élet általános fellendülését kísérve *tudomány és művészet* a felvilágosodás korában virágozni fognak. Mintha itt, a szellem e legmagasabb régióiban, keresne az ember ilyenkor kárpótlást a régi rend csak imént elvesztett hitéért. A tudomány nem lesz aprólékos és részletekbe fúló; sőt minden mikrologia helyett a *philosophiával* való szoros kapcsolat fogja e korok tudományát jellemezni. Hisz új világ teremtéséről van szó s ez nem mehet végbe a tudás új értékeinek legáltalánosabb szempontú és lehetően széles körű megvitatása nélkül; a szakszerű tudományt olykor valóságos védelemben kell részesí-

teni a bölcsészeknek mindent elfedő általánosságai ellen (Hippokrates). Magának a philosophiának körén belül meg az ismerettani elméletek állanak a közép-pontban. S bármilyen eredményre is jussanak ezek, akár érzékelésünkben, akár gondolkodásunkban találja is meg az elmélkedő a biztos tudás, az igazság forrását: tulajdonképen mindig a saját magára büszke ember beszél hozzánk ez elméletekből. Egyébként, gondolkozásának általános jellegét illetőleg a felvilágosodás kora az *intellectualismusnak* hódol; hisz tán olyan időszakról van szó, melyben a magára eszmélő emberiség tudatosan először bukkant rá az ész hatalmára (Sokrates). S ha egyik oldalról a tiszta, minden előítélettől ment kutatásnak tárgyául főleg a természet kínálkozik (practikus okokból nem utolsó sorban a sokra becsült testi épség és egészség, az orvostudomány ügye), a másik oldalon még nagyobb hévvel veti magát a gondolkozás az emberi művek megismerésére, mert ezekben mindenütt és mindenkép önkényes elhatározásának eredményeit látja. A szabad, érzelmektől ment ész nagy erejében semmiféle felvilágosodás nem kételkedhetik. Kételyei, negativismusának e szükségszerű következményei, a mult hitére vonatkoznak; s a mennyiben kivételkép minden elmélet tagadásában csúcsosodnának is ki (Gorgias), a *gyakorlati élet* majd csak annál nagyobb, tágabb küzdőteret fog biztosítani az ész érvényesülésére a szavaival bármit elérő, mert feltétlen meggyőződést keltő szónoknak, az egész társadalmat önkénye szerint mozgó és idomító törvényhozónak, államférfiúnak.

A felvilágosodás az emberi viszonyok egész szövevényét *rationalismusával* (szabadjon a szót ebben a szűkebb értelemben is használunk) a *természetes*

okok és világos célképzetek kapcsolatpárjaira bontja szét. Itt szerinte az összes valóság mögött szándékos akarást kell feltételeznünk. S a mennyiben a *mult* magyarázatára egyáltalán vállalkozik (a felvilágosodás jellegénél fogva *anhistorikus*: Thukydides a jelent írja meg a jövő számára), a *mult* lassú úton, szerves módon és *collective* végbement alakulásait is avval az egyoldalúan egyéni és értelmi lélektannal interpretálja.

Persze első sorban a *vallás* kérdéseiben lesz a korszellem *rationalistikus* (erre vonatkozik a kifejezés eredeti használata is: *rationalismus est error omnia in divinis tollens supra rationem errantis posita*, Baumgarten, *Eth.* 52.)* Mivel okaiból mindent teljesen meg

* A *rationalismus* fogalma Hartpole *Lecky* híres munkájában is (*History of the rise and influence of the spirit of Rationalism in Europe*, 3. kiad. 1866, 2 köt.) főleg azon ellenkezést jelenti, melylyel európai műveltségünk utolsó századai a *theologia* dogmáit s a *vallásokban* rejlő csodaszerű elemet a *szabadgondolkodás* nevében visszautasították. Erről a szellemről mondja *Lecky* (a magyar fordítást idézem: *A fölvilágosodás keletkezésének és befolyásának történelme Európában*. Ford. *Zsilinszky Mihály*, 1872. I. 14. l.): „ez vezérli az embereket minden alkalmal arra, hogy a dogmatikai *theológiát* alárendeljék az ész és lelkiismeret szavának... Ez ösztönzi az embereket arra, hogy a történelemben előforduló mindenféle tüneménynek inkább természetes, mint csodaszerű okokat tulajdonítsanak, az egymásra következő *theologiai* rendszereket a szükséges *aspirációk* kifejezéseinek tekintsék és az erkölcsstanban csak azt fogadják el kötelesség gyanánt, a mit a lelkiismeret mond olyannak“. A *rationalismusnak* ez a szűkkörű fogalmazása könnyen érthető olyasvalakinél, a ki a középkor² gondolköréből menekül újkori műveltségünk vezető eszméihez. De pl. a görögségnél a *vallás* sohasem nehezedett *theologiai* rendszerként a *kedélyekre*, s így ott a *rationalismust* már ez okból is sokkal több irányú szellemi mozgalomnak ismerjük fel.

kíván magyarázni, az istenhitet is az ész követelményeihez kell szabnia, s ez úton valamely „természetes“ vallás elgondolásához és megalapításához jut. Mint a hogy a természetes szót, mely ez időkben a leghasználtabb és legnagyobb keletű jelszók közé tartozik, bármire szívesen foglalják le az emberek, a mit esetleges gondolkozásmódjuk által igazolni képesek. Végeredményben a „természetnek“ akármily különböző értelmezését fogadja is el ekként a felvilágosodás (lehántva az emberről a cultura bőrét, de többnyire megfélekezve a praeculturális bundáról), egy lesz mindig, mindenkor a mult pozitív, dogmákban és cultusban megszilárdult vallásrendszereinek támadásában. S mert „természetfölötti“ tekintélyen kívül érzelmi szükség követelte hitet vagy meggyőződést sem hajlandó sehol és semmi formában elfogadni, a racionalismus bomlasztó hatását az erkölcsiség felfogására is kiterjeszti. Sehogy sem tudva erkölcsi magunktartását az eudaimonismus és utilitarismus irányába beállított észszerűségből megmagyarázni (mint a hogy nem is lehet), *erkölcsi relativismust* prédikál (sophistika). Az ethika különben sem lesz e világfelfogás középponti érdeklődésében, még ha sokat is beszél róla. Az törekvéseivel, szükségleteivel az alacsonyabb igények körében a testi, a magasabb műveltség érdekével ha nem az elme, az aesthetika örömei és gyönyörei felé fordul (intellectuális és aesthetikai *hedonismus*).

A mozgékony, az eleven idők korszaka a felvilágosodás, a gyors szellemi termelésé és haladásé. Azt mondhatnók, hogy egész életét bizonyos *sthenikus* alapvonás jellemzi. A magány keresése és az elmélyedés helyett bizonyos könnyed *optimismussal* élnek, dol-

goznak az emberek sűrűn látogatott társas és politikai összejöveteleikben a nyilvánosság számára. A haza határain túl messze kihatóan; mert a szellemi horizon szélesedik, a *nemzetközi* kapcsolatok mind nagyobb areálra terjednek ki, s a szűkebb politikai közösségében szabadon mozgó egyén immár azon tágabb közösségekre is rátermettnek érzi magát. Vak bizodalommal; mert hisz szerinte nem is a született tehetségen fordul meg elsősorban az érvényesülés, hanem a mindenkitől egykép elsajátítható ügyességeken és tudáson. A *paedagogiának*, különösen tanító részének bármely felvilágosodás kelleténél nagyobb jelentőséget szokott tulajdonítani a racionális lélektan alapján. A tudományban meg határtalanul bízhatunk. Ezt annyival inkább úgy hiszi a felvilágosodás, mert többnyire könnyedén siklik át a kérdések nehézségei fölött, s gyorsan kész elméleteivel, észconstructióival, új fogalmaival és új neveivel kápráztatja el a netalán kétkedőt (*metaphysikájával*, a mint Comte mondotta). Táncsoló euphoriája a kort a felszínen lebegteti és visszatartja a mélységektől. S mintha az őszinte, auto-suggestiv bizodalom még a természeti kényszer előtt sem akarna meghátrálni. „Lehetetlen a feltevés — kérdi Condorcet, a francia felvilágosodás e tipikus képviselője — hogy az emberi nem testi tökéletessége oly határtalanul kiterjed, hogy immár semmi biztos időt nem állapíthatunk meg születése és pusztulása közé?“*

* *Progrès de l'esprit humain* (X. époque. Des progrès futurs de l'esprit humain.). A teljes francia szöveg így hangzik: Serait-il absurde maintenant de supposer que ce perfectionnement de l'espèce humaine doit être regardé comme susceptible d'un *progrès indéfini*, qu'il doit arriver un temps où la mort ne

Mi mindent vár egy ilyen kor az orvostudománytól, és minő vérmes buzgósággal munkálkodhatik az orvostudomány egy ilyen kor számára?!

Nagy vonásokban rajzoltam meg a felvilágosodási korok *általános* képet. Talán el is hagytam itt-ott valamit belőlük, olykor meg tán kelleténél concrétébb voltam az egyes sajtóságok kiemelésében. Mert a mi általános, annak épp csak általánosságnak szabad lennie; pontos körvonalakat, szint csupán az egyes történet követel. Épp azokkal fogjuk tehát kiegészíteni képünket, midőn majd most a *görög* felvilágosodás történetét rajzoljuk reá.

2. A görög felvilágosodás.

A görögség története a Kr. e. 5. században a *perzsa háborúk* hatása alatt áll. Azok eredménye dönti el e történet folytonosságát; az azoknak szóló készülődés, a védőerőnek miattuk és érdekekben végzett átalakítása változtatja meg egyszersmind teljes mértékben a görög élet feltételeit. Hellas egyéb helyein is; de mindenekelőtt abban az államban, a mely élére került a perzsák ellen folytatott élet-halál harcznak, *Athénben*.

Igy határozzák meg a külső *események* a történet folyását. Csak a maga elvontságában érvényes itt a lelki fejlődésnek szükségszerű és törvényszerű egymásutánja. Hogy azonban általán nyílik-e alkalom a

serait plus que l'effet, ou d'accidents extraordinaires, ou de la destruction de plus en plus lente des forces vitales, et qu'enfin la durée de l'intervalle moyen entre la naissance et cette destruction n'a elle même *aucun terme assignable*? — Condorcet, úgy látszik, nem tudott sokat az érzelmeszedésről.

fejlődés megvalósulásához, s hogy ez minő gyorsaságban és könnyűséggel fog végbemenni, mind e kérdésre az események adnak feleletet. Mert egyetlen csapással tönkre tehetik, vagy századokra megakaszt-hatják azt, a minek törvény szerint be kellett volna következnie. Olykor meg bámulatos ösztönzéssel segítik szárnyaira az emberi tehetséget, mely a történet feladatának végrehajtója.

Athén sorsát minden további időre a *tengeri flottának* megteremtése jelölte ki. *Themistoklesnek* legszemélyesebb alkotása. Mert felismerte szükségét és érdekében buzgólkodott már akkor, midőn nemcsak hogy conservatív ellenfelei (első sorban Miltiades) voltak más véleményen, hanem midőn mintha az események is ráczáfoltak volna igyekezetére. Salamis (480.) elé Marathon (490.) esik a történet sorrendjében, s Themistokles már 493-ban sürgette flotta-tervezetét, tehát mielőtt a régi hagyományban gyökerező hadsereg, a szárazföld hoplitái legfényesebb győzelmüket kivívták a barbárok fölött.

De Themistoklest, a görög történet *legelőrelátóbb* politikusát, a látszat nem vezette félre. Annakidején megbukott tervével újból előállott, s 482-ben keresztül is vitte, miután nemes versenytársától, az ostrakizált Aristeidestől megszabadult. Nem a laurioni ezüsbányáknak kevéssel előbb felfedett új erei készítették cselekvésre, legfőlebb a módot adták meg hozzá; nem a szomszédos Aigina szigetével folyó versengés miatt kívánta a hajók szaporítását, ezzel legfőlebb a rövidlátókat iparkodott meggyőzni. A készülődés igaz oka az a világos belátás volt, hogy Athén tengeri hatalom nélkül véglegesen meg nem állhat a keletről fenyegető veszedelemmel szemben. És tényleg a száz-

nál jóval több athéni hajó híján, a két esztendő rövid előkészület fényes eredménye nélkül, nem következhetett volna el a *salamisi győzelem*.

Igy szól bele a történet fejlődésébe, így irányítja annak kialakulását a *nagy egyénnek* teremtő ereje. Nem csupán a mi az időleges külső sikereket illeti, hanem a további haladásnak minden tünetét, egész alapjellegét meghatározóan. Athén ezentúl mint *tengeri nagyhatalom* fejleszti ki képességeit, sajátságait épp azon eszmék és intézmények keretei közt, a melyek a tengerhez, a vízi közlekedéshez és élethez vannak kapcsolva.

Socialistikus korunkban a *történelmi materialismus* szereti akként feltüntetni a világ folyását, hogy minden időszak emberei érzésben, gondolkozásban ama gazdasági szervezetnek vakon engedelmes rabszolgái, a mely között élnek. Talán igaza van az átlag-emberiségnél, ha ez már valamely kész, részeiben is mechanikusan működő gazdasági rendszerhez illeszkedik, hogy azután ebben keressen kielégítést vágyaira, törekvéseire; az hiába is lázadna fel a mindent meghatározó körülmények ellen, mert még szabadabb szellemi életét, szűkkörű „ideológiáját“ is ama feltételek hatása alatt kell leélnie, melyekbe beleszületett. De semmiesetre sincs igaza a történelmi materialismusnak akár a gazdasági *fejlődés* rúgóit, alapokait illetőleg, s így annál kevésbé a magasabbrendű szellemi élet szempontjából. Ha Themistokles politikájára, nagy tetteire gondolunk, mintha az a legbámulatósabb és legmeggyőzőbb példával igazolná, hogy még a *gazdasági* feltételek előteremtését is az emberi szellemnek köszöni a történet. Nem kétséges ugyan, hogy az egyszer már megépített athéni flotta majdnem a

szükség kényszerűségével vonta maga után azon gazdasági és politikai változásokat, a melyek majd — mint egyidőben okai és következményei egymásnak — a beköszöntött új korszakot jellemzik. De ezt a komplikált társadalmi gépezetet mégis egy ember hozta mozgásba: *Themistokles geniusa*.

A beállított változások közül a legfeltünőbb, kül-szerűsége mellett is a leglényegesebb az, a mely a *települési* és *népesedési* viszonyokat formálta át. Athén csak most lett igazán nagy *várossá* a mögötte elterülő *vidékkel* szemben. Részben e vidék lakosainak a városba özönlése által. Mert a hajók építésével megindult, s az emberek számával arányban növekvő ipar és kereskedés most már jövedelmezőbb foglalkozásnak kínálkozott a földművelésnél, melyet viszont a tengerentúli import — az új közlekedési utak természetes következménye — fosztott meg eredeti fontosságától. A természet adományaiban nem gazdag Attika tulajdonkép sohasem volt képes magát élelmiszerekkel bőségesen ellátni; a számban gyarapodott lakosság most meg éppenséggel külföldi gabonára, a legtávolabbi kolóniák és a Pontos terményeire szorult.

De még ha nagyarányúnak képzeljük is el a vidék városba vándorlását (az attikai paraszt már a perzsa háborúk alatt megismerte, a peloponnesosinak idejében meg egyenesen megszokta elszakadását a rögtől), Athén lakossága mégsem ezen az úton gyarapodott a legkiváltképen. Többet jelentett itt az *idegen-invasio*. Először a *szabad* idegeneké, kik ha ingatlant nem is szerezhettek athéni földön, vagyonukat mégis korlát nélkül szaporíthatták ipar és kereskedés által, melyet nem kis részt épp az ő munkájuk tett most annyira forgalmassá. Számuk lépcsőzetesen növekedett az 5.

század folyamán (Ed. Meyer legalább 14,000-re teszi a felnőtt férfiakét a peloponnesosi háború elején). Pedig az idegenek egy másik osztálya még a metoikosoknál is tetemesebb hányaddal járult ahhoz, hogy Athén sűrűn lakott nagy várossá alakuljon. A *rabszolgákat* értem, kiknek száma alig lehetett jelentős a perzsa háborúk előtt, s a kik az általános gazdasági fellendülés közepette annyira megsaporodtak, hogy összeségükben 150,000 lélekkel növelték a századvégi Attika lakosságát. Javarészt munkabíró férfiak, idegenből oda hurczolva, a mozgalmas nemzetközi rabszolga-piaczokon beszerezve, mert a „házi tenyésztés“, a sok ideig nem kereső rabszolga-gyermekek jóval nagyobb költséget róttak volna a calculáló gazdákra.

Mindezenfelül természetesen a *polgárok* száma is gyarapodott a század folyamán (Beloch is, Meyer is 5000 nagykorú férfira, tehát 15,000 lélekre teszi a szaporulatot Attikában). Ha nem oly nagy arányban, mint ezt a gazdasági tényezők általános emelkedése között várnök, ne felejtjük, hogy a szövetséges államokba küldött kleruchusok és a különböző gyarmatosítások résztvevői képviselik ezt az Athénben hiányzó többletet (a kleruchusok mindazonáltal megmaradtak athéni polgároknak). Viszont — mintegy kárpótolva e hiányt — a nagy forgalom, a kereskedelmi és politikai összeköttetések nem csupán letelepült idegenekkel emelték a városban tartózkodóknak számát, hanem egyszersmind az *átutazók* egész tömegével. Azokkal a kereskedőkkel, kiket ügyes-bajos dolgaik tartottak rövidebb-hosszabb időre vissza (a kereskedelmi pörök eredetileg nem voltak a hónapos terminushoz kötve); azokkal a szövetségesekkel, kiknek az Athénben létre-

jött szerződésekből folyó perpatvaraikban és a főbenjáró ügyekben a város törvényszékei előtt kellett a maguk igazát keresniök. A szünetlenül lüktető és változó élet képét egészítették ők ki a hatalmas telepen, mely ha nem is vetekedhetik a maga mintegy negyed millió lakosságával a későbbi, a hellenistikus kor metropolisaival (Alexandreia-val, Antiocheia-val), s annál kevésbé a mai idők város-óriásaival, az 5. században mégis a soha addig görög földön nem tapasztalt tömeges együttlétét jelentette az embereknek.

Ebben a hatalmas sokadalomban bontakozott ki az új *gazdasági* élet oly formában, jelleggel, következményekkel, mint ezt egészében már a népességi viszonyok maguk meghatározták. Az attikai autochtonok ősi foglalkozása, a földművelés helyett *az ipar és kereskedelem* lép előtérbe, szabadabb mozgást követelve az egyén számára, s egyúttal ennek a verseny többszörös eszközeit és fokozottabb módjait nyújtva. És a mennyivel több ember szorult egyetlen helyre össze, annál hevesebb lett a gazdasági verseny, annál differentiáltabb formát öltött maga a munka a *munkamegoszlásnak* törvénye alapján. A végső eredmény is annál radicalisabb, szembeszökőbben nyilvánvaló lett: a gazdagság és szegénység igaz ellentétét csak ez az új gazdasági fejlődés ismertette meg az athéniakkal. S ha a lakosság régibb tagozódása intézményszerű változáson nem is megy keresztül, ha az osztályoknak szempontjai és keretei külsőleg meg is maradnak, a kibontakozó *capitalismus* mégis lényegében érintette a társadalmi szervezetet.

Az ipar és kereskedelem térhódításának legjobb bizonyítéka, hogy még a *földművelést* is azok forgalmi eszköze és módja, a *pénz-gazdálkodás* alakítja át.

A valamikor kötött, családról családra átszálló földbirtok most teljesen az *iparczikk* jellegét ölti magára, az adás-vételnek tárgyává lesz. A közvetlen eredmény, mely ekként létrejő, a föld rendkívüli szét-darabolása; a peloponnesosi háború lezajlásakor az athéni lakosság nagy része olyan, a ki mezei ingatlanok a tulajdonosa (P. Guiraud). De ez csak átmeneti állapot; a teljesen demokratizált nép utolsó erő-kifejtése a földjéhez ragaszkodásban; azon *törpe birtokok* korszaka, melyek már alig-alig nyujtanak módot, hogy a rajtok véres verejtékkel gazdálkodók megélhessenek belőlök. A capitalismus tulajdonkép más irányba utalta a fejlődést. A Kr. e. 4. században már az összevásárolt nagy *latifundiumok* példáival is többszörösen találkozunk (Pöhlmann).

„A munkamegoszlás egyenes arányban növekszik a társadalomnak tömegével és sűrűségével,“ ezt a tételt vallja Durkheim, a francia sociologusok egyik jelese. Mintha a nagy várossá átalakult Athén — a maga erősen differenciált iparával — szintén igazolná nézetét. Új foglalkozási ágak keletkeznek az eleven élet forгатagában, s a régiiek is elkülönülnek már csak azért is, mert az általános technikai emelkedés, melyet a nagy állami munkálatok oly előnyösen befolyásolnak (Kimon és Perikles építkezései), a szabatosabb dolgozást követeli meg. Már pedig azon helyes elvet már Xenophon ismerte, hogy mentől egyszerűbb a munka, annál jobban végezzük el. Egyik könyvének eléggé ismert helyén fejezi ezt ki (Kyrú paideia 8., 2.), ott, hol a munkamegoszlás példajaként suszterekről beszél, kik csak férfi vagy női czipőt készítenek, csupán kiszabják vagy varrják a bőrt, és szabókról, kik hasonlóképp osztják meg a munkát maguk között.

Csakugyan az ipari élet eme vonásának elég fontosnak és szembeötlőnek kellett lennie olyan korszakban, a melynek tüneteiből elvonva helyezi utóbb az állam keletkezéséről szóló egész elméletét a munkamegoszlás szükségére a nagy állambölcsész, Platon.

Az ipar és kereskedés szabad versenyében a *vagyonosság* növekedése az első, a *vagyon* ellentét kialakulása a második szorosabb értelemben vett gazdasági jelenség. A miként az athéni állam maga igazi jólétre tett szert ama tributumok által, melyeket nagyhatalmi helyzeténél fogva a név szerint szövetséges, de tényleg mindjobban alattvaló államok fizettek: az athéni társadalom is fokozatosan hatalmasabb, gazdagabb lett, felhasználva azon emberi erőt, melyet nem is kellett rabszolgává tennie, mert már születésénél fogva az volt. De az így felhalmozódó vagyon nagyon különbözőkép oszlott meg; ez részben a dolog természetéből is következett: a mennyivel többje lett az egyiknek, annyival kevesebb jutott a másikra. Kezdetben az athéni *polgárság*, sőt származási *előkelőség* vezetett. Kimon mesés bőkezűségével tudta megnyerni a sympathiákat; Nikias, a conservatív elemek feje a peloponnesosi háború idejében, nemcsak előkelő származású, de rengeteg vagyonú ember is volt; 100 talentumra becsült vagyonát főleg laurioni bánya-bérletében foglalkoztatta 1000 rabszolgájával, a közgazdasági tevékenységet kifejtő görög főurak egyik érdekes alakjaként. A meggazdagodott *idegen*, főleg bankár (Pasion) már a 4. század typusa. De azért idővel mégis ők, a szabad idegenek, az ipari vállalkozások és pénzforgatás e főképviselei nyomulnak az előtérbe a polgárság rovására. És lehetetlen észre nem vennünk, hogy az utóbbi már kezdettől fogva

lehető hátrányos helyzetben volt a gazdasági verseny terén az idegenekkel szemben.

Onnan származott e hátrány, honnan a priori a legkevésbé várható: a *demokratikus* fejlődésből. Ez tette ugyan teljesen szabaddá az addig többé-kevésbé lekötött erőket, s adott alkalmat és módot az egyén érvényesülésére; de a gazdasági versenyben inkább elvben, mint tényleg. Mert más oldalról épp a polgár szabad mozgását kötötte meg azon követelmények által, melyeket vele szemben mindarra nézve támasztott, a mi az állami életben való *személyes részvételt* illeti. Ha szerette is a munkát az az athéni polgár (s ne kételkedjünk, hogy az 5. század nagy megifjódásában eleintén szerette), ha a legőszintébb gondoskodással iparkodott is családi vagyonát megőrizni, sőt növelni, azon folytonosság hiányában, melyet minden munka megkíván, nem igen vergődhetett zöldfűzra. Mert majd a népgyűlésre kellett sietnie, majd mint népbíró napokon keresztül törvényt ülnie, ha ugyan nem volt a tanácsnak tagja vagy valamely bizottságé; s az ily módon, legszentebb polgári kötelességeivel kitöltött időt sűrűn szakították meg az ünnepnapok, melyek egyenesen a kényszer alakjában követeltek tőle istentiszteletet. Lehetett-e ily körülmények között az athéni kisémbert az idegennek, a mind e jogból kizárt, a mi szempontunkból: e feladatoktól mentesített metoikosnak egyenrangú vetélytársa a gazdasági boldogulás terén? A fejadó, melyet az utóbbinak fizetnie kellett (a metoikion), csekélység volt; a rendkívüli adózásnál (az eisphorá-nál) nem vetették fizetési képességét nagyobb arányban igénybe, mint ezt a polgárral szemben tették; az ország védelménél, a katonai szolgálatnál meg éppenséggel csak másod-

sorban jöttek az idegenek tekintetbe. S mindezenfelül ne felejtjük, hogy a szabad embert (az idegent is, de a polgárt mégis csak közvetlenebbül), a mennyiben nem a maga gazdája volt, hanem bérbeadott munkájából akart megélni, az a *concurrentia* tartotta lenyűgözve, melyet a mind széditőbb arányban növekvő, olcsón bérbe is fogadható rabszolgák teremtettek.

Nem fogunk tehát csodálkozni azon, hogy az 5. század végén — daczára annak, hogy a polgárok nagy része még attikai földbirtokos — már a nagyvárosok *proletárságával* is találkoznak Athén falai között; hogy a *pauperismus* növekedőben van, s hogy mindez már akkor abba a szerencsétlen irányba terelte a *socialis politikát*, a mely végül — erkölcsi visszahatásában — az önkormányzatú város-állam, a görög polis bukásához vezetett.

Jelentéktelen intézkedésnek tűnhetik ugyan fel a bíraskodással járó *díj* (a *μισθὸς δικανικός*) megállapítása, az az egy vagy két obolos, melylyel *Perikles* az állam szolgálatában eltöltött időt és fáradságot valami módon, inkább névleg, mint tényleg kártalanítani iparkodott. Mert itt tulajdonképeni fizetésről természetesen szó sem lehet; ebben a korban a legalacsonyabb munkabér legalább is napi három obolos, sőt a tanult munkás átlagban egy drachmát kapott, bizonyára mégsem többet, a mennyivel akkortájt egy család szükölködés nélkül meg tudott élni. De a mi gondolkozóba kell, hogy ejtsen, az az államszolgálatért kijáró praesens-markák folytatólagos kiterjesztése és növelése értékben. A népbirákon kívül a *tanács* tagjai, idővel a *népgyűlés* látogatói is igényt tartottak a díjakra, s míg a heliasták (a bírák) járulékát Kleon 425-ben 3 obolosra emeli, az Agyrrhiostól kezdemé-

nyezett népgyűlési díj 1 obolosról 2-re, majd 3-ra szokik, hogy később, a 4. században — Aristoteles idejében — 1 drachmát, sőt esetenként 9 obolost ($1\frac{1}{2}$ drachmát) képviseljen. Tehát — mint ezt a fejlődés világosan mutatja — az elvi kártalanításon kívül és felül az összeg is szerepet játszott a díjak kiosztásánál! Azután természetesnek találjuk ugyan, hogy a nyilvános vallási ünnepek és multságok közösségéhez és bennök az ingyenes részvételhez szoktatott görög mint athéni polgár is megkívánta, hogy a *theorikon*-nal (a látványok díjával) tegyék lehetővé, hogy a szent napokon a pecsenye az ő asztaláról se hiányozzék. De a mi már nem természetes, az a *theorikon*-pénztárnak az a nagy jelentősége, a melyet az majd a 4. században nyer; a midőn majd *Eubulos* törvényét fogadják el, a mely halállal fenyeget meg mindenkit, a ki a kérdéses díjak hadi célokra történő felhasználását hozza javaslatba. Végül nem ütközzünk meg azon sem, hogy az ősi hadizsákmány-felosztás mintájára az athéni demokratia is az egyenlő és személyes részesedést követelte meg, a midőn a közvagyon rendkívüli úton-módon gyarapodott; mint pl. *Psammetichos*-nak, a lybiai fejedelemnek ajándékánál, a 444. esztendő nagy gabonakiosztásánál. De *Kleophon diobelia*-ja (2 obolosa) a 410—09. esztendőben már egészen mást jelent. Ha rendkívüli körülményekből magyarázható, ideig-óráig tartó intézkedésként is, leplezetlenül mégis azon elvet fejezi ki, hogy a haza polgárának — legalább is 2 obolos erejéig — ingyen ellátásra van joga az állam, e nagy közkereti társaság részéről (*Wilamowitz*).* S az e czímen fizetett

* Ebből a szempontból kell megítélni a 451. év törvényét is (*Perikles*), a mely az idegen anyától származó egyént ide-

pénzek mutatják, a mint rólok feliratok megmaradt töredékei tanuskodnak, hogy Kleophon állam-pensióját sűrűn vették az athéni polgárok igénybe. Az a városi „csöcselék“, a mely akkor még csak a vígjátékok tréfái közt álmodozott a rég letűnt aranykorszak bőségéről és vagyonközösségéről, vagy ezt a közösséget újból megteremtő állami utopiákról (Pöhlmann); de a mely majd a következő századokban a socialis forradalom által, a vagyonfelosztás jelszavával keresi és reméli az óhajok megvalósulását.

De ez már a jövő fejlődése; csak ennek szemüvegén keresztül látjuk az 5. század *gazdasági alakulását* is olyan feketén. A *hanyatlás* jelei, a rossz irányba terelt kibontakozás következményei is csak a század *utolsó évtizedeiben* mutatkoznak, kiváltva a tartós háború csapásaitól, nyomorától. A *peloponnesosi háborút megelőző* idők mindabból még vajmi keveset árulnak el. Az előkelőség, a valamikor kizárólagos jogú eupatrida-családok még nem veszítették el tekintélyüket, részben vagyonukat sem; a polgárság zöme a közép- és kisbirtokosság: a census osztályokban a zeugitai, a „harmadik rend“ emberei számban is vezetnek a thetes, a vagyontalanok előtt; Attika földje nincs egyesektől kisajátítva: az idegenek kizárásával a polgárok nagy része osztozik rajta; az

gennek határozza meg. Nem valamely elméleti jellegű reakcióról van itt szó, hanem azon gazdasági követelményről, hogy az állami beneficiumokban mennél kevesebben részesedjenek. A demokratia kialakulásával kapcsolatban növekedett annak zárt, minden idegent mereven visszautasító természete. „Eine liberale Bürgerrechtspolitik ist in Athen gerade durch die radicale Demokratie... unmöglich gemacht“, mondja *E. Meyer* (Gesch. d. Alt. IV. 13.); s ugyanígy itél *P. Guiraud* (Études économiques sur l'antiquité 21. köv. l.), ki a polgárjog megszerzésének nehézségeit is helyesen a mi gazdasági szempon-tunkkal hozza összeköttetésbe.

általános munka és anyagi gyarapodás között még a szegény ember is kenyéréhez jut azon hatalmas állami vállalkozások által, melyeknek célja a város stratégiai megerősítése (védő falak húzása) vagy szépítése volt. És minden gazdasági kérdésen felül a polgárok, a legszegényebbek első sorban, gondtalan örömmel élvezik egyelőre azt a hatalmat, mely utólagos vesztők forrása, a teljes önrendelkezést és részvétet az állam vezetésében. Mert csak most, az 5. században tette Athénben a végleg kialakult *demokratia* a legtágabb körű, legközvetlenebb, legszemélyesebb népuralmat lehetővé, melyet a világtörténet ismer.

Ennek a demokratismusnak alapjait már *Kleisthenes* megvetette a 6. század végén. A lakosság új beosztásával, a vérségi rendek (a 4. ión phylenek) eltörlésével és helyi kerületek (trittyes) teremtésével felszabadította az egyént az előkelők, a vezető családok hagyományai alól, s egy újdonszerű, genialis ötletével még a localis érdekek túltengése ellenében is megvédte azt: a maga phyléit, az alkotmányos élet ezen általa teremtett elemeit, egymástól távol fekvő kerületek lakosaiból állította össze. Így már *szabadabban*, személyes és helyi befolyásoktól függetlenebbül tanácskozhatott, hozhatott törvényt, ítélezhetett a nép, mint azelőtt. De azért souverainségének teljes kialakulásáig még nem egy lépés volt hátra, s e lépéseket az 5. század folyamán tette meg.

A legelső fontosabb alkotmányváltozás a 487—86. esztendőben történt. Az addig *választott archonok* ezentúl *kisorsoltattak* 500 jelölt köréből, kiket phylek szerint a legkisebb politikai egységek, a *demosok* hoztak javaslatba. Ez újításnak rendkívüli következményei lettek; az a *demokratia* szempontjából is

sokkal többet jelentett, mint a 457. év azon intézkedése, mely az archonságot a két legmagasabb censusosztályon kívül a *zeugitáknak* is megnyitotta. Mert ha a végrehajtó hatalom legfőbb képviselői, az archonok már addig is fokozatosan veszítettek az önkényes és saját felelősségű rendelkezés jogából — s csak így vált a 487. év reformja egyáltalán lehetségessé — a reform éppenséggel *puszta administratoroknak* tette meg azokat. Hisz a sorsolás elvével mintegy azt fejezte ki: a nép nem tart igényt sem szakismeretre, sem egyéni kiválóságra archonjaival szemben, de nem is előlegez nekik különös bizalmat, mert csupán arról van szó, hogy a sok alkalmas közül a véletlen segítségével válasszon ki 10 olyan embert, kik majd a nevében elvégzik azt, a mit ő maga, a sokfejű nép nem tud elvégezni. Az archonság politikai fontossága 487-től kezdődően mindenestre megszűnt. Annakelőtte a *pártvezérek* pályáztak reá (valamikor régen Solon és Damasias, utóbb Isagoras és szereplésének első idejében Themistokles); most azoknak más „hivatal“ után kellett nézniök, hogy szándékaiknak, törekvéseiknek megfelelő helyhez jussanak.

S épp ebben rejlik a kérdéses alkotmányváltozás közvetett, de nem kevésbé jelentős eredménye (melyet főleg E. Meyer lát és emel ki világosan). Ha a 487. év nem is teremtette meg a *demagogiát*, annak kereteit kétségtelenül eltolta; mert most a népvezetés — az archonságnak közigazgatási jellegétől meghatározottan — természetes kényszerűséggel arra felé fordult, hol néki a *választás* útján megnyilatkozó népakarat még mindig kedvezett: a *strategia*, a hadvezetőség felé. A ki előbb archon kívánt lenni, az most strategos, még pedig lehetőleg a 10-es collegium-

nak phylebe való hovatarozástól függetlenül megválasztott főhadvezére (igy Beloch). Megszületett a legveszedelmesebb demagogia, az, mely a nyers erőre, a hadseregre támaszkodik. A nép ugyan nem járt rosszul, a mig nagy embereket tüntetett ki bizalmával (Perikles); de a kérdéses szövetség hátránya rögtön nyilvánvaló lett, ha a vérmes vállalkozók a „ne sutor ultra crepidam“ aranymondását kevésbe vették (Kleon), vagy hogyha a multja miatt érzékeny demokratiának valamely alkotmánycsinytól kellett tartania. A további fejlődés — részben a szomorú példáktól vezetettve — újból szét is bontja a stratégiát és demagogiát (erre Busolt figyelmeztet). De ez utóbbi, időközben megnövekedett visszáságai által, most már a különválás mellett is képes volt a leghátrányosabb befolyást gyakorolni a haderőnek *szakszerű* vezetésére, mint ezt a peloponnesosi háborúnak végső évei eléggé igazolják.

Az 5. század másik fontos alkotmányváltozása az *Areiopagra* vonatkozik. Ennek hatalmát törte meg az a demokratikus mozgalom, melyet a 60-as évek végén *Ephialtes* kezdeményezett, s *Perikles* folytatott és fejezett be. Mig az archonok kisorsolása a törvényhozó és végrehajtó hatalmat választotta el egymástól határozottabban a népuralom előnyére, az *Areiopag*-nak kisebbitésével a *birói* jog gyakorlására nyert a nép új területeket, s a mi elvben még fontosabb: *souverainitása* domborodott ki jobban az ősi intézmény lefokozása által. Mert az *Areiopag* nemcsak hogy az államot közvetlenül érintő pörököt intézte az ideig; általánosságban is az alkotmány hivatott gondozója, a törvények legfőbb őre volt. De ezentúl csak a régi módon és szellemben, a vallás alapján elbirált vér-

bűnöknek lesz a törvényszéke, s a népbiróság, a heliaia veszi — sok egyéb tennivalón kívül — azt a jogot is át, hogy az alkotmány megsértői fölött maga ítélkezzék. A maga módja szerint; mindenesetre más-képen, mint a származás és pénz azon előkelősége, a mely az akkor még csak a két első census-osztályból kikerülő volt-archonokból alakult össze. Az oligarchák e végső menedéke ellen intézett sikeres támadás által a nép csakugyan a maga ura lett, az önrendelkezés teljes mértékét szerezte meg addig a határig, a hol az engedelmesség számára is elkövetkezett: a fönnálló, s görög felfogás szerint mindig csak rendkívüli módon és eszközökkel megváltoztatható *alaptörvényekig* (νόμος ὁ πάντων βασιλεὺς θνατῶν τε καὶ ἀθανάτων, mondotta már Pindaros).

S az athéni nép élt is a lehetőség határáig kiterjesztett jogaival. A perzsa háborúk óta az utolsó polgárnak is becsvágya lehetett, hogy mint a *tanácsnak* (bule-nek) kisorsolt tagja közigazgatási szerepet vigyen (eredetileg a thetes ki voltak zárva e jogkörből); Perikles „mishthosa“ módját ejtette, hogy mint *népbírák* (heliasták) még azok is a detronizált tekintély, az Areiopag helyett képzeljék magukat az élet és halál urainak, kiknek háztartásában 1—2 obolos különbséget játszott; a század végétől meg csekély napi dijra rászoruló tömeg döntött az ἐκκλησία-kon a béke vagy háború kérdésében. Ily szegény emberek közt a *nagy politikai hatalom* közvetlen érzésének csakugyan sokáig lepleznie kellett a nyomort, mely alatta leselkedett. Az 5. század — mint a hogy a társadalomban a sűrű és élénk összejövetelek, lakmározások és barátkozások ideje (ki ne ismerné ezeket Platon halhatatlan dialogusaiból?) — a politikában

is a mozgalmas *sürgés-forgásé*, melyet legfőlebb ideig-
óráig szakítanak meg a háborúnak eseményei, s velők
kapcsolatban alkotmányjogi kísérletezések. Majd csak
a történet további folyamán néptelenedik el a politika
színtere, s veszik fel az emberek törekvései és csele-
kedetei mindjobban a magánéletnek jellegét; az 5.
század Athénje még nem ismerte föl — a külső
csapások, a nemzetközi hatalom végleges elvesztése
daczára sem — azt a lassabban működő mérget,
melylyel a teljesen kialakult demokratia, a gazda-
sági boldogulás megbénítása által, épp azokat sor-
vasztja el, kiknek vágyait és érdekeit volt hivatva
kielégíteni. Ezek egyelőre utógondolat nélkül töltöt-
ték be a kereteket, melyeket számukra készítettek el
olyan tágasan; egészében adták át személyöket az
állam szolgálatának, célát és nem eszközt látva e
becsvágyó szolgálatban.

Hogy minő módon, a hazának mennyi előnyére
vagy kárára adták át magukat? Ez már elsősorban
nem is a néptől, a gyűlésező, tanácskozó, biráskodó,
határozó *tömegtől* függött, mintsem ennek *vezetőitől*.
A görög demokratismus e tekintetben, lényeges tar-
talmában is hazugságnak bizonyult, mint a hogy az
volt gazdasági következményeiben. Már Kleisthenes
törvényei a tekintélytől és helyi feltételektől függet-
len egyén megteremtésén buzgólkodtak, s az 5. szá-
zad demokratiaja a maga teljességében akarta meg-
valósítani azon rationalista gondolatot, hogy mivel
az állam *egységek* összetétele, minden egyes polgár-
nak az *egység aránya szerint* legyen joga a *maga*
nevében és személyében e synthesist kormányozni. De
azok a polgárok mentől többen, mentől közvetleneb-
bül és szabadabban jöttek össze, annál inkább kerül-

tek a *tömegpsychologia* feltételei és következményei alá, s ezek — megmásítva a demokratismus számvetését — az 1000 × 1-ből csak az egyet hagyták meg. A vezetőt, a *demagogot*, ki ékesszólásával, ügyeskedésével abba az irányba tereli a tömeget, a melybe akarja, míg viszont ő maga — egyénitulajdonaitól eltekintve — többé-kevésbé annak a szellemnek megfelelően akar, melyet korának egész gondolkozásmódja dictál reá. A gondolatdivatnak, az időnkint tetszetős ideáknak közvetítője a társadalom legalsóbb rétegéig. Rendes esetként az ő psycheje, s ennek összes következményei csak egyik részét, alkalmazását jelentik a *korszellemnek*, a melynek kiki annál inkább kénytelen engedelmeskedni, mennél kisebb egyéniség. És az 5. század Athénje — legalább a mi a politikai egyéniségeket illeti — nem ascendens irányú fejlődést mutat.

* * *

Megismertük az 5. századbéli Athén népességi, gazdasági és politikai viszonyait. E keretek között, mint az ott együttlakó sok embernek közvetlen vagy közvetett munkája, szövevényes összefüggésben a gazdasági élettel és a demokrátiával, bontakozott elő az a *cultura*, a mely görög talajon és nyelven a legnagyobbat teremtette. Mert még mai műveltségünk is — nemcsak egyes vonásait, hanem egész irányait tekintve — abban a tudományban és művészetben tiszteli a maga végső forrását.

Felületes első pillantásra úgy tűnik föl, hogy a lakosság rohamos szaporodása, az ipar és kereskedelem fellendülése és a szabadság mind nagyobb térhódítása csak *külső* feltételeiben és jellemében hatá-

rozta meg ama magasabbrendű szellemi életet. A sűrűn lakott város erősebb resonantiára nyújtott alapot; többen hallották meg, kísérték érdeklődésükkel azt, a mit tudós és művész számukra alkotott. Azonkívül sok ember között természetesen azok száma is növekedik, kik született rátermettséggel vállalhatják a szellem profétaságát. Viszont a nemzetközi hegemonia, az idegen államokkal fűzött összeköttetések, az Athén felé irányított közlekedés, s e közlekedés útjainak és módjainak tökéletesedése nemcsak az anyagi életet gyarapította idegen elemekkel, megtette ezt a helyi culturával is. A görögöktől lakott föld — a Földközi-tenger keleti medenczéje Kis-Ázsia partjaitól egész Sziciliáig és Alsó-Italiáig — már az 5. században egyetlen összefüggő culturegység területe, mely azt az egységet a kölcsönösség formáiban és a gondolatcsere sokirányú útjain tartotta fenn. Végül az általános vagyonosodás, a fellendült ipar és kereskedés következménye, differentiáltabb szellemi életet tett Athénben lehetségessé. Az anyagi jólét módot nyújtott a tudomány és művészet támogatására, s az egyén olyan ideálok szolgálatába szegődhetett, melyekért — anyagi feltételek hiányában — csak addig küzd, a míg azok egyszersmind a közösség ideáljai maradnak.

De mindez a kérdéses culturát csak külszerűségében magyarázza. Van az athéni gazdasági és politikai életnek *közvetlenebb, bensőbb* összefüggése is az akkori szellem legmagasabb megnyilatkozásaival. *Windelband* egyik érdekes elmélkedésében (*Die Philosophie im deutschen Geistesleben des XIX. Jahrhunderts*) azért tekinti problematikusnak a történeti törvények lehetőségét, mert nagy fejlettségű cul-

tura épp úgy keletkezhetik a politikai hatalom emelkedésétől, a nyilvános élet virágzásától kísérve, mint ezek híján; s *Perikles* idejét szembehelyezi a német műveltség azon korszakával, a mely a 18. és 19. századok átmeneti éveiben a legnagyobb philosophiai és aesthetikai fellendülést a legsiralmasabb politikai állapotokkal egyesítette (6. l.). Hisz culturák nagyon különböző módon és feltételek között jöhetnek létre, az kétségtelen; de vajjon lényegökben, belső valóságukban ugyanazon culturák lesznek-e azok? Vajjon képzelhető-e *Euripides* művészete vagy *Sokrates* bölcsészete, mint az adott viszonyok genuin megnyilatkozása, valamely német kisherczesség területén a 19. század első éveiben? Az érzelmek az a scalája és változatossága, a gondolkozásnak azon gazdagsága és nyugtalansága, melyet a görög tragikus kifejez, csak idegenből vett kölcsönképen szólhat ott felénk, a hol nem a nyilvános élet mozgalmái szolgálnak az aesthetikai kifejezések háttéréül. S mintha Sokrates philosophiájánál meg éppenséggel úgy állana az eset, hogy az utánzásnak, az utána-érzésnek és -gondolkozásnak semmiféle surrogatuma nem lesz soha képes azt az eleven valóságot helyettesíteni, melylyel ez a bölcsészet minden egyes szálával összefügg. Mert a sokratismust csupán az athéni szólásszabadság tette lehetővé, ha ezért utóbb a nagy tanító-mesternek életével áldozott is a levert, megrémült, bűnbánóan szárnyaszegett athéni nép. És a sokratismus tartalmát sem választhatjuk el az 5. század világvárosának pezsgő életétől és társadalmi típusaitól: a műhelyében dolgozó mesterembertől, a becsvágyó demagogtól, a vitatkozó sophistától, a piacok és népgyűlések tarka tömegétől; mert Sokratest ez az

élet indította elmélkedésre, s határozta meg többé-kevésbé magokat gondolatjait is.

Sőt egy lépéssel tovább mehetünk. Az athéni demokratia nemcsak alapfeltétele volt ama kor kulturájának, miként azt már *Thukydides* felismerte a *Perikles* szájába adott szavakkal; nemcsak érzésében és képzettartalmában határozták meg azt a műveltséget a társadalom külső viszonyai; tulajdonképen *egyetlen azonos eszme* hordozta akkor az anyagi és szellemi törekvések összes kifejezéseit, kapcsolta együvé a gazdaságot és politikát a bölcsészettel, művészettel és tudománnyal. Mert ugyanaz az *egyéni erő*, mely akkor anyagi jólétet, boldogulást követelt és keresett, és az önérzet kielégítésére érvényesülést a közügyekben: ugyanazon individualismus dagasztotta a tudós és költő szívét is, midőn egy magasabbrendű függetlenségért, a szellemi szabadságért küzdött. Itt, ez utóbbi körben fényes tehetséggel és sikerrel, úgy hogy az eredményt a mai napig élvezük; amott, a gazdasági boldogulást megbénító politikában, az egyént végül is lenyügöző demokratiában az a küzdelem a megsemmisüléshez vezetett. A görög nép tragikumához tartozik, hogy tehetségének legszebb virágaival saját életének árán ajándékozta meg a világot.

Athén kulturáját az 5. században *két jól elválasztható időszakra* bonthatjuk; egy régebbire és egy ifjábbra. Amannak középpontjában *Perikles* áll; a bölcsészetet a klazomenai-i *Anaxagoras* képviseli, a képzőművészetet *Pheidias*, a költészetet *Sophokles*, a tudományt az idegen, de azért Athénben is megforduló és annak dicsőségét megíró ión történész, *Herodotos*. Eseménytörténeti alapját e periodusnak az

a tartósabb jellegű békeidő szolgáltatja, a mely a perzsa és a peloponnesosi háború közé esik. Az *ifjabb korszak* — ezt neveztük el a *felvilágosodás* korának — már nem tüntet föl olyan politikai közép-pontot, mint a minő az előbbiben Perikles személye volt; a népet ideig-óráig egy *Alkibiades* varázsa tartja lekötve, ki tipikusan mutatja be a zaklatott idők alkalmazkodó demagogiáját. A bölcsészetben többé nem idegen vezet; a nagy számban ellátogató vándor-philosophusok fölött már a kortársak szemében is magasan kiemelkedik *Sokrates* alakja. Pheidiaszt az argosi *Polykleitos* követi a szobrászatban; Herodotost az attikai születésű *Thukydides* váltja fel a tudomány, a történetírás körében. Sophokles mellett mint tragoedia-író az új szellemnek személyesítője *Euripides* lesz; míg az előbb még fejletlen comoedia csak most bontakozik elő teljes érettségében *Aristophanes* geniusa által. Ennek az egész culturának eseménytörténeti hátterét meg a *peloponnesosi* háború alkotja.

Lényegében a következőkép határozhatnók meg e két folytatólagos korszak különbségét, melyek bizonynyal már repraesentatív személyeikben egész határozott képzeteket váltanak ki a görög történet ismerőjénél: azon *rationalis eszmék*, melyek teljes mértékben a felvilágosodás korában jutnak diadalra, még csak lekötve, hagyományos érzelmektől meghatározva és kiegyenlítve léteznek az 5. század első felében. Képesek voltak ugyan már akkor is — fejledező állapotukban — módosítólag hatni a történet összes alakulataira, s így újat teremteni a múlttal, a régivel szemben; de arra még nem voltak elég erősek, hogy teljes valójukban, önálló következetességgel, legszélsőbb következményeikkel érvényesüljenek.

Annak az új életnek, a mely a perzsa háborúk után kezdődik, a más irányba terelt gazdasági és politikai fejlődésnek időre volt szüksége, míg saját kialakultsága a szellemi culturában is érezhetővé lett. A növekvő idegen-befolyásnak is hozzá kellett járulnia, hogy helyi feltételekhez nem kötött eszméivel sietesse a radicalismus megszületését; mert ama befolyás nélkül tán lassabban, szervesebben fejlődött volna a magára utalt Athén. E mellett a szerves evolucionak is megvan az eszmék bizonyos sorrendjében kifejeződő egymásutánja, s a rationalismusnak térhódítása már ez okból is csak fokonkint történhetett. Végül a peloponnesosi háború — a maga váratlan eseményeivel és végleteivel — mint élesztő gyakorolt visszahatást arra az athéni agyra, mely már faji hajlamokból szívesen gondolkozott minden hagyományon túl és ragadta meg eszmékben, intézményekben a kínálkozó újdonságot.

A felvilágosodás korát megelőző culturával nem kell külön foglalkoznunk; mert az a maga összes megnyilatkozásaiban közvetlen és természetes úton vezet el — mindenütt a *bevezetés* szerepét játszva — ahhoz az időszakhoz, mely itt bennünket érdekel. A megváltozott életfeltételek szellemi téren új *paedagogiai* szükségleteknek alakjában mutatkoztak mindenek előtt. Lassankint kevésnek és szűkkörűnek tünt ki az a csekélyke tudás, a mit a görög ember iskoláiból vitt az életbe; oda, a hol most már egészen más feladatokkal és igényekkel állott az érvényesülésnek vágya szemközt, mint hajdanában. Az egyszerű írás-olvasás, a számolásnak elemei, a nemzeti költészet emléző ismerete, a zenei képzettség és testi ügyesség többé már nem volt elegendő, hogy valaki a

bonyolult erkölcsi és társadalmi kérdésekre feleletet találjon, vagy a nagykorúvá lett tudásvágy egyéb érdeklődését elégítse ki. Ugyan egyrészt a realis ismereteket (a geometriát, astronomiát, geographiát), másrészt a grammatikát (philológiát) majd csak a 4. századtól kezdve találjuk külön tanítás tárgyaiként az athéni iskolákba beleillesztve (l. P. Girard, *L'éducation athénienne*, 224. köv. l.); de e paedagogiai fejlődés már az 5. században kezdetét veszi, bizonyos fluid rendszertelenséggel, mielőtt intézményszerű jelleget öltene, a szaporodó szaktanitók buzgóságától és a mind sűrűbben megjelenő szakmunkáktól (a *τέχναι*-tól) támogatva. Mindazonáltal nem e szaktudásban és elterjedésében kell még az időtájt, az 5. század második felétől kezdődően, a paedagogiai mozgalom lényegét keresnünk. Egyetemesebb természetű volt a culturszükséglet, mely kielégítést követelt s egyelőre a tudomány is sokkal kevésbé differentiált jellegű, hogysen elsősorban és általánosságban szakismeretek elsajátításáról lehetett volna szó. Épp ez okból mint a legegységesebb értelemben vett tudásnak és műveltségnek képviselői jelennek meg e kor sajátos tanítómesterei, a *sophisták*.

A kor szellemének ők a legtisztábban, mert a legdrastikusabban adnak kifejezést. Mint *idegenek* jönnek Athénbe, s járják végig a görög föld jelentékenyebb helyeit; mert az a vidék, a hol születtek s hol többnyire hamarabb és közvetlenebbül szívták magukba az addig elért culturának levegőjét, mint ezt egyebütt tehették volna, nagy ambíciójuknak immár szüknek bizonyult, s az a korbéli nemzetközi kapcsolatok könnyedén nyújtottak módot a szabad gondolat világpolgárságára (a *sophisták* között fel-

tünően sok az államának megbízásából követségben járó). Jövetelökkel nemcsak újat hoztak a rövidebb-hosszabb ideig tartó látogatás helyeire, egyenesen megbontották ott szellemük újszerűségével a fejlődésnek szerves menetét. Maguk a görög genius egy hatalmas erő kifejtésének, az *ión természetbölcséletnek* végén állanak, s a hódító individualismusnak parancszavára azon embertani következtetéseket vonják le abból a természetbölcséletből, a melyet levonni az új gondolkozási irány készített. *Bölcsészek* a sophisták is: a tudás és cselekvés legáltalánosabb módjairól és törvényeiről beszélnek; de többé nem természetbölcsészek, mert velök az érzékelő ember az érzékelésnek tárgyairól saját magához, az *ismerettani subjectumhoz* tért vissza. *Protagoras*, a sophisták atyja, híres *homo-mensura* tételében úgy tanította, hogy az ember, kétségkívül a subjectiven érező és gondolkozó ember, minden dolognak, tehát egyszersmind minden igazságnak a mértéke. Ez a tan végső következményeiben bizonyára a skepsishez vezet; Protagoras-szal hozták a hellének azt a mondást is kapcsolatba, hogy érv (*λόγος*) áll minden érvvel szemben. De a magában bizakodó, tette kész egyén nyilatkozik meg ily túlzott egyoldalúsággal ez ismerettani elméletekben, s miként az egész kor, a sophisták nem kevésbé távol állottak attól, hogy a *tudás relativismusát* a lemondás követelményével kössék össze. Épp ellenkezőleg. A gondolat és beszéd belső ellenmondásait elsőnek *Gorgias* fedte fel egyik iratában, a mely a nihilismust már czimén viseli („a nemlétezőről vagy a természetről“); és mégis ez a sicíliai sophista csak azért kételkedett, hogy hitének romjain az *ékesszólásnak* fényes palotáját építse fel, s százá-

val csődítse oda az új hangokért rajongó ifjúságot. Nem kétséges, a tartalmi igazság kevésbevételével bizonyos *formalismus* kap erőre a sophistikai műveltségben. De az észnek és nyelvnek e formai készsége (az eristika és retorika) hatalmat jelentett épp egy olyan korban, a melyben az egyén érvényesülését, a közösség sorsát népgyűléseken, törvényszéki csarnokokban és társas összejöveteleken mindjobban *tömeghangulatok* döntötték el.

A *philosophiát* — az emberi érdek közvetlen tárgyaira tompítva le — a sophisták tették népszerűvé; ugyancsak általok lett a *retorika* a tudatos emberi szónak fegyvertárává; azóta, az ő idejőktől kezdve válik szét a görög paedagógiának legmagasabb fokozata ama kettős irányba, s halad hol békésen egymás mellett, hol egymással ellentétben a philosophiai és retorikai tanítás (erről l. *Arnim* tanulmányát prusai Dion-ról). A sophistika mint bölcsészet természetesen nemcsak gondolkozási készséget nevelt tanítványaiban; ismerettanán kívül jól kifejtett és megokolt egyéb *elméletekkel* is szolgált nekik. Ez elméletek közül főleg azok voltak nagyfontosságúak, a melyek a társas együttlétre, ennek forrásaira és eredményeire: az *államra* és *erkölcsre* vonatkoztak. A emberiség „észszerűen“ most kezd gondolkozni a társadalom keletkezéséről, s jut el — a régibb kor mythosait legfőlebb rationalisált alakjokban hagyva meg — a majd utóbb, egész modern korunkig oly nagy történeti szerepre hivatott „társadalmi szerződés“ eszméjéhez. Maga a rationalismus követelte azt így; mert az egyénnél a közvetlenül összekapcsoló érzelmek helyett a kialakult belátásra támaszkodó önrendelkezést tételezte fel már

a kezdet állapotának és formálójának. E genesis kérdésébe kapcsolódik azután a sophisticus tudás egyik leglényegesebb és legtermékenyebb problémája: az egész emberi életnek és a lelki megnyilatkozások összes köreinek a „természetbe“ (physis) és „egyzménybe“ (nomos) való szétbontása. Itt nyilott alkalom kíméletlen *bírálatot* mondani a fönnálló intézmények, elsősorban a vallási és állami rend ellen; mert hisz a mindenható gondolat ítélőszéke előtt tisztán conventiónak lehetett azt feltüntetni, a mit egy régibb, naivabb kor a tisztelet rejtelmes érzelmeivel vett körül. A „természet“ meg a jognak forrása lett (itt látjuk első ízben a „természet-jog“ eszméjét felbukanni), ritkábban amaz *universalismus* irányában, a mely a minden emberben közöset hangsúlyozta (*Hippias*), s még a rabszolgának is emberi méltóságot tulajdonított (*Alkidamas*); inkább a szertelen *individualismus* alapján és követelményeképp, mert hisz „természettől fogva“ az egyént semmi sem köti, az — erejéhez mérten — mindent szabadon akarhat. S a *Kalliklesek* és *Thrasymachosok* oly ékes nyelven adtak ez elméleti meggyőződésüknek kifejezést, hogy még a XIX. század nagy anarchistája, a classikus képzettségű *Nietzsche* is hozzájok járt iskolába és az ő nyelvükön beszélt. Átfogta ezt az egész sophisticus társadalmi bölcséletet az *erkölcsi relativismusnak* többé-kevésbbé világosan kifejtett tanítása, az ismeret-taninak forrása és eredménye egy időben (l. főleg az általánosságban *Διαλέξεις*-nek czimzett névtelen iratot).

Platontól tudjuk, hogy mennyi bámulattal és igyekezettel tódult az az előkelő ifjúság a sophisticus bölcsesség köré, melynek módjában volt a tanítók

nagyárú cursusait megfizetni. Pedig időközben ingyenes ellenfele támadt az ismeret- és erkölcsstani relativismusnak, nem kisebb egyénnek, mint *Sokratesnek* személyében. Az az időbeli természetbölcselettől (Archelaos) és a sophistikától nem függetlenül, korának gondolkozásával szoros összefüggésben, Athén talajától és életviszonyaitól meghatározottan, de mégis eredetiségének teljes nagyságában elmélkedik és tanít ez a szellemóriás. Helyhez és időhöz kötött érdeme, hogy korának erkölcsi anarchiájával szemben, melyet a peloponnesosi háború gyakorlati módon (Thukyd. III. 82.), a vándortanítók elméletben tápláltak és terjesztettek, az erkölcsstani *absolut értékeire* utalt. Tévedése, hogy ez absolut értékeket a logikai gondolkozás által hitte igazolhatóknak. De épp e tévedésben rejlik helyhez és időhöz nem kötött nagysága. Mert ez úton fedezte fel — az emberiség történetében először — *a gondolkozás autonom birodalmát*, s tanított arra a lépcsőzetes eljárásra (*methodikára*), mely a magokban megálló *fogalmakhoz* vezet. Mintha Sokrates-szel szemben — a mi a lényegét illeti — *Descartes* csak az újrafelfedező szerepét játszáná a középkor lidércnyomása után, s mintha *Kant* transcendentálisusával csak egy részletkérdésre keresett és talált volna feleletet a főkérdésnek körén belül. Sokratest, a *platon*i *metaphysikának* és az *aristotelesi logikának* sugalmazóját, mindezek daczára korához, ennek rationalismusához kötötte az ethika „*észszerűsítése*“. Sőt azt mondhatjuk, hogy a leghatározottabban és az elmélet legmagasabb fokán épp Sokrates összegezte e rationalismusnak belső tartalmát: *minden a fogalomszerű tudáson fordul meg, az egyénekben elkülönülő embernek erkölcsé is, mert senki jobb*

belátása ellenére nem fog vétkezni (a legtisztább *intellectualismus*). Ezzel a világos tanítással Sokrates minden emberi viszonyt a tudás kormánya alá helyezett, az ismerés által megragadható részeibe bontott szét. Kivételt — inkább a végleg ki nem irtható érzelmeknek, lényünk subjectiv oldalának hatására, mint elméletének szerves kiegészítésekép — csupán abban a szűk körben látott, melyet egyéni elnevezésével a *daimoniontól* tett függővé. Nem kegyetlen tréfája-e a történetnek, hogy Sokratest, a nagy *rationalistát* ez a kis *irrationális* „maradék“, a *daimonion* juttatta a hóhér kezére?

A *philosophia* mutatja mindig a legvilágosabban a korszellemnek nyomait; mert ezek kivált az érzés és gondolkozás legelvontabb és legáltalánosabb formái között ismerhetők fel, melyekről viszont a *philosophus* számol be a legigazabban és a legkényszerűbb módon. De azért a Kr. e. 5. század *rationalismusa* nemcsak a *sophisták* elméleteiből és Sokrates tanításából tükröződik vissza; megtaláljuk annak képét magában az életben is és a lélek minden magasabbrendű megnyilatkozásában: a *művészetben* és *tudományban* is, már a mennyire ezt azok sajátos feladata és tartalma megengedi. Tán könnyebben, mert *discursivebb* alakjában találjuk meg a tudósok között; leplezettebben, de azután annál *intensivebben*, s az étellel annál többszörös viszonyosságban tesz majd róla tanuságot a *művészet*.

A *képzőművészet* (szobrászat és festészet) az *individualismus* századának már legelejétől *egyéni*bb természetű feladatokra is vállalkozott, mint azelőtt, bár mennyire *typikus*an oldotta is meg azokat (*Harmodios* és *Aristogeiton* szobra). De csak a *nagy művészi egyé-*

niség eljöttével és érvényesülésével jutott fejlődésének azon magaslatára, hogy az emberi test és arc *ideálját* — a természetességnek, ha nem is a hűségnek képében — mint amaz egyéniség legsajátabb alkotását tüntesse fel (Pheidias, Polygnotos). A folytatólagos fejlődés (ez esetben hanyatlás) a *rationalismus* szellemében megy végbe: az argosi *Polykleitos* „észszerűen“ megrögzíti, *canonizálja* a Pheidiasnál még szabad ideált, nemcsak athletaszobraiban, hanem tudatos művészetének tudós tanusítványában, szobrászati tankönyvében is.

A kat'exochen athéni költészet, a *dráma* Aischylos dionysosi természete és számunkra idegenszerű fenköltése után bizonyos jóleső, mert emberi érzelmeinkre közvetlenebbül ható egyensúly állapotba került Sophokles művészetében. A kar és színészek szerepe jól megosztva, a cselekvés nyugodt következetességgel halad, s bármily borzalmakkal riasszon is bennünket a *mythos*, az istenfélő megnyugvás hangulata lesz végül a diadalmaskodó. A Sophoklesnél fiatalabb, de vele egyidőben költő *Euripides* már teljesen a modern szellem hatása alatt dolgozik. A *felvilágosodás tragikusa*, kit elsősorban nem is azért illet meg az az elnevezés, mert korának nyugtalan bölcsészetét és a fönnálló rendet támadó kritikáját nyílt szavakban a színpadra vitte, hanem mert *rationalismusával* gyökerében támadta meg az attikai tragoediát magát, s szellemének remekeivel magát a költészetet temette el. A *mythos*t szétzedő és átformáló bírálat által előbb-utóbb lehetlenné kellett annak a műfajnak lennie, a mely lényeges tartalmában az egész hallgatóságnak közismeretén és -hitén, a *mythoson* épült fel. Euripides költészetének egész technikáját erről a pontról kell szemlél-

nünk és megitélnünk. Annak a harmonikus egységnek bomlását látjuk itt, melyet Aischylos kezdeményezésére Sophokles fűzött össze. Az új vagy önkényesen módosított tartalom (mythos) az *előszót* (a prologost) kívánja meg; a hagyománytól független cselekvés a váratlan és külszerű befejezéseket, a θεός ἐκ μηχανῆς-t; a *kar*, a szervesen fejlődő attikai tragoediának kezdete és folytatólagos összekötő kapcsa, mind jobban fölöslegessé válik, az egyszerű conventiónak betétrészévé lesz. Az egész költészet más, új formákat követel, mert a régieket szétbontotta belső növekedése. Csak Euripides költői nagysága volt képes e meglazult kereteket mindazonáltal igaz poesis-sel kitölteni. A gondolatok és érzések mélysége (első sorban és újdonságként nőalakjainak szerelme) képesek csak feledtetni velünk, hogy tartalom és forma között a benső egység, a művészi harmonia hiányzik. Bár Euripides költészete még abból a tartalmi szempontból sem mindig előnyösen tükrözteti vissza a kor-szellem hatását. *Dialogusainak* éles hangja, rabulistikája a köznapi vitatkozókat vagy perlekedőket hívják olykor emlékünkre, míg néha az érzések reflexióba emelése egy addig még ismeretlen költői módnak, a *romantikának* kissé mesterkéltséget első kísérleteit tárja elénk.

A felvilágosodás korának tulajdonképeni költészete a *comoedia*, abban az alakjában, melyben *Aristophanesnél* ismerkedünk meg vele. Nem mintha az már a század elejétől kezdve nem nyert volna szerepet a dionysosi ünnepek agonjaiban, s öltött volna ilykép magára valamiféle irodalmi külsőt; de csak most jut — közvetlen a peloponnesosi háború előtt — rendeltetésének igaz szerepéhez: lesz a nyilvános életnek

művészi *caricaturája*. Tárgyában a *legegényibb* költészet. Mert oly időben, melynek szobrászata a való személyt csak a legtipikusabb általánosság formái között érzékíti meg, a vígjáték egyéni vonásaival (masque-jával) viszi a politikának élő alakjait a színpadra (Kleon). Felfogásában meg a *legsubjectivebb* ez a költői műfaj: az érzés, közelebbről az antipathia könyörtelen fegyvereivel, igazságtalanságával támad. A megszólást bizonyos irányban az elvi függetlenség magasságáig fejlesztette ki: lényegéhez, etikájához tartozik, hogy mindent lekicsinyeljen, a mi az időleges hatalmat képviseli vagy a kortársak tetszésének örvend. Természeténél fogva az ár ellen úszik. S bár ez okból, a jelennel szemben elfoglalt helyzete miatt — különösen egy felvilágosodási korszakban — a *multra*, ennek túlzott magasztalására van utalva, a multban gyökerező legszentebb érzelmeket, a *vallásiakat* sem fogja kimélni a szabadjára bocsátott humor. Mert a comoedia végső eredetében farsangi hangulatból (a Dionysos eljöttén érzett kitörő örömből) fejlődött ki, s a görög nép sajátosságosan finom, előttünk alig érthető megkülönböztetési képességgel állapította meg, hogy a költőnek mit, hol szabad mondania. Tehát annál a költészetnél, mely eredetében a lasciv népmulatságok körébe tartozott, a vallási kérdésekben egyébként akkor, az 5. században is rendkívül érzékeny athéniek (lásd a sűrűn szereplő ἀσεβεια-pörököt, főleg a Hermakopidák esetét) az „istenkáromlást“ még mindig megengedték, daczára hogy időközben az a kezdetleges „néphumor“ irodalmi formát vett fel. Különös ellentét származott ekként a comoediának alapiránya és tényleges megnyilatkozási módja között: a felvilágosodás korában

a progressiv eszmékkel szemben a *conservativismust* kellett volna a vigjátéknak rendeltetése szerint képviselnie, s önkénytelenül — közvetett hatásában bizonyára — a minden hagyományt *felforgató* érzés- és gondolkozásmódnak szolgálatába szegődött. Egyéb-ként a görög szellemességnek, a sós attikai talajnak, a „sal Atticusnak“ ez a vadvirága ephemer életű volt. Nemcsak abban az értelemben, hogy egyéni illatát (prózában szólva: a benne rejlő egyéni vonatkozásokat, czélzásokat) manapság már nem vagyunk képesek élvezni, még a magyarázók segítségével sem, a kik a legtöbb esetben nem tudnak többet a régmúlt concret életéből, mint jómagunk; de azzal az értelmezéssel is, hogy ez a „rég-i comoedia“ olyan hamar elmúlt, mint Athén történetéből az a néhány évtized, melyhez egész valója kötve volt. Egy emberöltőn belül, Aristophanes költői pályafutásában vagyunk tanui annak a fejlődésnek, mely a *politikai* comoe-diákból a *társadalmiakba* (Ekklesiazusai, Plutos) vezetett át.

Mondottuk, a *rationalismus* a fölvilágosodási kornak nemcsak a művészetére, a *tudományára* is átalakító hatást gyakorolt. Eltekintve ama reális ismeretektől, a melyeket a külvilág szemlélete és az ehhez fűzött érdek már régesrég disciplinákká rendszerezett (mathematika, astronomia, geographia), az 5. század — az *emberek* felé forduló figyelem következményekép — főleg *két* tudományt emel magas színvonalra. Az egyik a *történetírás*, a mely formájában, a nyelvvel való szoros összeköttetése miatt még részben a művészethez kapcsolt. Az első nagy történetíró, Herodotos után most, az 5. század utolsó évtizedeiben *Thukydides* írja le korának eseményeit, a peloponne-

sosi háborút örök időkre, de mégis saját idejének, a szabaddá növekedett rationalismusnak szellemében és jellemző vonásaival. S ezek nem minden tekintetben jelentenek haladást a multtal, Herodotos-szal szemben. Az utóbbinak hatalmas conceptióját, a mely a nagy perzsa küzdelmek kihangzásával Ázsia és Európa egész viszonyosságáról, kölcsönös történetéről akar összefoglalást adni, Thukydidesnél az a szigorú, de szűkebb körű következetesség váltja fel, melylyel az író — jelentéktelen kitéréseket nem számítva — a *kortörténetnél* marad. Herodotosnak azon mindenre kiterjedő érdeklődése, a mely művelődéstörténeti törekvéseink előtt teszi őt oly rokonszenvessé, midőn „ethnographiai alapon“ beszél a legkülönbözőbb népek faji sajátosságairól, szokásairól és intézményeiről, Thukydides könyvében összeszorul a *hadi események* majdnem kizárólagos tekintetére. De azután mennyire mélyebb lesz ott az, a mi terjedelemben veszített! A csodás elemnek teljes kirekesztése, az emberinek istenektől független *emberi* magyarázása által, a történeti valót vagy valószínűt a *legközvetlenebb forrásokból* és a *leggondosabb kritikával* állapítva meg, nyílt szemekkel a *fejlődés* irányában, hogy a jelent a mult kedvéért ne kicsinyelje, s az archaeologiai emlékekkel ellentétben a multat már magában ne tartsa nagynak: tulajdonképen ő, Thukydides az első modern értelemben vett történetírónk. És azután — a mi történetírónál a legfontosabb — az *emberismeret*: itt mennyivel gazdagabb, mélyebb, szövevényesebb, reflectáltabb Thukydides Herodotos-szal szembeállítva! Itt legfőlebb az *intellectualismus* túltengése, a rationalismusnak természetes következménye, a tévedés. Azokban a magvas „*beszédekben*“, melyeket a bennük

rejlő gondolat a mennyivel nehezkesebbekké, elmélkedésre annyival vonzóbbakká tesz, történeti személyei sokkal tudatosabban: a végső célképzet, az érvek és ellenérvek, a várható következmények nagyobb világosságával fonják az események szálaít, mint ez a valóságban rendes esetként történni szokott. Thukydides a maga egész értelmi gazdagságát beleöntötte a historia személyeibe, ama rationalisáló felfogásának megfelelően, melylyel a történetírásban többé nem a gyönyörködtetésnek, hanem a legmagasabb fajta *tanításnak* eszközét látta.

A *másik* tudományág, melyet az 5. század jelentékeny színvonalra fejlesztett, megfelelő módon egészítette ki az emberre irányuló figyelmet; mert nem — miként a történetírás — a lelkében, hanem a testében megnyilatkozó emberrel foglalkozott az *orvostudomány*. *Hippokrates* névéhez kapcsoltn egy hatalmas könyvgyűjtemény maradt reánk, az akorbéli orvosok elmélkedő kedvének és szorgalmának fényes bizonyítéka. Nem Athénben termett irodalom. De mondtam, hogy a felvilágosodás kora, a mi szellemének elterjedését illeti, nemzetközi jellegű volt; a „hippokratesi“ orvostudomány meg korának, a korszellemnek leggenuinebb kifejezése. *Tehát a természetes bevezetést hozzá annak az életnek ismeretében találjuk meg, a mely legtisztábban, számunkra a legmegfoghatóbban az athéni fölvilágosodásban tárul elének.* Az embernek, mint a testi feltételei által boldoguló, életkedvében a *testi egészségére* féltékeny embernek föl fogása nemcsak az egész tetterős, mozgékony kornak, magának az orvostudománynak is éltető gyökere. Az a *bizodalom*, melylyel az orvos mindenfajta betegséggel kész szembeszállani, s a mi a hippokratesi Gyűj-

teményből még feltünőbbben szól felénk: az az erős hit, hogy a tudomány — legalább elméletben — minden kérdésre határozott feleletet tud adni, mintha csak egyik sajátos, mert a törekvések egyik külön területén megnyilatkozó formája lenne a fölvilágosodás egyetemes önbizalmának. Kiküszöbölni a természetfölöttit, s az emberi tüneményekre *természetes* magyarázatot keresni: ez a rationalismusnak és a „hippokratesi“ orvostudománynak egyik további találkozási pontja. S valamint a rationalismus csak amaz észszerű okokban hajlandó megnyugodni, melyeket végsőknek, mert a legelemiebbeknek tart: az 5. század görög orvostudományának is *bölcsészeti* jellege lesz addig a határig, míg csak saját philosophiáját meg nem találta (Hippokrates *milieu-elmélete*).

Culturtörténeti szempontból annyi érdekeset nyújt a *hippokratesi Gyűjtemény*, s az orvosi praxisnak és tudománynak abban kifejeződő állapota, hogy *könyvemben az 5. század görög medicinájával fogok foglalkozni, mint a fölvilágosodási kor egyik nyilatkozatával*. Lehető széles alapon és a nagy összefüggések keretei között teszem majd. Kutatni fogjuk, hogy a *legrégibb kezdettől* miként fejlődött az az orvostudomány elő; hogy milyen kapcsolatai vannak a *korszellemmel* a maga *erkölcsi* nézeteiben, *logikai* készségeiben és *philosophiájában*; hogy mint *szaktudás* minő *elméletben* és *gyakorlatban*; hogy mit jelentett *azoknak*, a kik számára közvetlenül készült és azután az egész művelt *emberiségnek*, mely évezredekken keresztül ama tudás befolyása alatt gyógyított és gyógyult. Nem hiszem, hogy e *culturtörténeti monographiával* haszontalan munkát végeznék; már csak azért sem, mert az itt felvetett kérdések nem tartoznak azok közé, a me-

lyekre a modern tudomány szokott buzgóságával sietett sokszoros és kielégítő feleletet adni (bár *Gomperz* pár fényes lapot szentelt az orvosoknak a „görög gondolkozók“ történetében).^{*} Ellenvetésként ugyan valaki azt mondhatná, hogy a „hippokratesi culturtörténet“ egyelőre nem is időszerű, mert nem kellőképen előkészített tudományos feladat: a szövegek új kiadását csak várjuk a készülő *Corpus medicorum Graecorum*-ban (Kühlewein Teubneriana-ja csupán két kötetet hozott, *Littré*-nek szövege [1839—61] még mindig vezet a teljes editiók között), s a philologiai kutatás, a mi a Hippokrates-irodalmat illeti, hozzáértőknek ítélete szerint a „kezdetek kezdetén“ áll (Wilamowitz). De hátha az eddigi segédeszközökkel is meg lehet kezdeni az összegezést, a mely a legtöbb esetben tudvalevőleg az anyaggyűjtést kísérve törekszik a tudománynak szolgálni, s nemcsak egy véglegesen elvégzett alapozás után, ha ilyen véglegesség egyáltalán elérhető? Hátha a sajátosan művelődéstörténeti problémák még az esetben is megoldhatóknak bizo-

^{*} Még közelebb áll programomhoz *Chauvet* könyve (La philosophie des médecins Grecs, 1886-ból), mert összegezve írja meg benne a „hippokratesi etikát, logikát és physikát“. Az érdeklődés a görög orvostörténet iránt mindenestre nagyban növekedett az utolsó években. Bizonyítékaul szolgál többek közt *K. Sudhoff* újabban megjelent gyűjteménye (Ärztliches aus griech. Papyrus-Urkunden, Bausteine zu einer mediz. Kulturgeschichte des Hellenismus), a hol a legmodernebb források, az egyiptomi papyrusok is megnyílnak a culturtörténeti érdeklődés kielégítésére. Annyit azonban meg kell engednünk *Sudhoff* bírálójának, *Ilbergnek* (Neue Jahrb. 1910. XXV. u. XXVI. B. 4. Heft), hogy a magasabbrendű kutatás számára azon köznap aprócseprőségek, melyek a papyrusokból szólnak hozzánk, mindig csak pikáns, de nem tápláló hors-d'oeuvre-jei maradnak a culturtörténetnek.

nyulnak, ha az előzetes philologiai, személy- és eseménytörténeti tények nincsenek megfelelő módon tisztázva és rendbe hozva? Ez utóbbi kérdésekre is majd csak a könyvem fog feleletet adni. Egyelőre igazolja merész vállalkozásomat annak a képnek nagysága és szépsége, a mely szemeim előtt lebeg, azon képé, melyet a németek első hellenistája, *Eduard Meyer* e szavakkal jellemez (Gesch. d. Alterth. IV. 212.). „Die Geschichte der Medicin als Ganzes gewährt uns ein unvergleichliches Abbild der gesammten geistigen Entwicklung des V. Jahrhunderts und wir können nur durch sie zu einer richtigen Beurtheilung der gleichzeitigen Geschichte der Naturwissenschaft und Philosophie gelangen.“

ELSŐ FEJEZET.

Az orvostudomány Athénben.

1. Az orvosi gyakorlat.

Az orvostudomány nem volt Athén szellemi terméke, épp oly kevésbé, mint az az ión természet-philosophia, a melytől az orvosi elmélet első igazságait vette kölcsön. De miként ez utóbbi, Ioniából Athénbe átlántálva, itt éli le fejlődésének utolsó korszakát, hasonlóképp az az idő is elkövetkezett, midőn Athén volt, ha rövid időre is, a görög orvostudomány *gyűjtőmedenczéje*. Ugyan még nem az V. században, csak a következőnek első felében, *Diokles* személye által következett be ez az állapot. A görög medicina legfényesebb korát, a hippokratesit, immár írásos következményeiben kezdik megismerni és megbecsülni. A különböző helyekről, a más-más iskolából útnak indult tudás találkozik egymással, helyesbíti, kiegészíti egymást és dogmává sűrűsödik. Ennek az egész mozgalomnak középpontjában az athéniek közt élő karystosi Diokles áll, a maga korának első orvosa, kit „ifjabb Hippokratesnek“ neveznek azok, kik mint idegent vendéglátó falaik közé fogadták. És annyival találóbban nevezik annak, mert Diokles az első, a ki

a „hippokratesi“ hagyományt összegyűjtögeti; egy corpusba foglalja azokat a nagyrabecsült könyveket, melyeket már akkor a legtöbb esetben helytelenül tulajdonítottak az orvostudomány atyjának. A diokleszi Gyűjteményt már *Platon* forgathatta kezében. Ugyan a nagy athéni bölcsészt, ki oly sok érdeklődést áruel az orvostudomány iránt, régibb összeköttetései, sicíliai utazgatásai nem Hippokrateshez, nem is Diokleshez csatolják, hanem *Philistion*hoz, a *sicíliai iskola* legfőbb emberéhez, a mi orvostudományi ismereteit illeti. De azért a hippokratesi hatás nyomai sem hiányzanak; míg viszont Diokles a philistioni tudományt is beledolgozta a maga rendszerébe; *Philistion*ról meg nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy ellátogatott Athénbe, s *Platon* oldala mellett vett részt az Akadémia vitatkozásaiban. Ez az idő — a *kölcsönhatásoké* — volt az Athénben művelt orvostudománynak legszebb ideje.¹

A kapcsolat *Athén* és az *orvostudomány* között természetesen sokkal régibb keletű. A *Solon* egyik töredékében emlegetett orvosoktól eltekintve, tán *Demokedes* élete szolgáltatja az első történeti bizonyítékát. Mert a híres *krotoni* orvos, mielőtt *Polykrates* hívásának engedett, tehát a Kr. e. 522. évet megelőző időben, mint községi orvos Athénben működött; $1\frac{1}{2}$ talentumot meghaladó összegért nyerték meg *Aigina*tól, a hol csak 1 talentumot kapott; beszédes tanúságot téve arról, hogy Athén nem fukarkodik, a hol tudományról van szó. (*Herodotos*, 3. 131.) A perzsa háborúk idejére utal azután egy archaeologiai lelet, a kosi *Aineios* (v. *Aineias*?) Athénben talált képmása. A portrait-festés egyik első példajaként ülő helyzetben, profil-arczczal láthatjuk egy márvány-disko-

son Hippokrates nagyatyjának fivérét, kit a mellékelt felírás a következő szavakban magasztal: Aineios, a legjobb orvos bölcseségének emléke ez.² Tehát a kosi Asklepiadai, *Hippokrates* családja, már az V. század elején összeköttetésben állottak Athénnel. Majd később úgy fogja tudni a *Hippokratesre* vonatkozó hagyomány, hogy a peloponnesosi háború kitörését követő pestistől maga Hippokrates mentette meg Athént. A régibb időkről tanuskodó archaeologiai emlék hajlandóvá tehetne bennünket, hogy a későbbi írásos hagyományt is készpénznek vegyük; de belső okok majd arról fognak meggyőzni, hogy az elbeszélések azt az egész körét, mely magát Hippokratest hozza Athénnel kapcsolatba, egyszerűen a mondák körébe utasítsuk. Pedig Hippokrates „fiáról“, az orvosi esküvel kötött tanítványok „közösségéről“, már *Aristophanes* beszél; s a másik nagy orvosi iskolának, a knidosinak feje: *Euryphon*, úgy látszik, nem csak hírből, drastikus curái, égetései és vágásai által személyes tapasztalat útján lett ismerőse az athéniaknak.³

A közlekedés növekedésével, Athén kulturális jelentőségének gyarapodásával csak mindjobban erősödhetett hellén orvosainkban a törekvés: a szellem fővárosát, Athént felkeresni. Az *ιατροσοφιστής* és a *περιοδευτής* csupán a későbbi nyelvben előforduló kifejezések ugyan: az az orvostanítót, ez a gyakorló orvost jelölte meg vándorútjában; de a szokást, az egyiket és másikat is, sok esetben kapcsolatban egymással, már az V. század magas kifejltségében mutatja be. A ki változatos ismeretekre és gyakorlatokra kívánt szert tenni, az a vándorbotot vette kezébe és tartózkodási helyét elég sűrűn cserélgette.⁴ Így tettek azok az orvosok, a kik a hippokratesi Gyűjteményben az

„epidemiák“ könyveit jegyezték össze: négy esztendei thasosi tartózkodás a leghosszabb időtartam, melyet belőlök meg lehet állapítani, s még az sem szükségkép egyhuzamban eltöltött. A Gyűjtemény egy másik irata meg (a „Törvény“, 4) egyenes útbaigazításokat ad, hogy minő feltételek között szabad csak az orvosoknak arra vállalkozniok, hogy „városról városra vándoroljanak“. Jól kell értenie a mesterségéhez, a ki „nemcsak szóval, de tettel“ akarja kiérdemelni az orvos nevét.⁵ Mert abban az időben már az orvostudomány is szorosabb viszonyba lépett a szavak művészetével. Már azt sem csupán az iskola szűkebb körében tanították, hanem — a népszerűsítésnek egyetememes követelményeként — a nagyközönség előtt is. A hippokratesi Gyűjteményben vannak olyan irataink, melyek nyilvános előadások emlékét őrzik (a „mesterségről“ és a „levegőről“ szólók). Ilyenkor a fejtegetések tárgya, az alkalomnak megfelelően, kevésbbé szakszerű, inkább általános természetű, a bölcsészethez közeledő volt. Mert abban a korban szerettek philosophálni, s az orvostudomány nem azon eszmekörbe tartozott, mely legkevésbbé nyújt módot a philosophálásra.

Szépen, tetszetősen elmélkedni: ez jelszava volt a sophistika idejének és műveltségének. Hogyne ragadták volna hát meg olyan orvosok, kik tudásuk mellett egyszersmind az elvonások és szavak emberei is voltak, a feltűnésre, tündöklésre, dicsőségre nyíló kedvező alkalmat. S itt újból Athén kínálkozott annak a küzdő helynek, a hol görög földön a tehetséget a legsikeresebb módon lehetett érvényesíteni. Majd ha az V. század orvosainak jellemvonásait keressük, Platon örökéletű dialogusából, a Symposionból fogunk meg-

ismerkedni a legfényesebb társaságban, a Sokrates, Aristophanes és Alkibiades körében bölcselkedő iatrosophistes-szel: *Eryximachos*-szal.

2. A philosophusok.

Egyébként is, az orvosi gyakorlat és a szűkebb értelemben vett szakismeretek után és azokon túl a philosophiához, az *Athénben élő philosophusokhoz* kell fordulnunk, midőn az orvostudomány és Athén között fönnálló kapcsolatokat keressük. Mert az ember, a maga összes testi tüneményeivel, már eredettől fogva beletartozott a természetbölcséletnek, a „természetről“ (περι φύσεως) gondolkozóknak és íróknak érdekkörébe. Midőn ezek elemeikből az egész concrét világot felépítették, e munkájuk végén szükségkép el kellett az emberhez, ennek magyarázatához, az *anthropologiához* is jutniok. Így volt ez már *Anaximandrosnál* (Miletos) a ki a mai kor darwinismusát emlékebe hívó nézeteket vallott az ember keletkezéséről. A későbbiek, főleg Empedokles, Anaxagoras és Demokritos csak részletezőbbek, tudósabbak lettek testi mivoltunk fejtegetésében, de az alapkérdéseket elsőeknek nem ők vetették fel. Bennünket az Athénben élő *Anaxagoras* érdekel, ki Ioniából, Klazomenaiból került oda (500—428). Egy anecdota kapcsán, melyet Plutarchos őrzött meg, arról értesülünk, hogy állatanatómiával foglalkozott (Diels: Die Fragmente der Vorsokratiker, I² 297, 16), miként hogy a halak légzéséről is megvolt a maga véleménye (u. o. 313, 115). Aristotelestől tudjuk, hogy már ő felvetette az általános kérdést a betegségek okairól, s naiv egyszerűsítéssel minden acut betegséget az epének tudott be (312, 105). Az epe akkor

tájt az orvostudományban, a nedvek elméletében nagy szerepet kezdett játszani. Azután voltak embryologiai nézetei is: többek közt Parmenides nyomán és a legújabb időkig élő babonával egybehangzóan ő is azt tanította, hogy a szülők jobb oldalával kell a fiút, bal oldalával a leányok születését kapcsolatba hozni (312, 107). Bölcsészete részletesen kidolgozott érzékelés-tant is foglalt magában, s belőle különösen az a gondolat érdemel figyelmet, hogy tulajdonkép minden érzékelés fájdalommal jár (310, 92 Theophrastos). Mivel szerinte a keletkezés és elmúlás csak új összetételt jelent, az élő lényeket is alkotó részeik kölcsönös keveredéséből származtatta (312, 112). De a mi mind ennél fontosabb: úgy látszik, hogy bölcsészetének egyik középponti gondolatát, a minőségileg elkülönült és változatlan őselemek felvételét is a testi működés megfigyelése suggerálta neki. „Hogy lehetne haj abból, a mi nem haj, hús abból, a mi nem hús,“ így hangzik egyik töredéke felénk (317, 10). A táplálkozás folyamata alatt végbemenő szervezeti változások ejtették bámulatba Anaxagorast, s mert az akkori chemiától és physiologiától hiába várt rájuk feleletet, ébresztették fel benne a *ὁμοιομερῆ* gondolatát (a „hasonló részekét“, melyeket ő még csak *σπέρματα*-nak nevez).

Anaxagoras munkáját az *athéni Archelaos* folytatta, kit viszont Sokrates tanítómesterének mondanak. A *philosophia* többé nem idegenből jött vendég a város falai között, magok az athéni polgárok művelik. Kár, hogy Archelaos tanai csak oly szűkszavú tudósításokból ismeretesek előttünk. (Diels, 323—326. l.) Mert annyit látunk, hogy ez a *philosophus* — a kor követelményeinek téve eleget — az általános kosmogonián

túl az emberekkel, sőt a társas alakulások, az erkölcsi világ keletkezésével is sokat foglalkozott. Elmondta, hogy a felmelegedett földből miként jött létre az első, még iszapból táplálkozó ember; hogy az ősnemzés ez eredeti, rövid ideig tartó nemzedéket hogyan váltotta fel az, mely önmagát szaporítja; hogy mi módon szóródott szét az emberiség, választott vezetőket, hozott törvényeket, találta ki a mesterségeket, alapított városokat és államokat; teremtette meg azt az egész erkölcsi rendet, a mely nem természettől, hanem az ember önrendelkezéséből származó (324, 4: 323, 1; οὐ φύσει, ἀλλὰ νόμῳ). De anthropológiájának részletes tanításaiból, a mi bennünket az orvostudomány szempontjából elsősorban érdekelne, sajnos, semmit sem hallunk. Legáltalánosabb feltevéseiben, mint Anaxagoras tanítványa, az észből (a νοῦς-ból) indult ki; de ezt nem a többi anyagtól elválasztott, fölötte lebegő, vele csak esetlegesen egyesülő principiumnak tekinti, hanem szerinte: *magában az észben van adva* — minden további fejlődéstől elválaszthatatlanul — *az egyforma részek* (az anaxagorasi ὁμοιομέρεια) *eredeti keveredése.*⁶ Az elkülönülést a *hideg és meleg* kiválása indítja meg s folytatólag a *tüzes levegőnek* jut a világrendezés és -föntartás munkájában kiváló szerepe, az *αἴρ*-nek, melyet — úgy látszik — természetünk lelkes részével (a ψυχῆ-vel) azonosít, de a kezdettől fogva mindennel egybekapcsolt „észről“ mégis megkülönböztet. Az archelaosi tanoknak az orvostudományra minden valószínűség szerint nagy hatásuk volt; az orvosok közül másokon kívül az aiginai *Petron* is úgy tartotta, hogy testünk két ellentétes elemnek, a melegnek és hidegnek összetétele (Anonym. Londin. 20., 1. köv. Diels kiadásában). E hatás részletesebb megbeszé-

lésére majd akkor kerül a sor, ha az orvostudomány bölcsészetről lesz szó.

Valamivel többet tudunk az alsóitaliai *Hippon* azon nézeteiről, melyek itt bennünket érdekelnek. Hogy szóba hozzuk őket, azt az a feltevés igazolja, hogy Hippon nem lehetett ismeretlen Athénben: Kratinos, a vígjátékiró, egyik darabjában, mely már címével sokat sejtet (Panoptai = a mindent látók) nyílt színen gúnyolta ki természetphilosophiáját (schol. Aristoph. Venet. Nephelai, 94. köv.). Ezenfelül Hippon tán orvos volt foglalkozására nézve; legalább is az a görög orvostörténet, melyet az utóbbi években sikerült az ismeretlenség sötétéből megmenteni, a londoni Névtelen könyve, külön foglalkozik tanításaival (11., 22. köv.). Ezek értelmében a miként mindennek a világon kezdete és magyarázata a *nedvesség*, az egészséges és beteg ember állapotát is arra, első sorban a nedvek mennyiségére kell visszavezetni. S itt Hippon — mintha csak önkénytelen bizonyítékát akarná adni annak a lekicsinylő ítéletnek, melylyel Aristoteles beszél róla — diadalmasan utal az öreg emberek kiszáradt testére és nedvességben szegény talpunk (1) érzéketlenségére. Főelvéhez híven még a lelket is a vízzel: a nedvessel és hideggel hozza kapcsolatba, s ez a képtelen eszme vezeti azután arra a helyes gondolatra rá, hogy a lélek székhelyét az agyban, a test e kiválókép nedves állományában kell keresnünk (Diels, Vorsokratiker, 223., 3.). A lélek táplálásáról a légzés által beszítt hideg és nedves elem gondoskodik s ez hűti le egyszersmind a szív körül összegyűlő testi meleget, mert különben elégnénk, elpusztulnánk (224., 10.). Így hát Hippon bölcsészete szerint mint az egész élet, a tudatos is alapjában véve

nem egyéb: hűtési folyamatnál. Az embryológiának fontos helye lehetett rendszerében; hisz a nedvességnek életet keltő és éltető szerepet nyilván a spermára gondolva juttatott. E tan részletei nem érdekelnek; a főkérdés arra vonatkozott, hogy mily okoknak kell a nemi elkülönülést betudni (224., 14.). A hallottak után nem csodálkozunk azon, hogy Hippon gondolkörében a szám-mystika is szóhoz jutott: a példák egész sorozatával bizonyítgatja, hogy az emberi fejlődés sorrendjében mily nagy jelentősége van a hetes és az ezt kikerekítő tizes számnak (225., 16.). Hippontól csak egyetlen töredék maradt reánk (egy legújabbban talált Homeros-scholion tartotta fenn, s a vizek eredetével foglalkozik); de mintha csak a történeti kapcsolatokra kíváncsi eruditio sajnálhatná, hogy Hippon örökre elveszett. Mert felületes természetbölcseletét nem fogja az a körülmény megmásítani, hogy a szerzőt kortársai az ἄθεος melléknévvel tisztelték meg.

Archelaos és Hippon után a dekadens ión természetbölcseletnek még egy alakjával kell itt foglalkoznunk, avval, a ki tán a legjelentékenyebb, mindenestre a legismertebb és legbefolyásosabb közülök: apolloniai *Diogenes*-szel. Életéből oly keveset tudunk, hogy még azt sem lehet megállapítani, hogy ez a krétai ember tartózkodott-e valaha Athénben.⁷ De a lényeg, az nem kétséges: bölcseletét ismerték ott, a nagy nyilvánosság helyein és alkalmával beszéltek róla, sőt — minden látszat szerint — több jelentőséget tulajdonítottak neki, mint a mennyit súlyánál fogva megérdemelt. Midőn a tragoedia-költő — *Euripides* — komolyan, tán a saját hitét elérő mélységgel beszél a „végtelen, a földünket körülfogó Aither-

ről“ (fr. 941.), akaratlanul is épp úgy Diogenest utánozza, mint a hogy rá gondol — majdnem ugyanazon szavakkal — a kegyetlenül tréfás *Aristophanes* a Levegőhöz intézett imájában.⁸ S midőn ez utóbbi függő kosárba ülteti Sokratest, avval a magyarázattal, hogy a magasban — gondolkozásunkat a vele rokon tiszta levegővel egyesítve — jobban megértjük majd az égi tüneményeket, akkor éppenséggel a diogenesi bölcsészetnek egy részletét teszi neveltség tárgyává (a „Felhők“ 225. köv. sor. összevetve Diels, 331., 38. köv. s.). Így jutott szerephez *Sokrates* tragoediájában maga Diogenes is, a légkirály a philosophusok között, ki mintha csak a korabeli súlytalan természetbölcsészet symbolumaként fogadta volna el vezető elvének a Levegőt. De erről azután könnyed, világos, tetszetős nyelven értekezett.⁹

Mindenekelőtt sikerült az *anaxagorasi* $\nu\omicron\delta$ eszméjét a régi hylozoismus gondolat-körébe visszafejlesztenie. A $\nu\omicron\delta$ Anaxagorasnál is anyag: „a legkönnyebb és legtisztább“; de a többitől független, mert a többi fölött álló, velök nem keveredő, mely bennök csak mint kivétel, csak a lelkes lényekben van jelen (Diels, 318., 11. és 12.). Már a tanítvány *Archelaos* a $\nu\omicron\delta$ -t kiemelte e különhelyzetéből s visszaállítva a természetbölcsészet eredeti feltevését, mely szerint mindennek mindennel van érintkezése, azzá a közös *mediummá* tette meg, a melyben az ős-chaos elkülönítése végbemelegy. Ily módon a $\nu\omicron\delta$ -nak mindenből része lett és a $\nu\omicron\delta$ -ban minden részesegett; de azért *Archelaos* ezt a „legkönnyebbet és legtisztábbat“ még nem azonosította az elkülönült elemek bármelyikével, a levegővel sem. Ezt a most következő lépést *Diogenes* tette meg, a ki így — mint látjuk — egyenes vonalban

leszármazottja Anaxagorasnak. Ő már νοῦς helyett ἀήρ-t (levegőt) mond s ezt felruházza az anaxagorasi eszme egész tartalmával, a „mindenkit kormányzó, mindenben uralkodó“, a „mindent látó és halló“ ész hatalmával (a νόησις-szel).¹⁰ Pantheismusa szerint semmi sincs, a minék a levegőből része ne lenne; de azért mégis — a mennyiség és minőség fokozatainak megfelelően — mindennek, az egyéni különbségekig, más és más módon lesz benne része. Figyelmünket — az orvostudomány szempontjából — most egyelőre főleg ezen általános tan *alkalmazása* fogja magára vonni. Mert természetes, hogy Diogenes a levegőnek a legapróbb physiologiai részletkérdésekig nagy szerepet juttat. A szaglást pl. az agyvelőt körülfogó levegőnek tulajdonítja, látást meg nem tud elképzelni a nélkül, hogy a pupilla a „belső levegővel“ ne érintkezzék; mert lám, ha egyébre figyelünk s ez által azt a bennünk levő „kis isteni részt“ lefoglaljuk, nézünk és mégsem látunk (Diels, 311., 19. Theophrastos).

Ennek a szervezeti levegőnek természetétől, vérrel való keveredésétől, zavartalan vagy akadályokba ütköző útjától fog nemcsak a testi egészség állapota függeni, hanem a kellemes vagy kellemetlen érzéseké is (öröm — fájdalom). Ez utóbbiakkal szemben legérzékenyebb a nyelv, mert a legpuhább s az erek — a levegő csatornái — közvetve valamennyien oda vezetnek. Ez okból tapasztaljuk azt, hogy a betegség legtöbb jele a nyelven mutatkozik. Miként az érzékeléseket, a gondolkozást is a száraz és tiszta levegő teremti meg, mert a nedvesség annak legfőbb ellensége. Az állatok, bár szintén nincsenek kizárva az ész részesedéséből, mégis kevésbé értelmesek

mint az emberek, mert alacsonyabb légrétegben élnek és nedvesebb eledellel táplálkoznak. Persze épp a madarak nem nagyon támogatják ezt a légies elméletet! De efféle csekély ellenvetés nem fogja zavarba hozni a rendszerében mindent felölelő, mindenre gondoló és a felelettel sohasem adós sophistát: a madarak teste olyan mint a halaké, tömörségével nem engedi át a levegőt. Mert a közlekedés ez a hiánya magyarázza meg a gyermek fejletlen lelkeségét is, és sok egyében kívül a feledésnek mélyebb, physiologiai okára is az mutat rá. A lélek székhelye a *szív* artériás kamrája. A szívnek egyébként is jelentékeny a rendeltetése, mint a testünket behálózó érrendszer egyik találkozási pontjának. És itt, az érrendszer tárgyalásánál többé nem mások előadására vagyunk utalva, hogy a diogenesi nézetekről tudomást szerezzünk (eddig Theophrastost idéztük): maga Diogenes beszél szó szerint hozzánk egy hosszú töredékben, melyet Aristoteles őrzött meg számunkra (336., 6.). A mi meglep, az az a részletesség és szakszerűség, melylyel a philosophus ezen anatómiai kérdést kezeli. Műkifejezések, melyekkel itt részben először találkozunk (splenitis, hepatitis; a kyprosi *Syennesis* nem szükségkép idősebb Diogenesnél), az állatbonczolást legalább is feltételező szakismeretek, a melyek nincsenek a kor tudásának színvonala alatt, mintha azt a feltevést megengednék, hogy Diogenes, a merész röptű philosophus, polgári foglalkozására nézve orvos volt (Gomperz). De akár az volt, akár nem, annyit mindenestre látunk, hogy ebben a korban a bölcsészet könyveiben valóságos orvosi értekezések foglalnak helyet, avval a kölcsönösséggel, melyet majd az orvosok philosophiáját tárgyalva lesz alkalmunk tapasztalni.

talni, s melynek megfelelően szemeink előtt majd egész bölcsészeti iratokká szélesednek ki az orvosi könyvek. Ennyit az orvostudományról az athéni philosophiában.

3. Az istentisztelet.

De Athén nemcsak a szellem legmagasabb munkájában, nemcsak philosophiája által kapcsolódott a medicinához. Ez utóbbi valamikor nagyrészt a *vallás* keretei közé volt szorítva; istenek és papok gyógyították a tőlük függő, olykor általuk okozott testi bajokat, a magok módja szerint, a saját helyiségekben. S a görög életben a multhoz való ragaszkodás mindenkorra föntartotta a vallásnak és gyógyításnak ősi viszonyát. *Athénben* sem hiányoztak soha szent helyek és cselekedetek melyek e viszony meglétéről tesznek tanúságot.

A mult század 90-es éveiben egy orvos-isten szentélyét ásták ki az Akropolis nyugati lejtőjén a német archaeologusok. Eleintén azt sem lehetett tudni, hogy kinek tulajdonáról van szó; a később talált kövek *Amynos* nevét árulták el. Az irodalomban teljesen ismeretlen nevet; a mi megint szép példáját mutatta be annak, hogy a feliratoknak mit köszönhetünk és mennyit várhatunk még tőlük. A szent helynek közép-pontját egy kút foglalta el; források és kutak rendes feltételei az orvos-istenek templomainak, az Asklepieionoknak. A kút egy vízvezetékkel állott összekötetésben, melyet a peisistratosi korban építettek; az Amyneiont tehát már a Kr. e. 6. században használták. A talált reliefek az ilyen helyeknél szokásos fogadalmi ajándékok voltak. A görög ember, ha Istene meggyógyította, épp úgy kifaraghatta szoborban, vagy

domborműben meggyógyult testrészeinek képét s ajánlotta azt fel az isteni segítség hálás emlékére, mint széltében manapság is dívik. Az Amyneion kápolnájában is odaszögezett kőfülekkel, -mellekkel, -ujjakkal stb., s az alájuk elhelyezett dedicatiókkal ékeskedtek a falak. Azonkívül csoport-ábrázolásokat is tüntetnek fel az ilyen szent helyek reliefjei. S ezek vagy azt a jelenetet mutatják be, midőn a meggyógyult övétől környezve áldozati tisztelettel közeledik a gyógyító istenséghez, vagy azt, mely az Istent a nyugágyon fekvő beteg kezelésében ábrázolja. Az Amyneion egy új typussal gazdagította a már eddig ismereteket. Az ott talált legérdekesebb kővön egy hatalmas lábat ölel át az ajándékozónak alakja; a lábón a nagy realitással feltüntetett erős ér a visszértágulásnak esetét állapítja meg.¹¹

A betegséget „elhárító“ Istennek, Amynosnak temploma, mely eredetileg az eleusisi istenek athéni birtokához, az *Eleusinionhoz* tartozott, alig volt a legrégibb gyógyító szenthely *Attika* területén; mindenestre tudjuk azt, hogy ott több más hasonló helyiséget látogattak és tiszteltek ősidőktől fogva. Alvilági istenek mystikus templomait vagy sirdombokat, a melyek alatt elmosódott emlékű csodatévők pihentek. *Rhamnust*, egy kis attikai községet, *Amphiaraos cultusa* tette híressé. Ennek az Amphiaraosnak jósló tehetséget tulajdonítottak s a megkérdezés különös módjával, az úgynevezett incubatióval (templom-alvással) iparkodtak tudásának és akaratának birtokába jutni. (Később lesz még alkalmunk, hogy az incubatiót részletesen hozzuk szóba). *Marathonban* viszont egy *Aristomachos* nevű „orvost“ részesítettek heroikus tiszteletben; cultusa idővel egyesült, ha nem is olvadt

egybe a rhamnusi Amphiaraoséval. És Athénnek magának is megvolt a *Heros Jatros-a*, névtelen orvos-szentje; templomából került elő az a két hosszabb felirat, mely a szent vagyon kezelésére vet érdekes világot. A meggyógyult betegek ajándékai, a testrészeket ábrázoló fogadalmi emlékek olykor nem egyszerű kőből, hanem nemes ércből készültek. Idővel az ezüst- és aranytárgyak nagy garmadája halmozódott fel ekképen s felirataink szerint annak egy részét időközönként beolvasztották, hogy az így nyert anyagból az Isten készletei (serlegei, tömjéntartói stb.) szaporodjanak vagy jobbakkal legyenek helyettesíthetők. Az actus végrehajtásához néphatározat volt szükséges s egy előkelő, többtagú bizottságnak közreműködése.¹²

De az V. század végétől a többi orvos-szentélyt mind háttérbe szorította az akkor alapított *városi Asklepieion*. Asklepios tiszteletét az *Apollon Paion-é* előzte meg Athénben; ha nem is maradtak volna fenn rá vonatkozó fogadalmi feliratok, ha nem is ismernők ottani ünnepe nevét (*Paionia*), már Solon egy töredékéből következtetnünk lehetne személyére, mert az még a „*sökszerű Paion*“ mesterségét végezteti el az orvosokkal, nem Asklepiosét; továbbá Krates, a vigjátékiró egyik darabjában emlegetett *Paionion* is útbaigazíthatna. Asklepios, a görög orvosok első védőszentje, viszonylag nagyon későn került az athéniektől elismert pantheonba. Akkor is, 420. Kr. e., egy magánember, *Telemachos*, emeltetett kis kápolnát és oltárt *Asklepiosnak* és *Hygieiának* az Akropolis déli lejtőjén, egy másfajta, régibb cultusra utaló forrás fölött s ez a szentély, ezentúl állami vallás helye, növekvő jelentőségével együtt csak a IV. század folyama

alatt terjeszkedett ki addig a határig, hogy a Dionynos-színház közvetlen közelébe került. Már ennél az időnél sokkal régebben ismerték és tisztelték Hygieiát az athéniak. Ugyan csak *Athena Hygieia* személyében, kitől a VI. századtól kezdve maradtak emlékek reánk, s kinek akropolisi oltárával szemben a peloponnesosi háború nagy pestise után (428. v. 427.) azt a bronz-szobrot emelték, melynek basisán manapság is olvashatjuk az alkotó művésznek, Pyrrhosnak nevét. Most 420-ban Hygieia mint Athenától elvont personificatio került társul az új isteni jövevény mellé a városi Asklepieionban. Mert Asklepiost immár a kikötőben, a *Peiraiusben* is imádták, valamiféle kutya-cultussal kapcsolatban, a mi nem szokatlan jelenség az ő vallásánál. Ezt az *Asklepios Peiraius*-t Eleusis közvetíthette: feliratból névszerint ismert papja onnan való és tudós élelméjűség a városiról is kimutatta, hogy — az alapítási legenda szerint — a nagy mysteriumok idejében, a Boedromion hónap 18. napján vonult be az ünnepi kocsin sárkány képében Athénbe (az Eleusinionba). Látni fogjuk majd, hogy miféle mélyebb összeköttetés fűzi az orvoslást mint cultuscselekedetet a mysteriumokhoz, az ezek által képviselt tisztulás vallásához. *Eleusis* viszont az epidaurosi, a már régóta híres és azontúl is a leghirebbnek megmaradó Asklepios-cultus hatása alatt állott: *Epidauria* lett annak az ünnepnek neve, a melylyel — a nagy mysteriumok körében — az állandó megemlékezés eseményévé avatták Asklepios eljövetelet. A kit már egyszer magukénak tartva és mondva Athén legjobb fiai versenyt magasztaltak, dicsőítettek: élükön *Sophokles*-szel, a legtisztultabb humanismus költőjével, ki paian-nal üdvözölte a gyógyítás nyájas iste-

nét (ión ember fülében Ἀσκληπίος nevéből mindig kicsegett az ἥπιος = a nyájas szó), s kinek azt a kegyes szellemét *Dexion* nevén örökítette meg a hálás utókor (Sophoklest halála után azon a néven részesítették herosi tiszteletben). Az V. századi Athénről lévén szó, a bölcsészeti kimélyítés sem maradt el s *Sokratest*, az élet apró-cseprő bajaitól szabad, az örökkévalóság magaslatáról beszélő Sokratest avval a figyelmeztetéssel halljuk barátjainak köréből távozni, hogy meg ne feledkezzenek az áldozati kakasról, az Asklepiosnak kijáró tartozásáról (Platon, Phaidon, 118.).¹³

MÁSODIK FEJEZET.

Vallás és orvostudomány.

1. A kezdet.

Eddig Athén városával kapcsolatban beszéltünk arról, a mi a görög medicina kibontakozását érdekli; kísértsük most meg *egyetemes* értelemben vázolni a fejlődést, mely végül a *hippokratesi tudományhoz* vezetett, mint az V. század egész görög culturáját befolyásoló és annak egyik részét bemutató tényezőhöz.

Más primitiv néphez hasonlóan történetének elején a görögség is természetesen kívüli, *isteni* hatásnak tulajdonította általán véve a betegséget. Minden jót és rosszat az istenség küld vagy küldhet; s mivel a rossz sokkal nagyobb jelentőségű a kezdődő műveltség gondolkozásában a jónál és mivel a közvetlen physikai fájdalom azon a fokon még a sok egyéb rossz között is a legrosszabb: minden okuk volt culturánk őseinek a betegséget támasztó szellemeket és isteneket különös figyelmökben részesíteni. Egy viszonylag már magas fejlettségű kornak költője, *Homer* soha el nem halványult plastikus képben érzékítette meg a félelmes isteni beavatkozást: a haragvó Apollon az Olympos ormáról jó alá, ezüstíjjával

vallán, leül a görög hajókkal szemben, s lövéseitől rendre pusztulnak el az állatok és az emberek (II. 1., 43. köv.). Az *eredeti* gondolat kevésbé költői, kevésbé plastikus, de annál szívósabb hitre talál a maga mystikus félhomályával. Az ártalmas szellemek minden személybe, minden tárgyba beférkőzhetnek, azokat mintegy *lakóhelyüknek* választhatják, s most már nemcsak az illető személylyel és tárggyal érzetik káros hatásukat, de közvetve mindennel ugyanakkép, a mi azokkal érintkezésbe jő. Ilykép a bajthozó istenek és gonosz szellemek mellett egész legiója támad a veszedelmes, kerülendő környezetnek. Testi és erkölcsi veszedelem szoros szövetségben jelenik itt még meg s kettejüket egyformán illető közös névvel, a „bemocskolást“, a „fertőzést“ kifejező *mi-asmával* (μίασμα) hívta emlékebe a görög nyelv azt, a mitől minden embernek óvakodnia kell (I. E. Rohde, *Psyche* II². 74. köv. l.). Gyümölcsöző, modern tudományunkra emlékeztető gondolat van e babonás hitben lefektetve: a *contagium* gondolata, a mint ez a mikroorganizmusok mai tanából kifejlődött. Ha a görög orvostudomány szervesen bontakozott volna elő a vallás feltevéseiből, ha — utóbb változott értelmezés és megokolás alapján — épp úgy óvott volna a pusztán testi ragálytól, mint a mily pontos és szigorúan követett szabályokkal tartotta távol a görög vallás pl. a vérbűnöstől és a hullától a maga hiveit, a primitív babonának culturánk nagyon lekötölezettje volna. A fejlődés azonban — látni fogjuk — nem ment szervesen végbe. A későbbi orvostudományban, a hippokratesi könyvekben sem a közvetlen ragályozás fogalma, sem az elkülönzés szüksége nem játszik szerepet (de I. az „emberi természetről“ 10.; μίασμα-t

csupán az az irat emleget, mely a „levegőről“ értekezik). Maradt ugyan reánk hét könyv, a mely — tán utólagos címmel — az „epidemiákat“ tárgyalja; de az epidemia szót itt nem szabad a megszokott modern értelmében vennünk. Az nagy általánosságban az egy helyt és egy időben fellépő betegségeket jelenti, melyeket bizonyos közös légköri feltételekből magyaráztak. S bár — mint látni fogjuk — egy magasabb egység fogalma alá gyűjtötte így is a tudomány azt, a mi hasonló és közös, viszont az egyéni fertőzés gondolatának elejtésével — a felvilágosodás jellemző sajátóságaként — a valóságnak jelentékeny részét hagyta figyelmen kívül általánosabb, magasabb egysége kedvéért.¹⁴

A vallás nemcsak benépesíti a testi épségre veszélyes lények és tárgyak özönével a világot, a vallás egyszersmind arról is gondoskodik, hogy miként *szabadítsa meg* a maga alkotta veszedelmektől a szenvedő emberiséget. Van rá mód, hogy a megszálltat, a titkos kórtól senyvedőt, a miasmától megfertőzöttet a *tisztítás* eljárásai testben-lélekben újból egészségessé tegyék. S e procedurákhoz a természeti erők és emberi műveletek változatos formái állottak rendelkezésre: megtisztíthat épp úgy a hangnak és zenének hatalma a ráénekléssel, mint a hogy a tűz, a víz, a levegő, amaz pusztító lángnyelveivel és mindent átjáró füstjével, emez frissítő szelével, a víz meg a vele végzett lemosásokkal.

Íme a vallási megifjításnak s egyszersmind a legősibb *therapiának* eljárás módjai abból a kezdetleges korból, midőn a valláserkölcsei és a testi nyavalyák még kibogozhatatlan egységet alkottak. S ez egység emléke hosszasan megmaradt a további fejlődés fo-

lyamában is. Most már értjük, hogy miért szegődött Asklepios cultusa az Eleusisben gyakorolthoz, a mint ezt az athéni Asklepieion megalapításánál láttuk; a *mysteriumok* mindenkor a tisztítás feladatát vállalták magukra a bennük hívőkkel szemben. Nem fogunk továbbá csodálkozni, hogy a vallási műveletek vázolt módjaihoz folyamodtak még később, már az önállóvá lett orvostudomány korszakában is azok a *kuruzslók* és *charlatanok* (a görög agyrtainak vagy metragyrtainak, magoinak, orpheotelestainak, kathartainak stb. hívta őket), kik — a nép hiszékenységére számítva — jósoltak, végezték el engesztelő áldozataikat, mondták el ráénekléseiket, írták elő ételtilalmaikat, s kiket nemcsak az V. század orvosa ítélte el lesújtó szavakkal (a főhely: a „szent betegségről“ szóló könyv 2. fej.), hanem a kik ellen Platon is több ízben felemelte a maga becsületes szavát. És mindezek felett — a dolog itt nem enged kételkedni — maga az *orvostudomány* is sok babonás együgyűséget vett át vallási fejlődésének periodusából, daczára annak, hogy — mint majd látni fogjuk — a vallástól való függetlenségében növekedett nagygyá. Hány *szer* kerülhetett, került tényleg a papok, utóbb a kuruzslók varázskonyhájából az orvosok gyógyszer-tárába! A hippokratesi iratok közül a gynaikologiaiak orvosi *recepteket* is tartalmaznak. A *ρυζαίον*, egy mézből készített keverék, ott majd akkora szerepet játszik, mint az alvilági istenek úgynevezett „józan“ áldozatainál; hallunk ezenkívül ott: gyíkmájról, szarvaszírrol, teknősbékaagyvelőről, marhaurinról és egy jól berendezett boszorkánykonyha egyéb kellékeiről. A mi meg az eljárást, a therapiát illeti, ugyancsak a nőgyógyászati könyvekben (ezeket kni-

dosi eredetűeknek szokás tartani) feltűnő szerepet játszik a *füstölés*, az istentiszteletnek e jól kipróbált methodusa. Bizonyos esetekben: „gyűjtsd meg a lámpa belét, oltsd ki a beteg orra alatt, hogy annak füstje és korma derekasan beléhatoljon“ (a „női betegségekről“ II. 96 Ermerins = 203 Littré). Egyebütt a női bajok még radikálisabb, mert még közvetlenebb kifüstölésére tanítanak meg az orvosok (pl. „a női betegségekről“ II. 25 Erm. = 133 Lit. vagy „a terméketlen nőkről“ 18 = 230 Lit.). Részletes utasításokat kapunk, hogy miként kell a füstölésre alkalmas eszközöket és szereket házilag előállítani, s hogy mi módon kell magát a műveletet végrehajtani.¹⁵

Az alapul szolgáló tünemények egyetemes voltánál fogva betegséget okozó és egyszersmind elűző szellemek és istenek széles Görögországban mindenütt, minden vidéken keletkeztek. Egymással vetekedő nagy számukból — a rendes fejlődés kialakulásának megfelelően — egyetlen egy nyerte el a versengés igaz babérát, a legkésőbb utókor emlékét: *Aklepios*, a modern gondolkozásunkban is jól ismert *Aesculap*. Az ő neve, az ő alakja, az ő symbolumai háttérbe, a feledésbe szorították, az oropisi és rhamnusi *Amphiaraost*, kiről már beszéltünk; a lebadeiai *Trophonios*t, kinek barlangjába csak a mystikus szokások egész útvesztőjén keresztül csúszhattak be a tanácsot és gyógyulást keresők (Paus. 9., 39. és 40.); *Podaleirios*t, *Machaont* és *Kalchast*, kik Homeros nevével vannak összefűzve; *Chiront*, ki nemcsak Achilleusnak, de magának Asklepiosnak is tanítója; a peloponnesosi Titaneben tisztelt *Alexanort* és *Eua-merion*t, az argosi *Sphyrost*, s a névtelen vagy csupán a tudósok által név szerint ismert istenek és

herosok sokszoros számát. Egységes cultura területén a fejlődésnek rendes menete ez: a különböző, helyi jellegű képzeteket egyetlen egy, a legerősebb iparkodik magába olvasztani vagy legalább is elhomályosítani. Így lett *Dionysos* a sok helyütt és sok vallásban megnyilatkozó orgiastikus érzelmeknek és velök karöltve a drámának istenévé; így *Asklepios*, a sötét thessaliali numen, mindenki előtt és fölött az emberi egészség és gyógyítás nemtője.

A világtörténetben kevés primitív eszme futott be bárhol és bármikor fényesebb *carrière*-t, mint az *Asklepios* nevével kifejezett. Keletkezésének helyén, valahol Thessaliában (a *trikkai* cultusnak még a későbbi időben is nagy neve volt) a föld mélyében lakozó félelmes szellem lehetett, kit a barátságtalan kígyó alakjában érzékitettek meg első imádói. A kígyó azután folytatólag is nemcsak egyszerű symbolumának, de egyenesen megjelenése külső formájának maradt meg. Eltekintve a sikyoni és szintén ide tartozó athéni cultus-legendától, még a rómaiak között is kígyó alakjában foglalja el a Tiberis közepén fekvő szigetet, midőn a dögvésztől sujtott római nép az epidaurosi Istentől kér segítséget (Paus. 2. 10. és Liv. epit. 11.). De a kezdetleges hitnek e conserváló szívvössága ellenére is mennyi eszmei emelkedésen megy át *Asklepios* gondolata ama vándorlás közben, a mely a szárazföldön déli irányban és ugyanakkor a kisázsiai partok felé is történt! A Parnassos vidékén *Apollon* vallásával jó összeköttetésbe. *Apollon* maga orvos-isten, így hát *Asklepios* a fiává lesz, az isteni és emberi szerelem között ingadozó szép *Koronis* gyermekévé, ki *Chirontól* tanulja meg a füvek és gyökerek gyógyító erejét, de tudásában elbizakodva

halottakat támaszt fel, s így Zeus villámaitól kell elpusztulnia. A mindenható varázslónak őskori képét látjuk benne megelevenedve, de már is azon keretek között, melyekbe változhatatlan isteni törvény emberi gyarlóságunkat szoritja. Apollon Zeus szolgáin, mennykövének kovácsain áll bosszút; de így vérbűnbe esik, s a hűséges Alkestis férjének, Admetosnak szolgálatában kell vétkeért lakolnia. Ez az egész mondakör, melynek mély és szépséges részleteit kellő elevenséggel csak az képes magában új életre kelteni, kinek képzeletében Koronis és Alkestis neve jelent valamit, hajdan egységes epikus költeménynek tartalma volt; abban a költeménysorozatban, mely az istenekkel összehozott földi nők sorsát énekelte meg (az úgynevezett Eoiai-ban), s melyet szokássá lett sok más egyébbel együtt *Hesiodos* gyűjtőneve alá összefoglalni (l. Wilamowitz-Moellendorff, *Jsylos von Epidauros*, Phil. Untersuch. IX.). Asklepios, kit Kos közvetítésével vagy a nélkül már a homerosi epika is ismert, ekként jutott a hesiodosiban az érdeklődésnek legelső sorába; az ő alakja, az ő története kapcsolta együvé a hűtelen szeretőnek és a hűséges feleségnek képzetét. A mivel semmiféle orvostudomány nem dicsekedhetik, arra kivételkép, különös isteni kegyből a hitvesi hűség lett képes: a halottat feltámasztani.

Úgy mint Boiotiában a költészet, délebbre: *Attikában* a képzőművészet, a szobrászat ragadta meg az asklepioszi eszmét s emelte magasabbra és magasabbra a maga fényes eszközeivel. Már a rhamnusi Amphiaraios *Zeus*-typusú arczczal jelenik meg az V. század folyamán. Ennek a végén Asklepios sajátítja ki a szenvedő emberek érdeklődését, s ő is a leg-

nagyobb Isten külsejét veszi magára, még pedig a fejlődés ama fokán, melyre azt *Pheidias* művészete állította. Ettől az időtől kezdve látjuk az orvosok és betegek istenét mind mai nap megszokott ábrázatával, a mely a férfias erőt és értelmet a szánakozó szeretet vonásaival a legharmonikusabb egységben fejezi ki; nézzen bár második Zeusként, az emberi cultura Zeuseként trónusán ülve, avagy egyálltában kigyóbotjára támaszkodva a segítséget tőle váró, a hálát neki mondó gyülekezet elé. Az Asklepios-eszmének e művészi megérzékítése abban a korban történt meg midőn az Isten — hívői közül a legjobbak szemében — többé már nem a csodákat és babonát, magát az *orvostudományt* jelképezte; és csakugyan nem lehet kétséges, hogy a tudományban, a minden tudásban rejlő ethikai hatalom is hozzájárult, hogy Asklepiost az V. század végén lehetően fenkölt külsőben képzeljék el.¹⁶

De *mi köze*, kérdezhetné itt joggal valaki, *Asklepiosnak az orvostudományhoz?* Hát ezt is az asklepios-i hit ihlette meg a költészethez és művészethez hasonlóan, ez is abból a hitből sarjadzott elő az asklepios-i mythosok és szobrok mintájára? Ha az orvostudomány csakugyan Asklepios vallásából keletkezett, csupán annak *cultusából* keletkezhetett; nekünk tehát az Isten cultusát kell ismernünk, mielőtt a felvetett kérdésre feleletet kaphatunk. E célból nem szükséges sok helyütt, szanaszét keresgélni (egyébként l. az Asklepios-ünnepek jó összeállítását *Nilsson*nál, *Griech. Feste*, 408. köv. l.); az egységesítő tendentia itt is meghozta a maga szokott eredményét: a görög anyaország szárazföldjén egy helyre egy középpontba tömörítette azt az egész erőt, mely-

nek kifejtésére az asklepioszi vallás a társas- és erkölcsi élet terén egyáltalán képes volt. Az Isten cultusemlékei után kutatva elegendő, ha az ókori Lourdesnak, a peloponnesosi *Epidaur*osnak törmelékei közé látogatunk el.

2. Epidaur

Fákkal beárnyékolt hegyektől körülzárva, örökzöld cserjék és futónövény között, órákra távol rendes emberi lakóhelyektől, kies magányában terült el Asklepios szent helye. Racionálizálva azt mondhatók: a legjobb, a legegészségesebb hely gyógyulást kereső betegek számára; de az igazsághoz híven csak azt mondjuk, hogy alkalmas vidék: hitet kelteni az istenképzettől eltelt lelkekben. A szent hely romba dőlt emlékei felületesen mindenkor ismereteseek voltak (a köznép manapság is *Iszop*-nak nevezi); de közelebbről csak azon ásatások után, melyeket maguk a görögök végeztek ott — Kavvadias és Stais vezetésével — a mult század nyolczvanas és kilenczvenes éveiben.¹⁷

Megtudtuk ilyenformán, hogy *Epidaur*os már az V. és VI. századok átmeneti idejében azzá a fényes nemzetközi találkozóvá lett, melynek azután századokon keresztül, egész a római császárok koráig meg is maradt. A vallás érdekeit szolgáló épületek mellett immár azok az építkezések sem hiányoztak, melyeknek szórakoztatás volt a legelső rendeltetésük: a *stadion* és a *színház*. Különösen ez utóbbit — hatalmas, 15,000 embert befogadó méreteivel — olyan jó állapotban találták meg, hogy új elméletnek (a Dörpfeld-félenek) lett az alapja, a mi a görög

színházak eredeti építésmódját illeti. De a középpontot *Asklepios temploma* foglalta el, mintegy 200 méternyire az egész szenthely főbejárójától, a díszkaputól, melynek felírása „jámbor szellemre“ intette a rajta átlépőket. A titokzatos *tholoson* kívül, melynek földalatti folyosóit sokfélekép értelmezgetik az archaeologusok, a főtemplom közelében, vele szemben volt a minket főleg érdeklő épület, az *abaton* is. Hatalmas, 70 m. hosszú, 9 méter széles és déli homlokzata felé nyitott, az Asklepios-templom felé szabad kilátást engedő csarnok, utólagos hozzáépítés által megtoldva, oszloprendekkel, melyek között és a falak mentén kőpadok voltak felállítva. Ez volt az *incubatio*, a templomalvás helyisége; itt a kőpadokra vagy a padlóra elkészített szalmaágyaikon feküdtek a betegek, takaróikba burkolva, s várták a gyógyulást hozó álmot, miután a templomszolga eloltotta a mécsest és minden zajjal szemben csendet parancsolt (Aristoph. *Plut.* 663. köv.). Hogy azután mi történt? Bizzuk kinek-kinek szabad képzeletére azt elgondolni, hogy a szentély hivatalos személyzete, a papság tett-e valamit és mit tett az ébren várakozók vagy már is álomba merültek *suggestiv* befolyásolására. Hisz olyan sötétségben vagyunk, hogy csak a komédiaírónak mindenkor éber és a tréfát mindenütt megtaláló szeme láthatta pontosan és részletesen azt, a mi itt végbement (l. *Aristophanes*nél a szolga pompás elbeszélését egy ily templomalvás jeleneteiről, *Plutos* 627. köv. s.). Akárhogy is volt, akármilyen is történt, az álmok csodálatos módon minden esetre meghozták a betegek egészségét. Erre documentumaink vannak: az Epidaurusban kiásott és a csodás gyógyulásokról beszámoló *kövek*.

Bennünket a szenthely összes emlékei közül legjobban ezek a feliratok érdekelnek. *Pausanias* és *Strabon* egybehangzóan mondják, hogy az epidaurosi periboloson belül fel vannak jegyezve az Istennek gyógyításai. A periegeta oszloptáblákról (στῆλαι) beszél s ezek egy időben irt, folytatólagos szövegéről; *Strabon* a különböző korú fogadalmi képekről (πίνακες), s az ezek alatt olvasható epigramma-król.¹⁸ Az epidaurosi ásatások előtt gyakran lehetett a mélységes sajnálkozás hangját hallani e becses emlékek elvesztén; sokan arra vonatkozó ismeretünket látták benők eltemetve, hogy a szentélyek papi praxisából miként bontakozott a laikus orvostudomány elé.¹⁹ Nos a Pausaniastól látott hat tábla közül kettő nagyjában, egy harmadik töredékeiben előkerült. És megismétlődött a gyakori tapasztalat: a minden előzetes ismeret és várakozás nélkül talált olykor a legértékesebbet hozza, a míg kiábrándulást okoz, a mit felcsigázott reménnyel vártunk. Az a mintegy félszáz gyógyítás, a melynek történetével a kövek neveket emlegetve és többkevesebb részletességgel megismertetnek, csupán arra oktat ki, hogy itt, az a korbéli Asklepieionokban csakis a *csodásnak körén belül* maradunk, s hogy innen, a vallási gyakorlat *eme területéről nincs semmiféle átmenet* a természetes gyógyítás módjához, az orvostudományhoz.

„Alketas Halieisből. Ez mint vak ember álmodt látott; úgy tűnt föl néki, hogy az Isten hozzá lép, ujjjaival szétnyitja szeméit és ő a szentélynek fáit egyszerre látja. A mikor nappal lett, egészségesen távozott“ (Collitz-Bechtel, III. 1. 3339, 121. köv.). Körülbelül ekként hangzanak az összes csodástörténetek. A beteg lefekszik a szentély legbensőbb, leg-

titkosabb helyiségében (azért nevezik: abaton-nak ezt a hálótermet), itt valamely álom lepi meg betegségével összeköttetésében és az Isten *személyes* beavatkozásának képével, s az eredmény: a szerencsés gyógyulás. A táblák feljegyzései — a Kr. e. 3. század elejéről — bizonyynyal a folytatólagos régibb hagyományt ismételik meg s részben a Strabon által említett *fogadalmi reliefek*, az ezek alatt díszelgő, olykor verses ajánlások segítségével, kiszínezésével készülhettek. Ez utóbbiakból két hexametert és egy pentametert mindjárt az első kő első „körtörténetében” kapunk is mutatóba.²⁰ E mellett nyilván *szabadon költött* históriákat is hallunk (egy-két alkalommal a meggyógyultnak még neve sincsen) és a későbbi idők feltünőbb esetei (kivéteklép tén a *suggestiv* gyógyításnak realis esetei) sem fognak hiányozni. Néha meg magok a szentélyben őrzött *tárgyak* adhatták meg az emberi phantasiának az első lökést, hogy az mese-mondó képességét gyakorolja. Az abaton előtt egy hatalmas kő feküdt; könnyű volt nevet találni ahhoz a képzelt, elgyengült beteghez, ki Asklepios közbelépésére és parancsára elég erős lett, hogy azt a sziklát odaczipelje. A tábori pohár sajátságos történetét is ilyen körülménynek köszönhetjük. A poharat a szolga eltörte útközben, hiába is akarja összeállítani, de ime mire Epidaurosba ért — az Isten nemcsak személyek, tárgyak összefoldozásával is foglalkozik — a darabok kifogástalan egészlet alkottak tarisznyájában. Ezt a csodás poharat ott Epidaurosban természetesen mutogatták. Az elhalványult felírású szalagnak meg mennyi változáson kellett a mesében átmennie, hogy a fakó betűk magyarázatot találjanak. A thessaliali ember tetovált homlokkal jelenik meg; az Isten

álmában szalaggal köti körül s lám: a stigmatizálás jelei a szalagra kerültek. De a gyógydíjnak, a soha nem mellékes iatron-nak lefizetésével megbizott Echedoros, maga is tetovált, az összeget elsikkasztja. Az Isten nemcsak segít, az Isten büntetésből sujtani is képes. Echedoros, álmában homlokán a szalaggal átkötve, a maga jegyei mellé még a megbizóit is megkapja. A történet némikép, a mi a csoda alapotívumát illeti, a Krisztus arcát mutató kendőre, a Veronika kendőjére emlékeztet. Így keletkeztek az epidaurosi felírások — Asklepios nagyobb dicsőségére; kétséges korbeli és származású egyénekről (az atya megnevezése következetesen hiányzik), kiket megidézni, igazoló tanukul kihallgatni már abban az elmult régi időben is hiú fáradozás lett volna.²¹

Még néhány további, a *művelődéstörténet* szempontjából sem érdektelen megjegyzést kell a feliratokról tennünk. Itt úgyszólván mindig gyógyításokról van szó; de nem kivétel nélkül. Az apa, ki a tengeri fürdés közben rossz helyre tévedt fiát keresi, szintén Epidaurostól vár és ott is talál felvilágosítást. A gyógyításhoz rendes körülmények között a templomban alvás, a csodás álm volt szükséges; de ugyancsak nem feltétlenül. A néma fiú a nélkül, már az előtt megszólal, midőn az előzetes áldozatok után az illetményekre vonatkozó kérdést intézi atyjához a „tűzhordó“ legény. Az alvást — azt gondolnók — szükségkép annak kell végeznie, a ki gyógyulásra szorul. De még ez a tétel sem egyetemes érvényű; mint a hogy voltak görög földön jósdák, a hol egyáltalán a pap és nem a beteg végezte az incubatiót. Az anya beteg leányát itt, az epidaurosi kövek szerint is, szépen Lakedaimonban hagyhatja s helyette ő feketik

le az Isten abatonában; Asklepios majd gondoskodik arról, hogy az anyának és távollévő leányának egy és ugyanaz a csodatévő álma legyen. A gyógyítást természetesen a közvetlen isteni beavatkozás, a személyesen megjelenő Asklepios végzi rendes körülmények között. De eltekintve attól, hogy az epiphaneia burkoltan, valamely ismeretlen egyén külsejében is történhetik, az Isten fiait is elküldheti maga helyett, sőt a templomban őrzött szent állatok is elvégezhetik a gyógyítást Asklepios nevében. Így hallunk betegekről, kiket kígyó, másokról, kiket kutya, egyről, kit lúd gyógyított meg. Van rá eset, hogy Asklepios lovakkal tapostat a beteg térdére s itt-ott olyan módhoz folyamodik, mely az erkölcs legelemibb szabályaiba ütközik. Máskülönben a gyógyítás operative vagy medicinálás által megy végbe, de minden esetben végbemegy; csak a későbbi kornak feliratai tüntetik fel az Istent bölcs tanácsadónak, ki nem személyesen kezel, hanem recepteket ad. Ez a vonás századok eredményeként talán a legnagyobb fejlődési különbség ebben a csoda-literaturában. Az álmokban kifejezésre jutó cura olykor meglehetősen drastikus. A hippokratesi orvostudomány, mint majd látni fogjuk, eléggé óvatos volt operatív beavatkozásoknál; evvel ellentétben Asklepios vigan bont fel és varr be hasakat, sőt vág le és ragaszt vissza fejeket — legalább álomban. A therapián kívül olykor a betegségek maguk is a csodás jellegét öltik fel. Ugyan épp hat esztendőn keresztül testben maradt dárda-hegyről a hippokratesi „epidemiák“ egyik könyve is tud („epid.“ 5., 46); de itt évekig tartó terhességről is hallunk, mely azután egészséges szüléssel végződött, holott a laikus tudomány legfőlebb élettelen, hússzerű tömeggel járatta

a nőket esztendőkön keresztül terhesen (az úgynevezett mola-terhesség eseteiben). Csodákról lévén szó, a gyógyítás realis mellékkörülményei rendszeren számításon kívül maradnak; de egy alkalommal vértől borított a padló, a hol Asklepios éjjel az operatiót végezte. Az meg csak természetes, hogy kőben szenvedő ember a templom-alvás után kezében — a kővel távozik. A gyógyítás nem ingyenes; Epidauros papjainak saját magokról is kellett gondoskodniok. E tekintetben, a papok anyagi jólétét védelmezve, Asklepios nem ismer emberséget: a meggyógyult vakot újból vakká teszi, mert az orvosi díjat nem fizette le. Kivételkép ugyan itt, az üzleti érdeknél is, megszólal az Isten alaptermészete, a nyájas szeretet; így a kis fiú kedves történetében, a ki gyermekjátékai, a kockák közül ajánl fel tizet Asklepiosnak s az Isten nevetve ígér segítséget. Általán szólva, csupán hívők keresték fel az epidaurosi szentélyt; hisz ha ott kivételesen meggyógyult valaki, csupán a hit szabadította meg szervezetének functionalis zavaraitól, a mint erre bennünket a suggestiónak modern elmélete megtanít. De annak jeléül, hogy a kórtörténetek részint már a felvilágosodás korában keletkeztek, hitetlenekkel is találkozunk a feliratokon, a kik lehetetlennek tartják, hogy sánták és vakok az egyszerű alvástól meggyógyuljanak; míg azután az Istennek hatalma meg nem téríti őket. Egy pillanatra *Aristophanes*-nek szabad szellemét érezzük a babonák nyomasztó légkörében s arra a kiméletlen satirára gondolunk, melyet az *Plutosában* a papi furfangról és kapzsiságról rajzolt. Gúny, józanság, tudomány az incubationak nem volt képes sokat ártani, az intézmény — lényegében változatlanul — megmaradt az egész

ókoron át, sőt a kereszténység körén belül is megvan a legújabb időkig tartó története. Mert emberek mindig találkoztak, kiknek mystikus érzelmét csak az alvás valamely módja elégítette ki.²²

Nem tartozik feladatunkhoz magáról az *incubatio*-ról részletesen beszélni. Nem mondjuk majd el, hogy a templomalvás különböző helyein csak miféle előkészületek után volt szabad az isteni látomány elé járulni, hogy miféle ételektől kellett tartózkodni, a tisztító mosakodásnak és kezegetésnek miféle műveletein keresztül menni, miféle cselekedeteket elhagyni, milyen öltözetet magára öltetni, mennyi és mifajta áldozatot előzetesen bemutatni.²³ Arról sem beszélünk, hogy maga a „látomány“ (az ὄψις v. ἐνόπριον) hogyan, milyen körülmények között jelent meg a rendes szokás szerint; hogy mint hallanak az álmodók bizonytalan hangokat, lengi őket kellemes szellő körül, csillámlik fel előttük a mystikus fény, míg azután egyszerre ott látják ifjú szépségében, nagyságában az istent magát, ki világosságot, illatot árasztva maga körül nyájasan ereszkedik az alvó beteggel beszédbe s épp oly hirtelen tűnik el, mint a mily csodászerűen jelent meg. Nem fogunk — mondom — az incubationak evvel az „alaktanával“, többnyire azonosoknak maradó, meg-megisméltendő „tropusaival“ foglalkozni; de a templomalvásnak *alapját* képező gondolatkört rövidesen szóba kell hoznunk, mert ez — mint látni fogjuk — a kezdődő orvostudományt is érdekli.

Az *álomkép* jelentőségébe, realitásába, igazságába vetett hit oly mélyen gyökerezik emberi természetünkben, hogy nemcsak azon szerepén nem szabad csodálkoznunk, a melyet minden idők vallásában, a görögökében is játszott: még a felvilágosodás, ennek

philosophiája és orvostudománya sem tudott megbirkózni a benne rejlő *irrationalis* elemmel. Már *Herodotos* tudta és jól kifejezi a perzsa Artabanos szájába adott szavakkal (7., 16.), hogy okos ember nem hisz az álmok isteni eredetében, mert arról szoktunk álmodni, a mivel napközben legkivált foglalkoztunk; de még ezt az Artabanost is, a ki az V. századbéli görög embernek nyílt gondolkozásával beszél, hamarosan megtéríti egy nyomban rá bekövetkező álmok kép a maga élénk közvetlenségével (u. o. 17., 18.). Az álmok természete már az V. századtól kezdve philosophusokat és orvosokat egyaránt foglalkoztatott s ezzel kapcsolatban — jellemző módon — az *álmokfejtés* kérdéséről sem feledkeztek meg soha. *Antiphon*, a sophista, egyenesen könyvet írt róla („az álmok magyarázatáról“) s Cicero egy pár példát hagyott is reánk, a mely idevágó művészetét tünteti fel (Diels, VS. II². 1., 603.). Az excentrikus embert, ki a lelki betegségek gyógyítását is vásárszerűen hirdette és gyakorolta (Plut. „a tíz szónok élete“ 1., 833c.), az érzéki világtól elfordult gondolkozásmódja könnyen vezethette át az álmok birodalmába.²⁴ De tudvalevőleg még *Aristoteles* is fejtegette az álmokjóslást (abban a külön értekezésben — „az álmomantikáról“ — melyet álmelméletéhez kapcsolt) s itt bármennyire szabadkozik is a feltevés ellen, hogy Istentől lehetne származtatni, a mit álmodunk, végül — bizonyos emberek csodás álomlátásától gondolkozóba ejtve — *Demokritos* emanatiós tanához folyamodik: a tárgyakból kisugárzó képek izgatják más és más módon az alvó emberi lelket. Ugyancsak *Aristoteles* mondja ott, hogy korának jobb fajta *orvosai* is tekintettel voltak az álmokképekre. S tényleg a

hippokratesi Gyűjtemény könyveiben nem egy helyre akadunk, mely az orvosnak e különös figyelmét teljes mértékben bizonyítja (l. az összeállítást *Fredrich*-nél: *Hippokratische Untersuchungen*, 207.). Sőt abban a *Corpusban* egy valóságos *álmoskönyv* is maradt reánk, a „*diaetáról*“ értekező terjedelmes iratnak *negyedik*, befejező része. Megint nem egyedül álló jelenséggel van dolgunk még az orvostudomány körén belül sem. Az „*álomképek felismeréséről*“ *Galenos* munkái között is találunk egy töredéket; ő különben is — életének nem egy vonása igazolja — jócskán hódolt az álom-mystikának: atyjának álmaitól figyelmessé téve lesz orvossá, betegségében *Asklepios* jelenik meg előtte, sőt másokon operatiókat is végzett álmok útmutatása szerint (l. *Weinreich* id. m. 78.). A mint látjuk, a legkülönbözőbb forrásokból bőségesen ömlik a babonának zavaros vize, hogy azután — a Kr. u. II. században — egy közös medenczébe gyűljön együvé: *Artemidoros*-nak sok időn át híres és nagytekintélyű *Oneirokritikájába* (az „*álmok magyarázatába*“).²⁵

Helyénvaló lesz a fönnemlített „hippokratesi“ munkának, a „*diaetáról*“ szólónak *negyedik* könyvével kissé részletesebben foglalkozni. A bevezetés ígérete eléggé kecsegtető: ám fejtegetessék a hivatásos álomjósok az „*isteni*“ álomképeket, ő, az orvos azokról kíván beszélni, melyekben a „*lélek*“ a test állapotait, a teltséget vagy helytelen keveredéseket árulja el. Még pedig a diaetikus minőségében vállalkozik erre a feladatra, a ki majd észszerű eszközökkel segít a bajon, a rossz álmokon: purgálással, ételmegvonással, sétákkal és egyéb életrendi utasításokkal. „Mert szép dolog az *imádság* — a mire azok a hivatásos jósok szorítják clienseiket — de az ember első sorban magán

segítsen és csak a mellett imádkozzék is“ (4., 87.). Mindez bizalmat ébreszt; egyenesen azt a látszatot kelti, mintha az álmok legrationalisabb természetrájával lenne dolgunk már itt az álmok egyik első görög elméletében, a hol majd az isteninek, csodásnak kizárásával álomfejtésről tulajdonkép szó sem eshetik, legalább is nem mai napig szokásos értelmében. De az ismeretlen szerző, kinek ellenmondásokban gazdag egyéniségéről lesz még alkalmunk folytatólag is tapasztalatokat gyűjteni, hamarosan kiábrándít; mert munkájában csakhamar az álmok olyan esetei kerülnek szóba, a hol maga sem tud jobb tanácsot adni, minthogy az istenekhez fohászkodjunk (88.). Sőt egy további helyen közelebbről meg is jelöli, hogy kik azok a felsőbb hatalmak, kiktől segítséget remélhetünk; a felsorolt lajstromban legfőlebb az a körülmény utal a természettudósra, hogy Helios (a nap), Zeus Uranios (az égi Zeus) és Ge (a föld) nevei sem hiányoznak (89.). Mindezek után nem fogunk csodálkozni, hogy ez az álmoskönyv és vele együtt a diaetáról szóló egész munka, az Istenek emlegetésével végződik: az ő segítségökkel sikerült a szerzőnek emberi lehetőség szerint nagy művét létrehozni (93).

Ellenmondó volt a végső okok keresése, ellenmondó lesz a *psychologia* is, a melyen szerzőnk álomelmélete felépül. Az álmokat — mondtuk — mint testi állapotaink hirmondóit szeretné értelmezni, a kik azután a léleknek adják tovább onnan kapott jelentéseiket. De sajtóságos módon arról a lélekről épp az alvással kapcsolatban tanítja orvos-írónk azt, hogy ilyenkor az nem osztja meg magát — mint az ébrenét érzékelésében — az egész testtel, hanem külön

helyére visszavonulva egymagában végezi azon összes functiókat, melyeket különben a testtel együtt végez. Valóban a legkevésbé alkalmas feltevés annak megértetésére, hogy a lélek a testi állapotokról miként szerezhet tudomást. De engedjük meg, hogy az néki valami módon mégis sikerül; mit fognak már most a különböző álmok az egészség vagy betegség szempontjából jelenteni? Ha szerzőnk megmaradna az álmok legáltalánosabb, hogy úgy mondjam formalis jellegénél (mint ezt a modern természettudomány teszi), akkor ígéretéhez híven ő is csak arról beszélne, a mi még mindig az orvostudományába tartozik. De ezt az önmegtartóztatást nem követelhetjük meg a Kr. e. 5. századtól, legkevésbé a mi zavaros fejű orvosíróinktól, ki e mellett e nehéz kérdésnek egyik első theoretikusa. Ő az álmok *concret tartalmát* is felöleli és magyarázza, és így természettudományi alapjáról mintegy önkényt siklik át a csodásnak, a babonának területére. Jót jelent, ha a dolgokat úgy látjuk álmunkban, mint a hogy ébren szoktuk látni; jót jelent, ha tisztán, éles conturokban látjuk azokat; jót jelent a fehér a feketével ellentétben (!), másképp jelent jót vagy rosszat a hold, a nap, a csillagok stb., mert ezek közül mindenik testünk más-más részével van összeköttetésben.²⁶ Íme elérkeztünk az álomfejtések tulajdonképeni birodalmába, mindenfajta képzelt összefüggésnek, hasonlóságnak, analogiának érzések (sympathiák) által vezetett kereséséhez. „A felkorbácsolt tenger a gyomor betegségét jelenti“ (90); „a mit megenni jó, azt álomban látni is jó lesz“ (93). Íme, efféle bölcsességekbe hangzik ki a diaetikus nagy tudománya. Természetes, hogy álmoskönyvének néhány alaptételét — részben történeti hagyományból, rész-

ben mint az effajta gondolatok mindenkor megismétlődő találkozását — még *Artemidorosban* is viszontlátjuk (l. *Fredrich* összeállításait, id. m. 209. köv. l.).

3. Az Asklepiadai.

Az *incubationak* feliratos emlékei, az epidaurosi kövek (mert ezekhez térünk újból vissza) nem engedik meg, hogy az Asklepieionok gyógyítási módjairól valami előnyös fogalmat alkossunk. Sőt jogosultnak látszik a kétely, hogy ott a vallási rituale és holmi babonás cselekedetek mellett *tulajdonképeni* gyógyítás egyáltalán létezett-e? Legalább is nem hallunk róla semmit abban a korban, melybe a feliratos documentumok megszerkesztése (4—3. század) és a „körtörténetek“ származása esik.²⁷ Ha Asklepios a fejét vágja le valakinek az álmában, ebből bizonyynyal nem szabad az orvos-papok chirurgiájára következtetni; ha az Isten valamiféle gyógyszert önt az alvónak beteg szemeire, ebből nem következik szükségképen több (ha egyáltalán akár ez is következik), minthogy a kuruzslásnak szélteben divó szokásai: a kenegetések, fürösztések a templom falai között sem voltak ismeretlenek. De semmiesetre sincs jogunk valamely értékesebb, titokban tartott *papi tudomány* után szimatolni, a melyből azután a *laikusok* tudománya a szerves fejlődés útján bontakozott volna elő.

Itt ugyan valaki ellenbizonyítékul az *epidaurosi* szentélynek egy későkorú emlékét, egy szintén feliratosan ránk maradt curát, az *Apellasét* játszhatná ki. A felirat, mely a beteg személyében mondja el a körtörténetet és a gyógyítás lefolyását, az Antoninusok korából (a Kr. u. II. századból) származik (lenyo-

matva, lefordítva és magyarázva *Wilamowitz*: Isylosában). M. Julius Apellas, a göthös philologus (foglalkozását maga nevezi philológiának) messze vidékről, Ázsiából érkezett Epidaurosba, s itt magát hosszas, kilencz napot jócskán meghaladó curának veti alá. Ez utóbbi az élet- és főleg az ételrendnek szabályozására vonatkozik; sajton és kenyéren kívül különböző főzelékféléket kell ennie, limonádét és mézes tejet itatnak vele, a meleg fürdők és ledörgölések után megsejtáltatják, sőt megfuttatják, hébe-korba mezítláb is. A mint látjuk, nagyjában a természetesnek mondott gyógyítási módnak eszközeivel és eljárásaival van dolgunk, s Apellas kezelésében egy modern kneipista vagy lahmanista sem találna sok kivetni valót. De itt már az Asklepieionok késő korú fejlődését látjuk magunk előtt, melynek további emlékeiként a hóbor-tos rhetornak, a szintén Antoninusok korabeli *Aristeidesnek* olykor drastikus curáit és a Tiberis szigetéről származó úgynevezett *Maffei-feliratokat* is idézhetnők (Dittenberger, *Sylloge* II³. 807); mert az utóbbiak szerint recepteket súg az Isten a templomban alvóknak fülébe. Minditt szemelláthatólag a laikus orvostudomány ama *visszahatásáról* van szó, melyet az az Asklepieionok praxisára a későbbi időben gyakorolt. A haladó korrall együtt a papi medicina is haladni akart, s e törekvését el is érte az által, hogy ősi cultuscselekedetei mellé az orvostudomány időközi vivmányait is felvette. Az Asklepieionok így tényleg *sanatoriumokká* alakultak át, a minők kezdetben nem voltak, a hol többé nem egészen rövid, talán csak egy éjszakai tartózkodásra, egy incubatióra látogatott el a beteg, hanem a hol hetekig tartó curának vetette magát alá. E fejlődéssel kapcsolatban a valamikor

egységes functiók és ezek végrehajtói is elkülönültek s a templomalvás fölött örökös papok mellé segédkező orvosi kar sorakozott (a mi azonban nem zárta ki, hogy olykor pap és orvos egy személyben lehetett valaki; l. a későkorú feliratokat). De ez az egész későbbi evolutio bennünket nem érdekel, nem is igazít útba, midőn a *kezdődő* orvostudomány kapcsolatát keressük a vallással, az Asklepios-cultussal.

E kapcsolatot, a *vallás és orvostudomány eredeti összefüggését* vizsgálva, induljunk ki abból a sajátos *ellentétből*, melyet az *V. század* állapota a minket érdeklő kérdés szempontjából elénk tár. Egyik oldalon ott van a *Hippokrates* neve alá gyűjtött *orvosi irodalom*, a mely ama kornak, legfőlebb még a *kezdődő* IV. századnak tudásával ismertet meg, és a mely — jelentéktelen eseteket nem számítva (mint pl. a már szóba hozott álom-theoriát) — minden vallási elfogultságtól, sőt tekintettől ment, mert egészen a *természetes* magyarázatnak területén mozog. Ha az istenek segítsége vagy döntő befolyása olykor-olykor szóba is kerül, ez esetben is csak az okfürkészés végső gondolatával van dolgunk, melynek nincsen kihatása a tényleges gyakorlatra.²⁸ A másik oldalon meg ott találjuk a templomalvással, az isteni megjelenésekkel, a babonával bajlódó egyházi praxist, a mely az *V. században* sem lehetett különb, mint a minőnek az epidaurosi kövek feltüntetik. És daczára e merev ellentétnek, kétségbe nem vonható tényként tolakszik a kérdéses ellenpár közé a tudós gyakorlatnak és irodalomnak *vallási megkötöttsége helyben és személyekben* egyaránt. Hippokratesnek és az általa képviselt orvosi iskolának hazája *Kos*, az Asklepios-cultusnak, tehát egy Asklepieionnak ősrégi hazája, hol

az Isten ugyanoly formák között gyógyított, mint Epidauróban. Maga Hippokrates *Asklepiades*, abban a szószerinti értelemben, melyben a nevet — későbbi átvitelektől eltekintve — mindig vennünk kell, tehát a ki származását Asklepiosra vezeti vissza; családfájáról Eratosthenes és Apollodoros értekeztek, s az Tzetzes leírásában ránk is maradt. Az V. században a kosi iskolának a *knidosi* a versenytársa, s a mit az imént az előbbiről mondottunk, ugyanazt ismételnők meg személyi vonatkozásában az utóbbiról; Theopompos történetének 12. könyvében külön fejtegette, hogy a knidosi orvosok — épp úgy, mint a kosiak — Asklepios nemzetségéből származtak, Asklepiadai voltak. Sőt Asklepiadai voltak már századokkal előbb a homerosi korszak orvos-herosai: Machaon és Podaleirios is.²⁹ Itt nem véletlen találkozásról, itt összefüggésről van szó; vallás és orvostudomány között ellentét és kapcsolat egy időben áll fenn; miként kell e sajátságos tüneményt megmagyaráznunk?

Magasabbrendű orvosi tudás — ezt olvashatjuk ki első sorban a tényekből — görög földön *csak ott fejlődik ki, a hol valamikor a gyógyítás isteni védelem alatt állott*, Isten nevében történt. Képzeltető, hogy *Isten cultusától, a papi gyakorlattól függetlenül?* Ezt — a nem tagadható összefüggést tekintve — *alig állíthatnók.*³⁰ Akkor sem, ha azután az eredetükben egységes szellemi tünemények *elkülönülése* hamarosan be is következett, s a történeti időkben a rationalis orvosi gyakorlat mellett a papit már csak a mondakból és költészetből képzelhetjük vissza, a babonában és az incubatiókban látjuk szemtől szembe. A kérdéses elkülönítéssel tényleg már *Homeros* korában találkozunk: már akkor idegenből jött Asklepiadai

minden cultustól függetlenül, s bizonyos határig a vallási gondolatokkal nem törődő ész követelményei szerint gyógyították betegeiket az ázsiai partokon (l. alább).³¹ De — mint mondtuk — azért ezek is, a homerosi kor orvosai is Asklepiadai voltak és maradtak; mert a fejlődés, az orvosi és papi hivatások elkülönülése nem szakította el végleg és mindenkép az eredeti összeköttetésnek *személyi* szárait: a papi családok (nemzetségek) gyermekei lettek orvosokká. Viszont hogy már kezdetben és lehetőleg folytatólag is Asklepios származottai voltak az Asklepios-cultus természetes gondozói, ez a görög észjárásnak épp annyira postulatuma, mint a hogy nem az, hogy a származás a nemzetséget örök időre pusztán csak a templom szolgálatára kösse le. Így lettek az Asklepiadai orvosokká a nélkül, hogy származásukat felejteniök szabad lett volna.³²

Minden *külső* fejlődésnek, tehát a tudományának is tagozott, a társas feltételek egészében gyökerező, szerves jellege mellett szolgál ez érdekes bizonyítékul. Mennyi kísérlet történhetett ősrégi időktől fogva Görögország legkülönbözőbb helyein a többé-kevésbé magára hagyott iniciativa által, Asklepios vallásától, talán minden vallástól függetlenül, hogy gyógyuláshoz, egészséghez jusson a megbetegedett emberi test! S mindennek daczára úgy tapasztaljuk, hogy a mire a történet világosságában tisztán kezdünk látni, a legerősebb fény azon helyeket érinti, a hol a vallási bizodalom, egyetemességre jutott formái között, már ősrégen emelt magának szentélyt: Asklepieiont. A tudás — legalább külsőleg — megmaradt a vallás érzelmi megkötöttségében, és minden egyéni kísérlet fölött *a nemzetségi hagyomány*, utóbb *az iskola* győzedelmeske-

dett. Az Asklepiadai, kik fictív módon kapcsolták származásukat az első orvos-istenhez, ezt a viszonyt Görögország több helyén a legtermészetesebb összeköttetésnek, a vérséginek alapján a *foglalkozás cast-jává* szélesítették ki és tették folytonossá; s midőn az idők folyamán a nemzetségből iskola lett, csak a tagok száma szaporodott, mert a felvételt — a haladó, szabadabb szellem értelmében — az esküvel kötött idegenekre is kiterjesztették: magok e socialis keretek megmaradtak (a kosi „esküt“ l. később). S mennyi erkölcsi erőt, mennyi anyagi támasztékot kaphatott a maga kezdeteiben gyöngé tudomány e socialis keretek által! Egy további lépés a zártkörű iskolától a teljesen szabad szervezetű *testületekhez* vezetett, az *orvosi karokhoz*, melyekbe — hagyományaik szerint legalább is a III. századtól kezdve, de bizonyára már sokkal régebben — a görög collegák tömörültek. A valláshoz való viszonyukat, melynek a socialis szervezkedést eredetileg köszönhatték, még abban a korban és fejlődési fokon sem tudták, akarták elfelejteni; Athén nyilvános orvosai évenként kétszer járultak Asklepios és Hygieia oltára elé, a mint ezt felírtos bizonyítékból tudjuk.³³

De mindez az orvostudománynak csak *külső* fejlődésmenetére vonatkozik; egészen más képet nyerünk akkor, ha a *belső tartalomnak*: az orvosi praxisnak és főleg az elméletnek kibontakozását vesszük szemügyre. Ugyan a mi a *gyakorlatot* illeti, ez a vallási medicina nyomait bizonyára még hosszú időn keresztül magán hordta: nemcsak *Homeros*, még *Pindaros* is beszél (a 3. pyth.-i ódában) az orvosok rá-énekléséről, s mi a boszorkánypatika szereivel még a „hippokratesi“ irodalomban is találkoztunk. De mindez

csak a gyakorlatra áll, nem az *elméletre*, mikor ennek a kora is elérkezett.³⁴ A hippokratesi irodalom már hosszas hagyományt tételez fel a testi jelenségek természetes felfogásában; az Asklepiadai, bárminőnek maradt meg továbbra is külső kapcsolatuk az egyházhoz, a tudományos reflexio idejében hamarosan elfoglalták azt az álláspontot, a mely csodák helyett a természetes okok kifürkészéséhez és az azokkal történő magyarázás módjaihoz folyamodott. S itt — ez elméleti állásfoglalásnál — minden valószínűség szerint nem fokenkénti átmenettel, hanem egyszeri nézetváltozással van dolgunk. A csodásnak és természetesnek világnézete a kezdődő reflexio számára merev ellentét, mely nem enged meg folytatólagos egymásbajátszást; ez okból a görög orvostudomány sem válhatott szerves módon, fokozatos átalakulások által természettudományyá. Hanem számára is el kellett az időnek jönnie, a mikor az emberi elme gondolkozásának bizonyos tárgyaival szemben szakított az istenivel, a megfoghatatlannal, s a természetet *egyetlen csapásra* a maga kutatásának és vezetésének körébe vonta. Mint a hogy elkövetkezett az az idő az egész *természetbölcseletre* nézve akkor, midőn az ión partokon a Kr. e. VII. század vége felé a miletosi *Thales* tanítása kezdetét vette.

Mikor és hol történt meg a hasonló jellegű változás az Asklepiadai körében? Az ázsiai partokhoz oly közel fekvő *Kos* szigetén, vagy a vele szemben fekvő *knidosi* hegyfokon. az afrikai *Kyreneben*, ha ugyan nem Magna Graecia egyik gyarmatvárosában, *Krotonban*? Csupa olyan hely, mely hamarosan a szabad gondolkozásnak melegágyává lett, s melynek érdemeit az orvostudomány későbbi történetében sem felejtették el. (Herod. 3., 131.)³⁵

Sajnos, nem vagyunk abban a szerencsés helyzetben, hogy a medicina Thalesét nevéen szólíthassuk; de eltekintve a személyektől, közelebbről már is rámutattunk arra a szellemre, a melynek a nagy átalakulás köszönhető. Az *ión természetphilosophiára* való hivatkozás ne csak külső analogiát szolgáltatson, midőn az orvostudomány kibontakozásáról van szó. A thessaliali Asklepios eredetileg *dór* kezekbe került folytatólagos vándorlásai között; dórok lettek a kosiak, dórok voltak az epidaurosiak. S az Asklepios-cultus a maga incubatióival és egyéb babonáival jellegében meg is maradt dórnak a történet további folyamán; az epidaurosi kövek *dór* nyelvjárásban mesélik el esodáikat. Szabad gondolatot, tudást csak *ión* szellem hozott ebbe a körbe, talán már a VII. századtól kezdődően, a megszülető *ión* philosophiával és az ezzel járó műveltségi átalakulásokkal kapcsolatban. S csak most, csak így fogjuk megérteni azt az óriási távolságot, a mely a *dór* nyelvű epidaurosi feliratokat az *ión* dialectusban írt hippokratesi irodalomtól elválasztja.

A vázolt fejlődés megengedte, hogy az orvostudomány a vallástól függetlenül, de *nem* hogy avval *polemikus ellentétben* bontakozzék ki. A kérdéses fejlődés oly régi korban indult meg, hogy efféle antagonizmusra gondolnunk sem szabad. Ekkép biztosította magának tudományunk a vallás részéről a társas szervezkedésnek ama segítségét, melyről már beszéltünk, s ekkép került ki még a későbbi időkben is a czéltalan kritikák és polemiák útvesztőjét. A hippokratesi irodalom ama sajátsága mellé, hogy vallási feltevésektől függetlenül tanít és magyaráz, közvetlenül oda állíthatjuk a továbbit is, hogy állásfoglalását csak

positíven, a vallás minden támadása nélkül hozza érvényre. Eltekintve a jóslásokat megszóló, a kuruzslást megbélyegző szavaitól, melyekre már czéloztunk, s ama követelményétől, hogy az orvosnak babonától mentesnek kell lennie („a tisztességről, 5“), magát az istenhitet csak a legnagyobb tisztelet hangján hozzák azok a kivételes helyek szóba, melyekben arról megemlékezés történik.³⁶ Pedig — mint majd látni fogjuk — a hippokratesi iratokban egyébként nem hiányzik a kritika szelleme és tudjuk, hogy az V. században, a felvilágosodás korszakában mennyi alkalma lett volna a medicinának, mely a természettudományi szempontot nemcsak osztotta, de első sorban képviselte, fölényes kicsinyléssel nézni le a körötte élő vak bizodalomra; mennyi támasztékot nyert volna magában a korszaklemben, ha a Protagorasok és Diagorasok babérajaira pályázik. De az istentagadó orvos egész kivételes jelenség lehetett; *Hippont*, ha csakugyan orvos volt s ha az ἄθεος-melléknevet érdem szerint viselte, hozhatnók fel egyik példajaként. Az orvosok különben józan és szerény önismerettel hajolnak meg az istenek előtt (vagy jellemzően elvont kedvencz kifejezésüket használva: a θεῶν előtt), mert nem az orvos tudományát illeti az utolsó szó az emberi test bajaiban („a tisztességről“ 6.). Értelmünk véges voltáról a hippokratesi Gyűjteményben egyebütt is hallunk nyilatkozatokat (itt gyakran tér vissza e szólásmód: „a mennyire emberi elme képes reá“, pl. „a gyermek keletkezéséről“ 29.), s az emberi test csodálatos szerkezete mintegy önkényt erőszakolja ki a Gyűjtemény legjobb anatomusából a vallomást, hogy ez csak „kiváló mester alkotása“ lehet („a szívről“ 8.).³⁷

Ha az eddigi nézetekben az istenség mint külön

objectiv hatalom áll az emberrel szemközt, s ebben mint olyan kelti a tisztelet és csodálat érzését, a hippokratési iratokban az az egyetemesebb felfogás sem hiányzik, a mely a magyarázat végső fokán a tüne-
mények összeségét tényleg egynek látja, s az ember-
nek és isteninek ellentétét az által békíti ki, hogy *min-
dent isteninek és egyúttal emberinek vesz*. A nőhajlamú
férfi-skythákról, az úgynevezett *ἀναδριεῖς*-ről van szó;
hajlamukat némelyek istentől eredő betegségnek tart-
ják, s e nézet bírálataként halljuk a Gyűjtemény
egyik írójától: „nekem magamnak is úgy tűnik fel,
hogy ez a baj és minden egyéb baj is isteni, és hogy
semmi dolog sem istenibb, sem emberibb a másiknál,
hanem minden egyforma és minden isteni; és minden
ilyesminek megvan a természete és természet nélkül
semmi sem történik“ („A levegőről, vízről, helyekről“
29.). Igaz, hogy a felvilágosodás szellemében az Isten
itt a *természet* nevét viseli, de megfordítva is állit-
hatjuk: természet a végső magyarázatot nyújtó *isteni*
eszmével van kapcsolatba hozva, azonosítva. Mintha
csak valamely *pantheistikus* hit alaptenorja hangza-
nék az imént hallott felfogásból felénk. Az iratot,
melyből a szavakat idéztük, majdnem egyhangú véle-
ménynyel magának *Hippokratesnek* szokás tulajdoní-
tani. S mintha maga Hippokrates az egész orvostu-
omány fejlődését összegezné a hitet és tudást kibékítő
gondolatban: *πάντα θεία καὶ ἀνθρώπινα πάντα*. Ez utóbbi
szavakat az az értelmes tanítvány vagy ügyes utánczó
használja, ki a „szent betegségről“, az epilepsiáról
értekezve ismétli meg mesterének gondolatát.³⁸

HARMADIK FEJEZET.

Az orvostudomány kezdete.

1. Alkmaion és Empedokles.

Hippokratés a köztudat mind a mai napig az orvostudomány atyjának tartja és nevezi. De e megtisztelő elnevezéssel ne kössük azt a teljesen hamis gondolatot össze, hogy Hippokratés a valamikép már magasabb értelemben vett orvostudomány *kezdését* jelenti. Nemcsak az orvosi gyakorlatnak, magának az elméletnek is százados múltja volt már akkor, midőn a kosiak nagy mestere állott a tudományos fejlődés élére. A *Kr. e. 5. század második felét*, ha még nem is az összegezés, a legélenkebb szellemi küzdelem korának mondhatjuk a minket érdeklő szempontból. Ez időben már iskoláknak többé-kevésbé kialakult nézetei a versenytársai egymásnak, s e nézetek nem csupán élő szóban, hanem írásban, könyvekben is kifejezik a maguk igazát; még pedig a szakszerűség szűk körét messze elhagyó általánosságban, a közletről érdekelt laikusok élénk figyelme mellett. Vándor orvos-tanítók járják be Hellas földjét, felolvasásokat tartanak a közönség kitanítására, könyveket szerkesztenek, hogy maguk a betegek okuljanak belő-

lük (l. alább). Ilyen környezetben, tudományának e fejlettségi fokán élt és működött Hippokrates.

Vajmi keveset tudunk arról az útról, melyet az orvosi gyakorlatnak be kellett járnia, hogy idáig eljusson; valamivel mégis többet az *elméleti haladásnak* állomásairól. Szóba hoztuk már a *philosophia* és orvostudomány kapcsolatát: elvárhatjuk ekkép, hogy az anthropologia első nyilatkozatait az első philosophusok szájából halljuk. És tényleg már *Anaximandros* és *Anaximenes*, de főleg *Herakleitos* tanításai közül nem lenne nehéz olyanokat felsorolni, a melyek vagy egyenesen az embertan körébe tartoznak, vagy avval legalább is viszonyba hozhatók. S e tanításoknak hatásuk is lehetett a bizonyynyal akkor már elmélkedő kosi és knidosi orvosokra (Hippokrates ősei, a Nebridák már a 6. században nemzetközi szerepet játszanak: Delphoiban előjogot élveznek, míg ama régi idők egyik híres orvosának, a krotoni Demokedesnek atyja knidosi Asklepiades). Mindazonáltal olyan bölcsészetre, a mely az orvostudománynyal közelebbi közösségben van, nem ión földön bukkanunk a legelső ízben, hanem a ión bölcsészet egyik alsó-italiai gyarmatában, *Krotonban*. Itt írta meg a 6. század második felében, midőn Herodotos tanusága szerint a krotoni orvosok Hellas első orvosai voltak, *Alkmaion*, állítólag Pythagoras személyes tanítványa, a „természetről“ szóló könyvét, a *pythagorismusk*nak kétségtelen hatása alatt, de mégsem annak tulajdonképeni követőjeként.³⁵

Megszoktuk *Alkmaiont orvosnak* tartani. Csakugyan az volt? Mint orvos vállalkozott a feladatra, hogy az egész világ természetrajzát elkészítse az állati testre vonatkozó bőséges tudásával, s ennek kellő értékesi-

tésével; avagy mint *philosophus* érezte-e meg honfiktársainak, a krotoni orvosoknak döntő befolyását, s azért van munkájának, bölcsészetének — hogy úgy mondjam — orvostudományi színezete? Bárhogy is volt, az általános fejlődés szempontjából két dolgot észre kell vennünk: Alkmaion tudománya ugyan még mindig az egyetemes philosophiának keretei között jelenik meg s a philosophia előbb-utóbb maga elvezetett az ember mibenlétét kereső részletkérdésekhez; de viszont Alkmaion — minden látszat szerint — már oly kimerítően és annyi szakismerettel tárgyalta az emberi test tüneményeit, hogy nála bátran az *orvostudomány* hatásáról, *visszahatásáról* is beszélhetünk az egyetemes philosophiára. Csakugyan feltűnő, hogy az alsó-italiai és sicíliai bölcsészet (Parmenidestől kezdve az eleai iskola is) mennyivel több gondot fordított a somatikus állapotok megértésére, mint a kisázsiai iónok. Csupán az idők haladásával van itt dolgunk? Ha a *krotoni orvos-iskola* valóban elsőnek fejlesztette a medicinát az önálló tudomány magaslatáig, megtaláltuk a felvetett kérdés helyi magyarázatát is.

Alkmaion tudása *anatomian* nyugszik; ő az első, kiről tudjuk, hogy a testi szervezet megismerésére állatokat bontott szét, kijelölve evvel a kutatás helyes módját nemcsak az orvosoknak, a későbbi philosophusoknak is. Mert majd utána Anaxagoras és Demokritos is bonczolni fognak. E munkája közben, az anatómiai kíváncsiság e legelső idejében, sok újat kellett felfedeznie, s mivel görög philosophusnál a képzelet készsége soha sem hiányzott, hogy az érzéki tapasztalat hamarosan a maga magyarázatához jusson: Alkmaion tudománya a jól megfigyelt anatómiai tények és hamis physiologiai feltevések sajátságos keveréke.

Egy kecske bonczolásánál megtalálja az Eustach-féle kürtöt, s kész a következtetése: a kecskék fülükön keresztül lélegzenek (Diels VS. 101, 7. Aristoteles). A hullánál általában azt tapasztalja, hogy bizonyos erek vértelenek, míg másokban található vér. Megalkotja tehát a „vért vezető erek“ fogalmát, s az álom elméletét érti meg belőle: álomba akkor merülünk, ha a vér ezekbe az erekbe vonult vissza, míg a diffusio esetében ébren vagyunk. Az álom és halál csak fokozati különbség: a kérdéses visszavonulás, ha teljes mértékben történik, halált jelent (Diels 103, 18.).

Helyes anatomia s hamis physiologia: ez tehát Alkmaionnál a rendes eset. De a fordítottjára is találunk példát; még pedig olyat, mely az alkmaioni tudománynak legnagyobb, örök dicsősége. Operálva és bonczolva felfedezni a *szemideget*, s megállapítja róla, hogy az *agyban* van eredete. Ez fontos, de bizonyynyal még nem elegendő annak a tannak a megalapítására, a mely szerint minden *érzékelésünk* az agyba vezető *porusok* — csatornák közvetítésével történik; mint a hogy ilyen csatornának tekintette Alkmaion magát a szemideget is. Mert neki természetesen fogalma sem volt, nem is lehetett, sem szövettani jellegét és egész anatómiai elrendezését, sem élettani működését tekintve arról, a mit a mai tudomány idegzetnek nevez. S mindennek daczára, ez elégtelen vagy helytelen ismeretek alapján is ki meri mondani, elsőnek a tudományok történetében, századok részlettudását átugró divinatióval: *nemcsak érzékelésünk, értelmünk is az agyvelőhöz van kapcsolva, mert általa és benne keletkezik.*

Majd csak ha a hippokratési Gyűjtemény iratainak tapogatózásait fogjuk látni, ellentmondó nézeteit fog-

juk hallani e kérdésben, s egyszersmind Alkmaionnak ez időkre is kiterjedő hatásáról kell beszámolnunk, leszünk képesek teljes nagyságában értékelni a krotoni bölcs tanítását.⁴⁰

Nem könnyű dolog töredékes tudósításaink segítségével Alkmaion agy-physiológiája és *psychológiája* között kapcsolatot teremteni. Azt halljuk, hogy a lelket halhatatlannak tartotta azon érvelés alapján, hogy folyton mozgásban van, miként a halhatatlan lények: a hold, a nap, a csillagok és az egész ég (D. 102, 12. Aristoteles és mások). Valóban, kiábrándító hasonlat az agy-élettan megalapítója szájából! Ha bizonyos universalismust árul is el, mint Alkmaion nem egy nyilatkozata; mert ő a növények virágzására gondol, midőn az ifjú iperedéséről beszél (D. 102, 15.), s még a tojás fehérjében is más valamit: tejet lát (D. 103, 16). A lélek mint a mozgás elve a későbbi *psychológiákban* is visszatérő gondolat; de hogy fér meg Alkmaion azon tanításával, a mely szerint rendes lelki functiók csak az esetben keletkeznek, ha az agy változatlanul és mozgás nélkül egy helyben marad, míg különben (az agyrázkódás eseteiben?) érzéki zavarok állanak elő (D. 105, 5. Theophrastos)?⁴¹ Azután mi is Alkmaion felfogásában az a lélek és minő az összefüggése az agygyal? Légneműen nyilatkozik meg az agyhoz vezető porusokban, a hogy ezt egyik magyarázójának kifejezéséből következtetni lehetne (Chalcidius in Tim. p. 279 duas ... angustas semitas ... *naturalem spiritum continentis*)? Minderre nehéz a válasz; valaminthogy azt sem merem Platonra hivatkozással bizonyítottnak venni, hogy a tudás (az ἐπιστήμη) keletkezését már Alkmaion végigkísérte a maga összes fejlődési állomásain: az érzékelésből kiindulva az em-

lékezésen és az egyszerű véleményen ($\delta\acute{o}\xi\alpha$ -n) (?) keresztül.

Arra a kérdésre is csupán kíváncsiak lehetünk, a nélkül, hogy biztos feleletet találjunk rá, miért tulajdonított Alkmaion csak az embernek értelmet, s szorította az állatokat a puszta érzékelésre? Naiv közhitet fejezett evvel ki, avagy megokolt lélektani tételet? Psychológiájának függése a *pythagorismustól* kétségtelen, s ez azt a feltevést is megengedi, hogy a léleknek valamely transcendens értelmezése megfér, épp mert semmi közösségben sem állott élettani magyarázataival.⁴² Hithű pythagoristának ugyan itt, a lélektanban is csak erős megszorításokkal tarthatjuk; mert egyébként, ha a mester szavaira esküdött volna, nem hallanók egyik töredékében azt, hogy: „az emberek azért pusztulnak el, mert nem képesek a kezdetet a véghez kapcsolni“ (D. 2. tör. 103. l.). Ez valóban nem pythagorizáló nyilatkozat; hisz tagadása annak az önmagába visszatérő körforgásnak, a melyet a kérdéses iskola az egész világegyetemre, az emberi lélekre is megállapított, ez utóbbinál az állat és ember merev elkülönítését meg nem tűrő lélekvándorlás tanában.

Alkmaion tanításai közül az agy szerepére vonatkozó a legértékesebb, de történeti következményeiben nem a legfontosabb. Erre igényt az a szorosan vett orvostudományi, *nosologiai elmélete* tarthat, a melylyel az egészség és betegség állapotára egyetemesen érvényes magyarázatot keresett. A pythagorasi bölcsészet egyik gondolatából indult ki, abból, melyet a későbbi rendszerezettségben az „*ellentétek táblájának*“ nevezünk; s épp úgy mint ez szám- és térfogalmainkat a contradictorius kettősség viszonyába bontotta szét (pá-

ros—páratlan, egység—többség, határolt—végtelen, jobb—bal stb.), úgy ő — Alkmaion — az összetett valóságra irányuló figyelmével másutt is, az emberi testben is a *száraz és nedves*, a *hideg és meleg*, a *keserű és édes* stb. ellentétét fedezte fel. S pythagorizáló modorban fűzve tovább a gondolatot, azaz kibékülést, harmóniát keresve és találva a felidézett ellentétek között, azt hirdette, hogy az *egészség* a szóban lévő minőségek *egyrangúsága*, a *betegség* meg azok egy-
valamelyikének *egyeduralma* (Diels, 4. tör. 104. l.; ő képiesen, sőt talán a hasonló jelenségekben mélyebb összefüggést kereső értelmezéssel *ισονομία* = köztársaságról és *μοναρχία*-ról beszél, a mi az Alsó-Italiában akkortájt dúló pártvillongások között politikai hitvallásnak is beillik). Majd csak a hippokratesi Gyűjtemény elemzésénél fogjuk látni, hogy minő nagy jelentősége van ott a hideg és meleg, a száraz és nedves elvont fogalmainak a somatikus tünetmények végső magyarázatánál. Ha meg ezenfelül az izlés által jellemzett sajátságoknak, a keserűnek és édesnek szétválasztását és szembehelyezését is joggal állítja tudósítónk (Aëtios) Alkmaion tulajdonának, akkor bölcsész-orvosunk éppenséggel a Hippokrates-korabeli orvostudomány középponti eszméjének, a *humoralis elméletnek* az előfutárja. A végleg kialakult tan kizárólagossága és egyoldalúsága nélkül; mert szerinte ételtől-italtól eltekintve külső tényezők: a természeti környezet, sebesülések, kimerülés és ehhez hasonló okok is előidézhetik a betegséget.⁴³

Azon kézikönyvek, melyek az orvostudomány történetével számolnak be, *Epicharmos* nevét is megszokták említeni. De újabban megokolt kételyek merültek fel a „természetről bölcselkedő, gnomákban

beszélő és orvosi igazságokat hirdető“ Epicharmoszal szemben (Diog. Laert. 8. 78.: φυσιολογεῖ, γνωμολογεῖ, ἰατρολογεῖ). Már a régiek tudták, hogy a híres vigjátékiró nevében hamisításokat követtek el; többek közt *Chiron* címmel egy afféle családi „kincses-házat“ szerkesztettek össze, a mely főleg az egészség kérdéseiben mondotta el a practikus tudnivalókat (egyik részeként a „szakácskönyvet“, az Ὀφθοποιία-t emlegetik). Már mélység és szépség sem hiányzik néhány további töredékből, melyet Alkimos történetíró őrzött meg számunkra s mely dialogusok formájában valamely terjedelmesebb természetbölcséleti munkát sejtet velünk Epicharmos neve alatt (l. Kaibel cikkét a Pauly-Wissowa-szótárban, Epicharmos). Itt igazán kár, hogy a kritika kétkedésre kényszerít. A mint epicharmosi gnomákat — igazakat vagy hamisakat, mindenestre bizonytalanokat — már Euripides ismert és utánczolt (l. Diels VS. 45. tör. 96. l.), úgy az Alkimos-hagyaték hatását a hippokratesi Gyűjteményre is ki lehet mutatni. A magából meritő, senki mástól nem tanuló természetről oly markáns szavakban mond ez a természetbölcsészeti költemény dicséretet, hogy ezek lebeghettek valamely orvos lelke előtt, midőn — az „epidemiák“ 6. könyvében található helyen (5. 1.) — ugyanazt a gondolatot fejtegeti.⁴⁴

Epicharmosban kételkedhattünk, nem így *Empedoklesben*, kinek bölcseszeteről eleget tudunk, hogy róla — a számunkra kevésbé jelentős *Parmenides* mellőzésével — egyenesen mint az alkmaioni tudomány folytatójáról, nagystilú rendszerezőjéről beszéljünk.⁴⁵

Empedoklesnek első sorban *személye és élete* köti le a figyelmet. Daemonikus lény, a ki az V. század

első felében forrongó, tudás és hit között tépelődő Siciliának minden sajátságát, ellentétét egyesítette magában. Előkelő házból származott: családja versenylovakat tartott és az olympiai játékokban aratott babért, s az ifjú mégis a demokratikus mozgalmakhoz csatlakozik egész hévvel s oly népszerűségre tesz szert, hogy ez annak a későbbi mondának ad tápot, hogy még a királysággal is megkinálták honfitársai, az akragasbeliek. De a politika nem elégítette ki, tudóssá és bölcsészszé lesz, a ki valamiféle orvostudományi könyvet is írt (a későbbiek már azt sem tudták erről az *ιατρικὸς λόγος*-ról biztosra megmondani, hogy versben vagy prózában volt-e írva); de mindezek felett a „természetről“ szóló költeményében monddta el a maga philosophiáját. És ez a bölcsészet a mythologiai öltözék és dísz ellenére is a legrationalisabb módon ad magyarázatot a világ keletkezéséről és mivoltáról, a négy elem keveredésének és elválásának tudva be minden változást, abban találva meg egyszermind minden tüneménynek lényegét, a a lelkiekét: az érzését és gondolkozását is. De ez az észszerű tudás — úgy látszik — csak az ifjú és férfi Empedoklest elégítette ki; a „természet“ könyve után a „tisztító áldozatok“ dalai következtek, egészen más hangulatnak szülöttei, mint a minő az volt, mely a tudós törekvéseit lelkesítette. Itt a csodatévő pap áll szemeink előtt, a ki Istentől ihletve saját szavaival magát is „halhatatlan Istennek“ vallja (Diels, 112. tör. 205. l.), s teljes ékességben: biborpalástban, ércsarúkkal, megkoszorúzza és szalaggal átkötött fejével járja be Sicilia városait, a férfiak és nők ezreitől kísérvé, kik jóslatokat lesnek ajkáról vagy „gyógyító szót a sokfajta betegségben“ (id. h.). A csodák

nem is maradtak el: Empedokles szélcsendet teremt, ha szükség van reá és halottnak gondolt leányt támaszt új életre (az életrajzi adatok mind Diog. bőrtartalmú compilatiójában találhatók meg: 8., 51. köv.). Sőt meg is tanít reá — legalább kedvencz tanítványának, Pausaniasnak megígéri, — hogy mely orvosságok szabadítanak bajtól és öregségtől, hogy kell szelet megszüntetni vagy támasztani, esőt vagy szárazságot elővarázsolni és holtakat hívni vissza a Hadesből (D. 111. tör. 204. l., mely azonban — a megszólítási forma ellenére is — a *Καρμοί*-ba és nem a *περὶ φύσεως*-ba való). Ha meg exoterikus környezetben a nagy tömeget oktatja ki, tanításainak középpontjába a lélekvándorlás hitét állítja. Megtudjuk dalaiból, hogy a lelkek forgásában végül „jósok, énekesek, orvosok és fejedelmek lesznek itt a földi emberek között“ azon megtisztult lények, kik majd utóljára istenekké magasztosulnak (146. tör. 115. l.). Empedokles élete abban a mystikában vész el szemeink előtt, mely a „tisztító dalokat“ táplálta. Ugyan Timaios, Sicilia történetírója, nyomatékosan erősítgeti, hogy Empedokles a Peloponnesosba vándorolt és ott halt meg; de a kiket tettei és szavai csodálatba ejtettek, azok azt másképen, bár nagyon sokféleképen tudták. Voltak, a kik égi fénytől kísért eltűnéséről regéltek, míg mások csak az Aetna izzó kráterét találták méltó helynek, hogy a csodatévő koporsója legyen.

Minket most ne ez az *ἱατρομαχτις*, ne az egy személyben papot is, orvost is játszó, hanem a *rationalis Empedokles* foglalkoztasson. Az előbbinek előbbi fejezetünkben lett volna meg a maga helye, midőn a vallás és orvostudomány kapcsolatáról beszéltünk. Ezek ősi együvé tartozását és ebből következő további

viszonyát érdekesen illusztrálhatta volna a későkorú bölcsező élete, Empedoklesé, a ki a tudományos és vallási gondolkodásnak labilis, egymásba könnyen átcsapó összefüggését még az V. században is szemünk elé állítja.

A miként minden a világon, az *emberi test*, az egész ember is a négy alapelemnek: tűznek, víznek, földnek és levegőnek a keveréke. Így tanította ezt Empedokles. Három általános eszmén nyugszik tanítása: a *hasonlóság* (helyesebben: az *egyformaság*), a *különbség* és végül a *kiegészítő összetartozás* (a *harmonia*) eszméin. Vannak anyagukban, sajátságaikban külön-külön *egyforma* elemek; ezt már az ión philosophia úttörői így gondolták, ezt csak rendszerezni kellett. S kiegészíteni az örökkévalóság, végtelenség, és változatlanság ama jegyeivel, melyekre a való (az *őv*) fogalmazásában az eleai bölcsezőzet olyan nagy súlyt helyezett.

Másodsorban *különbségről* és nem ellentétről beszéltek Empedoklesnél. Mert az empedoklesi elemek csak egyenként mások, de nem ellentétjei egymásnak. Azt mondhatnók, hogy *disparat* jelenségek, a mi egymáshoz való viszonyukat illeti, melyek valamely külső hatalom kényszere nélkül nem is lépnének soha közösségre. A hol forrásaink más valamit mondanak (pl. Aristoteles szerint a tüzet szembeállítván a többi elemmel, tulajdonkép dualismust tanított Empedokles, Diels VS. 159, 36), ott — ha nem tévedés a dolog — csak következtelenségről vagy legfőlebb: keveset jelentő mellékgondolatokról lehet szó. Mert csupán a hasonló keresi a hasonlót: ez Empedokles főtétele. Még ha a minőségek ellentétére gondol, akkor is azt tanítja: „így ragadta meg az édes az édeset, rohant

a keserű a keserűre, lépett a savanyú a savanyúhoz, lovagolt a meleg a melegre“ (90. tör. 198. l.). Mert minden elem csak saját magát értheti meg, még bennünk, érzékelésünk és tudásunk körén belül is: a földdel látjuk a földet, vízzel a vizet, levegővel a az isteni aethert, tűzzel a pusztító tüzet (109. tör. 203. l.). Mint egyebütt, még szemeinkben is elkülönülnek azon nyílások, melyeken keresztül az érzékelt tárgy testünkbe hatol; mások a szemet alkotó tűznek és mások a víznek porusai, s ennek következményekép itt is, ott is más lesz az érzékelés minősége: a fehéret csak a tűz, a feketét csak a víz nyílásain keresztül vesszük észre. Hogy mindazonáltal egységes érzéki kép és egyáltalán egységes testi és lelki élet keletkezik? Ezt a csodát Empedokles nem is tudja másként, csak csodaszerűen megoldani. Leibniz gondolata a harmonia praestabilita-ról, mely szerint Isten egyetlen actussal egyszer s mindenkorra megteremtette a substantiák kölcsönösségét, itt Empedoklesnél a mindenkori történés folytonosságába bomlik szét. Nála a szeretet (a Φιλίη vagy Ἀρμονίη) és a Viszály (a Νεῖκος) nemcsak üres személyesítések; valóságos deus ex machinak, a kik nélkül sehogy sem volna képes a világegyetem nagy drámáját megoldani. Épp mert az egymásra utalt, egymást kereső és kiegészítő ellentétek eszméjét, melyet Alkmaionnál találtunk meg, az egyféleségek és különbözőségek fogalmaiba osztotta szét, melyek között így a kapcsolat, a harmonia csupán külszerűen rákényszerített lehet.

Pedig a természet alakulatai, így tanítja ezt Empedokles, a különböző elemek keverékei. Sőt a gondolat általánosítása által azt tételezi fel, hogy nincs olyan alakulat, mely mind a négy elemet együttesen

magába ne zárná s így a dolgok között a különbséget csak a keveredés *arányszámai* idézhetik elő. S mindezen felül a *harmonianak* olyan értelmezését teszi magáévá, hogy a *lehető egyforma arányú összetételekben* kell a helyes és tökéletes pozitív értékét keresnünk. A hol baj van, ott „gyógyulást“ az ellentétes fog teremteni; legjobban és legszebben az van keverve, hol egyik elem sem túltengő, a középarány keveredése (a μέση κρᾶσις; l. *Theophrast*, de sensu, 8. és köv.). Még a lelki életre kihatóan is így van ez: a kézműves az efféle kezeknek, a szónok az efféle nyelvnek köszöni a maga kiválóságát. A mint látjuk, Empedokles itt a harmonia fogalmazása által — értékelméleti alapon — egy bizonyos határig belecsempészi bölcsészetébe azt a gondolatot, a mely metaphysikájával, elemeinek alapjellegeivel tulajdonkép ellenkezésben van: itt a közömbös elemek mégis csak keresik és kölcsönösen kiegészítik egymást.

Mindenben mind a négy elem megvan. E nagy általánosítás által Empedokles bizonyos szempontból az egész világot egyformává, *egyenlővé* tette. Azt mondhatnók, a *demokrata* kerekedett fel benne, ki gondolatának egy merész fordulatával megszünteti még azon ellentéteket és egyenlőtlenségeket is, melyek Alkmaionnál megmaradtak. A krotoni bölcsőtől még azt hallottuk, hogy csak az ember értelmes lény, mert az állat csupán érzékel; hogy mást jelent az érzékelés és a gondolkozás; hogy ez utóbbiak keletkezésénél a test különböző részei nem egyforma jelentőségűek, mert a megismerés az egyenesen járó embernek legmagasabb részéhez, fejéhez van kötve. Most Empedoklesnél mind ez az egymás fölé és alá helyezkedés, ez az egész hierarchikus rend eltűnik.

Élő és élettelen, ember és állat, érzés és gondolat: alaptermészetében valamennyi egyet jelent, az elemek existenciáját jelenti. Ha a tagadásba nem vehető magasabb lelki működéseket mindazonáltal a test bizonyos részével és helyével akarjuk összehozni, Empedokles következetlenségében még elég következetesen a mindenüvé eljutó és mindennel érintkező vért és a test középponti helyét, a *szívet* jelölte meg azoknak. Így *fejlesztette vissza* Alkmaion szép tanítását az agy vezető szerepéről.⁴⁶

Ha minden mind a négy elem összetétele, mi különbség van akkor élő és élettelen között, miért nem érzékel és gondolkodik az élettelen is? Ezt a kérdést veti fel *Theophrastos* az empedoklesi érzékelés után abban a kemény, erős logikájú bírálatában, melyet a tanhoz fűz (de sensu, 12. köv.). És a kétkedésnek efféle kérdéseit még sokkal mélyebb alapról kiindulva lehetne felvetni: mi különbség van pl. a test egyes részei: a csont, hús, vér, ízületek között, ha minden végső elemzésben a négy elem összetétele. Empedokles érezte bölcsészetének e gyengéjét, s iparkodott is az itt felmerülő problémákra a választ lehetőség szerint megadni. Bár philosophiája nem ismeri az üresség (a *κενόν*) fogalmát, azért ő mégis beszél a *testi szövetek* lazább és sűrűbb *strukturájáról*; még az akarati és értelmi képességek végső okát is ebben találja meg. Mert a kiben az elemek laza összefüggésűek, az lassú, de kitartó; kiben a tömörség erősebb vérkeringést idéz elő, az gyors készségű ugyan és sokra vállalkozó, de keveset végez; itt is legjobb — mint ezt már az alapelemek arányszámára nézve is hallottuk — a középarányos (*Theophr. 11.*).

De Empedokles nem elégszik meg az efféle meghatározásokkal; ő még többet, még exactabbat is akar mondani, hogy a jelenségek különféleségét megértesse velünk. Egyenesen arra vállalkozik — s a mi szempontunkból, bölcsészetének az orvostudományval való kapcsolatát illetőleg ez tán a legérdekesebb vállalkozása — hogy *pontos számarányokban* fejezze ki a somatikus elkülönöléseket. Midőn a föld — az ősnemzés idejében — a test egyes formáit létrehozta, a „keveredés széles tégyébe a maga anyagához, a mely nyolcz rész volt az egészből, Nestis fényéből még két és Hephaistosból négy részt kapott; és így jött létre a fehér *csont*“ (96. tör. 199. l.). Ezt hát a 4 : 2 : 1 arányában alkotja a föld, tűz és víz.⁴⁷ A vérre és izomra meg azt mondotta Empedokles, hogy bennük a négy elem meglehetősen egyforma arányban találkozik, s itt nem jelentékeny a több vagy kevesebb (98. tör.). De már az inakról (*νεῦρα*) úgy tanította, hogy az azokat alkotó víz kétszer annyi, mint a tűz és a föld (Diels, 166, 78, Aetios). Alapjában véve a chemiai analysis naiv, csak gondolatban elvégzett kísérletei ezek, a melyeket felületes eszmetársítások közvetítettek (a csont kemény, száraz, tehát sok benne a föld, több a tűz, mint a víz stb.). És mégis már e durva próbálkozások olyan tudományos gondolatot, idealt foglaltak magukban, a mely által a görög bölc évezredekkel járt a modern idők törekvései és eredményei előtt. Empedokles vállalkozása e körben annyira merész volt, hogy tudtommal nem is akadt hamarosan követője.

Eddig az empedoklesi *philosophia általános* fogalmaival kapcsolatban beszéltünk annak *anthropológiájáról*; a *részletes* ismertetést rövidebbre foghatjuk.

A növények, állatok (s velük együtt az ember) Empedokles szerint csak a hosszas *fejlődés* állomásain keresztül jutottak el a szaporodás mai feltételeihez. Mert az ősnemzésnek (s miként a világteremtés mondái, Empedokles is ezen kezdte) nem kevesebb mint három kísérletet kellett végeznie, mielőtt a mai állapot bekövetkezhetett. Először csak különálló testrészek alakultak ki az elemek találkozásából; azok helytelen és rendszertelen összerakódása volt a fejlődésnek második foka (a több arcú és mellű lények, vagy a bikafejű emberek ideje; 57—61. tör.); a megfelelő összetétel volt az elemek ősnemzésének harmadik stációja, s csak ezt válthatta fel a végleges megoldás, midőn a teremtmény immár maga teremthetett. Az élő lények azután testi minőségük szerint választották ki lakóhelyeiket: „a vizes természetűek a vízbe vágyakoztak, a tüzesek a levegőbe emelkedtek, a nehezebbek a földre, a mi meg keveredésében egyenlő arányú, az minden rögön megterem“.⁴⁸ „Mi mai emberek őseinkhez viszonyítva a csecsemők helyét foglaljuk el“. (Diels, 165, 77). Empedokles e származástana bizonyos értelemben és határig kétségkívül emlékeztet a természetes kiválasztás darwinistikus elvére. A természet itt, Empedoklesnél is válogat a véletlen által összehozott lehetőségek között, s a sok alakulat közül szerinte is csak az marad fenn, a mely a lét feltételeihez alkalmazkodik. A phantastikus származástanon kívül volt Empedoklesnek szakszerű *embryológiája* is. Érdekes, hogy az itt felvetett kérdések s részben a rájuk adott feleletek is mennyire egyeznek mindavval, a mit *Alkmaion* embryologiai nézeteiről tudunk. Közösen elmélkednek a férfi és a női sperma küzdelmé-

ről egymással (mert spermát a nőnél is feltételez mind a kettő), a magzat fejlődési módjáról és idejéről (amazt Alkmaion természetesen a fejen kezdi, Empedokles a szíven), a magzat táplálkozásáról, sőt még az olyan különleges kérdésre is, mint az öszvér terméketlensége, mind a ketten magyarázatot keresnek. Empedokles embryológiája mégis kialakultabb és részletezőbb az alkmaioninál, vagy legalább is többet tudunk róla. Az ikrek, hármások és csodaszülöttek problémáin kívül olyan érdekes, de mindmáig megoldatlan tárgyra is gondol, hogy miért és mennyiben hasonlítanak a gyermekek szüleik egyikéhez vagy másikához (erről egyébként *Parmenides* is beszél: Diels, 113, 54.); hogy az anya képzelődése minő hatással van a magzat kialakulására (szoborba szerelmes anya gyermeke a szoborhoz fog hasonlítani; u. o. 166., 81). Eredeti módon adja értelmét a hét hónapos gyermek életképességének: valamikor a napok hosszabbak voltak, hét hónap a mai tíz hónappal volt egyenlő, s az olyan gyermek még mindig a régi kalendárium szerint fejlődik (tehát a 10:7 arányában).⁴⁹

Az *életteni* folyamatok közül egy ránk maradt hosszabb töredékben (100.) a *légzést* magyarázza meg Empedokles. Nemcsak tüdőnkkel lélegzünk, lélegzik az egész emberi test a bőrfelület nyílásain keresztül. Midőn a vér a hajszálcsövekből a test belseje felé távozik, „zizegve“ ömlik helyére a levegő, melyet azután a vér visszatérése fog kiszorítani. Az egész tüneményt, a légnyomás ezen hatását a szervezetben, egy kis leányka játékához hasonlítja, midőn az a „fényes érczü klepsydrával“ (víziórával) mulat. A *táplálkozást* (növénynél, állatnál egyaránt) a *nedvesnek*

tudja be Empedokles (Aet. V. 27., 1. összevetve Plut. quaest. conv. VI. 22., 6. p. 688 A), a *növekedést* viszont a *melegnek*; az emésztés rothadási folyamat. Itt főleg az a körülmény érdemel figyelmet, hogy az alapelemek kivül az *alapminőségekkel* is operál bölcsészünk, mint a hogy azokat contradictorius ellentétökben már Alkmaion szétválasztotta, s a testi jelenségek magyarázatára használta fel. A *hideg* és *meleg* ellentéte Empedokles embryológiájában is szerepet játszik, mert amazt a nő, emezt a férfi alapelvének minősítette (Parmenidesszel szemben), s ez okból úgy gondolta, hogy az első férfiak keleten és délen, az első nők északon születtek meg (míg Parmenidesnél fordítva történik a dolog; Aet. V. 7, 1. és 2.). Az *alvás* állapotáról (erről Alkmaion is beszélt) azt tanította Empedokles, hogy az a vér arányos lehülésével egyértelmű, míg a teljes kihülés halált jelent (Diels, 167, 85.).

Úgy látszik, igen jól kidolgozott része volt az empedoklesi bölcsészetnek: az *érzékelés-tan*, s a mi a psychológiából még ahhoz fűződött. Legalább *Theophrastos* hosszas ismertetése (de sensu, 1—11.) és még hosszabb czáfolata (12—24.) a nagy jelentőség mellett bizonyít. Egyet-mást hallottunk már a nézetek ezen köréből, a mit egynéhány szóval ki kell még egészítenünk.

Empedokles érzékelés-tanában két alapfogalommal van dolgunk: a *porusok* (πόροι) és a *kifolyások* (ἀπορροαί) fogalmaival. Az előbbiekről (a porusokról) tudjuk, hogy mik voltak *Alkmaion* eredeti felfogásában: csatornáknak képzelt idegnyalábok. Alkmaion felfedezése talán módot nyujthatott volna a további kutatásnak és elmélkedésnek, hogy az idegek anato-

miája és élettana már most, az V. században némi haladást tegyen s kénytelenségből ne várjon a nagy alexandriai orvosok eljöttére. De Empedokles itt, ennél a pontnál is *visszafejlesztette* az alkmaioni tudást a bölcész speculativ gondolataival és szertelen általánosításaival (róla — jellemző módon — nem is halljuk sehol, hogy a bonczolást gyakorolgatta). A porusok szerinte nemcsak az egész állati testet, hanem a szervezeteken kívül bármely élettelen tárgyat is áthálózó vezetékek, a melyek a környezet tárgyaiból eredő „kifolyásokat“ veszik fel magukba, s a melyekben — az így létesült közvetlen anyagi érintkezés által — minden kölcsönösség, az érzés és tudás is keletkezik. Nem üresek ezek a vezetékek (Empedokles, mondtuk, a *κενόv*-t nem ismeri) s így nem is tulajdonképeni csatornáknak kell azokat elképzelnünk, hanem laza összetételű anyagok, illetőleg szövetek folytonosságainak. Az alapelemek szerint minősülnek maguk is el: a föld részecskéi csak a föld porusain át tudnak behatolni, mert a többiek számára vagy szorosak vagy tágak, s ez okból érzést csakis ott tudnak kiváltani. A porusoknak ilyformán vajmi kevés közük van ahhoz, a mit a mai tudomány idegpályáknak nevez, mert hisz anatómiai igazolásuk és leírásuk nélkül Empedokles minden anyagban feltételezi és minden kölcsönhatás magyarázatára egyformakép felhasználja azokat. Nagy általánosságú conceptiójának megfelelően érzékelés és érzés a növényekben is keletkezik szerinte (Diels, 164, 70. Nikol. Damask.), s a mágneskö vonzástüneményeit is a vas és mágnes „kifolyásaiból“ és porusaiból érti meg (171, 89). A mi a „kifolyásokat“ általán véve illeti, ezekről minden bizonynyal már Alkmaion

beszél, bár tudósításaink nem szólnak róla; az empedoklesi philosophiának kevéssé magyarázott, de mégis genialis ösztönnel szükségeseknek érzett feltévései, melyek majd később *Demokritos* képeiben (εἰδωλα) kelnek új életre.

A szem összetételénél főleg a vízre és tűzre gondol Empedokles, mint már Alkmaion. A szerint, a mint ez anyagok egyike vagy másika túlteng, optikai sajátságok vagy egyenes rendellenességek állnak elő; a vizes szem nappal, a tüzes éjjel lát jobban. Szinelméletében a négy alapelemmel kapcsolatban négy *alapszint* különböztet meg: a fehéret, feketét, vöröset és sárgát (172., 92.). A *fület* haranghoz hasonlítja Empedokles, a melynek nyelvét (porczogóját) a betóduló levegő kongatja meg (172, 93 összevetve a 99. tör. 200. l.). E költői hasonlatból a fülsontok valamelyes ismeretére következtethetünk vissza. A szaglás élességének az erős belélegzés a feltétele. Az ízlés alapjellegeiben tapintás (172, 94.). Az érzékelésen kívül a magasabb értelmi képességek is a testi összetételtől függenek. Ismeretet azon benyomás hoz létre, a mely amaz összetételnek megfelelő, a míg tudat nélkül marad az ellentét. A kellemes és kellemetlen érzéseknél (örömnél és bánatnál) is így áll a dolog: a hasonló örömet vált ki, fájdalmat okoz és bánt, a mi ellenkezik.

A *hippokratesi Gyűjteményben* kifejezésre jutó tudásnak közvetlen kapcsolata van az empedoklesi bölcsészethez: Melissoson kívül az egyedüli philosophus, a kit a hippokratesi Gyűjtemény említ, *Empedokles* (a „régiorvostudományról“ 20.). Tényleg látni is fogjuk, midőn majd az 5. század orvosainak bölcsészetről beszélünk, hogy azok gondolkozásában

mennyire eleven életet jelentenek az akragasi bölcstanításai. Természetesen a hatás nem kizárólagos, Empedokles mellett még *Parmenides*-hez is folyamodtak és *Alkmaion*-t sem felejthették el, a kit itt fejtegetéseim Empedokles-szel talán szorosabb összefüggésben tüntetnek fel, mint a hogy a viszony a görög köztudatban élt, s a ki önálló, közvetlen utánzásra ritkábban méltatott nézeteivel mindenestre elég markáns egyén arra, hogy a későbbiek újból és újból felfedezzék. S az egész nyugoti, délitáliei és sici-liai befolyáson kívül ott volt az 5. század második felében az a suggestiv erő, a melyet az épp az időben új életre kelt, vagy legalább is új formákat öltött *eredeti ión philosophia* kénytelen-kelletlen gyakorolt a közte élő orvosokra. Erről a philosophiáról, az *Anaxagoras* nyomába lépő és *Thalest*, *Anaximenest* és *Herakleitost* feltámasztó természetbölcsületről már az athéni culturával kapcsolatban mondtam el a szükséges bevezetést.

2. Euryphon és a knidosi iskola.

A mint láttuk, az emberi testre vonatkozó *legáltalánosabb* nézetekről fogalmat mégis csak alkothatunk magunknak a görög elmélet első korszakában; megtehetjük, mert azok a görög bölcsészet által jutnak kifejezéshez s ennek emlékeit — a maga töredékes voltában — úgy a hogy ismerjük. De rögtön megváltozik a helyzet, ha a szorosabb értelemben vett *orvostudomány* után kezdünk érdeklődni. Minő részletesebb anatómiai tudás, minő specialis pathologia irányította Hippokrates elődeit s minő gyógymódokhoz vezettek náluk ezen szakszerű ismeretek? *Homeros*

még csak elmond egyet-mást hőseinek sebesüléseiről és a sebek orvosi kezeléséről. De utána még a *poesis*, ez az egyébként már nagyon közvetett forrás is fukarabb lesz olyan „adatok“ közlésében, a melyek valamely visszakövetkeztetésre alkalmasak.⁵⁰ Főleg nem hallunk semmit arról, a mi bennünket leginkább érdekelne, a *régi iskolák* legrégibb gyakorlatáról. Minő feltevések alapján és mi módon gyógyítottak a krotóni, kyrenei, rhodosi, knidosi és kosi orvos-iskolák? Mondák vagy semmit mondó történeti tények a felelet reá. *Nebros*, Hippokrates őse, midőn a VI. század végén Delphoi háborút viselt Krisával s a híres kosi Asklepiadest hívta segítségül, megmérgezte az ostromlott város vizét és evvel segítette győzelemhez Delphoit (1. Hippokrates fiának, *Thessalos*-nak apokryph beszédét a hipp. Gyűjteményben, Littré IX. 412.); a krotóni *Demokedes*, ki viszontagságai között Dareios udvarába került, sikeresen kezelte a nagy király boka-ficzamodását, „csillapítót alkalmazva az erősebb szer után“ és a királynőnek, Atossának daganatát a mellén (Her. 3. 129—133.).⁵¹ Empedoklesre támaszkodva még az 5. század első felében egy *siciliai orvos-iskola* bontakozik elő, melynek akragasi *Akron* a legelső képviselője. De anecdotákon kívül csak annyit hallunk erről az iskola-alapítóról, hogy az „egészséges táplálkozást“ külön könyvben fejtegette.⁵²

A legelső görög orvos, kinek tudásáról és eljárásáról összefüggőbb képet alkothatunk magunknak: a *knidosi Euryphon*. Hippokratesnek idősebb kortársa volt, a mint Soranostól tudjuk; ha Platon, a vígjátékíró csakugyan róla beszélt reánk maradt töredékében, Euryphonnak már aggastyánnak kellett lennie az 5. század vége felé. A londoni Névtelen vele kezdi az

orvostudomány történetét (IV. 31.); épp ebből a forrásból, tehát Aristoteles tanítványának, Menonnak ismertetéséből tudunk most valamit Euryphon *nosologiai elméletéről*. Silány kis elmélet ez az euryphoni. A betegségeket a túlterhelt gyomor „főlöslegéből“ (περισσώματα) magyarázza, a mely a fej felé, az agyba húzódik; a könnyű és tiszta has megfelelő emésztést és ilyformán egészséget jelent. „Főlöslegekről“ (ha nem tévedünk) már Empedokles beszélt, de épp az ellenkező értelemben mint Euryphon; a növény gyümölcsét mondotta az abban felhalmozódott tűz és víz erő-főlöslegének (Diels, 164, 70 Aëtios, hol persze kétséges, hogy περιπτώματα eredeti kifejezés-e). Valamint hogy már *Parmenides* „többletnek“ határozta meg az emberi gondolatot (16. tör. 124. l.: τὸ γὰρ πλεον ἐστὶ νόημα); nem kétséges, hogy a testet szerinte alkotó alapminőségek közül, a hideg és meleg közül az utóbbinak többletét értette. (D. 112, 46. Theoprastos). Tehát a knidosi orvos tanításában csak a régi értékek átértékelése ment végbe; a közvetlen józan tapasztalat útmutatására bajt látott az olyasvalamiben, a mihez még előbb az erő-többletnek, a fölénynek gondolatát fűzték. S e nézetével Euryphon iskolát alapított, melyhez többek közt *abydosi Alkamenes* is csatlakozik (Anonym. Lond. VII. 40.), ki már a romlott gyomortól függetlenül tulajdonította a fejben felgyülemelő és onnan az egész testbe szétterjedő főlöslegeknek a betegséget.

Tudósítónktól ugyan nem halljuk, hogy Euryphon valamely testi *secretio* nevével jelölte meg a maga „főlöslegét“; de tekintve, hogy egy, Galenos által ránk maradt töredék szerint (XVII. A 888) az *epe* szerepet játszott pathológiájában, a betegségeknek amaz

egyetemes forrását talán már ő azonosította az epével. És ez esetben azt mondhatjuk, hogy *Anaxagoras* fel-fogása találkozott a Euryphonéval; a philosophus tán az orvos hatására tekintette az epét az acut betegségek okozójának, mert az túltengésében a tüdőbe, erekbe és oldalakba ömlik szét (id. h.). Hogy Euryphon elméleténél a *fejre* gondolt, azt maga a tapasztalat, a plethorával kapcsolatos fejfájás is igazolhatná ugyan; de mégis közelfekvő, Alkmaion befolyását tételezni fel (Fredrich, Wellmann). Már csak azért is, mert akkor megértjük, hogy miért alapította a knidosi orvos pathologiai elméletét egyáltalán a fölösleges nedvek állapotára. Hisz Alkmaion is nyilván első sorban a test nedveit vette számba, midőn az egészséget és betegséget eldöntő minőségekről: a melegről, hidegről, a keserőről, édesről stb. beszélt. S azt hiszem, hogy a londoni Névtelennek hiányos tudósítását Euryphonról kiegészíthetjük azzal, hogy ő a „fölslegek“ mellett, de velök nem ellentétben ezen minőségi elkülönülésekről, a hidegről és melegről, az édesről és keserőről sem feledkezett meg. Legalább az a töredék, melyet Galenos őrzött meg az Euryphonhoz közel álló irodalomból, az úgynevezett „knidosi tételekből“ (Κνιδίαι γνῶμαι, I. Galenos id. h.: comment. I. in Hipp. Epid. VI., a πελίας-ról) feljogosít erre a következtetésre. Itt arról van szó, hogy a beteg lehető keveset fürödjék *melegben*, vegyen főleg *hideg* ételeket magához, tartózkodjék az *eczetes* és *sós* dolgoktól, hanem e helyett *olajos*, *édes* és *zsíros* dolgokat egyék-igyék. Mi egyéb ez mint valamely humorális minőségtannak therapeutikus alkalmazása?

Euryphon elméletét a tanítvány, a *knidosi Herodikos* fejlesztette tovább. A lényegét itt is megőrizte a londoni

Névtelen (IV. 40.) ; módot nyujtva ekként ama negativ meghatározásra, hogy mit *nem* szabad még magánál Euryphonnál feltételeznünk. A továbbfejlesztés három irányban ment végbe: Herodikos mindenek előtt felbontja a „főlöslegek“ egységes fogalmát és az iz különbségei szerint „savanyú“ és „keserű“ főlöslegekről beszél. Euryphon pathologiai *egyelvűsége* ilyenformán abba a *ket-tőségbe* (dichotomiába) megy át, a melyet knidosiaknak tartott iratokban még abban az időben is tapasztalunk, midőn már többé nem az epe különböző ízének, hanem különböző eredetű nedveknek (az epe mellett a phlegmának) tulajdonítják főleg a megbetegedéseket. A Herodikos által képviselt haladás másodsorban a különböző „főlöslegek“ *keveredési arányára* és *intenzitási fokára*, végül harmadszor és legfőképp az azok által meghatározott *betegedési helyekre* vonatkozik. Mert a főlöslegek a fejen kívül pl. a májat és lépét is elöthetik, ez által más- és másfajta bajokat idézve elő; mint a hogy már Alkamenes szerint a fejben felgyülemelő ártalmas nedvek az egész testben szétterjednek és az epe Anaxagoras szerint is a legkülönbözőbb testrészeket támadja meg. Így alakul ki, szélesedik ki az euryphoni elmélet új szempontok és változatok által gazdagodva. Kissé hosszasan és részletezőbben foglalkoztunk vele, mert — mint majd látni fogjuk — a benne kifejezett gondolatok vezetnek végül is ahhoz a tanításhoz, a mely évezredekre lesz az orvostudomány alaphitvallása: a hippokratesi kor híres *nedv-elméletéhez*.

A londoni Névtelen tudositásán kívül főleg két forrásból lehet még meritenünk, ha Euryphonról és tanításairól fogalmat akarunk magunknak alkotni. Az egyik ama már szóba hozott töredék a „*knidosi tételekből*“,

a melyet történetesen a hippokratesi Gyűjtemény is megőrzött („a betegségekről“, περὶ νοσῶν II. 68.); tanuságául annak, hogy többek közt mennyi becses idegen tudást is rejt magában a Corpus, melyet helytelenül Hippokrates neve alá összegeztek. A másik forrás a hippokratesi Gyűjtemény egyik iratának, az „*acut betegségek diaetájának*“ (περὶ διαίτης ὀξέων) bírálata a „knidosi tételekről“. Különösen ha e két forrást egymásba vezetjük, egymásból magyarázzuk, van reményünk, hogy Euryphon személyéről valamennyire tiszta kép alakul ki előttünk. De mindenek előtt állapítsuk meg azt, hogy már a nyilván kosi bírálónak idejében két kiadása létezett a knidosi munkának s hogy a kritikus mind a kettőre tekintettel volt: az eredetire és egy javított kiadásra. Egyelőre ugyan nem tudjuk, hogy Euryphon nevét melyik redactióval hozzuk kapcsolatba; de bizonyos, hogy — akár corrigált formájukban — az ő nézeteivel lesz dolgunk a „knidosi tételekben“.

Az „*acut betegségek*“ diaetikususa *négy pontban* foglalja össze a knidosi tudomány ellen emelt kifogásait. Először is: a betegségi tünetek megállapításánál túlteng ott a *subjectiv szempont* az objektív fölött; jól adja ugyan elő azt, a mit a betegtől magától is megtudhatunk, (a mit épp ezért nemcsak az orvos, a laikus is megtudhat attól pontos kikérdezése által), de a tudományos következtetésre (a τέκμαρσις-ra) szolgáló legfontosabb objectiv tüneteket olykor elhanyagolja. Ezt az ítéletet a Galenos által megőrzött töredék is igazolni látszik. Itt valamely lázas betegségnek (a pelias-nak) symptomáit sorolják elő a „knidosi tételek“; s csakugyan feltűnő, hogy a beteg subjectiv állapotait mily nagy figyelemre méltatja a leírás (fejfájás, bélfájdalmak, uehészégi

érzés korlátolt látóképességgel). Tehát Euryphon — s ez jelentékeny ismerettel gyarapítja róla tudásunkat — a *patiens* messzemenő bevonásával igyekezett mindenek előtt a különböző bajok *tüneteit* összeszedgetni, hogy azután, az egyes betegségek teljes ismereténél — mint ezt a „*pelias*“ esetében is látjuk — a *gyógyításnak módját* a (therapiát) csatolja a nosologiai leíráshoz és az egészszet valamely *prognostikus* nyilatkozattal zárja le (l. *Ilberg* értekezését, *Die medizinische Schrift „Über die Siebenzahl“ und die Schule von Knidos*, Griech. Studien, H. Lipsius, 35. l., mely az imént szóba hozott *hármás beosztást* a knidosiakra tipikusnak mutatja ki.) Nagyon fontos annak megállapítása is, hogy a *kosi iskola* a knidosihoz viszonyítva mintha az *objectivismus* haladását jelentené, a *subjectivismusból* való kibontakozást képviselné a *semeiotikában* (a tünetek tanában).

A *második kifogás*, melyet az „*acut betegségek diaetájáról*“ értekező orvos a knidosiak ellen hangoztat, a gyógyítás módjára, illetőleg ennek szereire vonatkozik. A bíráló kevesli ezek számát, mert a knidosiak utasítása majdnem mindig így hangzik: hajtó szert beadni és az évszaknak megfelelően savót és tejet itatni. S itt a kritikus szó szerint citál, a mint ez a „*knidosi tételek*“ fönnmaradt töredékéből kiviláglik.⁵³ De ennek daczára mintha kissé egyoldalú bírálattal állanánk szemközt (ezt a második kiadás idejére maga a bíráló is megengedi), s mintha a knidosiak az őket jellemző *purgativumokon* és a tejen kívül már régesrég egyéb orvosságokat is ismertek volna. Legalább másutt azt halljuk (l. *Wellmann* cikkét a *Pauly-Wissowa* lexikonában, Euryphon), hogy Euryphon mindenféle növényt felhasznált a gyógyítás cél-

jára, s hogy a híres daraleves (πιτσάβη), épp az, a miről az „acut betegségek“ diaetetikusa maga is értekezik, Euryphon rendelvényei között is helyet foglalt. Itt említem fel, a mit Euryphon therapiájáról még egyebet tudunk. Szerette a *drastikus* curákat, barátja volt égetésnek és vágásnak, a vízibetegeket teli tömlőkkel ütögette, a szülő asszonyokat létrára kötözötten rázatta meg.

A kérdéses bírálat *harmadik pontja* a *diaetetika elhanyagolását* veti szemére a knidosiaknak. „A régiek“ — itt első sorban Euryphonra fogunk gondolni — nem irtak semmi érdemeset az „életmódról“, erről a fontos orvosi feladatról. A kosi iskola, mint majd látni fogjuk, csakugyan középponti jelentőséget tulajdonít a diaeta fogalmának, s a „régiorvostudomány“ könyve; a hippokratesi Gyűjtemény egyik remeke, egyenesen az étel-ital szabályozásának szükségéből származtatja az egész orvos-tudományt. De mintha az ellenvetés maga is csupán az irodalomra, nem a gyakorlatra vonatkoznék. Tehát — ennyit szabad csak következtetni belőle — az a sok orvos, ki a hippokratesi Gyűjtemény egyik irata szerint a diaetáról írt (περὶ διαίτης I. 1.), nem a knidosi felekezettől került elő, a mely ez oldalról nem érezte meg a siciliai iskolának hatását (Akron).

A knidosiakkal foglalkozó *negyedik* és végső ellenvetés azt fejtegeti, hogy azok számban *túlsok betegségfajt* sorolnak fel; mert hisz bármely különbség még nem teszi a bajokat egymástól különbözőekké és nem szükségkép más az, a mit más névvel jelölünk. És tényleg knidosiaknak tartott iratokban a kórképek nagy gazdagsága tárul elénk, főleg a testrészek elkülönülése által meghatározottan (pl. vízi-

betegség különböző testrészekben, vagy különböző máj-, lép- stb. betegségek). A tünetény magyarázatára talán felhozhatjuk azt, a mit Herodikosról a londoni Névtelenben olvastunk. Annak nedvelmélete szerint a „keserű és savanyú fölöslegek“ minden testrészbe elkerülhetnek, még pedig az összetétel sokfajta arányában s mindott külön-külön másféle bajokat idézhetnek elő. Így hát egyrészt a nedveknek változó minősége és intenzitása, másrészt a test helyeinek különbsége a betegségek nagy eltéréseit teremti meg. Ha a knidosi nosológiának, illetőleg később kifogásolt alapjelleget valóban ez az eredete, akkor nem magát Euryphont, csak követőit szabad érte felelősekké tennünk. S ez esetben a „knidosi tételek“ első, magára *Euryphonra* visszamenő kiadásukban még nem is tüntették fel a lebirált kórtani sajátosságot.

Kevés az, a mit még folytatólag az *euryphoni tudomány* jellemzésére mondhatunk. Hogy orvosunk szorgalmasan bonczolgatott (már t. i. állatokat), azt természetesnek találnók, ha Galenos nem is sorolná fel a jelentékeny anatomusok között. Nevéhez fűződő egy-pár eredeti elnevezés is tanuskodik arról, hogy az állati testnek rejtett szerveit ismerte. Tapasztalati álláspontjára utal az az aphorisma (Stobaios), hogy az időt tekintette tanítómesterének. Kórképei közül ismerjük azt, melyet a pleuritistről adott, a tünetek elég részletező felsorolásával. Egyenes, még a különöstől sem visszariadó therapeutikus eljárását jellemző tanácsa, hogy a tüdőbetegek a női mellből táplálkozzanak. Culturtörténeti szempontból rendkívül érdekes, hogy már Euryphon, tehát az első görög orvos, kinek tudományáról pontosabb és részletesebb ismereteink vannak, nagy súlyt helyezett a gynaikológiára, a mely-

nek tán első rendszerezője. Becsületére válik, hogy a nyolcz hónapos magzat életképességét másokkal szemben állította (épp úgy mint majd később ebben az akkortájt sokat vitatott kérdésben Diokles és Aristoteles is hasonló nézetet fognak vallani); ámbár szembehelyezkedése a rendes felfogással abban a jellemző túlzásban nyilatkozik meg Euryphonnál, hogy ő meg a hét hónapos magzatot nem tartotta életképesnek.⁵⁴

A legáltalánosabb szempontból *összegezve*, a mit Hippokrates elődjéről, Euryphonról megtudtunk, azt állíthatjuk, hogy már ő ugyanazon tudományos kérdésekkel foglalkozik s a külső eszközöket tekintve, ugyanazon módon foglalkozik velök, mint maga Hippokrates, illetőleg mint bármelyik azon orvosok közül, a kik a kosi nagymester neve alá foglalt *Gyűjtemény* könyveit megírták. Egyszóval: az orvostudomány a maga kereteivel, lényeges problémáival, módszereivel és eljárásával *kész* — *már Hippokrates előtt*. Az ő feladata tehát nem is lehetett az, hogy mindezt alapjában változtassa meg, hogy egészen újat teremtsen; legfőlebb (de itt a legfőlebb a legnagyobbat jelentheti), hogy *új szellemet* leheljen a régi tagokba.

NEGYEDIK FEJEZET.

Hippokrates élete.

Sajátságos ellentétre bukkan az, a ki a *Hippokrates* személyét illető hagyománnyal foglalkozik. Az egyik oldalon olyan adatnak van birtokában, a mely pontosságával párját ritkítja, midőn a régi korok embereiről esik szó, kiknek életidejét többnyire csak feltevészerűen képes a mai tudomány megállapítani: Hippokratesről tudjuk (életrajzírója, *Soranos* mondja a kosi Asklepiadai irattárában végzett kutatások alapján), hogy a 80. Olympias 1. évében (460—459 Kr. e.) született az *Agrianios* hónap 27. napján Habriadas monarchasága alatt. Ez biztos, ez pontos, ez kielégít. De viszont a másik oldalon, minden egyéb hagyományt illetőleg, mely Hippokrates személyére és ítéletére vonatkozik, lényegeset nem találunk egyetlen egyet sem (asklepiadesi származását kivéve), mely feltétlen hitelünket megérdemelné. A mondák homályába burkolt alak ő, nemcsak előttünk, már az ókorban az volt, az „egészség atyja“, az „istenekhez méltó tudomány vezére“, az „isteni Hippokrates“, kiről épp ezért sokat tudtak és beszéltek, de semmi megbízhatót.⁵⁵

Asklepiadesi származása kétségtelen. Ezzel a híres nemzetséggel, geneológiájával mindig foglalkoztak, a

mióta görög földön a történetírás kialakult: Theopompos a 4. században, Eratosthenes a 3.-ban, Apollodoros a 2.-ban Kr. sz. e.; a kosi Asklepiadai névsorát és éveit még Claudius császár is elő tudta számlálni, midőn felolvasásban igazolta, hogy a szigetbelieknek adóelengedést adott (Tac. Ann. 12., 61.). Ennek daczára sem maradt ellenmondás nélküli tudomásunk arról a családfáról: Hippokratest az egyik forrás (Soranos) a 19-ik, egy másik (egy apokryphlevél, Littre IX. 314.) a 18-ik, egy harmadik (Tzetzes) a 17-ik nemzedék tagjának tekinti Asklepiostól számítva. Atyja Herakleides volt, nagyatyja ugyancsak Hippokrates (I.), anyját (ha nem Praxithea-nak) történetesen épp úgy hívták, mint a Sokratesét: Phainaretának. A család Heraklest is ősének tisztelte; Hippokrates egyik fiát nyilván a mondai Eurypylos leányától származó Herakles-ivadék tiszteletére nevezték el Thessalosnak.

Hogy első *nevelését* az orvostudományban atyjától kapta, s bizonyára nagyon fiatal élet éveitől kezdve (v. ö. a „Törvény-t“ 2.), az természetes. Olyan korról van szó, midőn az orvos-iskolákban az idegenből felvett és megeskettett tanítványok még nem szakították szét az apáról fiúra átszálló családi hagyományt. A kosi eskü, mely teljes szövegében maradt ránk, többek közt két dolgot köt a szövetség minden tagjának lelkére: ingyen tanítani a mester nemzetségét, és a tudást senki mással nem közölni — a jogos formában tanítványnya tett idegentől eltekintve — csak a saját gyermekekkel. Családi közösség a vallás formáitól összetartva: ez az orvosi iskolák külső képe még az 5. században is. Mert a Törvény, a hippokratesi Gyűjtemény egyik legrégebb documentuma,

egész általánosságban zártkörű vallási egyesületnek jellemzi az orvos-iskolát, midőn a mysteriumok nyelvén azt mondja róla: „szent dolgokat csak szent embereknek mutatunk meg; az avatatlanoknak nem szabad, míg be nem vezettük őket a tudás orgiáiba“.⁵⁶

Ilykép maga a *vallásos hangulat* sem hiányozhatott a gyermek és ifjú Asklepiades nevelési tényezői közül. Évenként egyszer ünnepélyes menetben vonult az egész nép, élén az Isten rokonságával, abba a cyprus-berekbe, melyben — félórányira a várostól — Asklepios szentélye állott; a „botfelvétel“ ünnepét ülték, midőn a kiterjedt nemzetség tagjai váltakozva vállalták a papi méltóságot egy évre magukra.⁵⁷ Magának Hippokratesnek az Asklepios-valláshoz való viszonyáról semmi közelebbit nem hallunk, és azt sem tudjuk, hogy miféle idegen befolyás ellensúlyozta, helyesbitette benne a vallási és családi hagyományt.

A vallástól független *orvosi tudás és tanítás* ez időben már magas fokon állhatott a kosi Asklepiadai között. Nemesak hogy Hippokrates ősei — századokra visszamenően — híres orvosok voltak (Nebros, Aineias); a kosi eskü tanuságot tesz róla, hogy ott a *gyakorlati* útmutatáson (*παραγγελίη-n*) kívül már az *elméleti* oktatás (az *ἀκρόησις*) is szerepet játszott. Mindebben tehát Hippokratesnek is része volt. A ránk maradt hagyomány ezenkívül *idegen* mesterekről is beszél: *Herodikosról, Gorgiasról és Demokritosról.*

A legelső (nyilván a *selymbriai* és nem a knidosi vagy leontinói-i) a „természetes“ gyógyításmódnak egyik úttörője görög földön. A tarasi *Ikkos* után (Diels VS. I². 104. l.), ki mint Pythagoras híve keresett kapcsolatot gymnastika és életbölcseesség között, most — az 5. század közepe táján — ő igyekezett

a testgyakorlást és diaetát összeházasítani az egészséget biztosító élet-tudománynak valamely magasabb egységébe. Eredetileg tornatanító (παιδοτριβης) volt; de betegeskedése miatt az egészség tartós és céltudatos ápolásának szentelte további életét és most már γυμναστής-nek czímezte magát. A londoni Névtelen-től tudjuk, hogy elméletéhez következetesen az orvostudományt ekként határozta meg (IX. 31.): „mesterség szerint való vezetés az a természeteshez“ (τὸ κατὰ φύσιν). Az új módszer lényege pedig abból állott, hogy fáradalmakkal (testmozgással) kell az étkezést egybekötni, mert a helyes emésztés csak így jön létre. Megszalasztotta hát patienteit Athénből Megaráig és vissza (majdnem 40 km.). Munkája, tanításai kétségtelenül nagy hatással voltak kortársaira: a hippokratesi Gyűjtemény nem egy könyvében fedezzük fel a herodikosi gondolat biztos nyomait (különösen a „diaetáról“ szóló iratban, l. alább; de azután a „levegőről“ értekezésben is). Azt mondhatnók, hogy tudománya a minden természetes iránt fogékony század folyamán közkinccsé lett, a mennyiben helyeset és okosat tartalmazott, de a nevetséges túlzások mind világosabb átérzésével és elítélésével kapcsolatban. Így a megszólás hangján beszél a testet ezerszeresen megkinzó gyógyításáról Platon és Aristoteles; így beszélt arról már az „epidémiák“ könyveinek egyik helye is (6., 3., 18.). Hogy Herodikos — egész általánosságban szólva — Hippokratesre magára is hatással lehetett, azt senki sem fogja tagadhatni: a természetes — ezt bátran feltételezhetjük — Hippokrates érték-tárába is beletartozott, a testedzés meg bármely görög orvoséba. De hogy a göthös paidotribes személyes tanítója volt a kosi nagymesternek, az tán inkább csak valamely

buzgó „természet-gyógyász“ jámbor kívánsága — ténynek feltüntetve; mellette semmi sem bizonyít és nem is valószínű.⁵⁸

A mi *Gorgias* illeti, a híressé vált sophista sziaciliai hazájából sokkal későbbi időben került Görögország keleti részeibe, semhogya tanító és tanítvány tulajdonképeni viszonyairól közte és Hippokratessal között beszélni szabad volna. Gorgias már mint öregedő ember 427-ben látogatta meg először Athént egy segítséget kérő követség élén; az itt elért nagy siker indította további vándorlásaira, thessaliái tartózkodásaira, a mi mind a 427. évet követő időkre esett. Thessaliában, *Larissában*, az Aleuadák vendégszerető házában mindenestre Hippokratessal is találkozhatott, ha az orvosnak — mint majd látni fogjuk — köze van ehhez a vidékhez; az „epidémiák“ 3. könyvében Larissában végzett gyógyításokról is esik szó (3. tméma 5. és 12. patiens). De az ismeretség maga még annyit sem jelent, hogya egymást kölcsönösen befolyásolták. Mit is tanulhatott volna Hippokratessal a rhetortól — s Gorgias későbbi éveiben, úgy látszik, csakis rhetor volt — a ki természettudományát, empedokleszi bölcsészetét a szó művészetének dobta oda áldozatul, mert a szó erejét az emberi ügyek intézésében mindenek fölött fontosnak látta, s a gyógyítás terén még az orvos tudásánál is többre becsülte (Platon, *Gorgias* 456 B).⁵⁹?

Bennünket tulajdonképen a harmadik viszony érdek a leginkább az életrajzíróktól felsoroltak közül: Hippokratessal és *Demokritos* viszonya. Megbízható, az apollodorosi időszámítás szerint a bölcsész ugyanazon Olympiasban született mint maga az orvos: Demokritos „tanárkodását“ már ez a körülmény is gyanússá

teheti. Philosophusunkat egyetemes tudása a világ összes jelenségeivel ismeretségbe hozta; a korában növekedő tudományos elkülönülés ad jogot ahhoz, hogy valóságos *polyhistornak* tartsuk. Munkáinak Kallimachos—Thrasyllos által megőrzött czimei igazítanak útba érdeklődésének széles területén; azokból látjuk, hogy *orvostudományi* vagy azokhoz közelálló kérdésekkel is jócskán foglalkozott. Mert nemcsak a „magokról, növényekről és gyümölcsökről“ (tehát a botanikáról) és az „állatokról“ írt könyvet, még pedig (töredékeiből tehetjük meg a következtetést) uranó- és klimatologiai okkereséssel kapcsolatban; írt ő az „emberi természetről“ is, az „értelemről“, az „érzékekről“, a test „nedveiről“, a „prognosisról“, a „diatáról“, az „orvosi következtetésekről“ (a semeiotikáról), az „alkalom híján lévő és alkalomszerű időpontról“ is munkákat.⁶⁰

Orvostudománya, melyet nemes hagyomány tisztelőjeként állatokon végzett anatomia által tett közvetlenné, a korabeli; nehéz itt a döntés, hogy ki a feltaláló és ki a kölcsönkérő. A *spermát* pl. épp úgy az egész testből, ennek legfontosabb részeiből kiinduló váladéknak tartja Demokritos, mint a hippokratési Gyűjtemény írói.⁶¹ Ismeri az ütér verését és ezt *φλεβοπαλίη*-nek hívja (Diels, 120. tör. 407. l.); de ugyanazon kifejezéssel (*παλμός*-szal a *σφυγμός*-on kívül) az az időbeli orvostudományi munkákban is találkozunk. Azt a gondolatot, hogy az ember egész mivoltában, testi-lelki megjelenésében a nagyvilágnak képmása, a mely gondolatot majd a Hippokrates neve alá gyűjtött Corpusban sokszoros alkalmazásában és variálásában fogjuk felfedezni, tán ő, Demokritos látta el először a maga igaz terminusával,

midőn az embert egyenesen *μικρὸς κόσμος*-nak mondja (34. tör. 398. 1.). És viszont tán Demokritosra gondol az az orvosiró (a „hetes számról“ értekező, Ermerins III. 537., 14.), a ki az emberi testet a lélek „sátrának“ (*σκήνος*) nevezi, mert ez bölcsészünknek — nyilván a vallási mystikából vett kölcsönkép — kedvencz kifejezése.⁶²

Hippokrates ismerhette, személyesen érintkezhetett az *abderai* bölcsessel. Az „epidemiák“ 1. és 3. könyvét magának a mesternek szokás tulajdonítani; hosszas *thasosi* tartózkodásra utalnak azok, és azután a 3. könyv a szembenfekvő *thraciai* partot is az utazó orvos működési helyének árulja el, s egész sereg *abderai* *patiens* kórtörténetét tartalmazza. Így hát, ha a tanító és tanítvány viszonyában nem is állottak, egymás jó ismerősei mégis csak lehettek Hippokrates és Demokritos; sőt tán, mint egyik forrásunk mondja: *aemulatores sapientiae inter se* (Philon, de provid. II. 15.). Súlyt azonban még ez esetben sem szabad kölcsönösségökre helyeznünk; legalább is, a mi Hippokratést illeti, a Demokritos-szal való közlekedésnek kimutatható hatását az ő (Hippokrates) nevével kapcsolatos irodalomban hiába keressük. Abban a korban az orvos már nem orvostudományért, már csak *philosophiáért* fordult a *philosophushoz*; s a demokritosi bölcsészlet lényegéből, az *atomistikából*, s az ezzel összefüggő világfelfogásból a hippokratesi Gyűjteményben semmit sem találunk. Majd csak prusai *Asklepiades*, a Kr. e. első század elején, már Rómában fogja az atomistikának azon következtetéseit levonni, melyek azt alkalmassá tették, hogy egy orvostudományi elmélet alapja legyen. Időközben az *abderai* bölcsészletet, melynek egyébként is az volt a sorsa, hogy a kor-

társak ne vegyék észre, s csak a késő utódok körében támadjon fel („Athénbe jöttem és senki sem ismert“ mondá maga Demokritos), az orvostudomány területén csak az elisi *Aigimiosnál* (londoni Névtelen, XIII., 21. D.) és a nagy alexandriai orvosnál, *Erasis-tratosnál* véli némi gyenge hatásában felfedezhetőnek egyik történetkutatónk (Wellmann).⁶³

De még így is — bár a tudomány szempontjából értéktelen — a benne szereplő egyéneknél fogva bizonyos érdeklődéssel kísérhetjük azt a *regény-irodalmat*, a mely — tán a Krisztus születése körüli időben — Hippokrates és Demokritos képzelt és mind jobban jobban kiszínezett összeköttetéséből kialakul.⁶⁴ A hippokratesi Gyűjteményhez csatolva 11 levél maradt reánk, melyben erről a regényes barátságról van szó. A legenda középpontjában nem Hippokrates áll, hanem az abderai bölcs, kit honfitársai örültnek gondolnak. A régibb versio szerint, mert vagyonát eltékozolta (Philon, Diog. Laert., Ailianos); a mi leveleink már úgy tudják, hogy viselkedése, örökös nevetése keltett gyanút. Hippokrates már az elbeszélés régi fordulatában is szerephez jutott: nemcsak főművének, a Μέγας Διάκοσμος-nak (a Nagy Világrendnek) felolvasása mentette meg Demokritost az örültség vádjától, hanem a legelső görög orvos igazolása is (erre lehet Philon idézett helyéből következtetni). A levelekben már nem a vádaskodó, csak az aggódó abderaiak állanak előttünk, kik legnagyobb honfitársuk baján kétségbeesnek, s maguk fordulnak az egyedüli segítséghez, a kosi Hippokrateshez. Culturtörténeti szempontból sem értéktelen látni, hogy hasonló esetekben miféle hosszás és sokirányú levelezés indult meg, hogy a távol vidék nagyhírű orvosi kapacitása a rendkívüli patiens tes-

téhez férközhessék. Hippokrates — az abderai meghívás vétele után — ír ottani vendégbarátjának (Philopoimen-nek), ki szíves fogadásáról levélben már előre biztosította; ír egyik orvostársának, a Halikarnassosban működő Dionysiosnak, hogy távolléte alatt segítse ki, legyen időközben a kosiak és a fej nélkül maradt családnak gondozója. Ír Rhodosba hajóért, ír *Krateuashoz* (a Kr. e. 1. század híres „gyökergyűjtőjének“ képzelt őséhez) gyógyító füvekért; s csak e sok irka-firka után juthat rendeltetési helyére, Abderába. Demokritost természetesen a legmélyebb elmélkedés, sőt állat-anatomiai tanulmányai közben lepi meg, meggyőződik nemcsak ép, de emberfölötti elméjéről, s a szegény abderitákat megnyugtathatja, hogy Demokritosukat ne féltsek, mert ő csakugyan teljes joggal nevet, nevet folytonosan az emberi gyarlóságokon.⁶⁵

A bölcsész azután nem is maradt adósa az orvosnak a mély tudományú diagnosisért: a két nagy ember között meginduló levelezés folyamán elküldi Hippokratesnek az „örültségről“ szóló értekezését: egy-két mondatot a hippokratesi Gyűjteményben található „szent betegség“ könyvéből. A mit Hippokrates kevesebb humorral viszonyoz; mert az ő tudós ajándéka, a helleboros gyógyító erejéről értekező, már a saját nevéből nem idegen „aphorismák“ rongyaiból van főleg összefoltozva.

Tehát Hippokrates tanuló éveiről (a kosiakat kivéve) semmit sem tudunk: sem Herodikos, sem Gorgias, sem Demokritos nem kelthettek bennünk bizalmat; idegen földre, *vándorlásokra* utalnak: ennyi az egész. Mert hogy otthoni tanulmányainak befejezésével Hippokrates is elhagyta hazáját a nagyvilágot megtapasztal-

talni, az már az 5. század bevett szokásaként következik. A tán kosi orvosok számára készült „Törvény“ is idegenbe küldi a jól elkészült fiatalokat (4). Hippokrates távozását szökésnek minősítik életrajzírói; menekült, mert némelyek szerint (Andreas) a knidosi, mások szerint (Tzetzes) a kosi irattárt, nyilván a papit gyújtotta fel. Szóba sem hoztam volna ezt a badarságot, ha keletkezésének feltehető motivuma az orvostudomány történetével kapcsolatban nem lenne. Hippokrates hiúságból semmisítette meg az eddigi tudás emlékeit. Az epidauroszi kövek nyilvánvalóvá tették előttünk, hogy az orvosi ismeretek forrásait nem a papi archivumokban kell keresni.

Hippokrates *Észak-Görögországba*: *Thasos* szigetére, a szemben fekvő *thráцийi* partra és *Thessaliába* távozott, ha az „epidémiák“ 1. és 3. könyvét vesszük életrajzi alapnak. A nevezett könyvekben tárgyalt kórtörténetek hitelét nagyban emeli az a körülmény, hogy a modern kutatás az ott szóba jövő személynevek egyikét-másikát feliratokból a 430. év körüli időre tényleg igazolta (*Jacobs, Thasiaca, 1893*). A thessaliali tartózkodás különben is egyik legkevésbé kétséges pontja a hippokratesi életrajznak. Nemcsak az „epidémiák“ kórtörténetei tanuskodnak mellette; Hippokrates *sírja* és *családjának* folytatólagos története is ebben az értelemben tesz tanúságot. Hippokrates a hagyomány szerint *Larissában* halt meg, mint nagyon éltes ember a 4. század első harmadában; sirját még a Krisztus utáni időkben is *Larissa* és *Gyrton* között mutogatták. A mult század ötvenes éveiben azután azzal a hírrel lepték meg az új-görögök (*Samartsides*) a világot, hogy koporsóval — felírással együtt megtalálták a nagy ember nyugvó-

helyét; a dolog persze mystificationának bizonyult (l. Petrequin, Chirurgie d'Hippocrate, I. 25.). Hippokrates családjáról meg tudjuk azt, hogy a görögség északi részével nemzedékeken át összeköttetésben maradt: a *makedon* udvart gyógykezelte, mely magát épp úgy Heraklestől származónak tartotta, mint kosi orvosaink. *Thessalós*, Hippokrates egyik fia, ki állítólag mint katonaoorvos résztvett a sicíliai expeditióban az athéniak oldalán, később *Archelaosnál* (414—399.) töltötte be az udvari orvos tisztét; *IV. Hippokrates*, másik fiának *Drakón*-nak leszármazottja, Nagy Sándor felesége, *Roxane* mellett; s azon orvosok közül, kiket Nagy Sándor indiai útjára magával vitt, az egyik: *Kritodemos* szintén kosi Asklepiades volt. Ebbe a körbe tartozik egy anekdota is, melyet a nagy Hippokratesről regéltek életrajzirói: *Perdikkas*, a *makedon* fejedelmet, atyjának, Alexandrosnak halála után beteggé teszi a szerelem az özvegyé maradt hárem egyik hölgye iránt (*Phila*: így hívják Stratonike anyját is, l. alább), s a bajon az állapot igaz felderítésével csak Hippokrates tud segíteni, kit a knidosi Euryphonnal együtt a beteg király mellé hívtak. Anekdotának kell tartanunk az egész nemcsak chronologiai nehézségek miatt (II. *Perdikkas*, kiról itt egyedül lehet szó, már 454-ben lépett a trónra); de már csak azért is, mert az orvos diagnosisára szoruló szerelmes királyfi a görög romantikának egyik közkedvelt alakja (Rohde, Griech. Rom.), s a mit most Hippokratesről hallottunk, azt *Erasistratosról* (Seleukos fia, Antiochos és *Stratonike*), sőt még az arab *Avicennáról* is el fogják mesélni, *Galenos* meg magáról meséli majd el (XIV. 630. K.); a mit az imént *Soranusból* idéztünk, azt *Plutarchos* Demetriosában (38.),

Lukianosnak a „*syr* istennőről“ értekező könyvében (17.), *Heliodoros* regényében (4., 7.) és *Aristainetos* szerelmes leveleiben (1., 13.) épp úgy elolvashatjuk. A hippokratesi anekdota — mint már Littré megjegyzi (I. 39.) — az orvostudomány történetének szempontjából mindenesetre ügyesen van elkészítve: itt az orvos még nem a *pulsus* veréséből következtet a szerelemre (ez *anachronismus* lenne!), itt az arcz színváltozása lesz a belső érzelmek árulója.⁶⁶

Tehát Hippokrates Észak-Görögország egyéb helyein kívül Thessaliában *practisál* mint fiatal orvos, hogy az aggastyánt Thessaliában érje a halál: ennyit tudunk nagy valószínűséggel életének hosszú folyásáról megállapítani. Időközben bizonyára a szülőföldön, *Kos* szigetén működött, írt és tanított; a kosi iskola *continuitását* nem lehetne e feltevés nélkül megértenünk. De — kérdezhetnők tovább — az iskolafő hivatása állandóan a kis sziget kisszerű viszonyaihoz kötötte Hippokratest, avagy járt és utazgatott tán egyebütt is — a korabeli ión tudósok és bölcsészek mintájára — messze vidékre terjesztve ki hasznos ismereteit és egyidőben messze vidékre tapasztalatainak látókörét? Biztos feleletet csak a hippokratesi Gyűjtemény irataiból várhatnánk, ha ezek származását bizonyossággal meg lehetne mondani. Különösen az egyik könyv, mely a „*levegőről, vízről és helyekről*“ értekezik, szolgálhatna a kellő felvilágosításokkal, mert itt úgyszólván az egész akkor ismert keletre vonatkozó néprajzi és éghajlati ismertetésekkel találkozunk. De a kritika, a mely joggal nem ismer tekintélyt mással és pihenést magával szemben, a Gyűjtemény e könyvén is elkezdte munkáját, bár azt hosszú időn keresztül érintetlen nagyságában hagyta

meg. Mindenki írhatta a kérdéses művet, csak épp az „epidemiák“ szerzői nem, mert amaz északi vidék (Thracia, Thessalia), melyről Hippokrates-szel kapcsolatban az imént beszéltünk, az író horizonján kívül esik: így hangzik a legradicalisabb ellenvetés (Wilamowitz).⁶⁷ De azután meg is engedve Hippokrates szerzőségét — így már régóta gondolkoznak egyes kétkedők (Rosenbaum stb.) — azon helyekről, népekről, melyek a kérdéses könyvben szóba jönnek, nem szükségkép saját tapasztalatából szerzett az író tudomást, azokról mások hirádaása nyomán is tudósíthatott. E kritikával szemben két tétel bizonyítgatására vállalkozom: a „vad thrákok és illyrek“ mellőzése név szerint még nem elég ok Hippokrates szerzőségében kételkedni, és azután: az a szerző, a ki a „levegőről, vízről, helyekről“ szóló értekezést írta, már a maga alaptervezeténél és eszméjénél fogva csakis *autopsiából* írhatott.

Az illető munka a maga második részében (a 18—33. fejezetekben) azt tűzi ki egyetlen feladatának, hogy *Ázsiát és Európát* egymással összevesse, különbségeiket kimutassa. Mellékes, hogy mi vezetett ehhez a kérdéshez (arról más összefüggésben lesz még szó); elég tudnunk, hogy a nyilvánvaló *czél* miféle irányt adott a fejtegetéseknek. A szerző az ázsiaiak *elpuhultságát* akarja természetes, klimatikus okokból megmagyarázni az európaiak *keményebb*, harcra és önkormányzásra alkalmasak jellemével szemben. Kiviláglik e czéltudatosság abból, hogy a 23. fejezet, miután Ázsia tárgyalását befejezte, majdnem ugyanazon szavakkal vonja le e végső következtetéseket, mint a 31., a hol az európai viszonyok fejtegetését lezárva, tulajdonkép maga az

egész könyv is lezárul;⁶⁸ a 32. és 33. fejezet már csak utólagosan kiegészítő magyarázatot tartalmaz. A mi már most a *főtételnek* (az ázsiai puhaságnak és az európai kemény jellemnek) bizonyítását illeti, a szerzőt két vezérgondolat irányítja klimatikus megfigyeléseinél; mindenekelőtt a *hőmérsékleté*, s már ő a hideg, meleg és közép-temperatura fokozataiba bontja szét az átmenetek folytonosságát; azután másodsorban az összes éghajlati tényezők (évszakok, időjárás, hőmérséklet stb.) *állandóságának*, illetőleg *változásainak* correlativ gondolata. Mert szerinte a váratlan, gyors és gyakori átmenet megedzi az embert testbenlélekben, s egyéni különbözeteket hoz létre, a míg a természeti környezet állandósága puhává és azonossá tesz. Kapcsolatba hozva e nézetet a temperatura szempontjával szerzünk a következő osztályozáshoz és eredményekhez jut el: sem az *állandó meleg*, sem az *állandó hideg* nem hozza létre a kívánatos emberideált, de még az *állandó középhőmérséklet* sem, hanem annak csak ott lesz a természetes hazája, a hol a *középhőmérséklet és változatosság* találkoznak egymással.

Ez a program — mint látjuk — úgyszólván *előre meghatározta* szerzünk föld- és néprajzát, mert nem is várhatunk egyebet, minthogy *csak* azon helyekkel és népekkel foglalkozzék, melyek tételeinek igazolására a legalkalmasabbak. Mivel *Egyiptomot* és *Libyát* Ázsiához számítja, *Ázsia* tünteti majd fel az *állandó melegnek* tipikus vidékét. Az erre vonatkozó rész könyvpéldányainkból, sajnos, kiesett; de hogy jelentékeny terjedelmű, részleteiben is kidolgozott szakasz volt, azt abból a párhuzamból következtetjük, melyet az író a (a 25. és megismételve a 26. fejezet-

ben is) az *egyptomiak és skythák* között van.⁶⁹ Mert ez utóbbi nép viszont az *állandó hideg* climának clasikus népe az ő szemeiben. Lakóhelye Európa; szerzőnk feltűnően hosszan foglalkozik vele (a 24—30. fejezetekben, tehát teljes hatban az összes 15 közül); a mi annyival feltűnőbb, mert tulajdonképen főtételét szoritja meg a skythák példája; látjuk, hogy vannak Európában is népek, a melyek a kellő testi és lelki edzettséget nem tudják megszerezni a climatikus változások hiányában.⁷⁰ Névszerint a Fekete-tengernek *Maiotis* öble körül lakó *Sauromatai* azok, a kik a hosszas ismertetés alapjául szolgálnak; de azért az azoktól északra lakó *nomádokról* is hallunk egyet-mást. A hőmérséklet végletei között, melyekből a meleg Ázsiára, a hideg Európára esett, szerzőnk nézete szerint az *állandó középhőmérséklet* megint *Ázsiát*, a *váltakozó középhőmérséklet* meg *Európát* fogja jellemezni, a velök járó ethikai következményekkel együtt. Amavval a 19. fejezet végez, az utóbbival a 31. A vidékek és népek közelebbi megemlítése hiányzik. A könyv előbbi helyénél (19.) mindenkinek *Elő-Ázsia* jut majd eszébe s itt — ebben a fejezetben — ejti ki szerzőnk mintegy önkénytelenül egyszersmind annak a népnek nevét is, a melyre a változó középhőmérséklet előnyeit magasztalva mindig gondol, a melynek kedvéért Európa és Ázsia egész összehasonlítására vállalkozott: a *hellénekét*. Miként iratunk e tervéből kitűnik, a *Makrokephalosok* (22. fejezet) és a *Phasis* folyó vidékén lakók (23. fejezet) néprajza tulajdonkép nem tartozik bele a mű alapvázlatába; de e népek szerzőnek útjába estek azon a vonalon, a mely a Fekete-tenger déli oldalán a Krim félsziget skytháihoz, a Sauromataihoz vezetett (Makrokephaloi =

Sannoi; Phasis, a kaukasusi); s ezenkívül a climaticus változatosságra szolgáltatnak példát *Ázsiában* is, mely különben egyedül az állandóságot képviselné.⁷¹

A „levegőről, vízről és helyekről“ értekező könyv e tervezetéből, mely tán az első pillanatban komplikálnak látszik, fontos következtetéseket vonhatnak le a munka szerzőjéről illetőleg. A ki oly általános formák között vállalkozik egyetemes igazságok kimondására, mint ezt a könyv írója teszi, attól jogosan nem várhatjuk el, hogy név szerint mindenről beszámoljon, a mi tapasztalatainak körébe esik vagy esett. Egyébként is kényes dolog a következtetés ex silentio; hasonló esetekben meg éppenséggel félrevezető. Hisz munkánkat olvasva ezen a módon arra az eredményre juthatna valaki, hogy az író a göröglakta földet egyáltalán nem ismeri, nem látta és nem is volt ott soha, mert csak a legnagyobb általánosságban, Európa közös nevében beszél róla.⁷² Tegyük fel — csupán feltevésről van szó — hogy az a tudós orvos, a ki férfikorának első éveit Thessaliában és környékén töltötte el az „epidemiák“ és clima viszonyának megfigyelésével, élte vége felé — tanításban és vándorlásokban eltöltött hosszú évek után — ismét Thessaliába tér vissza, hogy itt nyugalomban *climatologiai bölcsészetté* rendszerezze életének tapasztalatait. Vajjon szabad-e akkor csodálkoznunk azon, hogyha nem a thessaliaiak szomszédai, az ezektől egyébként is jól ismert „thrákok és illyrek“ lesznek néprajzi válogatásának tárgyai, hanem azon távolabb fekvő népek, melyek az éghajlat végleteire jobb példát szolgáltatnak, s melyekről még a thessaliaiak sem tudnak semmi részletesebbet.⁷³

A másik következtetés, melyet a szerző személyére nézve könyvünk jellegéből levonok, az *autopsiát*

illeti. Kizártnak gondolom, hogy ilyen tervezetű munka megírására, minő a mienk, ember vállalkozott volna, helyesebben: hogy a munka tervezetét egyáltalán úgy állapította volna meg, mint ezt kifejtettük, ha nem személyes tapasztalatainak beszámolására keresett volna ez által alkalmat. Láttuk, hogy a skythák a szerző föltételének tulajdonképen ellentmondanak; hogy a makrokephalosok és phasianosok néprajza már kívül esik művének keretein; s mindennek daczára hosszasan foglalkozik velök (az utóbbiakkal és még többet a skythákkal), a mit meg nem lehet érteni a gondolat nélkül, hogy itt a *közvetlen tudás ereje és önkénytelensége* keresett kifejezést. Megengedem, hogy a néprajzi leírások itt-ott még így is a hallomás után készültek hatását keltik (pl. a mit a nő-férfi skythákról mond, 29.); de csak azért, mert olykor máskép mint hallomásból nem is készülhettek: görög orvos bizonyára nem jutott hozzá, hogy a skytha „szent betegséget“ az illetők testén közvetlenül tanulmányozhassa, s ez okból szerzőnk — minden lát-szat szerint — a híres νοσος θήλεια-t alaposan félre értette.⁷⁴ De a lényegen az ilyesmi nem változtat semmit. Midőn a „prognosis“ írója az éghajlatnak azon „jeleiről“ beszél, a melyek a betegségek formáira és lefolyására engednek következtetést, s azt mondja, hogy azok — a mint előre le vannak jegyezve — igazaknak bizonyulnak Libyában, Delosban és Skythiában egyaránt (47, Littré 25.), akkor evvel a mi könyvünk tapasztalataira hivatkozik, melyekben a legmesszebb dél és legmesszebb észak veszi közre a göröglakta föld középpontját: *Delost.*⁷⁵

Tehát *összegezve* újból csak azt mondhatjuk: 1. a „levegőről, vízről és helyekről“ értekező munka az

írónak *autopsiáján* nyugszik; 2. a *geographiai színtér* meg nem szól a feltevés ellen, hogy ez esetben magával *Hippokrates*-szel van dolgunk. Mindenesetre — magában — mellette sem bizonyít. Más helyen, más összefüggésben nyílik majd csak alkalmunk, hogy fejtegetéseink ama belső okokat fedjék fel, melyek azt teszik valószínűvé, hogy az az Egyiptom és Fekete-tenger között utazgató orvos mégis csak Hippokrates volt.

Eljutott a kosiak nagymestere vándorlásai közben az akkori felvilágosodásnak és culturának közép-pontjába *Athénbe* is? Szeretnők hinni, hogy úgy volt; hogy Hippokrates és Athén ismerték és magukhoz méltóknak találták egymást. De a hagyomány, mely e kérdéssel kapcsolatos, kevés hitelt érdemel. Pedig egyéb „documentumokon“ kívül egy athéni néphatározat is maradt reánk (Littre, IX. 401), a mely orvosunkat ama nagy szolgálatok fejében, melyeket a pestis alkalmával egész Hellasnak tett, a legfényesebb kitüntetésekkel halmozza el. Ügyes hamisítvány, a mely épp azért nem is állítja, hogy Hippokrates a maga személyében járt Athénben, s csak szerte küldött tanítványairól és irodalmi műveiről beszél. Persze más kérdés, hogy a 30 esztendőes Hippokrates iskolája oly kialakult, írói hírneve oly nagyfokú lehetett-e, minőnek ezt a dogma feltételezi (az athéni dögvész 430 júniusában tört ki). De azért a hamisítás egyéb darabokhoz viszonyítva mégis nagyon ügyes, mint ezt többek közt a *nagy mysteriumokba* való felavatás részlete is bizonyítja. Praecedens esetnek csak a heraklesit említi föl, még nem asklepiosit, mert — a mint most tudjuk — Asklepiost csak a 420. esztendőben emelték az athéniek — ama felavatás formái

között — hivatalos istenükké! Ezt a történeti tényt más efféle irat persze figyelmen kívül hagyja, így az egyik apokryph levél (Litré, IX. 314). Thessalos „követségi beszéde“ meg (szintén ebből az irodalomból, Litré, IX. 404) az atyának és fiúnak (Thessalosnak) felavatását a mysteriumokba egy alkalomra és időre teszi, a minek nyomát a dogmában hiába keressük. Az a beszéd különben is a hippokratikusok által nyújtott segélyt oly módon írja le, hogy chronologiai okoknál fogva lehetetlen azt a híres athéni pestisre vonatkoztatni, hanem legfeljebb valamely későbbi — egyébként ismeretlen — epidemiára, mely még a 427/26 telén bekövetkezett és egy teljes esztendeig dühöngő kiújulásnál is ifjabb dátumú. De mivel itt a segélynyújtásnak mégis csak egyetlen esetéről van szó, ez a későbbi keltezés — ha ugyan tényleges, s nem a chronológiával egyáltalán nem törődő retorikával van egyszerűen dolgunk — a dogmát teszi gyanussá, mert ezt meg jó okkal a nagy athéni pestissel hozzuk kapcsolatba. Viszont Thessalos „követségi beszéde“ a dogmát feltételezi; részleteiben kiszínezve adja elő Hippokrates tanítványainak (immár fiainak és rokonságának) azt a segélynyújtó utazgatását, melyről a dogma beszél (s itt, a hogy beszéd állítja, Hippokrates már *a maga személyében* is bevonul Athénbe). Ekkép rontják le kölcsönösen egymást a szabad költészet termékei! E költészet megértéséhez is jobb támasztékot nyerünk a 430. év eseményeiben, mint bármely más későbbiben. Ekkor, az emberi emlékezetben soha nem felejtett dögvész alkalmával, mint ezt az utódok oly szépen el tudták mesélni, nemcsak Hippokrates sietett Athén és az egész görög világ megmentésére, eljött oda Siciliá-

ból *Akron* is, hogy máglyáival riassza el a pestis halál szellemét; a Deimanete álmában megjelenő skytha csodaorvos, *Toxaris* meg borral locsoltatta fel sikeresen a város utczáit (Lukianos, *Skythes*, 2.) De Thukydides minderről semmit sem tud, mint a hogy a hippokratesi iratokban sem találunk olyasvalamit, a mi az athéni dögvést hívná emlékezetünkbe.⁷⁶

Már Athén állítólagos néphatározata ismeri Hippokratesnek azt a nemes, hazafias cselekedetét, hogy *a perzsák nagy királyának, Artaxerxesnek, a görögök közös ellenségének meghívását visszautasította*, melylyel az egy pusztító járvány alkalmából a legfényesebb ajánlatokkal akarta segítségét megnyerni. A dolgot sokan valószínűnek gondolják. Hisz *Demokedes* ideje óta a görög orvosok tényleg kiszorították az egyiptomiakat a perzsa udvarból, s II. Artaxerxes Mnemont a knidosi *Ktesias* kezelte (401. Kunaxa), I. Artaxerxes Makrocheir (465—425) udvarában meg egyenesen egy kosi Asklepiades: *Apollonides* orvoskodott. De épp ez utóbbi körülmény teszi Hippokrates visszautasítását gyanussá. Miért jobb hazafi és görög Hippokrates, mint vérrokona, a ki az övével azonos hagyományokat ápol? Különben is azt hiszem, hogy e görög orvosok kevésbé hívás által kerültek keleti udvarokba, mint inkább kinek-kinek merész és kalandos vállalkozásából. A levelek meg, a melyek az egész ügyre vonatkoznak: a nagy királynak, megbizottjának és a hellespontori ὕπαρχος-nak (praefectus militaris-nak) irka-firkái, végül magának Hippokratesnek és a kosiaknak önérzetes válasza a legsilányabb hamisítványok ezen legendás Hippokrates-irodalom összes termékei közül.

Előadtuk azt a csekélységet, a mi Hippokrates

életéből biztos vagy valószínű; úgy kellett összeresgelnünk a *legendák* dúshajtású növényzete alól. Mert a nagy orvos emlékét hamar elfödte az; benötte már *sírját*, azt a csodatevő sírt, melyben méhek gyűjtöttek mézet a kis gyermekek aphthái ellen. A büszke kosiak nagy honfitársuk születése napját még a legkésőbbi időkben is halotti áldozattal ünnepelték meg (plantán-fáját mai napig mutogatják Stancho lakói), és pénzeikre az ő *képét* nyomatták rá nevének kezdőbetűivel. Két ilyen ércdarab elkerülte a pusztulást: magas homlokú, kopasz aggastyánt mutatnak, meglehetősen vastag orral és nem túl hosszú szakállal (Bernoulli, Griech. Ikonographie I. 164, Münztafel II. 7—8.). A tudományáért hálás görög orvosok meg dolgozószobájukban *szobrát* állították fel, mint Lukianos Antigonosa (Philops. 21.) és szintén nem feledkeztek meg a herosnak kijáró tiszteletről. A ránk maradt szobrok hagyatékából már alig lehet valamely tyпуст Hippokrates képmásával azonosítani. De nevén maradtak reánk a *hippokratesi Gyűjtemény* iratai. Az életrajzírók szerint a festmények (bár nem így a két ércpénz) akként ábrázolták Hippokratest, hogy köpenyét, a himationt feje fölé húzta és így arczára, ha nem is fődte el azt teljesen, mégis árnyékot borított. Mi volt e szokásnak értelme? Az ókor bizonytalan találgatásai helyett mi valóban jelképesnek tartjuk ezt az ábrázolási módot, ha a hippokratesi könyvek által támasztott kritikái kérdésekre gondolunk. Lehet-e, sikerül-e Hippokrates fejről a himationt akár egy kevéssé is fölemelni? De ismerjük meg mindenekelőtt a hippokratesi Gyűjteményt.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A hippokratesi könyvek genesisise.

A Hippokrates nevéhez fűzött *irodalom* a közkézen forgó kiadások szerint *ötven-egynéhány* munkát foglal magában, ha a cím szerinti összetartozást vesszük alapul.⁷⁷ Tartalomban váltakozó, formában, terjedelemben, előadási módban egymástól különböző, nézeteikben gyakran egymásnak ellentmondó iratok ezek.

Csak a kritikától teljesen idegen gondolkozás gyűjtötte őket valamikor egy név alá. S a mi a legkülönösebb, ez a kritikátlan név-elkeresztelés és együvéhordás, azt mondhatnók, már Hippokrates életében elkezdődött: karystosi *Diokles* a Kr. e. 4. század első harmadában több olyan munkát idéz hippokratesinek, melylyel szemben modern tudományunk a leghatározottabb hangon „nem“-et mond (l. alább).

A mi az iratok *tartalmát* illeti, az orvosi érdeklődés minden képzelhető tárgyára kiterjed az. Boncz-tani könyvek váltakoznak sebészetiakkal, életrendiek nőgyógyászatiakkal s olyanokkal, melyek a betegségeknek okait és megnyilatkozási formáit állapítják meg, vagy a legáltalánosabb szempontból az orvostudomány módszereit fejtegetik. Már a könyvczimek is elárulják, hogy az orvostudománynak ez a korszaka

bizonyos magasabbrendű *specialisáltság*hoz nemcsak eljutott, de abban rendszereződött. Az *anatomiai* érdek, melyet a „szívről“, a „mirigyekről“, s nem egészen megfelelő czímmel a „csontok természetéről“ szóló iratok képviselnek, világosan áll a *kórtani* és *gyógyászati* mellett (egy töredék egyenesen az *ἀνατομή* nevét viseli); a míg a *physiologia*, már csak az okból is, mert az idegek létezéséről és szerepéről a nagy alexandriai orvosok előtt a görögöknek vajmi kevés fogalmuk volt, kevésbé vált világosan körülhatárolt disciplinává, s legföljebb a test nedveinek és az abban működő levegőnek, a pneumának legáltalánosabb tanát nevezhetjük annak, a mint ezt például az „ember természetét“ tárgyaló munka fejtegeti. A specialis pathologia és a therapia körében a *sebészeti* könyvek az „izületekről“, „törésekről“, a „fejsérülésekről“, „sebekről“ stb. külön részt alkotnak a *belgyógyászatiakkal* szemközt (az egyik irat egyenesen a „belső bajok“ elnevezését hordja a czimében). Viszont itt a belgyógyászatban — az akkori tudomány sajátóságaként — az *életrendről és táplálkozásról* (a diaetáról) szóló könyvek foglaltak el fontos külön területet a különböző belbajokat fejtegetők mellett (négy könyv a „betegségekről“ stb.). Nem kell hosszasan kutatni gyakorlati okok után, hogy miért lett a *gynaikológiából* is sajátos tudomány, amelynek tartalmát: a „nők természetét“, a „női bajokat“, a „terméketlenséget“, a „hét- és nyolczhónapos magzat születését“ stb. egy csomó könyv fejtegeti. A kisebbkörű specialitások közül egy *szemészeti* és egy *gyermekgyógyászati* iratot jelezhetünk. A *psychiatria*, daczára a „szent betegségről“ (az epilepsiáról) szóló munkának, még nem emelkedett sajátos vizsgálat területévé; a lelki betegségek még azzal

a közvetlenséggel tűnnek fel a test változó állapotainak, hogy külön figyelembevétel és rendszerezés tárgyát nem igen képezhetik. Viszont a betegségek lefolyásának élénk megfigyelése egyrészt a *kórtörténeti irodalmat* teremtette meg (az „epidemiák“ könyveiben), másrészt az egységesnek felismert kórkép jövőmondásához, a *prognostikához* vezetett (a „kosi prognosisek“, a „kórjóslatok“ és a „prognostikon“ könyveiben). Ha a betegség okait kutató *aitiologia* és a betegségi tünetekkel foglalkozó *semeiotika* (diagnostika) nem is jegeczesedett ki ilyforma külön irodalomban, vezető szempontjuk a váltakozó tartalmú hippokratési könyvekben (főleg az *aphoristikus* jellegűekben) méltó kifejezésre jut.*

* Tájékoztatóul közlöm itt a hippokratési könyvek címeit (fenn a szövegünkben használatos magyar fordításukkal együtt) a következő beosztás szerint.

Okirat: Ὁρκος = Az eskü (1).

I. Általános tartalmú munkák:

1. Propaedeutikus m. (az iskola számára):	ban, latin és arab fordításban). Hozzá csatlakozik (Ilberg):
Νόμος = A törvény (2)	Περὶ νόσων III. = A betegségekről III. (8)
Περὶ ἰητροῦ = Az orvosról (3)	Περὶ χυμῶν = A nedvekről (9) (csonka, helytelen cím)
Περὶ εὐσχημοσύνης = A tisztességről (4)	Περὶ τόπων τῶν κατ' ἀνθρώπον = Az emberi test helyeiről (10)
Παραγγελίαι = Utasítások (5)	Ἀφορισμοί = Aphorismák (8 ill. 7 könyvben) (11)
Κατ' ἰητροῦτον = Az orvosi műhelyben (6).	
2. Egyetemes orvos- tudományi m.	3. Orvosbölcséleti m.:
Περὶ ἐβδομάδων = A hetes számról (7) (helytelen cím, csekély számú görög fragm.-	Περὶ ἀέρων ὁδάτων τόπων = A levegőről, vízről, helyekről (12)

Ha a hippokratesi irodalom *genetikus* magyarázatát kellene adnunk (jól jegyezzük meg: nem a könyvek chronologiai datálásáról van szó, hanem az általános fejlődésmenet megállapításáról beszélek ebben az egész irodalomban), akkor talán ama *kórtörténeti feljegyzésekből* kellene kiindulnunk, a melyek az „*epidemiák*

4. Népszerű felolvasások:

Περὶ ἀρχαίης ἰητρικῆς = A régi orvostudományról (13)
(utólag nagyobb igényű értekezésnek átdolgozva)

Περὶ τέχνης = Az orvos mesterségéről (14)

Περὶ φουσέων = A levegőről (15)

II. Monographiák:

1. Anatómiai m.:

Περὶ ἀνατομῆς = A bonczolásról (16) (töredék)

Περὶ καρδίας = A szívről (17)

Περὶ ἀδένων = A mirigyekről (18)

Περὶ δαστέων φύσιος = A csontok természetéről (félrevezető czím) (19)

2. Embryologiai m.:

Περὶ γονῆς = A spermáról (20)

Περὶ φύσιος παιδίου = A gyermek természetéről (21)

Περὶ σαρκῶν = Az izmokról (22)
(töredékes, hamis czím, csak részben tartozik ide).

3. Physiologiai és ált. pathologiai m.:

Περὶ φύσιος ἀνθρώπου = Az emberi természetről (23)
(több össze nem tartozó részből)

4. Specialis pathol. m.:

Περὶ παθῶν = A bajokról (24)

Περὶ τῶν ἐντὸς παθῶν = A belső bajokról (25)

Περὶ νόσων I. II. IV. = A betegségekről I. II. IV. (26)

Περὶ ἰσθμίου νόσου = A szentbetegségről (27)

Ide csatlakozik egy szemészeti m.:

Περὶ ὄψιος = A látásról (28).

5. Gynaikologikus m.:

Περὶ γυναικείων I. II. = A női bajokról I. II. (29)

Περὶ γυναικείης φύσιος = A női természetről (30)

Περὶ ἀφόρων = A terméketlen nőkről (31)

Περὶ ἐπιουήσιος = A túltermékenyülésről (superfoetatio v. superfecundatio) (32)

Περὶ ἑπταμήνου = A héthónapos magzatról (33)

7. könyvének“ javarészét kitöltik. „Kratistonaxnál, a ki a Herakles-templom mellett lakott és Skymnosnál, a kalló-malom tulajdonos nőrabslolgájánál elgenyessedett a baj; meghaltak“ (1., 2., 21.).⁷⁸

Efféle egyszerű, az orvos memoriáját elősegítő feljegyzések képezhatték a kiinduló pontot; a görög

Περὶ ὀκταμήνου = A nyolcz-hónapos magzatról (34)

Περὶ παρθενίων = A szűzek betegségeiről (35) (töredék). Ide csatlakozik egy gyermek-gyógyászati m.:

Περὶ ὀδοντοφυΐης = A fogzásról (36)

6. Kórtörténeti m.:

Ἐπιδημιῶν βιβλία ἑπτὰ = Az epidemiák 7 könyve (37)

7. Prognostikus m.:

Κωακαὶ προγνώσεις = Kosi prognosisok (38)

Προγνωστικόν = A prognosisek könyve (39)

Προρρητικόν I. II. = A kórjóslatok I. II. könyve (40)

8. A krisisek tanával foglalk. m.:

Περὶ κρίσεων = A krisisekről (41)

Περὶ κρίσεων = A kritikus napokról (42) (mindkettő compilatio a Gyűjt. egyéb könyveiből).

9. Életrendi (diätetikus) m. (belgyógyászati).

Περὶ διαίτης ὀξείων = Az acut betegségek életrendjéről (diätáról) (43).

Περὶ διαίτης ὑγίωνης = Az egészséges életrendről (diätáról) (44)

Περὶ διαίτης (4 könyv) = Az életrendről (diätáról) (45)

Περὶ ὑγρῶν χήσιος = Az italok használatáról (46)

Περὶ τροφῆς = A táplálékról (47) (aphorisma-gyűjtemény)

10. Sebészeti m.

Περὶ ἄρθρων = Az ízületekről (48)

Περὶ ἀγμῶν = A törésekről (49)

Μοχλικόν = Az emelőnek (mint sebészeti eszköznek) könyve (50) (a két előbbi m.-ből kivonatok)

Περὶ τῶν ἐν τῇ κεφαλῇ τραυμάτων = A fejsérülésekről (51)

Περὶ ἐλκῶν = A sebekről (52)

Περὶ αἰμορροΐδων = Az aranyérről (53)

Περὶ συρίγγων = A sipolyokról (fistulákról) (54).

Nem vesszük számba az apokryph leveleket, beszédek stb.

ὁπόμενον szó, amely mindazt jelentheti, a mi emlékebe hiv, fejezi ki céljokat, természetöket. Folytatólag ezek szélesedtek ki azon jól kidolgozott kórtörténetekké, melyek a beteg állapotát *nap-nap után* hetekre (kellő rövidítésekkel: hónapokra) kiterjedően az éles megfigyelés pontosságával és részletességével írják le. Például a thasosi „Philiskos, ki a város fala mellett lakott, ágynak dőlt. Az első nap heves láz, izzadt, éjjelre fájdalma. A második nap minden tünet súlyosbodott, de este klyster után könnyedén székel; az éjszaka nyugodtan telt el. A harmadik nap reggel déltájig lázmentesnek látszott, de délután erős láz izzadással; szomjas, nyelve kiszáradt; feketét vizelt; az éjszakát nyugtalanul, alvás nélkül töltötte; teljesen félrebeszél.”⁷⁹ S így megy ez csekély változással a negyedik és ötödik napon keresztül is, a hatodikon déltájban meghalt (1., 25. Erm. = 1., XIII. Littré, 1. pat.). A megfigyelésnek és a megfigyelt előadásának minő pompás iskoláját szolgáltatták a görög természettudomány számára ezek az orvosi kórtörténetek! A mellett bennünket, a régmúlt későkorú szemlélőit, a kevés fontosságú, de *közvetlen* valónak varázsa tart itt lekötve, ennél a nyers történeti anyagnál, melyen a görög szellemnek magasabbrendű törekvései nyertek gyakorlatot. Nem valami sokat jelent, nem is sokat tanulunk belőle, de azért mégis a ritkán hozzáférhető történeti realitásnak üde szelét érezzük: Epikrates feleségéről olvasva, a ki Thasosban a gyarmatvezető (az Archegetes) szobra mellett lakott, s kinek betegségét a szülés után 80 napon keresztül kíséreljük figyelemmel a teljes felépülésig (id. h. 5. pat.); vagy midőn a larissai Polymedes kis szolgájának történetét halljuk, kit 11 éves korában ló rúgott homlo-

kon a jobb szeme felett, s ki a diploë-ig hatoló trepanálás után még napokon keresztül lebegett élet-halál között, a míg végül mégis csak meggyógyult (5., 16.). Kis emberek nagy és kis bajai: de maga az élet, nevekkel, a hely, idő és társadalom legközvetlenebb viszonyaival. E szempontból nézve az „epidemiák könyvei“ az apró-cseprő valóságoknak, de velük együtt — a lexicographus vagy topographus minden okulásán túl — a mult megismeréséhez oly szükséges *valóság-hitének* örökkön kiapadhatatlan forrása maradnak a görög történesz számára.⁸⁰

A görög szellem sehol sem állapodik meg az egyesnél; természeténél fogva az általánosra, az egyetemesre törekszik. Itt a kórtörténeteknél is a beteg egyének leírása mellé idővel *egész vidékeknek* összegező, közös szempont alá foglalt kórrajzai sorakoztak. A közös szempontot, keretet a *klimatologia* szolgáltatta; az a meggyőződés, hogy az időjárásnak, főleg a szeleknek váltakozása megfelelő változást idéznek elő egy egész környék egészségi állapotában; hogy azok az ott fellépő egyforma betegségeknek okozói, illetőleg negative: ezek elmaradásának feltételei. „Thasos szigetén ősszel, a nap éj-egyennek és a Pleias lenyugvásának idejekor sok, tartós és csendes esőzés, mint lenni szokott, ha déli szél fúj. A tél szeles délről; kevés északi szél, szárazság; a mi a telet egészben véve illeti, olyan minő a tavasz. A tavasz meg dél felől szeles, hűvös; kevés eső. A nyár többnyire felhős, csapadék nélkül; a passzát-szelek kevéssé, megszólva csekély erővel fujtak.“⁸¹ Így kezdődik az „epidemiák 1. könyve“; s miután a bevezetés az egész évnél időjárásáról értesített (κατάστασις [ώρέων] ezen összeállításra a műszó) megtudjuk folytatólág, hogy

mi lett mindennek a hygienikus következménye; hogy például tavasszal sok embernél, főleg a gyermekeknél és ifjaknál, ritkán az asszonyok között daganat támadt a fülek mellett, de jóindulatú, a mely gyulladás és fájdalom nélkül mult el. Érdekes itt látnunk, hogy a lényegében hamis klimatologiai szempont a járványszerű bajok megfigyelése alapján mégis mily fontos összehasonlításokhoz és összegezésekhez vezette a görög orvostudományt. Járványosan fellépő betegségeinket tudvalevőleg fertőző mikroorganizmusok és nem a szelek és esőzések idézik elő; ez utóbbiak csupán közvetítenek. De azután mint ilyen közvetítőknek a különféle járványok fellépésénél és elterjedésénél a külső természeti viszonyoknak is elég jelentős szerepük van, mert ama járványok nemcsak évszakonkint, de helyenként is váltakozó erővel és kórképpel lépnek föl. Bármily külszerű is volt tehát a hippokratesi idők aitiologiai nézete, midőn ez a betegségek keletkezését egyszerű és közvetlen okviszonyba hozta a klimával, végeredményben mégis összetartozót hordott együvé az az orvosi megfigyelés, a mely egyetemes szempontjával, egész vidékekre kiterjedő topikus, s az egész lakosságot számbavevő socialis kórrajzaival a tudomány oly magaslatát képviseli, hogy erre — járványmegfigyelései és -statisztikai által — csak a mi modern tudományunk emelkedett újjal fel.

De az egyetemességre törekvő görög szellem még egy más oldalról is átlépte a concretnek határát az „epidemiák könyveiben“. Ez a hypomnema-gyűjtemény, mely tán több orvosnemzedék naplóját foglalja magában,⁸² s genetice: a görög orvosok közt folytatólag kifejlődő feljegyzési módokat képviseli, az egyéni

és a socialisan helyi kórtörténetek mellett *általános természetű tételeket* is foglal magában, majd a gyógyászatot, majd meg a kórjóslatot vagy -meghatározást érdeklő tartalommal. Megint csak úgy taláломra idézek a töméntelen példa köréből. „Azoknál, kik hirtelen, láz nélkül vesztek el beszélőképességüket, eret kell vágni“ (2., 5., 7.). „Rosszat jelent, ha a vízi betegségben szenvedő, kinek lábai dagadtak, köhögni kezd“ (2., 5., 13.). „A szám szerint harmadik nap a legfontosabb“ (2., 6., 11.). stb. stb.⁸³ Nem kell sok képzelőtehetség ahhoz, hogy fogalmat alkossunk magunknak e kategorikus, az orvosi bölcseséget rövid mondatokban, határozott hangon kifejező tételek keletkezéséről. A gyarapodó tapasztalás, a klinikai praxis *a következtetési műveletnek hirtelensége folytán*, mely minden fiatal tudományt annyira jellemez, önkényt, természetes úton vezetett azokhoz. Itt-ott még a külső forma is elárulja, hogy az általános miként tartozott eredetileg az egyeshez, hogy miként bontakozott az ez utóbbiból elő. „A kik télen köhögnek s főleg déli szél alkalmával sokat és sűrűt köpnek, azoknál láz lép fel, mely azonban mintegy ötödnapra megszűnik; a köhögés pedig a 40-ik nap körül, *mint Hegesipolisnál*.⁸⁴ (7., 58.). A végeredmény az lett, hogy ilyen általános tartalmú rövid mondatkák, melyek orvost és laikust egyforma könnyűséggel és biztonsággal segítettek a legfontosabb tudnivalók birtokába, külön irodalomká, az *aphorismák* irodalmává zárták össze.

A prognostikus könyvek, melyek — úgy látszik — mind a kosi iskolából kerültek elő, nagyrészt e körbe tartoznak és mindenekfelett ide tartozik a hippokratési Corpusnak egykor, egész az újabb időkig legolvasottabb, legbámultabb gyűjteménye: az *Ἀφορισμοί*.⁸⁵

Nem könyvekből kiszedett szövegtöredékek (cento-k) ezek, hanem a nagy általánosításnak külön czélra készült nyilatkozatai; nemcsak az orvosok szűkebb körének szánt ismeretek, hanem — egyetemes formájuknak és tartalmuknak megfelelően — „igazságok“ az egész szenvedő emberiség számára. Igazságok a jó szándék szerint, tényleg: bizonyos sorrendbe csoportosítva kapjuk itt a különböző betegségek tüneteire, gyógyításmódjára és előrelátható kimenetelére vonatkozó sententiákat. Jó megfigyelések és bevált tapasztalatok, melyek manapság is megállják helyüket; előítéletek, hamis következtetések és babonák, a melyek annyira természetes okokból keletkeztek, hogy a köztudatnak mai nap is ismerősei, tarka összevisszaságban váltakoznak e gyűjteményben a fejlődő tudománynak tapogatózásaisal, tévedéseivel. Az 1. könyv bekezdő szavai jelenleg is élnek mindnyájunk agyában és nyelvén: „Az élet rövid, a mesterség hosszú, a kellő pillanat hamar elrepült, a tapasztalat félrevezető, az ítélet nehéz.“ (Lásd munkánk mottóját.) Mintha e súlyos szavak által, melyek az orvosudomány erkölcs-, ismeret- és módszertanát csodálatos rövidséggel fejezik ki egy időben, a legrégebbi aphorisma-irodalommal kereste és találta volna meg a hippokratészi a kapcsolatot, a leszűrődött életigazságok első megnyilatkozásával, a „hét bölcs mondásaival“. Aphorisma-költészet és irodalom már ősrégi időben keletkezett; a népies közmondásokban megnyilatkozó hajlam vagy szükség táplálta azt. Eleintén, az elmékedés első korszakában az erkölcsi magatartás, a a socialis viszonyosság legáltalánosabb és legközvetlenebb szabályait foglalták e velős mondatok keretei közé. Minden köznapitól irtózó, mindig újat hajhászó

és a régít igazsága ellenére is laposnak ítélő modernistáinknál már csak a paradoxon maradt fenn az aphoristikus beszéd méltó tartalmának. *Bias* és *Nietzsche* között kell *Hippokratest* elhelyeznünk, ki se nem prédikál erkölcsöt, se nem értékeli át összes értékeinket szellemes ötleteivel, hanem gyakorlati célokat követve tudományt tanít, az aphorisma-szó alapjelentéséhez hiven csaknem: definiál. Ethikai örökigazságok és muló költői hangulatok helyett a testi egészségre hasznos tudnivalók kíváncsoztak akkor, a görög felvilágosodás és rationalismus korszakában, a velős mondatok külső formája után.

A kórtörténetekben találtuk meg a hippokratesi irodalom egyik forrását, a mely az általánosodás mindjobban szélesedő ágyában egyetemes tételű aphorismákhoz vezetett. Egyidőben ugyanannak az orvosi tudománynak másik forrását a *paedagógiai szükség* fakasztotta. Tudjuk, hogy a görög orvostudomány zártkörű iskolák keretei között fejlődött ki, melyek az orvosi ismereteket eleintén csupán csak a családtagokra származtatták tovább, s csak később fogadtak idegeneket is a maguk körébe. Minden okunk van hinni, hogy ez a családias jellegű tanítás — legalább eredetileg — beérte a pusztá *szóbeliséggel*. A tanítvány elkísérte mesterét a betegágyhoz, ott volt oldala mellett a nyilvános műteremben, az *ιατρειῶν* ban is az ambulansok kezelésénél, s mint itt, egyebütt is végighallgatta a gyakorlati útmutatásokon kívül annak elméleti kioktatásait. De folytatólag, tán az iskola gyarapodásától és kiszélesedésétől függetlenül is, be kellett állania a követelménynek, hogy azon előadások a mester részéről rendszeresebb formát öltsenek. Van egy iratunk: a „műhelyről“ szóló, mely

helyenkint egészen azt a jelleget viseli magán, mintha valamely rendszeres szóbeli előadásnak *vázlataként* készült volna. „A mi a chirurgiára szolgál a műhelyben: a beteg, az operáló, a segédek, a szerszámok, világosság; hol hogyan, mit hogyan, mikor hogyan; a beteg teste, a műszerek, az idő, a mód, a hely“ (az utóbbiak talán a sérülésre vonatkozóan).⁸⁶ Mindez ugyan folytatólag bővebb kifejtést nyer; de a *vezetőszókkal* való effajta stilizálás mégis csak azt a kétségtelen benyomást kelti, hogy annak, a ki így ír, módjában lehetett (módjában is volt), hogy írása rövidítéseit szóbeli tanításaiban oldja föl. S kevésbé kidolgozott formájánál fogva a hippokratesi Gyűjteménynek nem egy helye ébreszt bennünk hasonló gondolatot.

Ezekből az iskolai vázlatokból, „egyetemi collegium-füzetekből“, keletkeztek a további fejlődés folyamán a jól kidolgozott orvosi *kézikönyvek* és *tudós értekezések*. Eredetileg megint csak egy szűkebb körnek, az iskolának szánva, s csak később növekedett ez az olvasóközönség az egész *tudós világgá*. A kapcsolatot, az átmeneteket nem nehéz visszaidéznünk. Ha idővel — a tanítványoknak mind messzebb történő elszéledése következtében — magának az iskolának egyoldalú szempontjából is beállott a szükség: szellemi kapcsolatra gondoskodni, a mely a tanítványt távozása után folytatólag is a mester nézeteihez fűzze, annak szellemében képezze tovább; a különböző iskolák terjeszkedési vágyának, egymással folytatott küzdelmének is hasonló eredményhez kellett vezetnie: a szóbeliség adeptusoknak szerzésére mindinkább csekély eszköznek bizonyult és szükségessé vált messzebb kiható módhoz, az íráshoz folyamodni. S mindkét követelménynek, a volt tanítványok igényének és az

iskola propagandájának egyformakép eleget tett a mester, ha eredeti vázlatkönyveit nemcsak rendszere-sebb, de *általánosabb* alakban, a *mások véleményét* is számba vevő tekintettel dolgozta ki és terjesztette el. Beállott a *szakirodalom* korszaka, a midőn többé nem volt elegendő, hogy az orvos valamikor iskolába járt és azután gyakorlatot folytatott, hanem midőn orvosi műveket is kellett olvasnia annak, a ki a tudomá-ny nivóján akart megmaradni.

A mint a hippokratesi Gyűjteményben szószerinti megegyezéssel két helyen is olvashatjuk: az „orvosi mesterség fontos részének tartom, hogy valaki képes legyen az írásban lejegyzettekről is helyes ítéletet alkotni; mert a ki ismeri és felhasználja azokat, mes-terségében nem igen fog valamely lényeges hibát elkövetni“ (epid. 3., 3., 16; innen került a „kritikus napokról“ készült compilatio élére).⁸⁷ Nem kétséges: Hippokrates ideje már a szakirodalom korszakát képviseli. Felvetett szakkérdések tömeges kidolgozásával és az irodalom ismeretével, reá történő *hivatkozásokkal* a hippokratesi könyvekben lépten-nyomon találkozunk. Az „izmokról“ szóló munka szerzője például általá-nosabban elfogadott alapot akar szavainak teremteni s épp ez okból saját nézetein kívül azokéra is tekin-tettel van, a kik az orvostudományról már előbb irtak.⁸⁸ A „diaetának“ több ízben szóba hozott 4 könyvét azért bocsátja közre írója, mert — daczára annak, hogy az életrendről már sokan irtak — azt a maga egé-szében még egyik sem ölelte fel; ő nemcsak tekin-tettel lesz elődjeinek nézeteire, de ezek közül majd a helyeset el is fogadja, s újat csak olyan esetben szándékozik nyújtani, midőn a kellő megoldásra még senki sem vállalkozott.⁸⁹ Egy prognostikus meg (a

„kórjóslatok“ II. könyvének szerzője, 4.) azzal a biztosítással küldi a maga tudományát világgá, hogy többet ér, mert felfogásában óvatosabb mint a többi orvosé, kiket — ha ugyan nem személyesen érintkezett velük — gyermekeik és tanítványaik által volt módjában kitanulni, vagy kiknek — egyéb más hiányában — legalább az iratait olvasta.⁹⁰ S hogy ennek az egész orvosi irodalomnak kifejlődésénél a különböző iskolák egymás ellen folytatott küzdelme mekkora szerepet játszott, annak érdekes bizonyítékául szolgál az a *polemikus hang*, melylyel a Gyűjtemény egyéb könyveiben is találkozunk. Az „izületekről“ és „törésekről“ értekező sebészeti munkák például (ezekből magának Hippokratesnek szellemét érzik ki óvatosabb kritikusaink is), nemcsak azt tűzik ki céljukul, hogy egyszerűen a helyes eljárást adják, hanem azt is, hogy az elterjedt téves tanokat és gyakorlatot küszöböljék ki; a célhoz hiven csakugyan — az elítélés lehető kiméletlenségével — a jó mellé folyton a rosszat, a hibásat is odaállítják.⁹¹ E polemia bizonyynyal sok esetben nem közvetlen tapasztalat vagy hallomás útján ismert gyakorlatra, hanem irott művekre vonatkozik, s hogy miféle orvos-írók ellen irányul, azt abból az iratból gyaníthatjuk, a mely az „akút betegségek életrendjét“ tárgyalja. Mi már előbb részletesen ismer tettük és elemeztük a „knidosi tételek“ bírálatát.

Az iskolától a szaktudományig, az előadási vázlatoktól a polemikus értekezésekig és a kézikönyvekig, eddig a pontig kísértük el a görög orvostudományi irodalom kifejlődését. Pedig ennek a fejlődésnek folytatása is lett a *nagyközönségnek* bevonása által, s a tudománynak ekként eszközölt *népszerűsítése* következtében. Ha a hippokratesi iratokat arra a kérdésre

nézve consultáljuk, hogy a patiensről, a *laikusról* hogyan-miként gondolkoznak, a mi azoknak az orvosi tudáshoz való viszonyát illeti, a legkülönbözőbb, a legellentéteesebb feleleteket halljuk, világos bizonyítékául annak, hogy a hippokratesi könyvek mily változatos eredetűek. Egyik oldalon bizalmatlanság a patiens magatartásával, kicsinylés annak felfogási képességével szemben, a másik oldalon meg az az egyenes követelmény: a laikust minden tekintetben az orvos munkatársává megtenni. Semmit se bizz a betegre, mert különben téged vádolnak a helytelen gyógyítással; fogadd kételkedve szavait, mert már gyakran megesezt, hogy a rendelt gyógyszerek bevételéről tévedésbe ejtette az orvost: ilyen tanácssal szolgál az orvosi „illemtan“ (a „tisztességről“ 14., 17.).⁹² A laikus (az ἰδιώτης) nem tud különbséget tenni jó és rossz között, mert figyelmét a rendkívüli gyógyításmódokra fordítja; a nép a nem-orvost is orvosnak hiszi, ha az egypár gyógyszernek könnyen elsajátítható nevét sorolja elő: efféle szavakkal helyezkedik az „acut betegségek“ higienikusa a *szakszerűség* merev elvére.⁹³

De viszont ezzel ellentétben a „régii orvostudomány“ szerzője úgy gondolja, hogy a „polgártársak“ előtt ismerős dolgokról beszéljen az, a ki az orvostudományról beszél. Hisz csak azon bajokról illik kutatásokat végezni, csak azokat szóba hozni, melyekben a laikus érdekeltek maguk szenvednek. S bár ezeknek — épp mert laikusok — nehéz feladat lenne az igazságot megtalálni, viszont az orvos könnyen megértetheti azt velük. Mert mindenki saját egyéni tapasztalatairól nyer ekkép felvilágosítást, arról a mi vele tényleg megtörtént. Így hát a valótól távolodik el az az orvos, a ki a laikusok belátásával nem számol.⁹⁴

A Gyűjteménynek egy másik írója meg egyenesen a maga orvosává teszi meg a patientst követelményével, hogy a betegségben mindenkinek kell értenie hozzá, hogy magán segítsen, ama gondolat hatása alatt, hogy az egészségnél nincsen nagyobb kincsünk (l. a „bajokról“ szóló könyv bevezetését).⁹⁵ Természetes, hogy ilyen *önsegély* csak bizonyos szakismeretek által válik lehetségessé, s hogy azon orvosoknak, kik a therapiáról efféle nézetet vallottak, maguknak kellett gondoskodniok arról, hogy az orvosi tudás szélesebb körben népszerűsítették. És a hippokratesi irodalomban ez a követelt irány tényleg kifejezéshez is jut: vannak ott *munkák*, a melyek bevallott módon épp úgy a *laikusok*, mint az orvosok *számára* készültek, sőt olyanok is, melyek kizárólag az utóbbiak számára. A „diætáról“ értekező könyv 3. részében szembe vannak egymással állítva azok a tanácsok, melyeket az orvos-író az emberek nagy tömegéhez intéz, azokkal, melyeket csak a kiváltságosak, az idővel és pénzzel egyformán rendelkezők követhetnek.⁹⁶ Az imént idézett munka pedig, a mely a „bajokról“ szól, egyenesen abból a czélből jön létre, hogy a laikusok szorgalmasan lapozgassák és belőle tanulják meg orvosi ismereteiket, melyekre — legalább hozzávetőleg — nekik is szükségük van akár az *önsegélynek*, akár az orvosi beavatkozás ellenőrzésének esetében.

Elérkeztünk a hippokratesi Gyűjteménynek egyik legérdekesebb, a modern kutatóktól kiváltkép commentált, mert a bölcsészettel s így a legáltalánosabb kortörténettel kapcsolatos részéhez, melyet kevéssé határozott kifejezéssel: *sophistikusnak* szokás nevezni. Ugyanis látni fogjuk majd, hogy ennek az orvosi irodalomnak a *sophistikához* csak annyi köze van, hogy koruk

vándortanítóitól a medicina szónokai és tollforgatói is elsajátították ama külső nyelvi eszközöket, megtanulták felhasználni a nyilvános szereplés azon alkalmazosságait és ügyeskedéseit, melyekkel azután sikeresen felvehették a küzdelmet — főleg épp a sophisták részéről jövő támadásokkal szemben. A mi a tágabb kapcsolatot illeti: a sophistika épp úgy a korszellemnek hatása alatt állott, mint maga orvostudományunk (erről, a hippokratesi iratok *bölcsészetről* szólva, lesz még alkalmunk beszélni). Viszont a hippokratesi Corpusban *egyetlen* olyan munkával *sem* találkozunk, melyet kényszerű módon valamely laikus bölcsész-tanítónak és *nem szakbeli orvosnak* kellene betudnunk. A „sophistikus“-név tehát a mi irodalmunkban inkább a külső alakra, mint a tartalomra vonatkozik; az utóbbira csak annyiban, hogy egész természetszerűen az orvosoknak is a sophisták által kedvelté tett legáltalánosabb érdekű tárgyakról kellett szólaniok, philosphálniok kellett, midőn felolvasásaikban polemizálva vagy tájékoztatva, a nagy közönség elé vitték a maguk igazságait. Mert ez időben már az orvosok is rendeztek *nyilvános felolvasásokat* a nagy publikum előtt, daczára annak, hogy a hippokratesi Gyűjteményben található „utasítások“ — a szövegnek kevésbé világos helyén — elítélik a tömeg kedvéért tartott előadásokat, különösen ha költői idézetektől tarkák.⁹⁷ Az efféle felolvasások emlékét azután rövid, emelkedett hangon megírt, gyakran a retorika szóvirágaival és túlzásaival ékeskedő, s a dialektika éleselméjűségétől nem idegen értekezések őrizték meg a rákmaradt irodalomban. E körbe tartoznak: mindenek előtt a levegőnek (a *φύση*-nek) mindenható szerepét és dicsőségét fennen hirdető kis irat, melyet utólag az

a kitüntetés ért, hogy Menon, Aristoteles tanítványa belőle vont következtetést magának Hippokratesnek nézeteire (lásd alább); továbbá ide a „*mesterségnek*“ könyve (*περὶ τέχνης*). Alakjánál fogva ugyancsak e körbe kell utalnunk a „*régi orvostudományt*“ fejtegető értekezést is (l. mérsékelt terjedelmét, ügyes dispositióját és azt, a mit belőle csak az imént idéztünk); de egyébként ez az utólag magasabb igényekre átdolgozott „előadás“ hangjában és felfogásában magasan kiemelkedik minden más általános jellegű vagy népszerűsítő orvosi munka felett.⁹⁸ Tartalmi és módszertani szempontból lesz még elég alkalmunk ez iratok egyikével-másikkal behatóbban foglalkozni; mint külön irodalmi *műfajnak* példáját csupán a „*mesterségről*“ címűt vesszük most kissé közelebről szemügyre.

Ezt az egész „felolvasást“, melynek eredetijét tán valamely művelt ión közönség hallgatta végig a Kr. e. 5. század vége felé, tartalmában röviden így foglalhatnók össze: *Van* orvostudomány, mert nem érv existenciája ellen, hogy nem mindenki gyógyul meg, ki orvosi kezelésben részesült, s hogy olyanok is felépülhetnek, kik nem kerültek orvosnak kezébe; épp a véletlen, az esetleges, a minek az orvostndomány e kritikusai a betegségek lefolyását tulajdonítani szeretnék, bizonyul nem létezőnek, ha közvetlen közletről nézünk a szemébe. *Van* orvostudomány, mert azt sem lehet ellene igaz érveléssel felhozni, hogy tartalma csak részben esik az érzékelés körébe, a míg a belső, az elfödött test hozzáférhetetlen számára; ugyanis módunkban van ez utóbbiról is tudomást szerezni, az érzékelés közvetítésével, az elme következtetései által. Így hangzik az orvostudomány *apológiája*, melynek értelmezésénél mindenek előtt azon kell csodálkozva fenn-

akadnunk, hogy az orvostudomány ilyen védelemre egyáltalán reászorult. De ebből a korból, az 5. század végéről, a gyarapodó, sőt általánosodó *skepsis* idejéből egyébként is vannak bizonyítékaink, hogy a kétkedő kritika sok máson kívül a medicinát is kikezdette. A hippokratesi Gyűjtemény egy helyén például azt olvassuk (az „acut betegségek diaetájáról“ 8.), hogy az orvos mestersége a nép előtt oly rossz hírben áll, mintha orvosi mesterség egyáltalán nem is existálna; s a „régí orvostudományról“ szóló értekezés is alapjában véve arra vállalkozik, hogy létezését, sőt régesrég meglévő létezését bizonyítsa be annak a mesterségnek, melyet némelyek nem is tekintenek annak.⁹⁹ Honnan származhatott, miként jöhetett létre ez a kicsinyeskedő és lekicsinylő kétkedés? A fönn hallott argumentumok egy része mintha népies eredetre valana; a közönséges ember is gondolkozhatott úgy, hogy nem sokat ér az olyasvalami, a mire nincs okvetlenül szükség, vagy a mihez hiába is folyamodunk, mert ez nem vezet szükségkép eredményre. De maga a merev thesis: nincs orvostudomány, s azután a kifogásoknak az a része, a mely az ismerettan körébe vág, mintha mégis csak az elmélkedő kritikusok szűkebb társaságára mutatna rá. Mintha itt is azoknak bomlasztó munkássága szolgáltatna volna az okot, hogy a szaktudóssal szemben sohasem hiányzó kicsinylés érzelme nagyobb közönségben mélyebb gyökeret verjen.

És ennél a pontnál másoknál egyetértésben (Natorp) épp az ellenkezőjét kell állítanom annak, a mit iratunk legújabb kiadója és magyarázója kifejtett (Gomperz).¹⁰⁰ Szerinte nem a támadásnak, hanem a védelemnek emberét kell a sophistika körében keresni;

ő nagy igyekezetében, hogy a sophistákat a tudomány gáncs nélküli lovagjainak tüntesse fel, irányuk kezdeményezőjében és vezetőjében, magában *Protagoras*-ban gyanítja a „mesterség” könyvének ismeretlen szerzőjét. Protagoras tényleg írt a különböző mesterségekről (ha nem önálló cím alatt, talán az „*Antilogiai*”, az „*Ellenmondások*” könyveiben); de a mint bennünket Platon egy helye kitanít (*Soph.* 232 DE), ha ezt a helyet elfogulatlanul magyarázzuk, nem abból a célból, hogy a szakembereket támadóikkal szemben vegye védelmébe, hanem épp megfordítva, hogy az ellenkezést, az eristikát még a laikus számára is lehetővé tegye bárkivel, akár magával a szakemberekkel szemben is.¹⁰¹ Példát is tudunk felhozni effajta kitanítására; Protagoras szerint tévednek a geometrák azon tételükkel, hogy az érintő a kört egyetlen pontban metszi: az érzékelés ellentmond a feltevésnek. És mintha a *sensualismus* bölcsésze itt, az orvostudomány kritikájánál is elmondhatta volna következetesen, elméletéhez híven azt, a mit iratunk csakugyan mint a legfőbb érvet említ fel a medicina létezése ellen: az orvos ne beszéljen a test belső részeiről, hisz az érzékelésnek, egyedüli ismeretforrásunknak hiányában semmit sem tudhat róluk.¹⁰² Ebben a kritikai, mert ismerettani kételyeket támasztó szerepkörben hamarabb felismerhetnők Protagorast, mint a tudományos szakszerűség védelmében. A sophista már törekvésének universalis jellegével minden szakszerűség fölé helyezkedett; alaki készségének és képzettségének tudatában mindent tudott és mindent jobban tudott. Láttuk már, hogy *Gorgias* is eldicsekedett rábeszélő tehetségével, a mely a legmakacsabb beteg ellenkezését is megtörte, midőn

orvosságszedésről, operálásról vagy égetésről volt szó; mintha e szavakkal utasítaná második helyre az orvosi szakismereteket: mit használ nektek, orvosoknak minden tudománytok az én mesterségem, az én retorikám nélkül, a melynek hiányában semmit sem tudtok annak segítségével elérni?¹⁰³ Az itt kifejtett nézettel jó harmoniában van, hogy iratunk szerzője kétségtelenül *orvos*, mert maga jelöli meg magát annak. Világosabban alig lehet beszélni (1): „azokat, a kik ilyen modorban *más mesterségek* ellen támadnak, utasítsák vissza az érdekeltek közül az *arra képesek*, a mennyire ez őket érdekli; a *mostani beszéd* az orvostudományra utazókkal fog szembeszállani, bátorságot az ellenfél mivoltából, bizodalmat a segítségben részesülő mesterségből, képességet saját, tanulás által szerzett bölcseségeből merítve“.¹⁰⁴ A sophistikus stílus és önérzet, mely e szavakban megnyilatkozik, ne ejtsen bennünket tévedésbe. Mint mondtuk, az orvosoknak maguknak is sophistákká kellett — legalább külső tekintetből — átformálódniok abban a szóharczban és *vitairodalomban*, melyet philosophus ellenfeleikkel a skepsisre hajló nagyközönség színe előtt küzdöttek végig.

Főbb vonásaiban, jellegzetesebb példáival bemutattuk a *hippokratesi irodalom genesisét*. Megtettük a hosszú utat a rövid kórtörténeti feljegyzésektől az aphorisma-gyűjteményekig, a tanár előadási vázlatától a nagy közönségnek szánt epideiktikus beszédekig, a tankönyv egyszerű kereteitől a jól kidolgozott kézikönyvekig és tudós monographiáig. Láttuk a váltakozó szükségleteket és szempontokat, melyek az ugyanegy orvosi tudást mindig más és más irodalmi formába kényszerítették. A beteg szobája tanteremmé, a tanterem tudós disputatiók színterévé és végül a

nagy nyilvánosság helyévé változott át a szemeink előtt, s evvel kapcsolatban a magánhasználat apró-cseprő jegyzetei fokozatosan iskolai tantételekké, szakismeretekké, köztudattá fejlődtek ki. A folytatólagos népszerűsítés, melyet ez evolutio felmutat, a tudomány szempontjából értékelve bizonyára nem haladás; de az társadalmi szempontból, az ismeretekben rejlő *socialis energiát* tekintve. Korunknak, az elhaló 5. századnak egyébként is egyik legjellemzőbb vonása, hogy semmi szellemi terméket nem hagyott meg a művészek vagy tudósok intimebb körében, hanem mindent a nagy nyilvánosság Areiopagosa elé állított. „A valótól távolodik el az, a ki a mindennapi ember gondolatköréből távozik“, ily paradox formában követel a „régii orvostudomány“ védelmezője tudós társai részéről alkalmazkodást az egész társadalom szükségleteihez és értelmiségéhez. És mintha csakugyan a tudományok története is igazolná, hogy a szakemberek által gyarapodó elmélet időközönként megkivánja az érintkezést a nagy világgal, az eleven élettellel, hogy az egyéni nézetek iskolai dogmává, a tudományos ismeretek tudós formalismussá ne merevedjenek.

*   *   *

Végigtekintve a hippokratesi irodalom nagy *alaki* változatosságán, az a kétséget nem tűrő benyomás vesz rajtunk erőt, hogy itt nem *egy* izolált törekvés, nem *egy* iskola munkásságával állunk szemközt, s annál kevésbé *egyetlen* személy hagyományával. Hisz mintha az egész görög orvostudomány bontakoznék ki előttünk abban a formában, melyet az az 5. és 4. század átmeneti idejében vett fel, de még mindig jól megőrzött nyomaival az előző korszakok fejlődési

fokozatainak; mert valóban az időközök nagyobb távolságára is gondolhatna valaki a hippokratesi irodalomnál, a ki nem venné figyelembe, hogy a fejlődés egymásutánja egyetlen időpontban simultan jelleget ölthet. Azután a másnak, a különbözőnek, az össze nem tartozónak látszata nemcsak az egy név alá foglalt gyűjtemény alakjára, *tartalmára* is kiterjed. Máris tapasztalhattuk, hogy a hippokratesi könyvek olykor egymásnak ellentmondanak; a külön figyelemnek meg nem sok fáradságába kerül, hogy jól megokolt igazsággá emelje ezt a könnyen észrevehető első látszatot. Néhány idevágó példával fogom igazolni, hogy csakugyan úgy van; s annál szívesebben szolgálok olyanokkal, mert velők egyszersmind a „hippokratesi“ orvostudomány néhány *cardinalis* kérdését hozom szóba, mintegy tájékoztató bevezetésként. Nem lényegtelen mellékkérdésekre fognak ugyanis az *ellenmondások* vonatkozni, hanem épp a leglényegesebbekre.

A „*régi orvostudomány*“ magasztalója azon állításon kezdi, hogy nagyon tévednek azok, a kik egy vagy két *elvont* tulajdonságot, pl. a *meleget* és *hideget*, a *szárazat* és *nedvest* téve meg magyarázataik alapjának, ebből akarják azután az egész emberi természetet, a betegségnek és halálnak okát megérteni. Nos, a négy könyves nagy „*diatetikus*“ munkának szerzője éppen azt valósítja meg elméletével, a mit realistikusabban gondolkozó kartársá általános tételben kifogásolt. Az illető író szerint ugyanis az ember, mint minden élő lény, csak két elemből, *vízből* és *tüzből* van összetéve, s ez elemek sajátosságai: egyfelől a *meleg* és *száraz*, másfelől a *hideg* és *nedves* fogják az összes somatikus tünetényeket megadni.

Ez utóbbi elmélet az *elvont* tulajdonságok négyes

számával Empedokles elemeire (föld, víz, levegő, tűz) emlékeztet, s vele kapcsolatban a hippokratesi könyvekben oly nagy szerepet játszó *humoralis theoriára* is, melynek ugyancsak a 4-es szám képezi felosztási alapját. De tévedne, a ki azt gondolná, hogy akár ennél a főfontosságú tannál végleg és egyöntetűen megállapított dogmával van dolgunk. Az „*emberi természetről*“ szóló könyv adja elő abban a formában a nedvelméletet, a melyben az továbbra is, az emberi temperamentumokra átvive — mondhatnók — napjainkig érvényben maradt: *vérből*, *nyálkából* és kétféle *epéből*: a *sárgából* és a *feketéből* vagyunk összetéve (v. ö. a „sanguinikus, phlegmatikus, cholericus és melancholicus“ elnevezéseit az egyéni idegalkatnak). De van irat, a „*spermáról*“ szóló (3), mely még csak egységesnek vett epéről tud, s e helyett a *vizet* teszi meg az emberi test negyedik alapnedvének (ugyanígy: a „*betegségekről*“ IV.). Más munkák meg, mint pl. az is, a mely egyenesen a „*nedveket*“ választotta tárgyának és címének, mintha a 4-es szám keretei közt lezárt tant egyáltalán nem is ismernék; az említett műben (14) csak a *vér* és *epe* van egymással szembeállítva, a knidosiaknak tartott pathológiákban meg főleg az *epe* és *phlegma*. Végül nemcsak az „*emberi természetről*“ értekező irat említi fel gáncsként, hogy némely orvos — a bölcsészet hamis egyszerűsítésével — csakis *vérből* vagy csakis *epéből*, illetőleg *phlegmából* alkotja meg az emberi testet, a „*hetes szám*“ könyvében (az elveszett eredetinek híján latin átültetésében) tényleg azt olvassuk: unus enim est humor constitutus in homine sicut et in mundo (18).¹⁰⁵ És mindezen felül a Gyűjtemény számos munkájában csak alkalomadtán és a rendszer gondo-

latának kényszerű felvétele nélkül történik a kérdéses nedvek egyikére vagy másikára, a testi alapjellegökben nyálkás, vérmes vagy epés egyénekre hivatkozás.

Az alapnedvek közül a vér nagyon sok esetben mint a magasabb *értelmi* képességeknek anyagi hordozója jelentkezik a hippokratesi irodalomban. A „*levegő*“ könyve pl. azt mondja (14), hogy semmi sem járul annyira hozzá az értelem megnyilatkozásaihoz (*φρόνησις*), mint a vér; s e felvétel következményekép (ilyet pedig számtalan népnél és primitív elméletben találhatunk, a vérkeringés által előidézett élettünetek közvetlen hatása által kifejlesztve) a hippokratesi Gyűjtemény első anatomusa a „*szívet*“ bonczolató könyvében a *bal ventriculumban* keresi az emberi észnek székhelyét (10). Idevág az „*epidemiák*“ egyik helyének megfigyelése is: az őrjöngés előjeleként vér gyülemlik össze a mellbimbókban (2., 6. 32.); vagy egész direkten: vastag ér van mindkét mammában; ez tartalmazza az ész (*ἔσθσις*) legnagyobb részét (u. o. 2., 6., 19). De olvassuk csak el a „*szent betegséget*“ tárgyaló iratot, s egészen másféle nézetek körében érezzük magunkat. Az *epilepsia agybetegség*; az agy az értelmi képességeknek kifejezője: általa vagyunk eszes lények, látunk, halunk, különböztetjük meg a jót a rossztól, a szépet csúnyától; tőle származnak a delirium rémlátásai, az alvó álmoképei; tőle örömeink és bánatunk, miatta sírunk és nevetünk (17).

Ezen ellentétes példák, avval együtt, a mit a hippokratesi könyvek alaki jellegéről előzetesen elmondottunk, világosan szemeink elé állítják az itt megkívánt *kritika* nehézségeit. Változatosság a formában, különféleség a célban, ellenmondás a tanté-

telekben, sőt az egész felfogásban: ez jellemzi a hippokratesi iratokat; és mégis mindannyian egyetlen névre hallgatnak, a mely névnek igaz értelmét megint csak az iratok kritikai becslése erualhatná. Hisz már a legrégebbs magyarázók sem tudtak Hippokrates tanításairól, nézeteiről — helyesen vagy helytelenül — többet, mint a mennyit subjectiv ítélőképességük alapján a kérdéses könyvekből épp hippokratesinek minősítettek. A végeredmény, sajnos, a feladat bizonytalanságának, az abban rejlő circulus vitiosusnak megfelelő. Ha a több mint két ezredév óta tartó olvasgatás, magyarázgatás, fordítgatás vezetett is némi megegyezésre arra vonatkozóan, a mit semmi esetre *sem* lehet a nagy kosi mester személyes művének tulajdonítani, viszont vajmi csekély — azt mondhatjuk, tisztán negatív az eredmény, a mi a közmegegyezés szerint *neki magának* betudható könyveket illeti. *Erotianos* (a Kr. u. I. században) még 31, *Galenos* (a II-ikban) 13, *Palladios* (az V-ikben) már csak 11 munkát ismert el genuinnak; a modern kritika feladatát meg a következőkép jellemzi egyik nagy kritikusunk (Wilamowitz): a kutatás, a mely még csak legelső kezdeténél tart, remélhetőleg ki fogja deríteni, hogy a Gyűjteményben magától Hippokratesstől akár egyetlen munka maradt-e reánk. (Die griech Lit. des Altert. 59.) Tényleg a hozzáértők mai álláspontja ekként fejezhető ki: nincs a Corpusban egyetlen olyan munka, melyet a maga egészében és mai formájában kényszerű módon Hippokrates személyével kellene összekapcsolnunk.

De szerencsére bennünket, a kik a *művelődéstörténet* általános szempontjából foglalkozunk a görög orvostudományyal, a *valódiság* egész kérdése most

nem érdekel a legelső sorban. Nem kell az után kutatnunk, hogy a régi commentatorok mi jogon vitatták el a Gyűjtemény valamely részét magától a mestertől, Hippokratestől, s tulajdonították vejének, *Polybos*nak vagy fiának, *Thessalos*nak. Nem kell sem alaki (nyelvi), sem tárgyi bizonyítékokat keresnünk, melyek inkább a *kosi*, mint *knidosi*, vagy megfordítva: a *knidosi* és nem a *kosi* eredetet teszik valószínűvé. Számunkra nem bir elsőrangú fontossággal eldönteni azt, hogy a *bélgilisztának* (ἔλμυθες πλατῆαι) említése csakugyan valamely irat későbbi keletkezését bizonyítja-e; vagy hogy a IV. század közepe táján „virágzó“ *Praxagoras* redactiójára kell-e az esetben gondolnunk, ha egy író feltevése szerint az arteriák levegőt, a vénák vért tartalmaznak. Nincs szükségünk a kérdést felvetni, hogy valamely munka *knidosi* eredete mellett elegendő érvet szolgáltatottak-e külön-külön, vagy tán csak egymást támogató kapcsolatban, ha a vágás és égetés túlsokat szerepel a gyógyító eljárás módok között, ha a laxatio szintén mértéken felüli, vagy ha derűre-borúra tejcurát ajánl az orvos az egészség helyreállítására. Bármily szívesen vennők is, ha a philológiának kritikai kutatása Hippokrates személyének éles körvonalakban kidolgozott alakjával ajándékozna meg, melyet azután jól bele lehetne állítani a művelődési tényezők kölcsönösségébe: az elvégzett munka hiányában magunk nem vállalkozhatunk elvégzésére, culturtörténeti összegezéseink közt nem léphetünk rá a szövegkritika és értelmezés keskeny, hosszú, kacskaringós ösvényére.¹⁰⁶

Bennünket a görög orvostudomány a maga általánosságában érdekel, a miként a görög történetnek egy bizonyos idejében megnyilatkozott; bennünket

mindenek előtt az foglalkoztat, hogy a medicina a maga culturalis egészében mit jelentett abban a korban, melynek ismertetésére vállalkoztunk. És ehhez az egyetemesebb feladathoz a hippokratesi irodalom jó alapul kínálkozik még akkor is, ha a valódiság szövevényes kérdését megfejtetlenül hagyjuk. Tudós közfelfogás szerint irataink úgy hozzávetőleg az 5. és 4. század átmeneti decenniumaiban keletkeztek; ekkép egy határozott időszaknak termékei, számunkra e kor egységes ismeretforrása és művelődésének közös kifejezése. E mellett lehetségesnek, sőt kívánatosnak is kell tartanunk, hogy culturtörténeti összegezéseink majd azt a nagy alakot sem hagyják teljesen homályban, a ki a görög orvostudomány e legfényesebb periodusának nevet adott.

A hippokratesi irodalom culturtörténeti ismertetését a következő felosztás alapján fogjuk végezni. Mindenek előtt az abban kifejezésre jutó *ethikával* foglalkozunk, mert az orvos praktikus és tudós tevékenysége egyaránt erkölcsi alapokon nyugszik. Folytatólag az orvostudomány *ismerettanát és logikáját* tárgyaljuk, s ez természetes úton fog majd átvezetni *philosophiájához*, azaz ama legáltalánosabb tételekhez, melyeket a testi szervezetet kitevő, feltételező vagy befolyásoló tárgyról és jelenségekről orvosaink megállapítottak. Utolsónak marad a *specialis orvostudomány* megbeszélése, az elméleté, melyet ez esetben az *anatómiára* támaszkodó *pathologia*, a gyakorlaté, melyet a *therapeutikus* eljárás mód képvisel. De mielőtt e vázlat kidolgozásába fognánk, szükségét érezzük immár annak, hogy bevezetésül az *5. században működő görög orvos* külső körülményeiről, társas állásáról, neveltetéséről, foglalkozásának eszközeiről és módjairól mondjunk el egyet-mást.

HATODIK FEJEZET.

A görög orvos a Kr. e. V. században.

1. A hatósági orvos.

Hogyan jött létre az 5. század orvosának typusa? Láttuk, hogy maga az orvostudomány bizonyos értelemben a vallásból és más értelemben, mint annak ellentéte bontakozott elő. Ugyanezt mondhatjuk a tudás képviselőiről is: folytatták, de egyszersmind a természetesnek útjára terelték az *eredetében theurgikus* gyógykezelést. Bizonyos értelemben az 5. század racionális orvosa is az *Asklepiosok*, a *Chironok* és az *Epimenidések* utódja. Az orvoslás őskorának e különböző típusai közül a középponti személyről, a holtakat feltámasztó csodadoktorról, Asklepiosról már beszéltünk. *Chiron*, félig állati külsejével (centauros volt) és barlanglakásával, a görögség legrégebb, totemistikus idejébe utal ugyan; de már ő is gyógyfüveket gyűjt, a „gyökérvágással“ (a rhizotomiával) foglalkozik, s mint majd látni fogjuk, főleg ebből a kezdetleges, babonás formák és gondolatok között végzett botanizálásból fejlődött ki a görögök egész pharmakeutikája (gyógyszertana).¹⁰⁷ A thessaliali Pelion hegye alatt még a későbbi időben is

élt egy nemzetség, a mely Chiront tisztelve ősének, ennek bölcseségét mint családi tisztet apáról-fiúra származtatta tovább, s a környékbelieket ingyen gyógyította (Dikaiarchos). *Epimenides*, a ki rhizotomiával szintén foglalkozott (Diog. Laert. 1. 112.), már történeti személy, sőt mindenesetre késői, bár bizonytalan időből való, mert némelyek (Aristoteles) a 6. század elejére (596/593) teszik athéni működését (ez esetben a kyloni vérbűn kiengesztelését), mások (Platon) közvetlenül a perzsa háborúk elé. S igazolásául annak, hogy a görög nép phantasiája még a 6—5. századokban is mily mohó érdeklődéssel vette az ilyen pestist kergető csodaorvosnak és engesztelő papnak alakját körül, a történeti Epimenides szemünk előtt máskülönben is a mondák világába van eltolva. Megtették a görög Rip van Winklenek, a ki 57 éven keresztül alszik barlangjában, s ébredése után aggastyánná öregedett öcscsétől tudja meg a sajátságos valót. Lelke még életében tetszése szerint hagyta el a testet és tért oda ismét vissza; életkorát honfitársai, a krétaiak, 299 esztendőre számították ki. És ennek a csodaembernek irodalmi működéséről fragmentumok maradtak reánk! Mert egy theogoniát írt, tehát azt a vallásbölcséleti poesist művelte, a mely valamikor az ión természetbölcsélet kialakulásához adta meg a lökést, hogy ez utóbbi folytatólag minden természettudás, az orvostudomány számára is a legáltalánosabb fogalmakat és nézeteket fektesse le.¹⁰⁸

A betegek kezelése eredetileg theurgikus volt, de nem mindenképen, nem minden körülmény között. Bizonyos esetekben és mértékig az úgynevezett *rationalis* gyógyítási módot is fel kell tételeznünk már a legősibb kortól kezdve s ez a „rationalismus“ azután

hosszú időn keresztül párhuzamosan haladt, fejlődött a theurgiával. Pl. a sebek gyógyításánál oly önkénytelenül kínálkoznak a természetes eljárás formái és eszközei, hogy nem fogunk egy csöppet sem csodálkozni azon, ha a nagyműveltségű *homerosi korszak* a chirurgiát már egész észszerű módon kezeli: a testbe hatolt fegyver kivágásával, a sebek kimosásával, gyógyszerek rárakásával vagy ráhintésével, bekötésekkel stb.; s ha csupán csak egy helyen olvassuk, hogy mindezenkívül a ráéneklés (az *ἐπαιδίη*) is szerepet játszik a vérzés elállításánál (Od. 19. 456.). A belső gyógyítást a homerosi költeményekben kivétel nélkül asszonyok juttatják eszünkbe: Kirke, a varázslónő és Helene, ez utóbbi bánatot elűző bájitalával, a melyet az orvoslásban különösen járatos egyiptomiaktól (illetőleg királynéjoktól: Polydamnától) tanult (Od. 4. 219.). De bizonynyal csak a véletlen dolga, hogy rendszer görög medicinálással a homerosi költemények nem ismertetnek meg; itt ex silentio nem szabad egyenes következtetést vonnunk; sőt ellenkezőleg, az egész homerosi cultura azt a gondolatot ébreszti, hogy valamiféle medicinát (belgyógyászatot) már annak a kornak is kellett ismernie.¹⁰⁹ A jós, az engesztelő pap, a ráéneklő és a javasasszony mellett mindenestre ott találjuk már az orvost is (*ιητήρ* v. *ιητρος*), a ki elsősorban katoniorvos, chirurgus. Mesterségét a „heros-ság“ magaslatán Asklepios fiai, *Machaon* és *Podaleirios*, képviselik. De gyakorolni — nagyon sokan gyakorolják. Mert a homerosi költemények közül az Ilias abba a régibb, a költő idejében már bizonyára túlhaladott korba is enged bepillantást, midőn a fegyverforgatás és sebkezelés személyi tekintetben még nem volt egymástól szigorúan elkülönítve,

hanem az utóbbihoz maguk a harcosok is értettek többé-kevésbé. Mert a mint Machaon és Podaleirios első sorban hadvezérek, a trikkai és több egyéb thes-saliai segédcapat vezetői (II. 2. 729.), a kik a csatázásban is kellőképp kiveszik részöket (II. 11. 507.), úgy viszont mellékesen Achilleus is ért a chirurgiához, melyet Chirontól sajátított el és Patroklosnak adott tovább, a ki azután tudását az arra rászoruló Eurypyloson nagy sikerrel be is mutatja (II. 11 vége összevetve 15. 390.). De mindezzel a differentiatlan állapottal ellentétben és az ügyet személyesítő Machaontól és Podaleiriostól függetlenül beszél Homeros többesszámú általánosságban is orvosokról, a kiknek adja át Idomeneus megsebzett barátját (II. 13. 213.), és a kik „sokféle szerrel gyógyítják a hajókon sebesülten fekvő hősokeket“ (16. 23. s k.). Itt nyilván *hivatásos orvosokról* van szó,¹¹⁰ a mint a lazaret-té átalakított hajókon vagy sátrakban végezik feladatukat, mert a megsebesültet rendszeren oda szállították társai; ha ugyan nem az ütközet színhelyére hívják az orvost valamely kiváló vezérhez, a miként pl. Machaont a hírnök által egyenesen a csatatérre kéretik, hogy Menelaoson segítsen (II. 4. 190. s k.). És módunkban van, hogy ennek a hivatásos orvosnak *jogi helyzetéről* is fogalmat alkossunk. A mint az Odysseiából tudjuk (17. 838.), a jós, a hírnök és az énekes mellett az úgynevezett *demioergoi* rendjébe tartozott, azaz megfelelő ellenszolgáltatás fejében közmunkát végezett. Hogy még az Iliasban nem, hanem csupán az Odysseiában értesülünk a katonaorvos való helyzetéről, azt nem az egymást követő korszakok realis elkülönüléséből, mint inkább a két költemény váltakozó tendenciájából szeretném kimagyarázni.

A hogy egyébként is láttuk, az Ilias a heroismusig felcsigázva tünteti fel ugyanazt, a mit az Odysseia közvetlen valóságában mutat be. A háború gyakoriságának, a gyógyítás szükségének és jelentőségének megfelelően ez a „köz munkás“ bizonynyal a kellő tiszteletben és elismerésben részesült; bár a sokszor idézett (de ok nélkül csonkán idézett) homerosi hely (II. 11. 514—15.) nem általánosságban emeli az orvost embertársai fölé, csupán azt fejezi ki, hogy „az orvos sok emberrel felér, a mi a nyilak kivágását és az enyhítő gyógyszerek ráhintését illeti“.

Tehát a homerosi kor már nemcsak a hivatásos orvost, hanem a *közszolgálatban* állót is ismerte. S mint intézmény a görögségnek egész történetén végig megmaradt a szokás: a közösség nyilvános orvosok alkalmazásával gondoskodott a közösségi tagok egészségéről. A hogy eredetileg a király és hadvezér a csatában küzdő katonáit a maga költségén gyógyíttatta, később az állam is magáévá tette a körébe tartozó beteg polgártársak ügyét. A katonarvos intézménye idővel a hatósági orvos hivatalához vezetett. S az állam-fogalom görög értelmezése szerint nem is kétséges, hogy az állam azzal csak természetes köteletségének tett eleget. Midőn Diodoros forrása Charondasnak, a törvényhozónak (6. század), vagy tán inkább Thurioi városának (5. század) törvényeit dicséri, s azok közül különösen azt becsüli sokra, a mely az ingyenes állami oktatásról gondoskodik, észreveszi, hogy ez a törvényes intézkedés csak annak a pendant-ja, a lélekre történő alkalmazása, a minek már a régiebb törvényhozók is megfeleltek, a testi épség nyilvános gondozásának (12. 13.). Az itt szóban forgó elvet és praxist a legkétségtelenebbül

és a legvilágosabban Xenophon fejezi ki, midőn idősebb Kyrosával téteti meg a megfigyelést, hogy a mely államnak szívében fekszik a polgárok egészsége, orvosokat alkalmaz, a minthogy a hadvezér is orvosokat visz magával katonái kedvéért („Kyros neveltetése“, 1. 6. 15.). De nem másképen halljuk ezt Platontól és Aristotelestől sem, a mi a dolog lényegét illeti. Az Platon szerint is kérdésen felül álló, természetes követelmény, hogy az államnak jó orvosokkal kell rendelkeznie („Állam“, 408.); Aristoteles meg az egészség ügyét csak részben tekinti az orvos feladatának, az másik részében a házvezetőé és a kormányzóé (Polit. 1258a.).

Tehát az 5. század orvosai közül ha nem a legtöbben, a legtekintélyesebbek, mindenesetre *hatóságialak* voltak (δημοσιεύοντες v. ἰατροὶ δημόσιοι).¹¹¹ Szemléltető képet nyújt egy ilyen orvostól a kiváló tehetségű Demokedes élete, bár ez nagyjában még a 6. század végére esik. Krotonban született, Alkmaionnak, az épp a korbéli híres orvosnak városában, de atyja knidosi Asklepios-pap volt; így fűződik az orvostudomány történetében jelentékeny két hely: Kroton és Knidos Demokedes személyében egymáshoz. Utazásoktól megszakitott, kalandoktól tarka életpályáján mindenek előtt Aiginában találjuk, a hol már letelepedésének első esztendejében „a többi orvosokat felülmulja, ámbár a mesterségéhez szükséges kellékek híján volt“ (Herodotos);¹¹² a második esztendőben azután egy talentumért állami orvosoknak szerződtek az aiginéták. De már a következő év Athénben éri, ugyancsak a községi orvos minőségében, mert az athéniek 40 minával többet fizettek szolgálataiért. Megint csak egy évig maradt; a samosi zsarnok,

Polykrates túllicitálta még az athénieket is, teljes két talentumot kínált Demokedesnek, s ezzel udvari orvosának tette meg. Itt Samosban kitartott uránál 522-ig, annak tragikus bukásáig, sőt elkísérte őt halálos útjára Magnesiába is, a hol — Polykratesnek minden vagyonával együtt — a sardesi satrapának, Oroitesnek rabszolgaságába került. Ez utóbbinak meggyilkolása után maga a nagy király, Dareios tette rá kezét ravasz alattvalójának kincseire s ezzel Demokedes a perzsa fővárosba, Susába jutott. Csak pusztavéletlen, Dareios lábbaja szólítja a már akkor világhírű görög orvost börtönéből elő; „bilincseit húzva, rongyokba burkoltan“ jelenik meg első ízben abban a királyi udvarban, a melynek később — szerencsés gyógyításai által — a kedvence, bizalmasa lesz. Dareios az ő segítségével szabadul meg ficzamodásától, annak feleségét, Atossát ő gyógyítja ki valamiféle sebből, a mely a mellén keletkezett, s minde szolgálataival a perzsa udvar addigi orvosait, az egyptomiakat teljesen háttérbe szorította. De a honvágysajátságos gondolatokat érlelt meg benne — legalább a mint ezt Herodotos állítja — mindenesetre kevés hitelt érdemlő, kalandos elbeszélésnek keretében. Atossát állítólag ő bízta fel, hogy férjét a görögök ellen hadjáratra tüzelje; Demokedes orvostudományának állítólag nem kis szerep jutott abban, hogy Dareios sereget Hellas ellen vezette. „A lélek a testtel együtt növekszik és együtt öregszik“, a monda szerint ez a lélektani bölcsesség rázta fel a perzsa királyt tespedéséből, birta őt arra, hogy tetterejének legszebb idejét ne engedje tétlenségben maga fölött elröppenni. S mindezt a hazaárulást Demokedes állítólag azért követte el, hogy valahogy, bármikép és

bármilyen áron megint hazájába kerüljön. Mint történelmi tény, annyit elfogadhatunk, hogy abban a tengeri expedícióban, melyet Dareiosz Hellas megtámadása előtt annak kikémlelése végett bocsátott vízre, Demokedes, a görög ember is résztvett, s hogy ezt az utat arra használta fel, hogy Tarentumban megugorják perzsa barátai előtt s szülővárosába, Krotonba meneküljön. A perzsák egyideig üldözték, de a krontoniak nem adták ki. Némi meghatottsággal halljuk Demokedes életéből az utolsó adatot: hogy Krotonban ez alkalommal sem talált tartós nyugodalmat; mint pythagorizáló arisztokratát saját honfitársai üzik el és ő kénytelen Plataiaiban menekvést keresni. Így tán Demokedes még sem szülőföldjén fejezte be tanulmányait, az ión műveltség forgatagába került dór emberre annyira jellemző életét; pedig oda még a fényes perzsa-udvarból is visszakiváncozott.

Demokedes élete kivételes volt; az egyszerű közönségi orvos műhelyében kezdődött, hogy utóbb a legfényesebb királyi udvar szolgáljon környezetéül. Az 5. század legtöbb hatóságos orvosának kevesebb jutott ki a pompából, dicsőségből, de a szenvedésből és csalódásból is, mint Demokedesnek. Azon egyszerűbb emberek *jogi helyzetéről* első sorban a feliratok értesítenek. Még az 5. századból származik a leghosszabb kyprosi írás a reánk maradtak közül, az ott helyben dívó szótagbetűkkel lejegyezve, az *edalioni* bronzlap felirata, a melyben Edalion királya, Stasikypros és a város polgársága egy orvos-családdal, Onasiloszal és testvéreivel köt szerződést.¹¹³ Ennek értelmében az utóbbiak kötelesek az ütközetben megsebesülteket „honorarium nélkül“ gyógyítani, a míg viszont a király és a község „a honorarium és a vállalkozási

dij" fejében egy talentumot fizetnek nekik.¹¹⁴ Ezen összegben felül Onasilos egymaga még külön jutalmazásban is részesül. Azonkívül ki van kötve, mind az általános összegnél, mind Onasilosénál, hogy nem fizetés esetén miféle fekvőségek jutnak az orvos-család (illetőleg Onasilos) örök tulajdonába. E legrégebbi okmányunkat véve alapul, a következő megállapításokhoz juthatunk el a *görög hatósági orvos intézményére* vonatkozóan.

Épp mert az orvosi rend kezdetben családi szervezeten nyugodott, eredetileg tán az esetben is csupán *egy* emberrel (a család fejével) lépett az állam szerződéses viszonyba, ha több orvos közreműködéséről volt szó. Az a fővállalkozó azután, a ki a felelősséget egyedül viselte az állammal szemben, családtagjainak, később általa tartott idegeneknek (vásárolt rabszolgasegédeknek és bérelt orvosoknak) munkájával teljesítette elvállalt kötelességét. Legalább ilyenféle intézmény gondolatát ébreszti az edalioni bronz, a hol ugyan már Onasilos testvérei is szerződő felek, de névemlítés nélkül, egyszerűen Onasilos cégére alatt, a miként hogy ez utóbbinak külön díjazása is az ő különös helyzetére utal. Demokedes aiginai és athéni működése is a feltételezett irányba mutat. A Kr. e. 5. században egy talentum Aiginának, 100 mina Athénnek elég nagy összeg, hogy akár két-három ilyen drága hatósági orvosnak alkalmazását ne tartásák valószínűnek. Viszont Aigina és Athén a 6. század végével már túlnépes lehetett arra, hogy egyetlen hatósági orvos a maga személyében tegyen e fellépő szükségleteknek eleget, még hogyha a rabszolgasegédek és a mester oldalánál tanuló szabad ifjakat számításba is vesszük; szabad ember a még

oly begyakorolt rabszolgától is csak kivételesen gyógyította magát (l. alább). Azonkívül a fönt említett fizetések (az egy talentum és a 100 mina) egyetlen orvos díjazásaiként értelmezve túlságosan nagyok; különösen ha figyelembe vesszük, hogy a hatósági orvos a maga helyiségét az egész berendezéssel, sőt az időközi beszerzésekkel együtt minden valószínűség szerint magától az államtól kapta;¹¹⁵ tényleg úgy is látjuk az edalioni szerződésből, hogy az a bizonyos egy talentum nem egy, hanem több egyének a díjazása. Mindez, mint látjuk, legalább a régibb időkre vonatkoztatva, *egyetlen vállalkozó* gondolatát kelti, a ki azután a maga költségén gondoskodott a szükséges orvos-személyzetről.¹¹⁶ Ha azután később oly nagy város, mint Athén, többesszámban válaszott is meg orvosokat, még mindig kívánatosnak tűnhetett fel, hogy a gazdasági és adminisztratív teendőket s ezekért a felelősséget egyetlen emberre ruházzák. Legalább nagyon feltűnő, hogy Aristophanes nyilvános orvosnak névszerint csupán *Pittalost* ismeri, a nyilvános orvosi kezelésnél egyenesen ennek embeireiről beszél (csak rabszolgasegégeiről vagy orvos-társairól is?) s hogy nála Pittalos helyiségei mintegy az állami iatreionnal (orvosi műhelylyel) egyértelműek.¹¹⁷ Egy 3. századbéli athéni dekretumból (IG. II. 352b.) arról értesülünk, hogy „a hatósági orvosok ősi szokás szerint évenként kétszer áldoznak Asklepiosnak és Hygieiának a maguk nevében és hálából mindazokért, a kiket meggyógyítottak“. A mi az ősi szokást illeti, az nem lehetett régibb az 5. század végénél; ekkor került Asklepios Athénbe. Azt azonban valószínűnek kell tartanunk, hogy ezek a „hatósági orvosok“ címüknek megfelelően valamennyien

már az államtól directen választott és fizetett egyének voltak. Ilykép egyesülésök, mely a felirat szerint a közös áldozásban jut kifejezésre, nem is lehetett magánjellegű, hanem a hatósági testületnek közvetlen formája volt. (Az orvosi egyesületekről általán l. Ziebarth, Das griech. Vereinswesen, 96. s k.)

A hatósági orvosnak legelső feladata természetesen abból állott, hogy a hozzá forduló polgároknak, másodsorban az idegeneknek is *orvosi segítséget* nyújtson.¹¹⁸ Ezt a segítséget nem csupán a legszegényebb sorsúak vették igénybe; Aristophanesnél nemcsak „a földmivest“ utasítják szemcsöppekért Pittalos műhelyébe, még a megsebesült hadvezér, Lamachos is oda viteti magát (Acharn. id. h.). Különösen operatív beavatkozásoknál részesíthette a görög beteg az állami iatreion-t minden másik fölött előnyben; az a szükséges szerekkel aránytalanul jobban el lehet látva, mint bármely magánhelyiség. De e mellett az orvosi *privát praxisra* is nyílt még elég alkalom; egyrészt a vagyonosabbakat elsősorban befolyásoló bizalom kérdésénél fogva (Demosthenesnek egyik cliense házi orvosáról beszél, „kit már sok éven keresztül vesz igénybe“, „Eubulos és Mnesibulos ellen“ 1159.); másrészt mert Görögország számos vidéke hatósági orvosokkal és intézetekkel egyáltalán nem is rendelkezett, a mint ez többek közt a hippokratesi „epidemiák“ könyveiből, az ezekben leírt beteglátogatásokból nyilvánvaló. És épp ez a körülmény nem kis mértékben járulhatott hozzá, hogy már az 5. században nagyon sok jeles orvos — a helyett, hogy állami szolgálatban kötötte le magát — inkább a vándorbotot vette a kezébe.

Betegeivel szemben *ingyen* teljesítette a hatósági

orvos a feladatát? Hogy a szegénysorsú polgárokat honorarium nélkül kellett gyógyítania, az annyira az egész intézmény történetéből és jellegéből folyik, hogy közvetlen bizonyíték nélkül is ténynek tekinthetjük; de egynémely körülményből azt lehet következtetni, hogy utóbb a gyógyítás mindenkivel szemben még sem volt ingyenes. Ugyanis semmi sem tiltotta, hogy vagyonosabb patienteiktől honorariumot el ne fogadjon az orvos. Tehát csak nagyon általánosan igaz egy scholiasta megállapítása (Aristoph. Acharn. 1030-hoz): „a kézfeltartással megválasztott nyilvános orvosok ingyen gyógyítottak“. Már az edalioni feliratnak a honorarium elengedésére vonatkozó külön kikötése is szemet szúrhat; a szerződés oly korban keletkezhetett, a melyben az az engedmény még a hatóság által megbízott orvos részéről sem volt egész természetes. De azután a későbbi időben gyakran találkozunk megtisztelő decretumokkal, a melyek a kitüntetett hatósági orvosnál külön kiemelik, hogy patienteiket ingyen kezelte. Tehát ha jog szerint igen, szokás szerint nem volt rá kötelezve, mondhatjuk következtetésképp. Gyógyszereit a görög ókorban többnyire az orvos kezéből kapta a beteg; azokért rendesen bizonyára még a nyilvános ellátásnál is kellett valamit fizetnie, bármiféle elszámolásban is volt azután a hatósági orvos az állammal, a mi gyógyanyagok beszerzését és kezelését illeti.¹¹⁹ Azon nagy költségek fedezése végett, a melyekbe a hatósági orvosnak alkalmazása s az állami iatreionnak föntartása került, sok állam — legalább a későbbi időben — külön orvos-adót (*ιατρικόν*-t) szedett polgáraitól.¹²⁰

Mint a demokratiában minden hivatalnokot, természetesen a hatósági orvost is a népgyűlés választotta.

Ilyen választásról beszél Platon a Gorgiasban (455. s k.), a hol a kérdést a szakszerűség problémájává mélyíti ki. Az efféle gyűlésen a rhetort nem illeti meg a szó, mert itt a szakismereté a döntés — így gondolja ezt Sokrates. Ellenkezőleg Gorgias, a ki leplezetlen örömmel újjong a feltevésén, hogy egymással versenyre kelve bármely gyülekezet előtt a rhetor és nem az orvos vinné el a babért, az állást. Orvos választásánál az ilyen népgyűlési szónoklatokra ritkán kerülhetett a sor (Platon maga is nagyon feltételesen beszél); az ügyet már a legtöbb esetben tisztázta, ha nem is döntötte el, az az előzetes *vizsgálat (dokimasia)*, melyben a választás elé kerülő jelöltek személyét tették kérdés tárgyává. Erről a dokimasiáról is fogalmat alkothatunk Xenophon egy helye után (Sokr. eml. 4. 2. 5., bár a külső forma itt is a népgyűlés előtt tartott szónoklaté). E szerint az orvosnak arra nézve kellett nyilatkoznia, hogy kitől tanult, azaz miféle iskolának a hive és miféle praxisra tekinthet már is vissza. Azután mint állami tisztviselő, a hivatalos időnek eltelte után, természetesen *számadással* is tartozott, a szolgálatot igazoló vizsgálatnak (az εἰσβολῆ-nak) is alá volt vetve. De ez csak a külső administratióra és nem az orvosi kezelés lényegére vonatkozhatott; téved, a ki Aristoteles hypothetikus szavaiból, a melyek — mint a platoniak — ismét csak a szakszerűség ideális követelményét állítják fel, valami egyebet következtet (Pol. 1281b).¹²¹ Mert az orvos orvosi cselekedeteiért a törvény előtt *felelőtlen*; ezt minden kétértelműség nélkül adják tudtunkra Antiphon szavai egy érdekes jogi esettel kapcsolatban, melyben a védelem a verekedésből származó emberölést a kezelő orvos ügyetlenségére szeretné hárítani.¹²² Ezért vette

fel Platon is — az athéni törvényhozás nyilvánvaló utánzásakép — a „Törvényekben“ rajzolt minta-államnak büntető kodexébe annak megállapítását, hogy minden orvos ment a vádtól, a kinek igyekezete ellenére hal meg a beteg kezelés közben (Nomoi, 865).

De nemcsak hogy az orvos felelőtlen volt, maga az orvosi foglalkozás is a *szabad ipar* körébe tartozott. Mindenki elvállalhatta embertársainak bármi módon történő gyógyítását, a kinek éppen eszébe jutott. *Antiphon*, nem az imént idézett szónok, hanem a sophista, úgyszólván szemünk előtt állítja fel bódéját Korinthosban a piacon, s írja ki arra nagy betűkkel, hogy ő a lelki bajokat szavakkal tudja meggyógyítani, csak hallania kell a baj okát (Pseudo-Plutarchos, „a 10 szónok élete“ 1, 833; bizonyynyal a suggestio therapeutikus alkalmazása). Volt alkalmunk s lesz is még, rámutatni arra a körülményre, hogy még az 5. század görögjei között is az ősrégi theurgikus és babonás gyógyításmódoknak mennyi emléke élt, s szaporította azon charlatan-ok számát, a kik az orvos czímével és fellépésével üzték kuruzslásaikat. Annyival vigabban üzték, mert ez a vallás aegise alatt szabadon és felelősség nélkül tehettek.

Ily viszonyok között nem csoda, ha komoly részről komoly gondolatokat ébresztett ez az orvosi szabadosság. A „hippokratesi“ Törvény, annak okait kutatva, hogy miért oly rossz hirnevű az orvos dicső mestersége, az okot főleg abban találja meg, hogy az államok egyedül az orvoslással szemben nem állapítanak meg semmiféle büntetést a megvetésen kívül; „már pedig a megvetés nem igen bántja azokat, a kiknek az a kenyerük. Mert azok legjobban a tragoediák néma személyeihez hasonlítanak; a mint

ezeken a színész külseje, ruhája, álarcza van és még sem színészek, hasonlóképp az orvosok is: névszerint sokan vannak, tényleg nagyon kevesen“. (1.)¹²³ De csakugyan oly könnyen segítene itt az állami reglementatio, mint azt az orvos képzeli? Különösen akkor, midőn a görög vallás még a felvilágosodás korában, a felvilágosodás eszméi ellenére is védőleg terjesztette ki szárnyát a kuruzslók fölé, s midőn az orvosi tudatlanságot az ismeretszerzés és tanítás rendszerelensége majdnem hogy igazolta. És mindenekfölött: a kérdés sokkal bonyolultabb, hogy sem a számára kijelölt becsületes úton haladó szakszerűség azt a maga egészében megérthette volna. Az orvosi szabadság és felelőtlenség kérdését megint csak a philosophia gondolta át a szükséges látókörbe állítva, a kellő mélységgel, elsősorban a philosophusok philosophusa: *Platon* (Politikos, 298. s k.). Ismeri a visszaéléseket, sőt élénk színekkel festi élénk, hogy mi minden kárt képes az orvos az emberben okozni, ha még a jóindulat sem támogatja tudatlanságát. S már most szélső ridegséggel, gúnyoros túlzással állapítja meg azt a rendszert, a mely itt hivatva volna, hogy a bajokon gyökeresen segítsen: a gyógyítás szabályait törvénybe kell lerakni, azután felelősségre vonni minden orvost, a ki a népgyűlés által megszavazott törvény ellenére jár el a betegek kezelésében, végül még a meglévő nézetek kritikáját, a szabad kutatást is meg kellene tiltani. Lehetséges ez? „Minden tudomány megszűnnék, sőt utólag sem támadhatna újból fel, mert az a törvény a kutatást semmisíti meg. Az élet, a mely már most is terhes, olyan körülmények között egészen lehetetlen lenne.“ Íme Platon észreveszi, hogy az orvosi felelőtlenség kérdése végső ere-

detében, legmélyebb alapjában és utolsó következményeiben a *szabad gondolkodás*; a tapogatózó, folyton tévedő, de mégis minden értelmi haladásnál nélkülözhetetlen tudományos kutatás ügye. *Aristoteles*, a ki Politikájában számtalan kérdést a gondolatok ama viszonyosságába helyez, a melybe azt már nagy elődje helyezte, az orvosi felelősség problémáját szintén az egyéni szabadság és a törvényes megkötöttség, a legjobb uralkodó és a legjobb törvény örök kérdésével kapcsolatban hozza szóba (1286a.). S az orvos mesterségénél az egyiptomiak eljárását, a törvénykönyvekhez, az írott betűhöz való ragaszkodást (a *κατὰ γράμματα ἰατρῆσθαι*-t) épp oly együgyű dolognak tekintti, mint nagy elődje, Platon.

2. Az orvos munkaközben.

A görög orvos *műhelyében* (*ἐγγραστήριον, ἰατρείον*) dolgozott. Itt várakozott a hozzáforduló patiensekre, itt operált és gyógyított, itt készítette el az orvosságokat s csak ha szükséges volt, távozott innen, hogy betegeit meglátogassa. Mi már tudjuk, hogy különbséget kell tennünk az állami és a magán-műhelyek között. Amazok, mint a hippokratesi iratokban támasztott követelményekből következtetjük, már az 5. században nagy, tágas, léghuzammentes, világos helyiségek voltak, a mesterséges fényre különös tekintettel megépítve, hogy operatio alkalmával az orvos a legmegfelelőbb helyzetből a legjobban láthasson;¹²⁴ a mellett a szükséges technikai szerekekkel kellőkép ellátva, és úgy látszik, a nehezebb betegek tartós befogadására is berendezve, hogy egyúttal a mai *kórházak* és klinikák szükségleteinek is eleget tegyenek;

mert hisz pl. fönnemlített Lamachosunkkal is úgy eshetett, hogy a műhelyben kiállott operatio után többé nem volt szállítható állapotban.¹²⁵ Ezzel szemben a magán-iatreionok már bizonyynyal kevésbé feleltek meg a patiens minden igényének és az a korbéli technika kívánságainak; bár a hippokratesi könyvekből úgy látjuk, hogy itt meg a helyén nem való fényűzés ütötte fel alkalomadtán a fejét s az orvosok nemcsak tetszetős megjelenésökkel, de fogadó helyiségük tetszetős berendezésével is törekedtek tekintélyük és clientelejük emelésére. Efféle műhelyt ír le *Antiphanes*, a „középső comoediának“ 4. századbéli írója, a már címével jellemző *Traumatiasában* („a Megsebesült“, ha ugyan nem „a Sebész“): „be van rendezkedve a legfényesebb műhelyben, messzire ragyogó, érczből készült fürdőkádakkal,¹²⁶ kenőcsdobozokkal, orvosságtartókkal, köpölyökkel és — dugaszokkal“ (Poll. 10. 46.). S hogy csakugyan az ércz csillogásával akarta egymásik orvos a beteg figyelmét magára vonni, azt „Hippokrates“ szolid utasításaiból is kiolvashatjuk: „érczanyagot csak az orvosi műszereknél szabad használni,¹²⁷ mert utálatos tetszelgésnek tartom, midőn valaki ilyenféle bútorneműeket használ“ („Az orvosról“ 2.). Hogy egy jól felszerelt műhelyben *mi mindennek* kellett meglennie, arról főleg a hippokratesi Gyűjtemény egyik könyve ad felvilágosítást, a mely egész tankönyvszerűen foglalkozik ezzel a kérdéssel: „a műhelyről“ című (*κατ' ἰητρειῶν*). A mellett a *Corpus* egyéb irataiban is találunk ide tartozót (főleg „az orvosról“ és „a tisztés külsőről“ címzetekben), sőt indirecte mindama helyeken, a hol orvosi műszerek vagy külső segédeszközök kerülnek szóba. A különböző nagyságú, formájú és nevű késekről, a sondák-

ról, fogókról, csiptetőkről, égető vasakról stb. Gurlt készített jegyzéket a chirurgia történetét tárgyaló nagy művében (Die Geschichte der Chirurgie, I. 314. l.). Ezekről a tárgyakról némi szemléleti képet is alkotunk magunknak az ókorból ránk maradt *archaeologiai* anyag segítségével. Mert bár a föld alól előkerült orvosi műszerek (a pompeji tabernában és sok egyébütt találtak) majdnem kivétel nélkül a későbbi, római időkből származnak, tekintve a folytonosságot az orvostudomány fejlődésében, bizonyára nem egyszer a későbbi korban is ugyanannak maradt meg, a mi már a hippokratesi idők műhelyeiben volt. Természetes, hogy azon vázafestmények is, a melyek nagy szeretettel a trójai mondakör hőseit mutatják be egymás chirurgikus kezelése közben (pl. Sthenelos Diomedest kötözi, vagy a híres Sosias-félén: Achilleus Patroklost), nem a homerosi kornak, hanem csakis ama későbbi kornak therapiájára és therapeutikus segédeszközeire jellemzőek, a melyben keletkeztek.¹²⁸ A sebészeti műszereken, gépeken, a magas technikájú sebkötözés követelte készleteken (pólyákon, vászontépéseken, sineken, spongyákon, „tiszta“ törülközőkön) kívül kellő mennyiségű vízzel, főleg meleg vízzel is kellett az iatreionnak rendelkeznie, a mint ezt a hippokratesi iratok több helyütt nyomatékkal hangsúlyozzák („a folyadékok használatáról“, 1. és „a műhelyről“, 13.). És mindezenfelül a gyógyítóanyagok és orvosságok is az iatreionban voltak felhalmozva, mert a görög orvos műhelye egyúttal *patika* is volt.

A görög orvos — ha csak nem a közvetetlenül botanizálótól, a rhizotomostól — szokott úton az ásványok és gyógyítófüvek *kereskedőjétől*, αφαρμακοπώλης-

tól, az ókor droguistájától szerezte be a medicinálás-hoz szükséges szereit. A kereskedésnek ez az ága idővel keletkezett és nyert jelentőségben, mivel a gazdasági élet elkülönülése az esetleg távol vidékről jött anyagoknak felkutatója és felhasználója közé a közvetítőt ékelte be. A pharmakopoles portékáit tán csak kivételesen hordozta a városban körül, rendszeren bódéjában árulgatta, a mely épp úgy, mint a többi nyilvános üzlet, főleg a borbélyok műhelyei, a görögök közt mindig nagyszámú „ráérők“ találkozó és szórakozó helye volt. Ha ezt az alsóbb rendű socializáló vonást — legalább is a 4. századtól kezdve, főleg a római vigjáték közvetítésével — a görög *orvosi* műhelyek sajátjaként is megismerjük, ¹²⁹ azt hiszem, hogy itt sem a sürgős munkájú állami intézetre, sem azon előkelő iatreionokra nem szabad gondolnunk, a melyek az ércztől már távol csillogtak. Kellett tehát szerényebb orvosi bódéknak is lenniök s ezek a szegény nép állami, ingyenes gyógyításával szemben csak akként fejthettek ki concurrentiát, szerezhettek maguknak épp abból a szegény néposztályból közönséget, ha számításukat a csodaszerek reklamjára alapították. S ebben az igyekezetökben a pharmakopolaijal találkozottak; a minthogy az orvosi mesterség a legalsóbb rétegben a görögöknél egyébként is összeszővődik, összezavarodik a gyógyulást ígérő szerek kínálgatásával. Mert a pharmakopoles maga sem maradt meg egyszerű droguistának; üzletében mindenfajta csecsebecsétől és különösségtől eltekintve (pl. fényt gyűjtő lencsétől: Aristophanes, Felhők, 767.), már *kész* orvosságokat is lehetett kapni, s például egy aristophanesi darabban a megrémült férj bizonyára a pharmakopolai boltjait járkálja végig, hogy

vajudó felesége számára valamely szülést elősegítő szert (ἄχυρόκιον-t) vásároljon (Thesmoph. 504.). Talán az alsóbb néposztály — a még manapság is változatlanul főnnálló idegenkedése miatt — első sorban nem is az orvoshoz fordult, hanem inkább egyenesen a pharmakopolest kereste fel, a ki a közismeret tárgyait képező hatékony szereket phantastikus ládákban tartogatta.¹³⁰ A görög ember patikájához így mindenesetre olcsóbban jutott, mint az orvosnál, a ki betegével a gyógyításon kívül a pharmakopoles számláját is jól megfizettette és azt, hogy műhelyének polczain az üvegkorsókban a folyékony anyagokat, az új cserépedényekben (a kothonokban) meg a növényeket és ezek gyökereit hosszasan őrizgette (lásd Hippokrates apokryph levelét Krateuashoz). A pharmakopoles kereskedő volta s a kuruzslással főnnálló szoros összefüggése hozta azután magával, hogy a tudományos pharmakológiának kibontakozása — minden névközösség ellenére — még sem az ő működéséhez fűződik, hanem a természeti tárgyak közvetlen keresgélésével elfoglalt rhizotomoséhoz. Midőn a botanikai tudás — a gyógyszerzeti érdeklődés alapján — idővel elméletibb formát kezdett öltetni, „rhizotomikon“ a czime annak az elveszett könyvnek, a melyvel karystosi *Diokles* a 4. század elején a leiró természettudományok ezt az ágát megalapította (l. Wellmann: Das älteste Kräuterbuch der Griechen, Festgabe für Fr. Susemihl, 1.).

A pharmakopolestől beszerzett árúkat az orvos vagy maga készítette el, vagy segédei által készítette el kellemes, édes ízű orvosságokká (Platon: Kratylos 394. és Törvények 660.). Mert minden valamire való orvos *segédekkel* dolgozott. Rabszolgákkal,

a kik magukat is orvosoknak hívták, bár önálló működésként csupán rabszolga-kartársaik gyógyításával könnyítették meg uruk feladatát s a legnyersebb empirián nyugovó tudásukról Platon nem valami előnyös képet rajzol (Törvények, 720.). Szabad ember csak egészen kivételesen curáltatta magát az efféle „orvossal“, ¹³¹ a míg ellenkezőleg gyakran fordulhatt elő, hogy az értékes rabszolga egészségéért aggodó úr magát az orvost és nem annak segédét kérte a beteghez (Xenophon, Sokrates emlékezése: 2. 4. 3. és 10. 2.). Ha utazásra került a sor, ezek a segédek hordozták a „jól elzárt“ orvosságtartókat gazdáik után (l. Hippokrates apokryph levelét Philopoimenhez), s egyszersmind azokat a táskákat vagy étui-ket, a melyekben az orvos legszükségesebb műszereit állította „kézi használatra“ össze (a „tisztos külsőről“ 8.). ¹³²

De a rabszolgasegédek mellett szabad származású *tanítványok* is sürgölődtek a mester, az orvos-tanár körül. Mert az orvosi ismeretek továbbítása, az orvosi foglalkozásban való kitanítás és begyakorlás szintén a műhelyekben történt. Tudjuk, hogy eleintén a családtagok szűkebb körére szorítva: az atya fiait vagy férfitrokonait avatta be az orvoslás arcanumaiba. De idővel idegenek is csatlakoztak a familiaris körhöz. A kosi eskü, a melyet — úgy látszik — tanulmányaik folyama alatt, végleges felszabadításuk és önállósításuk előtt kellett az iskola adeptusainak letenniök, ¹³³ már ezt az állapotot tünteti fel. És hogy egyéb példát idézzünk: Timarchos, egy vagyonos földbirtokosnak és gyárosnak fia (4. század), már kora ifjúságában egy peiraieusi orvosnak (Euthydikosnak) műhelyébe vétette fel magát (Aischines, Timarchos

ellen, 17.). Az efféle felvétel, mint látjuk és egyéb helyt is halljuk, már nagyon fiatal életkorban, rendszeren már a gyermekévekben történt és előttünk ismeretlen ideig tartó tanulást vont maga után.¹³⁴ Ez a tanulás első sorban *gyakorlati* volt s róla némi fogalmat is alkothatunk magunknak a hippokratesi Gyűjteménynek idézett tankönyve, „a műhelyről“ szóló alapján, a hol a különböző kötések begyakorlásáról, a sebészeti műtéteknél szükséges tisztaság szabályairól (többek közt a körömvágásról), azután ujjgyakorlatokról, az operálandó test elhelyezéséről stb. történik említés. Az empirikus oktatásnak leghatásosabb részét bizonynyal az a szokás szolgálta, hogy a tanuló a beteglátogatásokban mesterével együtt résztvett, sőt mint haladó a betegágyánál maradt, hogy a patient kiszolgálja és a mesteri utasítások megtartását ellenőrizze („a tisztas külsőről“, 17.). Ilykép az orvos már tanulóéveiben türhető klinikai gyakorlatra tehetett szert. E mellett nem kétséges, hogy az orvostanhallgató már az 5. századtól kezdve *elméleti* kioktatásban is részesült, bár az utóbbiról közvetlenül pozitív értesülésünk nincsen.¹³⁵ De oly időben, midőn hatalmas iskolák küzdenek egymással szemben tan-tételeik és eljárásuk igazáért, midőn a nagy terjedelmű orvostudományi irodalomról a laikus Sokratesnek is tudomása van (Xenophon, Sokrates emlékezése, 4. 2. 10.), s különösen midőn orvosaink népszerű előadásaikkal még a nagyközönséget is belevonják tudásuk mysteriumaiba, egész elképzelhetetlen lenne a szakszerű oktatás a megfelelő elméleti ismeretek nélkül. A tanítvány az akkor divó állatbonczolásokkal kapcsolatban mindenesetre keresztülment azon az anatómiai, physiologiai és pathologiai iskolán, a mely

számára a további gyógyító eljárásnak elméleti igazolását jelentette. A mester ilyen nagy munkára természetesen nem vállalkozott ingyen: tanítványaitól tandíjat szedett. Legalább Platon még Hippokrates iskolájában is azt az esetet tételezi fel (Protag. 311.).

Az orvosoknak kartársaikhoz való viszonyáról: az orvosi consultatiókról, perpatvaraikról, egymásnak részben indokolt, részben csak botrányt kereső megszólásáról lesz még könyvünkben szó. Maguktartását a patientekkel szemben szintén egyebütt, az orvostudomány etikájában fogom majd tárgyalni. Itt csak annak kiemelésére szoritkozom, hogy a Kr. e. 5. században már nemcsak a férfi, hanem a női nemet is, nagyjában és egészében, mindenesetre inkább mint a fölvilágosodás korszaka előtt, az orvosi clientela körébe kell számítanunk. Igaz ugyan, hogy a mint régebben a szülésznő és javasasszony — a legtöbb esetben egy személyben — volt a beteg női nemnek tán egyedüli tanácsadója,¹³⁶ a gynaikologia leggyakoribb és legspecifikusabb alkalmából ezentúl is az maradt meg annak, a miként hogy a szülést orvosi ellenőrzés nélkül még manapság is a *bábák* szokták eligazítani. Ezek a derék asszonyságok, kiknek félig reális, félig tréfásan idealisált közképét Platon rajzolja meg Theaitetosában (149. s. k.), Sokrates anyjának, Phainaretenek ötletéből, mert — miként már maga Sokrates is tette — a fiú bölceletét az anya mesterségével veti együvé. Eltávolítva az összehasonlítás zavaró járulékait, Platon segítségével a görög bábának (a *μαῖα*-nak) olyan képéhez jutunk, a melyet a mai napig nem ritka elmaradottság és visszaélések következtében azonnal meg fogunk érteni. Éltesebb, tapasztaltabb asszonyok, a kik a szülés fáj-

dalmait önemlékeik közé sorozzák, a csodaszerek és kuruzslás iránt határozott hajlammal bírnak, s úgy mellékfoglalkozásként sem a magzatelhajtást, sem a kerítést nem vetik meg. De az 5. század görög asszonya már korántsem maradt ezen női analphabétáknak kizárólagos hatalmában. Ugyan Euripidesnél, a ki nyilván a saját korának szokásait tükrözteti vissza, a dajka még csak feltételesen küldi a szenvedő Phaidrát férfi-orvoshoz :

Ha szenvedésed titkosabb természetű,
Nők vannak itt, segíteni készen a bajon.
Ha meg olyan, hogy férfivel közölhető,
Akkor beszélj, hogy orvost hívhassunk hamar.¹³⁷

Ebből azt következtethetné valaki, hogy kényesebb, szemérmes érintő esetekben a görög nő egyáltalán nem fordult férfiorvoshoz. De ennek viszont a leghatározottabban ellentmondanak a hippokratesi epidemiák könyvei; itt nagyon sok esetben fordulnak elő nőknél végzett therapiák, a melyek a pontosabb vizsgálatot: a megnézést és kitapogatást már is feltételezik.¹³⁸ Ellentmond maga az egész Hippokrates-korabeli *gynaikologiai irodalom*, a melyet a nőgyógyászatban és szülészetben végzett megfelelő praxis nélkül egyáltalán nem volnék képes megérteni (lásd alább a „Therapiánál“). Hogy a nő gyakran — tán gyakrabban mint manapság — röstelte az orvos előtt bajának bevallását, a mit „tapasztalatlanságból és tudatlanságból szégyennek képzelt“, azt nem akarjuk kétségbevonni; ezt a hippokratesi Gyűjtemény egyik gynaikologusa („a női betegségekről“ I. 62.) az imént idéző jelek közé tett szavakkal ki is fejezte. De ugyancsak az a gynaikologus a következőkép foly-

tatja: „Egyszersmind az orvosok is hibát követnek el, a mikor a betegség okát pontosabban nem tudakolják meg, hanem egyszerűen mint valami férfibajt curálják; az efféle bajok miatt (t. i. a melyek az orvos hanyagságából maradtak kikutatlanul) *már sok nőt láttam elpusztulni.*“ Csodálatos, hogy ezeket a világos szavakat, a melyek minden kétértelműség nélkül utalnak a görög orvos kiterjedtebb nőgyógyászati praxisára, mégis annak bizonyítékául szokás idézni az orvostörténeti irodalomban, hogy orvosaink a kérdéses gyakorlattal nem rendelkeztek (így Reinach és Fuchs is).

3. Az orvos a társadalomban.

Az 5. század orvosáról adott ismertetésem semmiképen sem volna teljesnek mondható, ha most végül *tekintélyét, társadalmi állását, szellemi befolyását* nem hoznám szóba.

A társas összefüggés általános kérdéseként fogva fel, minden egyénnek annyi a tekintélye, mint a mennyi azé a foglalkozásé, a melyet életpályájának választott. Keserű igazságnak tapasztalják ezt a *szellemi* egészség és jólét ápolói mind a mai napig. E tekintetben a *testi* épségnek őrei bármely időben jobb helyzetűek voltak; a megsebesült hősök gondozóját már Homeros dicsérő lantjára érdemesnek tartotta. De az általános felfogás a váltakozó korok szerint mindenesetre itt is változásokat fog feltüntetni, azon vallási és erkölcsi nézetekkel kapcsolatban, a melyek az ember testi és lelki természetét egymáshoz viszonyítva máskép és máskép értékelik, és nem kevésbbé ama hatásnak megfelelően, a melyet az illető nézetek

a köznapi életre és felfogásra ténylegesen gyakorolnak. A fölvilágosodás kora — a maga félre nem ismerhető materialistikus vonásával — különösen alkalmas időpont szokott lenni, hogy a testi épség jelentősége s ezzel együtt az orvos befolyása és tekintélye kidomborodjék. Főleg a görögök között, a kiknek józan gondolkozása a testi épség elhanyagolásától vagy sanyargatásától mindenkor távol állott, s a kik most, az individualis életfelfogás magasra csapó hullámaiban, jutottak először annak elméleti tudatára, hogy minden egyéni érzékelésnek, érzélemnek, akaratnak épp a maga testi meghatározottságában van létjogosultsága és így igaza is. A mint látjuk, a kérdés, melyet megpendítettünk, túlvisz a szakszerű foglalkozás és ismeretek szűkös területén, s egyszersmind fejtegetéseink itt előírt határain; ezt az egész problémát csak akkor tudjuk megfelelően fejtegetni, ha többé nem a műveltség egyes körei történeti kutatásunknak tárgyai, hanem a felvilágosodás a maga egészében, a mint az a görög történet területén belül, az egyes műveltségi körök egymásra hatásával, megnyilatkozott. E nélkül csak azon külső symptomákra mutathatunk rá, a melyek általános tételünket igazolni látszanak. Végső eredetében a hippokratesi kor egész orvostudománya, a multat messze túlszárnyaló rohamos fejlődése, a mely hatalmas kezdetnek láttatja velünk, a rosszul értesültekkel azt, a mi történeti folytonosság volt: a testi épség megnövekedett megbecsülésén nyugodott. S Athén — ha a mi szempontunkból nem is termelője az akorabeli gondolkozás irányának, mindenesetre közlekedési középpontja, focusa — az 5. század végén emeli Asklepiost az állam istenei közé, és az Akropolis tetején Athena Hygieia tiszte-

teletére azt a szobrot, melynek basisa a mai napig helyén maradt, ugyanabban az időben állítja fel az athéni nép.¹³⁹

A hippokratesi kor orvosainak dicséretére legyen mondva, hogy nem éltek vissza előnyös helyzetükkel. Az orvosi *honorarium* kérdését majd csak az ethika körén belül fogom részletesebben szó tárgyává tenni; ott fogjuk csak látni, hogy a „hippokratikusok“ olyan magas erkölcsű álláspontot foglaltak el tevékenységük anyagi oldalával, az orvosi díjazással szemben, hogy az a mai idők praxisában is csak tiszteletreméltó ideál marad. Mindenesetre a díjazásra rendes körülmények között (a szegények ápolását kivéve) igényt tartottak; orvosi honorariumról — a maga epés nyelvén — már Herakleitos is megemlékezik.¹⁴⁰ Az abszolút önzetlenségre, melyet a sokratesi *philosophia* követelt, nem helyezkedtek, s ezt megtenni sem szolgálataik jellege, sem a hagyomány, sem a görög társadalom megélhetési viszonyai nem is kívánhatták meg jogosan tőlük. Már a később általánosabbá lett bölcséleti érdeknélküliség hamisította azt a hippokratesi levelet, a melyben a nagy orvos e szavakkal utasítja az abderitáktól felajánlott talentumokat vissza: „engedjétek, hogy a szabad mesterségnek tettei is szabadok legyenek“; s folytatólag kifejti, hogy minden orvos, a ki pénzt fogad el a gyógyításért, nagyítani vagy kicsinyíteni, színlelni, egyszóval: hazudni kénytelen (l. az apokryph levelet: „Hippokrates az abderiták tanácsához és népéhez“).¹⁴¹ Az 5. század görög orvosai távol állottak az ilyen gondolatoktól, sőt egyikök-másikok bizonyára ahhoz is értett, hogy miként kell a tudományt és pénzszerzést egymással harmoniába hozni. Ebből a tekintetből a *comoedia* megszólását

legalább is nem kerülhette ki az orvosi rend; Aristophanes Plutosában (Kr. e. 388.) hiábavalónak mondja, hogy valaki Athenben orvost keressen: „mert a mióta honorarium nincsen, orvos sincsen a városban“ (407—408.). Egyébként — úgy látszik — az orvos csak a későbbi időben, a 4. századnak úgynevezett „középső comoediájában“ került mulatságos alakként a színpadra; egy pár vigjáték-czim mutat erre: Antiphanes, Aristophon, Theophilos és Philemon Iatros-a. A gyér töredékek még arra sem engedik meg a következtetést, hogy tulajdonkép az orvos miféle sajátságát, félszégességét tekintette az a kor annyira nevetségesnek.¹⁴² És mindezzel ellentétben: tán csak a hiányos hagyomány véletlensége, hogy azon dicsérő és kitüntető okiratok közül, a melyek kőbe vésve magasztalják és jutalmazták az orvos jó szolgálatait, egyetlen egy sem ér föl az 5. századig, mert a reánk maradtak valamennyien későbbi korúak.¹⁴³

Úgy lehetett, hogy a philosophia megelőzte a comoediát. Az 5—4. század orvosáról tán Platon készített elsőnek eleven jellemrajzot Symposionában, *Eryximachos* személyében. Ez az *Eryximachos* — és már atyja Akumenos is — a sokratesi Athén legkeresettebb, legemlegetettebb orvosai közé tartoztak; Platon dialogusaiban és Xenophon emlékiratában is gyakran találkozunk nevökkel, és Sokratesnek személyes ismerősei voltak. Talán athéni polgárok; hagyatékunkból nem tűnik ki és önkényt nem is következik. A felvilágosodás idejében oly nagy számmal lepték el az idegen tudósok a görög fővárost, hogy itt az „idegen orvos“ a kor típusai közé tartozhatott. Még a 4. századbéli Euenor is, a kit a feliratokból ismerünk, csak utólag — érdemeinek elismeréséül —

kapta meg a proxeniát, később a polgárjogot; Pheidias meg, a ki a 304/03. évben ajánlja fel orvosi szolgálatait Athén városának, rhodosi ember volt. Tehát az sem lehetetlen, hogy Akumenos és Eryximachos is mint letelepedett idegenek, mint metoikosok éltek a városban. De azért a legjobb társaságokban megfordultak, sőt itt előkelő szerepet játszottak, ha más okból nem, már az okból is, mert az akkori közfelfogás szerint, melyet a symposioni Alkibiades Homerosnak ismert dicsőítését czítálva (II. 11. 514.) erősít meg: az orvosnak a testi állapot minden kérdésében feltétlen engedelmességgel tartozunk. Platon Symposiumában is a tulajdonképeni vitarendező maga Eryximachos; ő veti fel Eros dicséretének themáját, s ugyancsak ő suggerálja a később érkező Alkibiadesnek, hogy Sokrates magasztalásán kísértse meg szónoki tehetségét. Az a finom portrait, melyet róla a philosophus fest, talán nem csupán egyéni vonásokból van összerakva, s így mi *Eryximachos személyéből* — cum grano salis — tán az 5. századbeli görög orvosnak *általános characterére* következtethetünk vissza.

Eryximachos jellemének egyik alapvonása, hogy tudományát a naivság határáig sokra becsüli. Mindent, a társas élet összes viszonyait, az ismeretek összes módjait az orvostudománnyal iparkodik kapcsolatba hozni, annak szemüvegén elbírálni. Symposium alkalmával a helyes magatartásra a medicina tanít meg; hogy Eros-istenről miként kell beszélni, ahhoz a medicinától kapjuk a legjobb útmutatást. Így Eryximachos szükségkép a rátartós snob, az unalmas philister lesz rendes viselkedésében, a ki a leglaposabb kioktatásoktól sem kiméli majd meg a maga társaságát. Pl. midőn azt a bölcseséget fejtegeti, hogy

a bortól különösen az előző nap szerzett „katzenjammer“ után kell tartózkodnunk; vagy a midőn orvosi tanácsaival rögtön kéznél van, hogy Aristophanes mi módon veszítse el — a csuklását. De mindettől eltekintve, Eryximachos nagy műveltségű ember, a ki korának finomult közlekedési formáiban és általános ismereteiben teljesen otthonos. Aristophaneszel egész szellemesen kötekedik, egyik felszólalását meg Euripides-idézzel kezdi; a minthogy egyáltalán szívesen hivatkozik nevekre, Prodikoséra vagy Herakleitoséra, ha nem is más okból, hogy a felidézett auctoritásokat csak részben hagyja meg a maguk igazában. Mert Eryximachos egész műveltsége a korabeli, a *sophistikus*. Megbírálás nélkül semmit sem fogad el, s ez a bírálat úgy szokott sikerülni, hogy a teljes igazság eléréséhez a szók helyes magyarázatát neki magának kell elvégeznie — így a Herakleitos-idézet esetén — vagy pedig tartalomban kiegészítenie a mások nézetét, a hogy ezt az előtte szóló Pausanias beszédével teszi. Mélyen gyökerező, még szakismereteit is befolyásoló *sophistikus* műveltségét abban a *beszédben* árulja el azután a legjobban, a melyet maga tart Eros dicsőítésére. Bizonyos philosophiai lendületet és átfogó képességet nem tagadhatunk le ennél a szónoklatnál; Erost kettős — jót és rosszat előidéző — formájában általános világ-principiumnak tekinti; a mely mindenütt, élőben és élettelenben egyaránt megnyilatkozik és a mely így — az orvostudomány mintájára — minden tudást, művészetet és készséget (a gymnastikát és földművelést épp úgy, mint a zenét és csillagászatot, sőt még a mantikát is) azonos feladat elé állít: tudni azt, a mi vonzalmánál fogva összevaló és azután, a mi egy-

mással ellenkezik. De közelebbről tekintve a dolgot, Eryximachos egész philosophiája egyetlen correlativ fogalom pár zavaros, tisztába nem hozott alkalmazásán nyugszik. A hasonlóság és ellentét fogalmairól van szó, a melyek, mint már ebből is látjuk, a homeopathiának és allopathiának alternatív védelmezőit már az 5. században is foglalkoztatták. Herakleitos szerint az ellentét, mint ellentét alkot harmoniát. Ezt Eryximachos orvos létére nem fogadhatja el. Ő ugyanis azt veszi észre, hogy egészséges emberi testben a hideg és meleg, a keserű és édes, a száraz és nedves csak azon feltétellel férnek meg egymással, hogy nincsenek ellentétben, noha kétségtelen ellentétek. De akkor mi hozza itt létre az egyetértést, a harmoniát? Erre a kérdésre egy Eryximachos csak mythologizálva adhat feleletet, egy külszerű hatalom, az Eros bevonása által, melyet annál fellengősebb szavakkal dicsér, mentől kevésbé tudja jó maga is, hogy tulajdonképen mit kell rajta értenünk. Eryximachos Erosa Empedokles Philie-jét hívja emlénkünkbe,¹⁴⁴ az az egész gondolkozásmód pedig, a mely a világ rejtélyeit egy-két elvont fogalom mesterként rendszerével akarja megoldani, az eminensen sophistikus eljárást. Ez a szellemi irány a maga retorikájában a kifejezések csillogó antithesiseivel takarta el a tartalom hiányát, a tudományban pedig a tünemények vizsgálatát a fogalmak hasonló játékával, a *fogalmi retorikával* akarta pótolni. Az összetett valót kifejező igazság helyett egy-egy ötletes definitió vagy tetszetős analogia által mindenestre ily módon is gazdagította a szellemi termékek tárházát.¹⁴⁵ Magában az orvostudományban is az ilyenfajta orvosok készíthették a hippokratesi Gyűjtemény úgynevezett

sophistikus iratait : „a szelekről“, a „diaetáról“, „a mesterségről“, „az emberi test helyeiről“ szólókat.

A mint látjuk, Eryximachos személye arra szolgált példát, hogy az akkori sophistikus műveltség miként befolyásolta a szakismereteket. De orvosi tudás és általános műveltség abban az időben a kölcsönösség viszonyát tüntetik fel; nemcsak az utóbbi hat ki az előbbire: *laikus ismereteket* az orvostudomány köréből is el kellett annak sajátítania, a ki teljes mértékben tartott a művelt ember czimére igényt. Nemcsak philosophusokról hallottunk, a kik az emberi test kimélyített tudásával, egyenesen anatómiai készséggel láttak rendszerezéseikhez; hallottunk vándortanítókról, sophistákról is, a kik eldicsekedtek azzal, hogy a medicináról szónokolva bármely orvost kiütnének a nyeregből (Platon, Gorgias, 406.); tornamesterekről, a kik valamely egyetemes életrend felállításával akarták az orvostudományt népszerűsíteni, s ez által mindenkit a saját orvosává megtenni (selymbriai Herodikos, Platon: „Az állam“, 456.), és végül hallottunk előadásokról és könyvekről, orvosoktól megtartva, azoktól megírva, a melyek a kifejezett czél értelmében a nagyközönséghez fordultak.

Ha megint egyetlen személyen akarjuk bemutatni, hogy a merészen kibontakozó orvostudomány az időben miféle befolyást gyakorolt a laikus gondolkozásmódra, jobb példa nem is kínálkozik, mint annak az athéni költőnek személye, a ki korának minden szellemi mozgalmát a legérzékenyebben fogta fel és költő léte a kiegyeztetés, a rendszerezés kötelessége nélkül adta tovább: *Euripidesé*. Nála első sorban nem az a figyelemreméltó, hogy alkalomadtán az orvosról vagy ennek foglalkozásáról beszél; hogy szerinte:

„az orvos a betegségre figyelve gyógyítson és ne rendeljen egyfolytában orvosságokat, ha mindjárt ezek nem is javítanak a betegségen“ (292. töredék, Bellophon); hogy azt tartja, hogy a betegségeknel a várakozás többet jelent a vágásnál (1072. tör.): egyébként érdekes nyilatkozatok, a melyek azonban mintha azt árulnák el, hogy a költőnek nagyobb a rokonszenve a már korában sem ismeretlen naturalistikus kezelés, mint a bőségesen és mohón alkalmazott therapeutikus eszközök iránt. De a mi itt Euripidesnél elsősorban tekintetbe jő, az a legközvetlenebb emberi bajok, a *testi szenvedések* azon mély átérzése, a mely nélkül igazi orvostudományi fellendülést el sem képzelhetünk. Közösén osztja a korabeli „hippokratikusokkal“ a testében nyomorult ember gondolatát. A mult idealismusát lefokozta, emberibbé tette addig a határig, hogy még a lelki gyötrelmek is testi egyenértékben és kifejezésökben jelennek meg önkénytelenül szemei előtt; az aristotelesi dicséret, a „legtragikusabb“ jelzője nem kis részt ezen sarkalik. Szemléltetőbbé tette az ember sorsát, mert azt tudatosan azon oldalról mutatta be, a mely physikai szemünk felé van fordítva. Az ő *lelki betegei*: Orestes, Herakles a kitörés előjeleként ruhájukba rejtik el arcukat, azután meghab jelentkezik szájukon, végtagjaik görcsösen rángatóznak, szemük kifordul, vagy vérben úszik, lélekzésük nehézkes lesz, látási és hallási hallucinatiók lépnek föl, a míg végül kimerülés és álom veszi a szenvedőt oltalmába.¹⁴⁶ Itt pshychiatriai jelenségeknek kétségtelenül reális (ha nem is az egyes kórképek tudományos szétválasztásáig pontos) rajzával állunk szemközt.

Persze más kérdés, hogy a költő e psychopathikus rajz elkészítéséhez az elemeket honnan szedte: egy-

szerűen a tapasztalatból, vagy talán *könyvtanulmányok* egészítették ki közvetlen tapasztalatait? Euripidesnél ez utóbbi feltevést sem szabad könnyű kézzel elutasítanunk: a tudós poeták közé tartozott, könyvtárát a hagyomány a legjelentékenyebbek között sorolja fel. (Athen. I. 3a.). A ránk maradt orvosi iratok közül főleg vagy egyedül a „szent betegségről szóló „hippokratesi“ könyv jöhetne szóba, ha az eurpidesi psychiatriánál csakugyan tudós kölcsönvételre gondolunk (így tényleg Nestle, jegyz. id. h.). De annak a könyvnek keletkezési idejéről és körülményeiről legfőlebb az a bizonyos, hogy ama pompás munka után, mert hatására jött létre, mely tán egyenesen Hippokratesnek tollából származik, s „a levegőről, vizről, helyekről“ értekezik. Kétségtelenné teszi ezt közösségük ama híres kijelentésben, hogy minden betegség isteni és emberi egyúttal. Általán elfogadott nézet szerint Euripides a „levegő, víz, helyek“ könyvét ismerte; már Klemens Alexandrinus Hippokratesre gondol, midőn tragikusunktól a következő szavakat idézi (Strom. 6, p. 749; 917. tör.): „a ki ért a helyes orvosláshoz, az szükségkép a város és föld lakóinak *életmódjára* tekintve vizsgálja a betegségeket“.¹⁴⁷ A lakosok diaetáját a hippokratesi könyv bevezetése csakugyan kiemeli, Euripides tényleg erre a helyre emlékezhetett; de akkor Bellorophonról irt tragédiája (mely 425. előtt készült, Aristoph. Acharn. 426.) korábbi keletű, mintsem a hippokratesi művet megismerte, mert ez utóbbinak imént említett felfogásáról, a mely a betegségeknek közösen isteni és emberi jellemére vonatkozik és a mely egy Euripides értelmét bizonyynyal első sorban ragadta volna meg, a bellorophoni töredék még nem vesz tudomást: „a halandók betegségei

részben önszerzetek, részben az istenektől származnak, bár bevett szokás szerint ez utóbbiakat is gyógyítjuk“. ¹⁴⁸ De bárhogy legyen is mindez, akár olvasta Euripides Hippokratest vagy utánczóit, akár nem, közvetlenül vagy a közvetítés valamely fokán és módja által azzal a gondolkozásmóddal mindenesetre ismerős, a mely abban az időben az orvostudományt legáltalánosabb nézeteiben mozgatta. Mint majd később látni fogjuk, a hippokratesi orvostudomány egész külön philosophiává rendszerezte ama kapcsolat kérdését, a mely az ember testi-lelki szervezete és a külső természet (*a környezet*) befolyása között fönnáll. És Euripidesből nem egy helyet idézhetnénk, a mely ebbe az eszmekörbe tartozik; a mely az embert természeti megkötöttségében, környezetétől való meghatározottságában akarja felfogni, megérteni. A mit Hellas és Ázsia létrehoz, azt szerinte „jól kevert“, tüztől-fagytól idegen égének köszönheti (981. tör.); s mint a Medeiának egyik kardalában éneklik: „Athénnek fiai, az Erechtheidák legdicsebb bölcseségöket szent és elpusztíthatatlan földjük terméseként takarítják be“ (824. s. k. s.). ¹⁴⁹

A hippokratesi kor orvostudománya — újból és újból hangsúlyozom — végső alapokában a test megbecsülésén, a test jogainak elismerésén nyugodott. Dogmája volt ez abban az időben, a felvilágosodás korszakában, az általános gondolkozásmódnak. Nemcsak hogy ezt a dogmát túlzott következtetésekre használta fel a *sophistikus irány*, hanem elfogadta akkor az a bölcséleti kör is, mely később ellene fordult. Mert nem csupán a sophisták ideáljába, „az erős“, mindenre képes és mindenre jogosult egyén képébe játszik bele a testi épség és hatalom gondolata, maga

Sokrates is úgy vélekedett, hogy a testi egészségről, ellenállóképességről és izomerőről gondoskodni: a polgár elengedhetetlen kötelessége. *Epigenes*-szel, *Antiphon* fiával folytatott beszélgetésében fejti ezt ki *Sokrates*, legalább a mint *Xenophontól* értesülünk (*Sokrates* emlékezése, 3. 12.); itt a gymnastikához hűtelen, elernyedtt ifjút figyelmezteti a bölcs mindama hátrányokra és bajokra, a melyeket a gyenge, beteges test szokott előidézni. „Mert mindenre hasznos a test, a mit emberek művelnek, és a test mindennemű használatánál nagy annak a jelentősége, hogy a test a lehető legjobb állapotban legyen; hisz ki nem tudja, hogy még ott is, a hol látszat szerint a legesekélyebb a test használata, a gondolkozásban is, sokan nagyot tévednek, mert a testök nem egészséges?” Ez az alapfelfogás — egyébként bárhogyan fejezte is ki *philosophusunk* — ő nála, *Sokrates*nél még nagyon valószínű; de később lényeges módosuláson ment keresztül épp abban a bölcséleti idea-körben, melynek *Sokrates* volt az első megteremtője. A *Platon*-féle *spiritualismus*, lelkes voltunk egyoldalú hangsúlyozásával, éppenséggel nem volt alkalmas arra, hogy a szellemi élet feltételeit a testben keresse és találja meg. Sőt bizonyos értelemben ellentétté formálta át, a mit még előbb feltételnek tekintettek. És mindenestre nemcsak rangkülönbséget, hanem lényegbeli heterogenitást állapított meg test és lélek között. Bárki is készítette azt a ránk maradt sokratesi dialogust, a mely *Alkibiades* (I.) nevét viseli czimében, jól platonizálva különíti el a bölcsészt az orvostól vagy tornamestertől. Saját magát csak az előbbi ismeri, mert a lélekkel foglalkozik; az utóbbiak csak arról vesznek tudomást, a mi az emberé bár, de nem

ő maga. Átmeneti helyre jutnak így az orvosok a philosophusok és a banausia művelői közé, mert az utóbbiak (a kézművesek, iparosok, kereskedők) az énünktől még a testnél is távolabb fekvő vagyontárgyakkal bibelődnek (131.). Maga Platon azután „Államában“ korholja a test folytonos ápolását, kezelését, s a korabeli orvostudományt „a betegségek paedagogiájának“ nevezi, a selymbriai Herodikosnak módszerét meg a legjobb eszköznek, hogy valaki „a halált hosszúvá tegye maga számára“. Bezzeg máskép tették hajdanában Asklepios és legrégebb hivei, a kik csak az időközönként fellépő és hamarosan elmuló betegségeket gyógyították, tudva azt, hogy a polgári kötelességeknek csupán egészséges ember képes megfelelni! (405. s k.) Platon itt az *erkölcs* nevében protestál az orvostudománynak az államérdek határain túlmenő szerepe ellen; hogy azonban az erkölcsöt azoktól az orvosoktól nem jogosan féltette, a kik a hippokratesi Gyűjteményt írták meg, az rögtön világos lesz előttünk, midőn most az ott lefektetett *ethika* ismertetésére térünk át.

HETEDIK FEJEZET.

A hippokratesi Gyűjtemény etikája.*

Semmi sem annyira alkalmas a *hippokratesi irodalom* orvostudományát előnyös színben tüntetni fel, mint magas nivóju *etikája*. Egyik legrégebb és már jellegénél fogva kétségtelen hitelességű darabja annak az irodalomnak az úgynevezett *eskü* (ἔρκος), nyilván a kosi orvosszövetségnek, s így valamiféle összefüggésben magának a mesternek, Hippokratesnek *eskü-mintája*.¹⁵⁰ Ez az orvosi hivatásról alkotott nemes, sőt fennkölt gondolkozásnak oly szép példáját mutatja

* A tárgy a kevésbbé figyelemre méltatottak közé tartozik. 1908-ban jelent meg *Max Wundt*: Geschichte der griechischen Ethik I. kötete, a hol 500 egynéhány lapnak egyetlen sora sem hozza szóba (l. ismertetésemet a Magyar Filozóf. Társ. Közl. 1909. 3. sz.). Legbővebben foglalkozik vele *Emm. Chauvet*. La philosophie des médecins grecs, 1886. (chap. II. Morale hippocratique 42—59). L. ezenkívül: *Daremborg*, Histoire des sciences médicales I. 95. köv., S. Reinach, a *Daremborg-Saglio-Pottier*: Dictionn. des antiquités grecques et romaines, *Medicus* cikkében (XIX. Déontologie médicale 1698—1700); *Th. Gomperz*, Griech. Denker, I. 225. köv. Részletkérdéshez szól hozzá: *Ilberg*, Zur gynäkolog. Ethik der Griechen (Archiv f. Religionsw. 13, k. 1. f. [1910]). Igaz, „Hippokrates logikájáról“ még etikájánál is kevesebbet írtak; legtöbbet még a Gyűjtemény természetphilosophiájáról.

be, a görög culturtörténetnek oly érdekes documentuma, hogy szószerint való fordításban közlöm:

„Esküszöm Apollonra, az orvosra és Asklepiosra és Hygieiára és Panakeiára és az összes istenekre és istennőkre — tanukul hiva fel őket — hogy meg fogom tartani képességem és szándékom szerint a következő esküt és írott kötelezvényt:

Azt, a ki engem erre a mesterségre megtanított, úgy fogom tekinteni, mint saját szüleimet és megosztom vele vagyonomat, s ha rászorul, visszafizetem majd, a mivel neki tartozom;¹⁵¹ a tőle származó nemzetséget olybá veszem, mintha fiútestvéreim lennének és megtanítom őket erre a mesterségre, ha meg akarják tanulni, díjazás és írott kötelezvény nélkül; miként hogy a gyakorlati útmutatást és a szóbeli előadást és a többi egész tudományt tovább adom ugyan saját gyermekeimnek és mesterem gyermekeinek és az orvosi rend értelmében írásban kötelezett és megesketett tanítványoknak, de senki másnak nem.

Diaetikus rendeléseimet képességem és szándékom szerint a betegek hasznára fogom elvégezni, nem pedig ártalmára és kárára.¹⁵² És halált okozó szert nem fogok senkinek sem kiszolgáltatni, még kérésére sem, sőt ilyenféle tanácsot sem fogok adni; és hasonlóképp nem fogok adni nőnek sem magzatelhajtó szert (csapot). Tisztán és jámboran őrzöm majd meg életemet és mesterségemet. És nem fogok vágni . . . még kőbetegségben szenvedőket sem, hanem útból kitérek majd azon mesterembereknek, kik ezt a gyakorlatot űzik.¹⁵³ És a hány házba csak belépek, a betegek hasznára fogok belépni, távoltage magamat minden egyéb szándékos és kárt okozó jogtalanság-

tól, főleg pedig a nemi visszaélésektől, mind női és férfi testtel, mind szabadokkal és rabszolgákkal szemben. És ha olyat látok vagy hallok az orvosi kezelés közben vagy akár a therapia körén kívül az emberek életében, a mit nem szabad kifecsegni, azt el fogom hallgatni, abban a véleményben, hogy az efféle dolgokat szent titkok módjára kell megőrizni.¹⁵⁴

Ha ezt az esküt megtartom és nem töröm meg, akkor élvezzem életemet és mesterségemet úgy, hogy az összes embereknél örök időkre becsületem legyen; de ha átlépek és hamisan esküszöm, mindennek az ellenkezője történjék“.

Nem sok szót kell fecsérelni a hippokratesi esküben rejlő ethikai érték magyarázatására. Egy-két felkiáltó jel elegendő, hogy kellőképp megértessük, mit jelentettek az 5. század görögsege között ez esküminta szavai. Olyan korban, melyben törvényes tilalom híján még a megszületett gyermeknek kitétele — az ἀπόθρασις vagy ἔκθρασις — is széltében divó cselekedet és a mikor a bölcselkedők (Platon és Aristoteles) népesedési utopiái is egészen a szabad rendelkezés prédájává dobják oda a jövő nemzedéket, a hippokratesi eskü — akár csak valamely modern büntetőkönyv — még a magzatnak védelméről is gondoskodik.¹⁵⁵ Olyan korban, a melyben a rabszolga vagyontárgy és semmi törvény nem gátolja abban az urat, — a megöléstől és életveszélyes sanyargatástól eltekintve — hogy tulajdonát a saját tetszése szerint használja fel, a hippokratesi eskü a szabad ember és rabszolga becsületét egy szintre emeli, tehát a rabszolgát is személyében tiszteli meg! A rabszolgánőben is a nőt látja, a kivel a görög orvos — a görögség szabadabb s a mai Kelet vilá-

gától annyira elütő gondolkozása miatt — veszedelmesen közeli érintkezésbe jöhetett ugyan, de a kivel azután mint reá bizott legbecsesebb kincscsel kellett beszámolnia („az orvosról“).¹⁵⁶

A kőoperációnak, a *lithotomiának* fent az esküben említett tilalma sokféle értelmezgetésre adott alkalmat. Némelyek a tilalom okát az illető operációval foglalkozóknak kevésre becsült külön osztályában keresik: a hippokratikusok nem vállalkozhattak arra, a miből a chirurgia egyszerű mesteremberei (*ἐργάται*) éltek; s ez a magyarázat többek közt középkori analogiára is hivatkozhatik, mert a kőműtét akkor is a chirurgiának még a gyakorló személyekben is elkülönülő sajátos ágát képezte (Steinschneider).¹⁵⁷ Mások (így *Petrequin*, a hippokratesi chirurgiának jeles kiadója) a humanismus szempontját tolják előtérbe; Hippokrates és követői emberszeretetből nem határozták el magukat olyan operatív beavatkozásra, a mely koruk tudása és segédeszközei mellett nem sokban különbözhetett a mészárlástól. Egy harmadik nézet (már René *Moreaué* és csakis legújabban *Gomperzé*) azt tartja, hogy itt egyáltalán nem is a kőoperációra, hanem a *castratióra* történik vonatkozás, mert efféle „metszést“ még a „herekeményedés“ (*λιθιῶντας*) bizonyos eseteiben sem enged meg a férfiméltóságról görögösen gondolkozó hippokratesi eskü. De mind e nézettel szemben azt hiszem (mint ez fordításomban kifejezésre is jutott), hogy a magyarázat nehézsége a görög szöveg hiányos voltában rejlik. „Nem fogok vágni“,¹⁵⁸ így görög orvos nem beszélhetett, kinek praxisa előnyösen tért el a középkorú arab medicusok lehetőleg vértelen eljárásától és a ki éppenséggel nem tette magáévá a róm.

katholikus egyház elvét: *Ecclesia abhorret a sanguine*. Épp ezért a szövegben lacunát tételezek fel (az οὐ τρεμῶ δέ után) s azt gondolom, hogy itt egy-két szóban az volt közelebbről megállapítva, hogy *mely esetben* nem szabad még görög orvosnak sem az operáló késhez nyúlnia: nem szabad egyáltalán, s azután in speciali még a kőbetegeknél sem, a hol a gyakran kinálkozó alkalom különösen sokszor hozhatta volna az orvost visszas helyzetbe, midőn a lithotomoktól elrontott állapotot szerette volna rendbe hozni.¹⁵⁹

Mindebből tehát azt kell megállapítanunk, hogy az eskü éppenséggel *nem* tiltja meg a kőbetegek operálását *általánosságban*, mint a hogy magából a hippokratesi Gyűjteményből is hozhatunk fel bizonyítékot, hogy az abban az időben szigorúan az orvosi praxisnak körébe is beletartozott.¹⁶⁰ Csak bizonyos esetekben, csak *a gyógyulás reménye nélkül* — ἀποθεῖν ἐλπίδος τοῦ νοσέοντος διαφυγεῖν mondotta talán a kosi eskü — ne nyúljon az orvos a lithiasisban szenvedőkhöz, mint a hogy ilyenkor semmiféle operációval ne próbálkozzék meg. Mert a hippokratikusok, ha nem is irtóztak a vértől, azért chirurgiájukban óvatosak voltak, még pedig nemcsak humanismusból, hanem saját iskolai tekintélyök megóvása végett is. S azt hiszem, hogy az esküben foglalt tilalomnak éppen ez az utóbbi szempont adja meg tulajdonképeni magyarázatát. „A törésekről“ szóló munkában találunk egy olyan helyet, a mely valóságos commentárjául szolgálhat az esküben ajánlott óvatosságnak, ha t. i. minden okkal a lithotomiát is az olykor életveszélyes beavatkozások osztályába utaljuk. Ott valamely, külső sebbel complicált

láb- vagy kartörésről van szó, s az eset súlyos volta miatt az orvos-író (bizonyynyal maga Hippokrates) azt a tanácsot adja collegáinak, hogy a mennyire lehetséges, jó kifogással meneküljenek a kezeléstől. „Mert kevés a remény és sok a veszedelem; az orvos, ha a beigazítást nem végzi el, a tudatlanság vádját vonja magára, ha meg beigazít, patientsét inkább a halálhoz, mint a gyógyuláshoz hozza közelebb“ (37. fej.). Tehát akár reductióról, akár metszésről van szó: az orvos vonuljon vissza, ha a nagyobb valószínűség a chirurgikus beavatkozásnak fiascojára enged következtetni és nem annak sikerét helyezi kilátásba.¹⁶¹

De azért tévedés volna ezt a hippokratesi elvet pusztán a tekintélyére, jó hírnevére féltékeny cast-nak szűkkeblű önérdékéből magyarázni. Abban az *óvatosságban*, mely itt megnyilatkozik, van valami a józan, a maga cselekedeteit reflectáltan megítélő önismeretből is. Az orvos, feladatának sajátos jellegénél fogva, nemcsak használhat, árthat is beavatkozása által. A miként a „régii orvostudomány“ szerzője a tudás bizonytalanságának mélységes hangulatából mondja: „van okom fennen dicsérni azt az orvost, a ki csak kis hibákat követ el“, s folytatólag a hajókormányzás pompás példázatával teszi véleményét szemléltetővé; „mert annak — a kormányosnak — hibáit sem veszi senki sem észre a csendes tengeren; de midőn nagy zivatar és úttérítő orkán lepi meg, minden ember előtt nyilvánvalóvá lesz, ha az ő tudatlansága és hibája teszi tönkre a hajót“. (9.) Végül ugyanez a belátás tömörítette a hippokratesi Gyűjtemény egyik más helyén az egész orvosi hivatásnak meghatározását e praegnans szavakba: használni vagy nem ártani, $\omega\phi\epsilon\lambda\epsilon\iota\nu \eta\ \mu\eta\ \beta\lambda\acute{\alpha}\pi\tau\epsilon\iota\nu$. Különösen az

orvostudomány kezdetlegesebb fokán van okunk az effajta önbírálatnak és önmérséklésnek ethikai értékét sokra becsülni.

De a görög orvos nemcsak az által szorította meg a gyógyító beavatkozásoknak s így egyszersmind patienseinek számát, hogy kétes esetekben nem hazzardirozott; a görög orvos a *gyógyíthatatlan*, azaz részéről ilyeneknek ítélt betegekkel egyáltalán nem kívánt foglalkozni.¹⁶² A „mesterség” könyvében kapjuk a medicina feladatának következő meghatározását: „a betegek bajait teljesen megszüntetni vagy legalább is tompítani a betegség erejét; de viszont nem nyúlni azokhoz, a kiket a betegség már egészen hatalmába kerített, felismerve, hogy az orvostudomány mindenre nem képes” (3). És evvel az utóbbi tanáccsal nemcsak az említett „sophistikus” írásban találkozzunk folytatólag is (12. és 13.), hanem a hippokratési irodalom több más helyén. A prorrhetika 2. könyve is (12) az ájulással és deliriummal egybekapcsolt sebesülések olyan eseteiről beszél, a hol a baj reménytelen volta miatt a beteget „magára kell hagyni, bármire forduljon az állapot”.¹⁶³ Nem nehéz kitalálnunk, hogy mi indította hasonló esetekben a kezdődő orvostudományt erre a nagyfokú tartózkodásra; a felelősség terhét nem akarta magára vállalni, a hol prognostikus ismerete azt dictálta, hogy a gyászos kimenet nem kétséges. És itt újból csak olyasfélét mondhatunk, a minőt már előbb is mondtunk: azt a kis önzést, a mely a személyére és mesterségére féltékeny orvos ez idegenkedésében megnyilatkozik, nem szabad zokon vennünk abban a korban, a melynek közönsége — mint ezt főleg az imént idézett περί τέχνης tárgyalásánál láttuk — még nagyon messze

volt attól, hogy feltétlen bizalommal viseltessék az orvostudomány iránt. Ekként a hippokratesi kor orvosai maguk is messzire elmaradtak ugyan a mi időnk ethikai felfogásától, mely orvosainkat arra készíti, hogy a halálos ágynál az utolsó perczig kitartsanak, sőt azt a perczet lehetőség szerint eltolják; de azért praxisukban bizonynyal azt a ridegséget sem közelítették meg, melynek nagy kortársuk, Platon a szószólója, ki az elbetegesedett embert egyáltalán kirekesztené a társasélet közösségéből („Az állam“ 405. köv.).

Az imént hallottakból senkise következtesse azt, hogy a görög orvosok akkortájt csak a beteg objectiv állapotára voltak tekintettel és semmibe se vették azon *subjectiveket*, melyeket humanus érzésünk hajlandó a testi baj legfőbb tényezőjévé megtenni. A subjectiv állapotokat, a beteg szenvedéseit és fájdalmait a hippokratesi kor orvosai sem tartották közömböseknak, s gyakran találkozunk utasításaikkal, hogy miként kell azokat csökkenteni. A „levegőről“ szóló irat, ez az egyébként sophisticus ízű „felolvasás“, különösen szép szavakban utal rá az orvosi foglalkozásnak egyik visszás oldalára: „az orvos azt látja, a mi iszonyt kelt, undorító dolgokkal jó érintkezésbe, s másnak bajából saját magának szerez *bánatot*“ (1). S a beteggel osztozkodó ez a sympathikus érzés, a mely itt a ferde helyzet nem minden keserősége nélkül nyilatkozik meg, az egész hippokratesi irodalom felfogásában és hangjában szóhoz jut. Valahol („az orvosról“ 5. és 8.) az operatio elvégzését illetőleg kapunk útmutatásokat abból a szempontból. Ha az operativ beavatkozást egyetlen vágással el lehet intézni, gyorsan vágjunk, mert ez kisebb fájdalmat fog okozni; de a hol több vágásra van

szükség, ott csak lassan végezzünk, mert a gyorsaság hosszantartó fájdalomhoz vezet, holott a beteg a fájdalomban egy kis szünetelést kívánna. Az érvágásnál meg vigyázni kell, hogy a két vágási vonal egyetlen síkba essék, mert különben kettős baj áll elő: fájdalom a betegnél (a hibás vágás következtében beállott complicatiók folytán) és az orvosnál: rossz renommée.

Sőt bizonyítékaink vannak, hogy a testi fájdalomkon kívül és felül a paciensek *lelki hangulata*, bajuk tudatával eltelt öngyötrelmük sem maradt közömbös a hippokratesi idők orvosa előtt. Mit mondjon el az orvos betegének az általa megállapított prognosisból? Ez a kérdés természetesen már azt a kort is foglalkoztatta, mint a hogy a szüntelenül megismétlődő konkrét esetekben az eljárás még manapság is a legkülönbözőbb, a legellentétebb; és egy helyt kérdésünkre oly humanus feleletet kapunk, hogy ennél a mostani orvos is legfeljebb okosabbat, nem emberségesebbet adhat. Ez a hely („a tisztességről“ 16.), miután a jóakarató feddésen kívül a vigasztalást is kötelességévé tette az orvosnak, az utóbbinak lelkére köti, hogy a jövő veszélyeiből a betegnek semmit se áruljon el, mert — így szól az indokolás — „a küszöbön álló és bekövetkező dolgok ez az elmondása már sok embert a végső kétségbeesésbe kergetett“.¹⁶⁴ Rendkívül érdekes a hippokratesi irodalom egy további kioktatása, a mely a *honarium* kérdésével kapcsolatban kívánja meg a beteg kímélését. Az orvos ne kössön ki semmiféle díjat előzetesen, mert ez haszontalan nyugtalanságot okozhat a bajától egyébként is elgyötörtben: hátha az orvos az egyezkedés sikertelenségénél otthagyja, vagy a kellő gonddal többé nem ügyel rá és nem figyel-

mezteti valamire, a mit a pillanatnyi állapot megkövetel. Főleg az acut betegségeknél nincs értelme az előzetes dijkikötésnek, mert a baj gyors lefolyása, mely halogatást nem tűr, nem engedi meg, hogy az orvos visszalépjen, s ha igazán orvos, ilyenkor nem a maga hasznát fogja keresni, hanem inkább a becsületére gondol. „Mert hát jobb, ha utólag (nem fizetés esetében) szemrehányást teszünk azoknak, a kiket megmentettünk, mint hogy meghúzzuk őket, a kik veszélyben vannak“ („utasítások“ 4.)

Azt hiszem, hogy a görög író ezen szavai, melyeket tömör voltuknál fogva inkább kimagyaráztam, mintsem lefordítottam, a hippokratesi kor orvosait, ha az utasításoknak tényleg eleget tettek, az ethika olyan magaslatára emelték, melyre még korunk orvos-tanárai is csak önvádaskodó tisztelettel tekinthetnek fel.¹⁶⁵ A honorarium kérdése egyébként is, mindott ahol a Gyűjteményben szóba kerül, a legkétségtelenebbül tanuskodik a vezető görög orvosi erkölcsstan magas színvonala mellett. Hangos szavakban halljuk elítelve a nyereségvágyat, megbélyegezve azokat a városokban sürgő-forgó orvos-kufárokat, kik csak a tömeget bolondítják, s kiket már ruházatukról, fényűző fellépésükről is meg lehet ismerni („a tisztességről“ 2.); míg viszont a másik oldalról a komoly orvosokhoz intézett positiv tanácsként hangzik felénk: tekintettel lenni a patiens vagyoni állapotára, a gazdagokéval vissza nem élni, a szegényt — ha kell — ingyen gyógyítani, s egyáltalán minden haszonnál és keresetnél többre tartani az emberek háláját és becsületét (l. különösen: „utasítások“ 6.).

Ezeket az erkölcsi megjegyzéseket, tanításokat, többnyire nem szükséges a hippokratesi irodalom egé-

széből innen-onnan összekeresgelnünk: már együtt vannak mint folytatólagos fejtegetések részei. Mert a görög rendszerező szellem valóságos *illemtant*, deontológiát teremtett meg, nemcsak a gyakorlatban, de írott formában is, s ezt mintegy propaedeutikaként állította a tudás egyetemességét felölelő orvosi encyclopaediának az élére.¹⁶⁶ Ilyen természetűek a ránk maradt iratok közül: „a törvény“, „az orvosról“, ennek „tisztességéről“ és a neki adott „utasításokról“ szóló könyvek. Csodálkozva látjuk belőlük, hogy mennyi részletességgel, mily pontossággal kaptak a görög orvosok tanácsot arra nézve, hogy betegeikkel szemben miként viselkedjenek. Egész maguktartásának erkölcsi feltételei és külső fellépésük apró-cseprőségei egyaránt figyelemre vannak itt méltatva. A középponti gondolat: *bizalmat* kelteni a betegben; mert a praxis már a görög orvostudományt is elvezette annak belátásához, hogy bizalomnak kell az orvos és beteg közt kölcsönösséget teremtenie, sőt hogy az az érzés már egymagában gyógyító erejűnek mutatkozik a patientsnél. „Sok súlyos beteg egészséghez jut, ha teljes bizalommal engedi át magát az orvos hivatottságának.“ („Utasítások“ 6).¹⁶⁷

A követelmények és tanácsok nagy része, különösen a hol az orvos külső magatartásáról, méltóságáról van szó, csak ilyképen, a bizalom kérdésével kapcsolatban nyer igazolást. Ezen, személyhez kötött *suggestión* kívül az objectív, tárgyakhoz fűződő suggerálásnak alkalmazását is megengedik orvos-íróink, de csak kivételesen. Például „a törések“ könyvének szerzője (bizonyára maga a Mester), nagy zavarban van, hogy mit is mondjon azon csatornaszerű tartókról (az úgynevezett *σολήν*-ekről), melyekbe a (már

bepólyázott) törött lábat volt szokás elhelyezni. A tudomány a használatot nem helyesli; de mert a dolognak nagy hitele van a „polgártársak“ előtt, az orvos mégis csak kevesebb gáncsnak teszi ki magát, ha a gyakorlathoz alkalmazkodik (id. h. 16.).

De épp ez a pont: a mesterségesen, suggestió útján felkeltett bizalom kérdése szolgáltat egyszersmind módot a tisztességes orvos és a *charlatan* külön tartására. Mert bizalomra nagy, sőt tán a legnagyobb sikerrel a kiszámított szemfényvesztés is pályázhatik s mint a hippokratesi irodalomból tudjuk, abban a korban, az 5. század végén a görögség között tényleg kiváló mértékben pályázott. Mintha az az időbeli orvos-charlatanok két osztályát különböztethetnők meg; alkalom adtán szóba hoztuk már mind a kettőt. Az egyik régi hagyományoknak, évezredes hitnek és cselekvésmódoknak segítségével főleg az alsóbb, szegényebb néprétegre vetette ki hálóját: a babonává sülyedt vallás árnyékában kuruzsolt. Róla a „szent betegség“ könyve mondja el a maga kemény ítéletét. Az orvos-charlatanok másik osztályát az 5. század magas, városi culturája hozta létre. Ezek szokatlan, különös fellépésükkel ejtették bámulatba a tömeget. Bőségesen használt drága illatszereik a világfít árulták el;¹⁶⁸ pompásan fénylő rézeszközeik és tetszetős kötéseik inkább a felesleges luxus, mint a józan practikusság gondolatát ébresztették a hozzáértő fejében; sophisták módjára városról-városra utazgattak, hogy az idő és alkalom szűk határai között suggestiv hatásuk számára folytatólagos közönséget biztosítsanak; s ez a közönség természetesen a leggazdagabbak osztályából került ki, a mely egyedül volt képes a honorarium túlcsigázott követelésének eleget

teni, s a tettekben megnyilatkozó szolgálatok helyett inkább azokat a fényes disputatiókat fizette meg, melyek által az orvostudomány e képviselői magukat mindenkép jelentékeny alakoknak igyekeztek bemutatni.¹⁶⁹

A hippokratesi irodalom adataiból rajzoltam meg az 5. század orvos-charlatánjának Janus-képét; ez a kép szolgált a hippokratesi irodalom szerzőinek mintául, hogy ellentétkép a maguk deontológiáját szerkesszék meg, a maguk orvos-idealját állítsák föl.

Az orvos tisztelje az *isteneket*; de a mint már közvetlenül e figyelmeztetés előtt hallhattuk: legyen hasonlókép ment a *babonától* (*ἀδεισιδαιμονίη*, „a tisztességről“ 5.). Tisztelje az isteneket: „mert legkiváltkép az ő fejében támad fel az istenek gondolata. Hisz a többi bajokban is, de főkép a véletlen esetekben úgy fogjuk találni, hogy az orvostudománynak többnyire van oka, hogy tisztelettel legyen eltelve az istenek iránt. Az orvosok pedig csak az istenek mögött következnek; mert tudományukban nincsen meg fölösen az, a minek döntő a szava. Az orvosok ugyan sokat jóra fordítanak, de viszont sok dolog magától javul meg. S a mivel az orvostudomány jelenleg eldicsekszik, azt főleg ebből a forrásból, (az önkénytelenből) fogja felmutatni. Megvan tehát számukra (az orvosok számára) is a bölcsességhez (az istenekhez) vezető út; még ha nem is gondolnak reá s a testi állapotokat illetőleg csak arra nézve egyek, a mi változataiban és átalakulásaiban az egész orvostudomány útját megtette, t. i. a mit vagy a chirurgia gyógyított meg, vagy a mire segítséget a therapia és diaetetika hozott. De a végső szempont vezessen mégis azok (az istenek) gondolatához („a tisztességről“ 6.).

Súlyos szavak, a mélyen gondolkozó embernek nehéz összefüggésű szavai, a mint ezt — úgy gondolom — a zárójelbe tett magyarázatok nélkül olvasott fordítás maga is kellőkép kifejezésre juttatja.¹⁷⁰ A természettudományi és a theologiai világnézet küzködik itt egymással. Mintha az előbbi már jól körülbástyázott külön birodalmat alkotna, kétségbe nem vont dogmatikus alapját az eredményes orvosi tudásnak. De az istenhit még sokkal elevenebb, hogy rést ne keressen és találjon azon a bástyán, hogy azután azon keresztül a maga fényével is bevilágíthasson. A véletlenben (ἐν ξυμπτώμασι), az önkénytelenben (δι' ἐκουτῶν) találja meg azt a rést, a mely előtt az orvostudomány is tanácstalanul áll, s a hol — akárcsak a közhit — az istenektől várja a segítséget. Talán ugyanaz a gondolkozó és orvos-író, ha a váratlant és magától előállót is be tudja majd osztani a természetes szükségesség rendjébe, de a nélkül, hogy e miatt a végső okokra tekintő gondolkozása az istenhitet feladná, jut majd ahhoz a meggyőződéshez, hogy minden emberi és isteni egy időben (a „levegő, víz és helyek“ híres nyilatkozata, 29., magának Hippokratésnek hitvallása).

De e súlyos problema mellett vannak az orvosi deontológiának egyszerűbb kérdései és *tanácsai* is. Az orvos megjelenése legyen méltóságos és komoly, szerénytelenség nélkül; öltözködése, mozgásai, beszédmondora mind az előnyös látszat keletkezését mozgátsák elő. Ne legyen túl beszédes, tudjon a kellő időben hallgatni is, s ha alkalom kínálkozik rá, sententiákban fejezze ki nézeteit (γνωμολογίη). Ügyeljen a csinre, de főleg a tisztaságra, nemcsak a mi a maga személyét illeti, de szerszámainál és egész ke-

zelésében is. Óvakodjék az előzékeny készséget túlzásba vinni, mert ez visszatetszést kelt (lásd minderre vonatkozólag főleg: „az orvosról“ 1.). Legyen kötelességtudó és pontos; a betegjeit szorgalmasan látogassa és alaposan vizsgálja meg („a tisztességről“ 13.). A kit egyszer kezelésbe vett — még ha oka is lenne reá — ne büntesse meg azzal, hogy segítségét elvonja tőle („utasítások“ 5.).¹⁷¹ Legyen nyájas modorú, mert a patientt semmi sem riasztja jobban vissza kezelőjétől, mint ennek mogorva természete („a tisztességről“ 7.). Biztos prognosisával iparkodjék hitelt kelteni; de azért tartózkodjék minden szemfényvesztéstől, minden eszköztől, a mi a nagy tömeg tetszését hajhászsza. Ez a pont: a tudomány és orvosi hivatás komoly felfogása, s minden külszerű mesterkedés aristokratikus megvetése, a hippokratesi Gyűjteményben gyakran kerül szóba, s annak ethikai értékét kiváló módon emeli. Valahol ezt a megszólást olvassuk: „Az szokott győzni, kinek nyelve a legjobban folyik a tömeg felé.“ („Az emberi természetről“ 1.; ezt tehát Hippokrates veje, Polybos mondotta.) A mint az orvosnak általán véve becsületes, rendezett életű, mérsékletes embernek kell lennie, jó collegának is kell magát mutatnia, a ki szükség esetén szívesen hívja consultatióra orvostársait — mert ettől csak a charlatanok idegenkednek — s a nagy közönség mély megbotránkozására nem provokál azokkal nyilvános czivódásokat („utasítások“ 7. és 8.). S mind e sok óhajon vagy követelményen kívül (tréfás hatásáért utoljára hozom szóba, bár az „orvosról“ szóló könyv komolyan és legelső szavaiban említi fel): az orvosnak még egészséges külszínére és telt idomaira is gondolnia kell, mert a beteg doktor kevés hitellel tudja majd ajánlani a maga tudományát.

Zavaros sorrendű exigenciák ezek, részben nem fontos, vagy legalább is nem a legfontosabb dolgok az erkölcsi lényeg szempontjából.¹⁷² A görög orvostudomány nagysága valóban nem is ezen kivánságokon, illetőleg megtanult követésükön fordul meg. A minthogy az eleven erkölcsi élet egyáltalán nem etikai postulatumok megfogalmazásán és tantételszerű előadásán szokott megfordulni, hanem a felfogás és magatartás közvetlenségében megnyilatkozó szellemen. S ha ez utóbbit akarjuk megérteni, az orvosi tevékenység és tudós munkásság *egészére* kell figyelmünket fordítanunk, a hol majd csak az útbaigazítóknak szerepét fogjuk játszani az itt-ott tudatosan formulázott, s ez által az alapkészségekre visszamutató, róluk tanuskódó erkölcsi követelmények. A hippokratesi illemtannak két különböző helyen található megjegyzése jut itt eszembe: az egyik az orvost mint *tudóst* mutatja be, a ki „tanításánál az *igazságot* tekinti végső céljának“ („a tisztességről“ 3.);¹⁷³ a másik mint ügybuzgó terapeutát, a ki „főleg a szegényeken és idegeneken segít, mert a hol *emberszeretet* van, ott a mesterség szeretete sem hiányzik („utasítások“ 6).¹⁷⁴

Igazság és emberszeretet — *ἀληθειῆ καὶ φιλοανθρωπίας* — mintha e két szóban a görög orvostudomány egész titka benne foglaltatnék. Az igazság, abstract követelményként felállítva, dogmaszerűen vallott tantételektől függetlenül, a görög tudománynak fejlődésképeségét, haladását biztosította. Mert olyan mértéknek szerepét vette át, a melyet szünetlenül ráillesztettek a régi és ujonnan szerzett ismeretekre egyformakép, s a mely ez okból a tudásnak folytonos változását, alkalmazkodását kívánta meg. Tényleg, a hippokratesi irodalom lehető kis fokban árul el haj-

landóságot bármiféle stabilitásra, maradi egy helyben maradásra, vagy megrögzített rendszerezésre. És ha néha maguktól az orvos-íróktól hallunk nyilatkozatokat tudományuk megállapodott jellegéről: irataik, szüntelenül módosuló nézeteik saját nyilatkozataiknak mondanak ellent. Hiába állítja „a régi medicina“ védelmezője (egyébként helyes *történeti* érzékkel), hogy az orvos-mesterség régóta fel van fedezve és régóta megtalálta azt a helyes utat, melynek követésében juthat egyedül sikereihez; ez csak nagy általánosságban, az alaptörekvésekre és -felfogásra vonatkoztatva lehet igaz, de nem a folyton új módokat kereső, új meggyőzésekhez jutó egyes kutatásra.^{17b} S ha az „emberi test részeit“ fejtegető munkában (talán épp „a régi orvostudományra“ való vonatkozással) egy helyt azt olvassuk: „nézetem szerint már az egész orvostudomány fel van találva“, „szilárdan áll az egész orvostudomány és úgy látszik, hogy tanításai közül a legszebbek a legkevésbé szorulnak a véletlenre“ (45.), viszont a szerző egy előbbi helyen saját maga fordítja e conservatív izű felfogását épp annak ellentétébe át: az orvostudományt nem lehet hamarosan megtanulni, mint pl. az írás-olvasást, mert benne valamely állandó tantétel (*καθυστηχός τι σόφισμα*) — a mindig egyformáknak megmaradó betűk mintájára — nem igen keletkezhetik (40.).

És talán épp ezért, a tudás bizonytalanságát, az igazság-keresés végnélküliségét valahogy átérezve, veszik a görög orvosok a maguk tudományos feladatát olyan keményen, tartják *az orvosi hivatásra való előkészülést* olyan nehéznek, a mi erkölcsi felfogásuk nem utolsó jelentőségű vonása. Már a Törvény hat feltételét állította fel a jeles orvosnak: a tehetséget, a tanítást,

az alkalmas helyet, a tanulás korai kezdését, a szorgalmat, az időt, s az embert és természetet nagy egységbe összekötő gyönyörű hasonlattal magyarázta meg ezt a hat feltételt. Tehetségünk olyan, mint a termő föld; a tanító tételei, mint a vetés magja; a korai tanulás azt jelenti, hogy a mag jókor tavasszal került a földre, a fejlődés és gyümölcsözés helye meg a környező levegővel, „a milieuvel“ (a περιέχων ἀήρ-rel) egyértelmű; a szorgalom a földműves serénysége; a mi pedig mindent megérlel: az az idő (2., 3.). A végtelen idő, „mely magában foglalja azt az alkalmat, a melyben viszont nem sok van meg az időből“ („az utasítások“ kezdete).¹⁷⁶ Hogy ily körülmények között — a tudás bizonytalanságával, az igazságkeresés vég nélküliségével szemben a görög orvos idővel meg ne hátráljon feladatának nagysága elől, és hogy benne a pusztán elméleti érdek kétségeit diadalmasan győzzék le a gyakorlati alkalmazásnak követelményei, arról Hippokrates körében a φιλοανθρωπία gondoskodott, a legszélesebb és legmélyebb erkölcsi alap, a melyen állva az ember embertársain segíteni kész.

NYOLCZADIK FEJEZET.

A hippokratesi Gyűjtemény ismerettana és logikája.

„Végczélként az igazságra tekinteni“, így olvastuk ezt a „tisztesség“ könyvében. De itt, e postulatumnál — áttérve a hippokratesi orvostudomány erkölcsstanáról annak ismerettanára és logikájára — joggal feltehetjük a kérdést, hogy mit tekintettek ama kor orvosai végső igazságuknak? Egyáltalában mi is az az igazság, ismereteinknek mely forrásából fakad, biztos és változhatatlan alapja-e minden tudásunknak, avagy a módosuló feltételek közt maga is módosuló valami-e, emberi gyarlóságunk számára mely határig elérhető stb. stb.? A görög történet oly időszakával van dolgunk, a hol mindeme kérdés nemcsak a tudományos, de — mondhatjuk — az általános érdeklődésnek középpontjában volt. A *Protagorasok*, *Gorgiasok*, *Antiphonok*, *Sokratesek* ideje ez, a hol külön könyvek jelentek meg Ἰσχύθεια czimen az igazság fejtegetéséről (Protagorastól és Antiphontól) s a hol a gondolkozóknak eredeti, egymásnak ellentmondó, olykor paradox ismerettani tételei közbeszédnek, nyilvános vitatkozásoknak tárgyai. A philosophusokkal, elsősorban a *sóphistákkal* való érintkezés az orvosok figyelmét olyan

kérdésekre is felhivta, melyeket ezek különben magukra nézve idegeneknek tekintettek volna; a kényszerűség, hogy a legáltalánosabb bölcseleti szempontból előadott ellenvetésekre feleljenek (l. az „orvosi mesterség“ könyvének tárgyát) a tudásnak legáltalánosabb problémáival őket, az orvosokat is összekötetésbe hozta. Nem fogunk tehát csodálkozni azon, ha — eltekintve a minden tudományhoz inhaerensen kapcsolt ismerettani elvektől — egyenesen *ismerettani fejtegetésekre* is bukkanunk a hippokratesi irodalomban.

Itt Corpusunkból főleg két hely jő tekintetbe: az „utasítások“ bevezető része és azután az „orvosi mesterségről“ szóló könyvnek elmélkedései. Az első egészben véve érzékszerveinkre támaszkodó empiristának mutatja be a maga szerzőjét. „Az orvos első sorban ne valószínű következtetésekre (λογισμός) ügyelve gyógyítson, hanem az észszerű gyakorlatra (τριβή μετὰ λόγου). Mert logikai munkánk csak valamiféle összegező emlékezés arról, amit érzékelésünkkel már megragadtunk; az érzékelés ugyanis már előbb világos képeket alkotott az érzékelés tárgyairól s úgy adja azután azokat az értelemnek tovább; ez pedig átvéve, megőrizve és magához formálva őket, emlékezni szokott reájuk. Így hát dicsérem a logikát is, ha a tapasztalatból indul ki és deductióit módszeresen a tüneményekből vezeti le; mert ha a következtetés a nyilvánvalóan megtörténő dolgokból indul ki, megmarad az értelemnek sajátos feladatán belül, a mennyiben ez mindent mástól kap. Azt kell tehát feltételeznünk, hogy az emberi természetet sok és sokféle tárgy (πρήγματα) hozza mozgásba és tanítja ki kényszerű módon; az értelem pedig, mely — mint előbb

mondottam — ő tőle (a természettől) kap mindent, csak utóbb vezet az igazsághoz; de ha nem az érzéki nyilvánosság útján, hanem az észnek csak valószínű alakítása által, sokszor súlyos és kellemetlen állapotot szokott a betegnél teremteni . . . (2.). Abból, a mit csak szóval hajtunk végre, nem szokott haszon származni; de igenis abból, a mit tettel mutatunk be. Mert csalárd és nagyon félrevezető a szószátyárkodással adott bizonyítgatás. Ezért kell általánosságban az eredményekhez ragaszkodni és nem a legkisebb mértékben azokkal törődni, ha valaki könnyen és tévedés nélkül kíván azzal a készséggel rendelkezni, a melyet orvosi tudásnak nevezünk.“ A mint látjuk, az orvosi feladattal szorosán összefüggő, azt a legjobban támogató ismerettani elvek mintegy önkényt vezetnek az elmélkedésnek végén a helyes módszer-tani tanácsokhoz. Kár, hogy a Gyűjtemény e rendkívül érdekes része mögött zavaró kritikai kérdés lappang. Azon „pragmatismus“, melylyel az a külvilág tárgyait és körülményeit teszi meg lelkünk tanítómesterévé, szavaiban annyira egyezik *Epikuros* (4—3. század) egy ismerettani nyilatkozatával, s az egész elmélkedés folyamán oly sokszor találkozunk a *stoikusok* bölcséletére és műnyelvére emlékeztető kifejezésekkel, hogy valaki teljes joggal későbbi korú compilationnak vagy átdolgozásnak tekintheti az „utasítások“ legalább bevezető, ismerettani részét.¹⁷⁷

Más oldalról értesít bennünket az orvosok ismerettanáról a „*mesterségnek*“ könyve. Ebben a névtelen szerző két alkalmat is megragad, hogy ismerettani nézeteit előadja. Az egyik az orvostudomány létezésének kérdése; mert — mint már láttuk — voltak, kik annak existenciáját egyáltalán kétségbevonták.

A czáfolat rendkívül naiv; feltűnő módon nyilatkozik meg benne a kezdetleges, gyakorlatlan gondolkodás-módnak az a hibája, melyet Comte nyomán „metaphysicismus“-nak nevezhetnénk. Az érzéki világ nincs kellőképen különtartva a gondolatitól, s ez okból azután a gondolatok szülöttei, a fogalmak az érzékelhető tárgyakkal együtt és egyenlő jogon vonulnak be mint metaphysikai lények (entitások) a létezőnek országába. Az orvosi mesterségnek kell léteznie, így okoskodik szerzőnk, mert oly mesterség egyáltalán nincs, a mely ne léteznék; hisz képtelenség a létezők közül valamit nem létezőnek hinni. De hisz ilyenformán összes képzeleti fogalmainkat és ezek rendszereit is minden megkülönböztetés nélkül a létezők világába kellene utalnunk! Pedig írónk még a mesterség nevét is a létezése mellett hozza fel bizonyítékul; mert minden mesterség a maga „ideájából“ (εἶδος) jut nevéhez, azaz sajátos, érzéki „képéből“. Szerinte ugyan a névadás maga az önkényes rendelkezés (a nomos) dolga; de az idea, a minek alapján valaminek nevet adunk, a természet terméke. Mintha bizony csak érzéki tárgyakra vonatkozó szavaink lennének!

Bennünket a szerző ezen tévedései nem érdekelnek, hanem érdekel azon ismerettani meggyőződése, a melyet — a lapsusok ellenére is — világosan fejez ki. Az egész lét és nemlét körül forgó vitatkozási modort az *eleaták* merev idealismusa honosította meg a görög philosophiában, s tette az 5. század végén újból divatossá. Ők, a közvetlen felfogással teljes ellentétben saját gondolatuk constructióját (a mindig egynek és egyformának megmaradó ὄν-t) nyivánították ki az egyedül valónak, az érzéki világot meg nem valónak (μὴ ὄν-nak) tekintették. Már Protagoras ismer-

rettanát a velük szemben való állásfoglalás határozta meg nemcsak lényegében, de a külső formában is. Most az 5. század végén sem igen tárgyalhatta valaki a realitás kérdését a nélkül, hogy az utolsó nagy eleatának, a samosi *Melissosnak* tétele ne lebegjen szemei előtt, a melylyel az a folytonosan módosuló érzékelésnek és az ezen alapuló tudásnak megbízhatóságát tagadta: „a létező dolgokat (már t. i. a mit ti mások létezőknek mondotok) sem látni, sem megismerni nem lehetséges“.¹⁷⁸ S tényleg a mi orvos-írónk ennek a melissosi nyilatkozatnak épp az ellenkezőjét állítja leglényegesebb ismerettani hitvallásában: „az, a mi létezik, azt mindenkor látjuk és megismerjük, a míg a nem létezőt sem látni, sem megismerni nem lehet“.¹⁷⁹

Itt a naiv realismusnak túlzása szembeszökő. Főleg azon gondolatot, hogy a mi van, azt eo ipso látnunk és ismernünk kell, a legdurvább félreértésnek kell minősítenünk. Még ha szerzőnkkel együtt rideg empiristáknak maradunk is, azt kell mondanunk, hogy épp ellenkezőleg: a görög orvostudomány már abban a korban is ama feladat szolgálatában állott, melynek különben minden természettudomány jelen korunkig mind nagyobb mértékben akar eleget tenni, hogy az érzékelés által mentől több olyat emeljen a megismerés körébe, a mi mindaz ideig azon kívül esett; addig a határig, a hol azután az érzékelés lehetősége egyáltalán megszűnik. Az érzékelés nem kész, mindegyformaképen átfogó és megismerő képesség, mint a hogy azt orvosírónk naivan gondolja, hanem a tudás folyton változó, tökéletesbülő eszköze. És mindezen felül és mindenekelőtt: csakis az érzéki létre vonatkozó megismeréssel rendelkezünk, a hogy

ezt szerzőnk hinni látszik? Nagy egyoldalúságok a gondolkodás gyermekkorát természetesen jellemzik, s talán itt, az orvosi „mesterségnek“ könyvében hallatta elméletileg először szavát a közvetlen tapasztalatból, az önkénytelen gondolkodásból kiinduló realizmus. Még pedig abban a subtilis elmélkedést feltételező ismerettani kérdésben hallatta, melynek megfejtésére a görög nyelv mindazonáltal csak egyetlen kifejezéssel, a különbözetlen létezést jelentő szavával (az *on*) szolgált, melynek körében nemcsak a lét összes formái (az érzéki, pszichikai, képzeleti és logikai lét), de még a lét és érvényesség, a valóság és igazság ellentétei is elválasztás nélkül férték meg egymás mellett, voltak — helyesebben szólva — egymással összekeverve. Szerzőnk baklövéseit már ez a kiforratlan elmélkedési állapot is magyarázza, de egyenesen meghatározza azokat: állásfoglalása az eleai „nihilismussal“ szemben. Mert hogy minden érzékelt valóságát és minden valóság szükségképeni érzékelését épp Melissos tanával ellentétben hirdeti, kire névszerint Corpusunkban az „emberi természet“ könyve hivatkozik, azt — Gomperz nyomán — kétségtelennek gondolom. Előbbi fejtegetéseinkből tudjuk már, hogy nem úgy kell ezt képzelnünk, mintha a támadás az eleaták részéről érte volna az orvostudományt. Azok ontológiája sokkal egyetemesebb értelmű és érvényű volt, semhogy akár közelfekvő lett volna az orvostudományra való alkalmazás. De mert az elméleti túlzások iránt fogékony kor a maga kételyeit az orvostudománynyal szemben rögtön akkép fejezte ki, hogy annak létezését egyáltalán kétségbe vonta, az orvos viszont — maga is a sofistikus kor képviselője — a lét és a nemlét végső problémái közé állította a medicina kérdését,

s itt a maga realistikus gondolkodása az eleai tagadással jött összeütközésbe. Így keletkezett azután az az elmélet, amely — bárminő kételkedéstől távol — mindent biztos tudásnak vesz, a mit saját szemével lát, sőt létezőt el sem tud képzelni, a mit látnia ne kellene. Azt gondolom nagy hiba volna a természetkutatónak ezt a naiv realismusát Protagoras phainomenalismusával, a subjectiv érzések valóságát hirdető tanával összezavarni, egynek venni (a mint ezt Gomperz teszi).

Elméletben tehát így hangzott a tétel: a mi van, azt látnunk is kell; de a gyakorlatban épp az orvos hamar rájöhetett, hogy „a láthatatlan betegségek“ görditik a megismerés elé a legnagyobb nehézségeket. S ezek a belső, gyakorlati okokból nem érzékelhető bajok szolgálnak most utólagos, *második* alkalmmal, hogy a „mesterségről“ szóló könyv szerzője ismerettani kérdésekről beszéljen.

Akkortájt, midőn a térthódító *empirismus* mind nagyobb igényekkel lépett fel a természettudományokkal szemben, ami a *megfigyelések* pontosságát és részletességét illeti, de viszont a kutatók még nem rendelkeztek az érzékelést elősegítő, fokozó, helyesbítő szerszámok és eljárás módok ama technikájával, melylyel ma rendelkeznek, különösen fontos lehetett a kérdés: mit kell csinálnunk a közvetlen érzékelés hiányában? Manapság, a merész chirurgia beavatkozások idejében, kevesebb nehézségbe kerülne realista szerzőnknek a legkinálkozóbb feleletet megadni: a kést kell elővenni, hogy láthatóvá tegyük vele azt, a mi láthatatlan. Az ennél óvatosabb hippokratikusok korában a diagnostikának csak szerényebb eszközök állottak rendelkezésére, hogy azok segítségével mu-

tassa meg: miként lehetséges a közvetlen érzékelést a *közvetettel* pótolni. Tudjuk például görög orvosainkról, hogy ők is auscultáltak s a légzés minőségéből következtettek a belső szervek állapotára; tudjuk róluk, hogy minő gonddal vizsgálták meg a beteg excrementumait és folyásait, s jelentették ki azok alapján diagnosisukat (nem is kerülték el a comoedia-írók tréfáját, a „koprophagos“ elnevezést). S ha a természet valamit magától nem nyújtott, épp szerzőnk kifejezését használva: a görög orvos „kényszerítette rá“. A mesterséges diagnosis különböző módjait alkalmazta: megfuttatta, megizzasztotta, megpurgálta betegét s így bírta nyilatkozatra, tanuságtételre a magától hallgató természetet.¹⁸⁰

Orvos-íróknál ez a diagnostikai gyakorlat kínálkozott alapul, hogy reá ismerettani tételt építhessen. Fel is építette: „a mi szemeink látását elkerüli, azt *értelmünk* látásával győzzük le“.¹⁸¹ Látás, mint a sajátképeni érzékelés és értelem (γνώμη) oly módon és szavakkal vannak itt (és könyvünk egyéb helyein is) nem változó sorrendben egymás után odaállítva, a hogy ezt akkorbéli más íróknál: Melissosnál, Antiphonnánál és Kritiasnál is tapasztalhatjuk. Az egykorú reflexio immár megállapodott a tényekben és kifejezésekben egyaránt. Az érzékeléstől pontosan el kell választani és meg kell különböztetni a gnomét, az értelmet: ezt a mi sensualista orvosunk is jól tudja, kinél egyébként a felsorolás sorrendje bizonyynyal azt is kifejezi, hogy mindig az érzékelésből, a tapasztalatból kell kiindulni. Az értelem el nem hanyagolható megismerési tényező az érzéki lét világán belül is: ezt nemcsak a mi szerzőnk vallja, közkincsévé lett ez az egész hippokratési irodalomnak. A hol ebben

csak némi teljességgel kapjuk a megismerés (diagnostika) eszközeinek felsorolását, az értelem megemlítése sehol sem hiányzik. Így a „kórjóslatok“ 2. könyve (3.), mielőtt a kezek tapintásáról, a fülek hallásáról beszélne, az értelmet és a szemeket együttesen említi fel. Hasonlóképen az „orvosi műhelyről“ szóló könyvben; mégis azzal a különbséggel, hogy itt az értelem az első helyről az öt testi érzék felsorolása után az utolsóra került (1.). A mi meg az értelem közelebbi meghatározását illeti, arra nézve a „mesterség“ könyvének szerzője fent elmondott ismerettani tételének egy körülírásával ad útmutatást. „A mi bajt az orvos szemével nem láthat, fülével nem hallhat, az ellen ítéletével és következtetéseivel (αλογισμός-szal) küzd“. Körülbelül ugyanaz, ugyanazon szóval elmondva, mint a mit már előbb az „utasítások“ bevezetése előadott; s egész hasonló módon állítja a levegő dicsőítője a maga „fenkölt“ tárgyáról: „a szemnek láthatatlan, de logikánk előtt világos“ (a „levegőről“ 3.).¹⁸²

Előttünk is világossá lett, hogy a görög orvostudomány már Hippokratés korában önkénytelenül rábukkant arra az ismerettani felfogásra, a mely sajátos feladatának a legjobban megfelelt, sőt hogy akkorra már azt is megtanulta, hogy a maga álláspontját a más nézetűekkel szemben a bölcsészet szokásos terminológiájával fejtse ki és védelmezze meg. Tudatosan *sensualistának* vallotta magát, a mi ismereteink alapforrását illeti, *realistának*, a külvilágra vonatkoztatott valóság kérdésében. Egy helyen ugyan a „régiorvostudomány“ szerzője kétségbeesik a testnek hasznos eledelek objectív mértéke felett, s végső eredetben a beteg *érzését* jelöli meg olyan mértékül

(9.). De effajta subjectivismus kevésbé bolygatta meg a görög orvosoknak a külső realitásba vetett bizalmát, s bár a beteg subjectiv állapotára diagnostikában és prognostikában mindig tekintettel voltak, gyógyító eljárásukat — egészen helyesen — mégsem arra alapították. Megmaradtak az *objectiv* sensualismus hiveinek, kik azonban e mellett nem feledkeznek el elménk *logikai* felépítményéről sem; maga a tapasztalat vezette őket rá a legegyszerűsebb úton, a külső és belső bajok különbsége által, hogy közvetlen érzékelésünknek hol vannak a határai, s hol kezdődik az a terület, a hol már csak az ész következtetései adnak a létezőről felvilágosítást.

E magasabbrendű logika egyes érdekes tételeivel még folytatólag kell beszámolnunk; de nem kétséges, hogy ezenkívül magának az érzékelésnek, a *megfigyelésnek* problémája is részletezőbb módszertant, valószínűségi „*aesthetikát*“ teremtett meg a hippokratesi irodalomban, legalább is a tisztán gyakorlati útbaigazítások és technikai kitanítások körén belül. Mert ha ilyen „érezkeléstan“ teljesen kidolgozott formájával nem is találkozunk sehol a ránk maradt hagyatéokban: vázlat szerűen, vezető szók által megfogalmazott rendszerével már akkor megismerkedtünk, mikor az érzékelés diagnostikai eszközeit soroltuk elő a hippokratesi iratok megállapítása szerint. A kérdéses rendszer fragmentumaira egyebütt is rábukkanunk. Ide tartozik pl. azon általános utasítás, hogy az orvos a reggeli órákban vizsgálja meg betegét, mert a nap amaz időszakában rendelkezik a legteljesebben érzékei felett. Továbbá ide tartoznak azok a nagyon részletesen kifejtett tanácsok, hogy milyen világításban, minő helyzetben kell a beteget operálni, úgy hogy az ope-

ráló minden szükségeset a legjobban lásson, s mégse fedjen fel olyasvalamit, a mit látni — nem illik („az orvosi műhelyről“ 2.). Ebből a megjegyzésből mellékesen azt is kiolvashatjuk, hogy görög orvosaink a szemérem védelmére is tekintettel voltak.

Természetes, hogy olyan gyakorlati tudománynál, mint az orvostudomány, a gondolkodásnak és módszernek törvényeit, a *logikát* mindenekelőt az *alkalmazásban*, s az *erre* vonatkozó irodalmi hagyatékban és nem külön elméleti fejtegetésekben fogjuk keresni. Még mielőtt a természetkutató számot adott magának, hogy következtetési eljárásának melyek a szabályai, megfigyeléseit máris abból a célból végezte, terjesztette ki és irányította, hogy belőlük következtetéseket vonjon le. Főleg az „*epidemiák*“ könyveiben van alkalmunk görög orvosainknál ezt az önkénytelen logikai munkát megbámulni. A pontos meteorológiai feljegyzések lehető tudományos alapot teremtettek a környezet és az emberi test viszonyának megállapítására; a hónapokon keresztül folytatott és gondosan lejegyzett kórmelegfigyelések formailag kifogástalan adatai annak a vezető eszmének, mely a betegség nivoltát kívánja végső céljaként meghatározni. S a mit az „*epidemiák*“ könyvei az adatgyűjtés terén összehordtak, annak eredményét — ugyancsak a logika követelte formában — az „*aphorismák*“ mutatják be. Azokban a rövid, határozott szavú, *definitív* kijelentésekben, a melyek — már most tartalmuk akár megfelel az igazságnak, akár nem — a logika szempontjából egy hosszú következtetési műveltnak lezárásával egyértelműek.

De hogyha az orvos első sorban gyakorlati logikus is volt, olykor-olykor *reflectáló* módon is elgondolko-

zott a maga logikai eljárásain. Megtette például a „mesterség“ könyvének szerzője, midőn emlékünke hívta, hogy a közvetlen érzékelés híján végzett következtetések az orvostudomány körében csak bizonytalanabb természetű ismeretekhez vezetnek.¹⁸³ A görög orvos sohasem akart csodatévő lenni, mindig tisztában volt képességeinek, tudásának határával. Sohasem feledkezett meg arról sem (ugyancsak a „mesterség“ könyvéből tudjuk), hogy midőn a beteg kétes kijelentéseire, subjectiv érzéseinek elmondására alapítja tudását, milyen kevés kilátás van arra, hogy ekkép „tévedésnélküli bizonyossághoz“ jusson.¹⁸⁴ Ugyancsak a tudás relativ, testi állapotainktól függő természetét fejezi ki és okolja meg az a másik író, a ki „tudományunkat, ismereteinket *szokásoknak*“ (ἐθίσματα) minősíti (a „levegőről“ 14.).¹⁸⁵ Az efféle elmékedésekben találjuk meg a hippokratesi orvostudomány ama sajátosságának mélyebb, ismerettani alapját, a melyet az ethika tárgyalásában emeltünk ki: a gyakorlat terén a körültekintő óvatosság magyarázatát, a mely a tudásnak nehézségeit őszintén ismeri el, ezeket a medicina jellegéhez szorosán odatartozóknak látja, s a végső esetben meg is hátrál előlük.

De mentől bizonytalanabb valamely tudománykörben az ismeret igazsága, annál figyelmesebbeknek kell lennünk a még valószínű tudás felkeresésében s annál óvatosabbaknak a semmivel sem igazolható ismeret elkerülésében. Jól tudja ezt a „régí orvostudomány“ szerzője, midőn vető-szavát emeli az „üres fellevések“ ellen. Más összefüggésben még szóba kerül a „hypothesisnek“ ez a legrégebbi elmélete. Egyéb nehézségekre, a *fogalomképzéssel* és az *osztályozással* összefüggőkre mutat rá az az író, a kinek „az acut beteg-

ségek diaetájáról“ értekező könyvet köszönhetjük. Mindjárt a bevezetésben a knidosiakkal polemizál (tehát kétségkívül kosi emlékekkel van dolgunk) s velök szemben állapítja meg majdnem logikai általánosságban, hogy valamely betegséget még nem tesz másfajta betegséggé az a körülmény, hogy „az egyik esettől a másik némi tekintetben különbözik, s hogy valamit csak azért nem tartunk ugyanazon bajnak, mert nem ugyanaz a neve“. ¹⁸⁶ Az összetett organikus tünemények legnehezebb kérdésével állunk szemközt: mit tekintsünk még az eltérések daczára is nem másnak, hanem ugyanannak? Mert természetesen ezt a kérdést csak a lényeges és lényegtelen jegyek, az alkotó elemek és a symptomák különtartásával lehet megfejteni. S a hippokratikus szerző, a ki dicséri vetélytársaiban, hogy az *egyben a sokfélé*t észre tudták venni, meglátja nagy tévedésüket is, midőn a sokfélelnek keresésében az egységet vesztették szem elől. Persze ezt az egységre való törekvést is túlzásba lehet vinni, nemcsak a betegségek osztályozásánál, a nosologiai fogalmképzésben, de még inkább ha arról van szó, hogy a betegségek székhelyét, az emberi testet bontsuk fel az őt alkotó és benne kórt okozó alapelemekre. Itt, e kérdésben azután a „régii orvostudomány“ szerzője — „az acut betegségek diaetájából“ idézett hely teljes ellentétékép — a *többséleségnek* védelmezője lesz az egységre való törekvéssel szemben. Sőt rámutat annak az egész *kutatási* módnak hibájára, a mely az embernek valamely bölcséletileg redukált fogalmából indul ki s így törekszik az orvostudományig eljutni, a helyett, hogy fordítva, az orvostudományt tekintené minden anthropologia kiindulási pontjának. De itt már a philosophia és

medicina kapcsolatáról esik szó s ennek a kérdésnek külön fejezetet szántunk.

Láttuk az imént felsorolt egy-két példából, hogy a logikai módszertan orvosainkat nem egy ponton elméleti formában is foglalkoztatta. Volt módjukban következtetések értékéről, a hypothésisről, a fogalomképzésről és osztályozásról, az analysis és synthesis szükségéről és határaitól elmélkedni. De az orvostudományi logikának mégsem ebben az alkalomszerű megnyilatkozásban van igaz jelentősége. Abban az egész, tudományos empirismuson felépült *logikai gondolkozásmódban* rejlik az, a mely a legmélyebb összeköttetést tünteti fel a logika és a medicina között; alapul szolgált ugyanis a *természettudományi világnézet* kialakulásához, a mely a hippokratesi Gyűjteménynek legáltalánosabb szellemi hordozója. A sensualistának önkénytelen törekvése: szüntelenül és pontosan megfigyelni anyagi környezetének jelenségeit; a realistának vak bizodalma, melyben semmiféle kétely nem képes őt megingatni, hogy érzékelései által magát a valót ragadta meg, folytatólagosan a növekvő általánosítások és egyszerűsítések útján szükségkép elvezették a görög orvostudományt is arra a magaslatra, honnan az egész természetet jól berendezett, azonosnak megmaradó és épp ez azonosság által megismerhető oksági rendszernek kellett látnia. Megszületett körében is az a „baconi“ szellem, melyet minden kutató észrevesz, felemlít, ki kissé mélyebben hatolt be a hippokratesi kor orvostudományába.

„Mindenen *törvény* uralkodik“, így kezdődik a Corpusnak egyik irata; „minden egyes dolognak megvan a maga *természete* és természet nélkül semmi sem történik“, így szól maga Hippokrates, ha a „levegő-

ről, vízről, helyekről“ szóló könyv csakugyan az övé.¹⁸⁷ Összekötve e két nyilatkozatot, a „*természettörvény*“ szavához, fogalmához jutunk el; jó ismerősünkhöz a modern gondolkozásban, a mit azonban a görögökről éppen nem állíthatunk, mert az az 5. század felvilágosodása által szokta meg a „törvény“ szót az emberi önkény gondolatára lefoglalni, s a „*physis*“ és a „*nomos*“ körül forgó végnélküli vitáiban épp a „*természet*“ kifejezéssel szembeállítani.¹⁸⁸ De az orvos, a természettudós, a kit csak kivételesen vontak be azon gondolatkörbe, a mely itt antagonizmust keres és talál, a természetből is kiérezte a törvényszerűséget, azt a szükségességet (a Gyűjteményünkben is többször hangoztatott ananké-t), a mely szerint minden okozatnak oka van, s ugyanazon ok mindenkor ugyanazt az okozatot hozza létre. A hol az orvostudomány apologetája védőbeszédének legszebb, legvilágosabban előadott tételéhez jut, szó szerint ezt mondja: „mert a *véletlen* (τὸ ἀτόματον) széjjel foszlik, ha közelebb-ről vizsgáljuk; mert azt fogjuk találni, hogy minden a mi lesz, valami *miatt* lesz, s az okság eme területén a véletlennek nincs semmi tartalma, csupán neve; míg az orvostudománynak — úgy látszik és mindig úgy fog látszani — épp az a lényege, a mi valami miatt lesz és a mit ekkép *előre ki is lehet számítani*“.¹⁸⁹ E felfogás az egész természetet az oksági viszony párjaivá bontja szét és annak rendszerévé fűzi össze. Még pedig az egybevetésnek és az ezzel kapcsolatos *inductiónak* fokozatos útján, melyet az „*orvosműhely*“ könyve laconikusan a következőkép jellemez: „*kezdet*től fogva (figyelj arra), hogy a dolgok hasonlóak vagy hasonlótlanak-e; (indulj ki) a legnagyobbakból, legkönnyebbekből, azokból, a miket minden oldalról

mindenkép megismerhetsz“.¹⁹⁰ A mennyire e szűkszavú utasítás az értelmezést megengedi, nyilván ugyanama logikai követelményről van benne szó, melyet a tudomány rendszeres művelésénél manapság is hangoztatunk: a könnyen vagy biztosan felismerhetőből haladni inductív következtetések alapján az egyelőre ismeretlen felé.

De az oksági viszony felderítése még így is nehéz dolog lesz az *összetett* tünetmennyeknél, különösen az oly sokszorosan összetetteknel, a minőknek az emberi test a színtere. Az akkorbéli orvosi reflexió ezzel a ténynyel is tisztában volt s a „régí orvostudomány“ szerzője, a hippokratesi irodalom legerősebb logikusa, világos szavakkal mondja: „a ki nem tudja azt, hogy az életmód minden egyes körülménye (fürdés, evés-ivás stb.) minő hatással van az emberre, az nem is lesz képes megismerni a belőlük származót és velük helyesen bánni“.¹⁹¹ Sőt ugyancsak ő egy másik helyen oly praecisitással ad útmutatást, hogy miféle általános elvet kell elfogadnunk, ha az okok szövevényes összejátszásában az egyes okok szerepét akarjuk megállapítani, hogy gondolata a legvilágosabb fejű angol logikusok, a Stuart Millek és Herschelek tételeire emlékeztet. „Minden egyes dolog okainak kétségtelenül azon tünetmennyeket kell tekintenünk, a melyek jelenléte szükségkép ezzel a bizonyos megnyilatkozási móddal jár, a míg ha azok más összetételbe mennek át, ez a megnyilatkozási mód is megszűnik.“¹⁹² Itt nemcsak az összetett tünetmennyeket analysáló megfigyelésnek, de egyszersmind a tudatos *experimentálásnak* kifejtése és indokolása, sőt — mondhatnók — gyakorlati követelése előtt állunk. Hisz csak az „összetételt“ (a κρησις-t) kell megváltoztatni, belőle elvenni

vagy hozzáadni, hogy az ekkép előálló új eredményt önkényes változtatásainkkal hozzuk kapcsolatba. S bár a görög orvostudomány még nagyon messze volt attól a rendszeres experimentálástól, melyet a chemia magas fejlettsége, s a mikroskop segítségével dolgozó anatómia a mainak megenged (a görögök ebben a korban emberi hullát legalább rendszeresen nem bonczoltak), a hippokratesi irodalomból még állati *vivisectiót* is idézhetünk az experimentálás példájára (átvágni a disznó torkát, mialatt iszik, hogy a mesterségesen *színezett* víz lefolyásáról ily módon képet alkossunk: „a szívről“ 2.).

Az orvosi *gyakorlatnak* minden esetre így is messze mögötte kellett maradnia a logikai kívánságoknak; az élesen látó, de vérmesen gondolkozó módszertan már abban az időben sok olyan követelményt támasztott, a mit az emberi tudás (jelen tudományunk napnap után végbemenő haladásából vesszük a legjobban észre) attól a kortól számított nagyon sok idő múltán sem volt képes beváltani.¹⁹³ S a hol meg — az *elmélet* kérdéseiben — az orvosi tudás lépést akart tartani a logikával, ott az nem mindig a maga előnyére kísérte meg. E megjegyzésnél főleg arra a fogalomra gondolok, melyet már az 5. század görögjei nem kevésbé éleselméjűen, mint teljes joggal tettek meg egész természettudományi világnézetük végcéljának, végső ideáljának: a *prognosis* fogalmára (a *savoir pour prévoir* elvére). „Az orvostudománynak mindenkor az lesz a lényege, a mi előre kiszámítható“, így hallottuk ezt az imént egy ismeretlen orvos-írótól; egész hasonlóképp gondolkoztak azon görög orvosok, a kik saját és mások idővel felszaporodott tapasztalatából a prognosisek külön irodalmát rótták össze.

E szerzők logikai alkatára már ily *külön* irodalomnak keletkezése egymagában jellemző; annyival inkább, mert a szoros értelemben véve nem ide tartozó semeiotikának (a tünetek tanának) és diagnostikának adatait is bekebelezte, közös név alá és keretek közé foglalta itt az előremondásnak vágya (lásd a „prognostikon“, a „kosi prognosisok“ és a „prorrhetika“ könyveit, a melyek a jóslatok mellett tele vannak kór-tüneti és kórmeghatárzó feljegyzésekkel). A mi meg ez irodalom értékét illeti, teljességében elénk tárul e szempontnál annak áldatlan hatása, midőn valamely ismeretet nem gondos és körültekintő tapasztalat határoz meg, hanem valamiféle logikai szükség képzelete teremt elő. Éles és biztos körvonalak nélkül megállapított, inkább csak feltételezett kórképek, egyes esetekből elvont korai, merész általánosítások, mellékes tünetemények kiemelése a nélkül, hogy a lényegesek szóhoz juthatnának, megokolatlan, tán századok óta fentartott babonák: mindez békességben fér meg a legmagasabb tudós követelmény, az előremondás aegise alatt azzal a kevés igazzal, a mit az emberi elme positiv módon már abban a korban elérhetett.¹⁹⁴ A görög prognostikából, a mi konkrét tartalmát illeti, úgy szólván semmi sem maradt meg a mai tudomány ítélőszéke előtt (a mi különben a korai tudományoknak közös sorsa mindenütt és minden időben); de a *logika*, mely e tudást megteremtette, még manapság is megvan a görög szellem örök dicsőségére, mert a modern természettudomány a maga módszertanában nem vállalkozhatott megfelelőbb feladatra, mint hogy újból felépítse az épületet, a mely a hippokratesi kor *világ-nézetében* már is készen állott.

A hippokratesi Gyűjtemény és a philosophia.

1. A philosophia ellen.

A helyes logika nem biztosítéka az igaz tudásnak, sőt a helyes logika néha a maga részéről is hozzájárul, hogy a hamis ismeretek tömege megszaporodjék: ezt a sajátságos következtetést vonhatnók le a görög orvostudomány fejlődéséből. A mi a tétel második részét illeti, mindenesetre nem a fejlődés egyenes vonalára, csak egyik kevésbé figyelembe vett mellékösvényére alkalmazhatjuk paradoxonnak látszó állításunkat; mert hisz épp megfordítva, mint egyebütt, a görög orvostudománynál sem a logika túltengése volt az igazság legfőbb akadály, hanem az a körülmény, hogy a tudományos fejlődés a maga egészében *illogikátlanul* ment végbe. Minden tudomány illogikátlanul bontakozik elő. Imént láttuk, hogy már a hippokratesi kor orvosai tisztában voltak azzal a módszertani elvvel, hogy a folytatólagos tapasztalatgyűjtés útmutatása szerint a szemléletiből az elvont, a részeiben adottból az egész felé kell haladnia megismerésünknek; természettudományi empirismusuk

a maga lényegében ez elveken nyugodott. De tényleg ily módon, e logikai követelmények betartásával szokott-e a tudományos haladás megtörténni? Nem azt tapasztaljuk-e épp ellenkezőleg, hogy az emberi elme már reflectálatlan első állapotában a rész helyett az egészet teszi meg érdeklődésének, gondolkodásának tárgyává, még pedig nem a concret világ pontos megfigyelése alapján, hanem a legelvontabb és legáltalánosabb eszmék segítségével? Már abban a régi korban, melyben a medicina még nem emelkedett túl a közvetlen gyógyítási gyakorlat, gyakran kuruzslás színvonalán, voltak *természetphilosophusok*, a kik miként mindenről, úgy az emberről, ennek testi tünetényeiről is elmondották töprengéseiket. Az összes tudományok a bölcsészetből keletkeztek; az orvostudománynak is a philosophiában vannak lefektetve első elméleti ismeretei.

De nemcsak ezen első kezdetről van itt szó; a *kapcsolat bölcsészet és tudomány között* folytatólag is meg szokott maradni; megmaradt a mi esetünkben is, mindkét körnek sajátos céljától és feladatától megokoltan. Az egésze tekintő görög philosophia, mely már Thales óta egyetlen eszme felvételével képes volt megmagyarázni a világegyetemet, nem egykönnyen határozhatta volna el magát jellegének elvesztése nélkül, hogy a specialis tudományok kibontakozása után ezek tartalmát egyszerűen elbocsássa monismusának vasgyűrűjéből. Tényleg úgy is látjuk az 5. század természetbölcselőinél: a *Hipponoknál* és apolloniai *Diogeneseknél*, hogy az orvostudomány fejlődése a philosophiának csak arra szolgált alkalmul, hogy ez a somatikus tünetényekre is kifejezettebben, nagyobb részletességgel és szakszerűséggel alkalmazza

a maga monistikus felfogását. A mi meg magát az orvostudományt illeti, az a legáltalánosabb kérdéseket készen kapta a philosophiától, s e kérdésektől, ha rájuk immár a maga módja szerint is adott feleletet, nem volt képes többé szabadulni. Minden tudománynak a mai napig vannak általános problémái, s ezekből keletkező általános feltevései, melyekre nézve többé nem a közvetlen megfigyelés és ennek érzéki tartalma nyújt felvilágosítást; sokszorosán így kellett ennek lennie abban a régi időben, a midőn a tudomány egyrészt philosophikus származását még kevésbé felejtette, másrészt megfigyeléseit sem tudta kielégítő módon a maga alkotó elemeire szétbontani, s már ez októl kényszerítve is folyamodott érzékelés mögött rejlő feltevésekhez. A történet tehát olyképen alakult, hogy a görög orvostudománynak, még ha nem is maradt volna meg folytatólag a mindenkorbéli természetphilosophiával összeköttetésben, már a maga területén belül is meg volt szükségkép egyetemes természetű gondolatköre, sajátos philosophiája.

Vizsgáljuk meg már most e viszonyosságot, az orvostudomány és bölcséleti gondolkozás kapcsolatát a maga egész terjedelmében. *Foglalt-e állást és minőt a hippokratesi kor medicinája azon idők természetphilosophiájával szemben? S ha néki magának is a bölcséleti eszmék magasságáig kellett emelkednie, milyen volt ez az orvostudományi philosophia?*

A bölcsészet, mondottuk, alaptermészeténél fogva *monistikus*: egységes fogalom alá kívánja foglalni a tünemények változatosságát. Minden víz, mondotta *Thales* elsőnek az íónok közül; minden levegő, javította őt ki *Anaximenes*; földből lettünk, földdé leszünk, tanította az eleai bölcs, *Xenophanes*; a mit *Herakleitos*

oda módosított, hogy mindennek kezdete és egyszersmind vége a tűz. Már a megalkuvó összegezésnek philosophiája volt az *Empedoklesé*, a mely négy principiumnak, az ismert négy elemnek egymástól független létezését állította. De nem Empedoklesé maradt a kérdésben az utolsó szó. S a felvilágosodás korának bölcsészete épp a kiindulópont, a régi monismus irányában mutat tendenciát. *Melissosnak*, az egység legmerekvebb metaphysikai védelmezőjének, az érzéki természet kimagyarázásánál is akadtak utánczói. *Diogenes Apolloniából*, az 5. század dédelgetett philosophusa, csupán csak egy elem változatainak tudja elképzelni mindazt, a mit a világ különbségekben felmutat (erre vonatkozó okoskodását l. *Diels* VS., 2. tör. 334. l.); s ezt az alapelemet — mintha századok hiába gondolkoztak volna — éppúgy a levegőben találja meg, mint annak idején a jó öreg Anaximenes. Csak annyi engedményt tesz az időközben megnövekedett elmélkedésnek, hogy őszanyagát az értelem (a νόησις) erejével ruházza fel.

A görög orvostudomány nemcsak a problemát, többé-kevésbé a ráadott feleletet is örökölte a természetbölcselettől. Mi az *emberi test* a maga alap-elemében? így hangzott a kérdés már kezdettől fogva, s a míg a monismus értelmében kerestek rá feleletet, a kérdés formája nem is változott. Eleintén — elméleti orvosok hiányában — magok a bölcsészek oldották meg problémánkat, kiki a maga kizárólagos elve alapján, s azon mértékben, a mint — a kialakuló részletezéssel együtt mindjobban — az emberi testre, a világegyetem ezen kis részére is alkalmazták bölcseleti gondolatukat. De a Kr. e. 6. század végétől mintha a gondolkozók egy új typusával találkoznánk: a *phi-*

losopháló orvosával. A pythagorista *Alkmaion* annak első képviselője, de a ki — épp mert távolabb állott az ión természetbölcsélet monismusától — nem egyetlen őanyagban, hanem pythagorizálva különböző erők, minőségek, főleg a meleg és hideg *összhangjában* találta meg az egységes emberi szervezet magyarázatát. Alkmaionnal szemben az 5. század bölcsészetét, ennek fent érintett egyszerűsítési hajlamát képviseli *Hippon*, tán szintén orvos és philosophus egy személyben, a ki — akárcsak Thales — a nedveset tekinti minden lét, s így egyszersmind az emberi test és lélek alapsajátosságának, a ki még a tüzet is a vízből származtatja, s erre vezeti vissza az élet összes megnyilvánulásait, az egészség és betegség bármely állapotát. S ezen egyszerűsítő philosophiának sűrűn akadtak hívei a felvilágosodás idejének orvosai között. A *hippokratesi Gyűjtemény* iratai is tanúságot tesznek róla. A „*levegőről*“ szóló értekezés szerzője — mintha egyenesen Diogenestől, ha ugyan nem Anaximenestől kölcsönözné bölcsességét — az életnyilatkozatok, a testi-lelki bajok egyedüli okának az emberben felszapordott levegőt, a pneumát tartja. A „*diaetával*“ foglalkozó könyv meg dualismust hirdet ugyan, a midőn tútból és vízből alkotja össze a mindenséget, s ezzel együtt az embert, de dualismusa alatt rejtett monismus lapang, mert a vízben és tűzben ezeknek egymást ellentmondó tulajdonságait (a nedvességet és szárazságot, a hideget és meleget) is felfedezi, éppúgy, mint a hogy Hippon a vízből még tüzet is elő tudott teremteni. Látjuk mindebből, hogy az 5. század orvosainak a természetbölcsélet eredeti gondolatköréből és -menetétől, a Thalesek és Anaximenesek feltevéseitől és alapelemeitől mintha egy tapodtat se

kellott volna eltérniök, midőn a magok külön tárgyára, az ember mibenlétére kerestek bölceleti magyarázatot. Ha meg haladásképen az anorganikus világ egyes jelenségei helyett az *organikus*ból választottak orvosaink vezéreszmét a szóbanforgó kérdés eldöntésére, akkor a kezdet egyelvűsége, az eredeti monismus tán még makacsabban érvényesült, s azok külön-külön majd a vért, majd a nyálkát, majd az epét tették meg az emberi test alapanyagának.¹⁹⁵

Ez ellen a monismus, az orvosok közt is divó egységesítési hajlam ellen emeli fel szavát az „*emberi természet*“ szerzője, kit Aristoteles-Menon — bizonynyal teljes joggal — Hippokrates vejének, *Polybos*-nak tartottak. Az aristotelesi „állattan“ ismert helyétől eltekintve úgy értesítenek most erről a londoni Névtelen excerptumai is (XIX. 2.). A természetbölcselőlk írálatán kezdi. Főelvüket ő is abban látja, hogy szerintök a mi van, az egy, s hogy ilyformán az egy és a minden szemükben ugyanazt jelenti. De a maga következményeiben, így okoskodik tovább, egész lehetetlen elvnek bizonyul ez; mert daczára közös emberi értelmünknek a bölcsészek a legkülönbözőbb, egymásnak teljesen ellentmondó nézetekhez jutnak általa. Mindig másként végződő disputatióikban a beszéd-képesség veszi át a döntőnek szerepét; nyer, „a kinek nyelve épp a legjobban ömlik a tömeg felé“. Önkéntelenül is Melissosnak adnak igazat (bizonynyal annak a fent idézett melissosi nyilatkozatnak: „a létező dolgokat sem látni, sem megismerni nem lehetséges“). Egészen ilyen jellegű, folytatja szerzőnk, azon orvosok tévedése, a kik majd a vért, majd az epét, majd a nyálkát fogadják el kizárólagos alapelemüknek, s kiknek feltevése szerint ez az egységes elem — a

hideg és meleg behatása alatt — olykép változtatja meg külsejét és ható erejét, hogy belőle keletkeznek azután mint leszármazott tulajdonságok: az édes és keserű, a fehér és fekete stb. De ha az ember egységes anyagból állana — így hangzik Polybos ellenvetése — akkor *fájdalmat* sem szabadna éreznie, mert a mindig egyben és változatlanban nem volna meg az ok, a mely azt előidézné (újból melissosi vonatkozás, mert az utolsó nagy eleatának tanítása szerint a valónak tényleg nincsenek fájdalmai).¹⁹⁶ Vagy annak, a fájdalomnak lehetőségét fel is tételezve, az ellenszer, a gyógyítóanyag — a teljes egyneműség esetében — csak egyféle lehetne; már pedig köztudomás szerint sok olyanfajtaival rendelkezünk. Az emberi test az őt kitevő anyagok különféleségét minden körülmények közt feltünteti: nyáron éppúgy, mint télen, öregségben éppúgy, mint a fiatal korban; az egység védelmezőinek nincs módjukban, hogy a testet bármikor is, bárminő állapotban egyneműnek mutassák be. Nem is lehetséges ez. Mi emberek, épp úgy mint az állatok, különböző elemek keveréke vagyunk; létezünk, a míg e keverék tart, meghalunk, midőn annak felbomlásával a nedves a nedveshez, a száraz a szárazhoz, a meleg a meleghez, a hideg a hideghez távozik vissza. A keletkezés egyetemes törvényei ránk, emberekre is alkalmazást nyernek, s e törvények így hangzanak: egyből semmi sem keletkezhetik, mert ennél valaminek valamivel kell keverednie; a származáshoz többféle minőségű anyag szükséges, és e minőségi különbségeknek bizonyos helyes arányszámban kell találkozniok, hogy a megfelelő eredmény létrejöhessen. Szerzőnk folytatólag a maga véleményét adja elő, a mely az emberi testet a vér,

a nyálka, a sárga és a fekete epe alapelemeire bontja szét, s e fejtegetéseit minden időben a hippokratesi-nek tartott humoralis elmélet legclassikusabb előadásának tekintették.

2. „A régi orvostudomány“ könyve.

Világos, határozott szavakat hallottunk az imént, a melyek ha itt-ott naivságot árulnak is el az okoskodásban, viszont a meggyőződés erejét, az álláspont igazát sem nélkülözik. A *mechanikus* világfelfogás energikusan utasítja itt vissza a mindent egybeolvasztó dynamikust. Pedig a hippokratesi Gyűjteményben az „emberi természet“ könyve nemcsak nem az egyedüli, de nem is a legjobb ellenirat a bölcseleti monismussal szemben. Van egy munkánk, a „*régi orvostudományról*“ szóló, a mely ha kevésbé dogmaszerűen, annál finomabb logikával foglal el egészen hasonló álláspontot, mint „az emberi természet“ könyve. Egyébtől eltekintve, már maga a munka értéke igazolná, hogy újabban magát *Hippokratest* sem tartották szerzőségére méltatlannak; Polybos nézete meg, melyet az előbb részleteztünk, mintha egyenesen utalna az iskola-alapító após alakjára (így Diels nyomán Ed. Meyer, máskép Wilamowitz).¹⁹⁷ De ha ezt a kérdést — a kritika bizonytalansága miatt — eldöntetlennek hagyjuk is, a szerző még így névtelenségében is megérdemli, hogy egy pillanatig *személyénél*, gondolkozási módjánál állapodjunk meg, mielőtt könyvének tartalmát elemeznők.

Két ritka, ellentéteseknek látszó tulajdont árulnak el fejtegetései: *átfogó képességet* az egésznek felfogásában és *kritikát* a részletekben. Az előbbi által ejti

módját, hogy a messzebb fekvő összefüggéseket vagy analógiákat is észrevegye és ilyformán jól elrendezett sor tagjaiként állítsa egymás mellé mindazt, a mi csak mennyiségben, nem minőségben különbözik egymástól. Pl. a beteg és egészséges ember, a betegség és egészség egyáltalán nem merev ellentétet jelentenek számára: „a gyengélkedőhöz legközelebb a gyenge ember áll.“¹⁹⁸ Tudományos és gyakorlati ismeret, a közvagyonná lett tudás összege és maga a tudomány (a techné) ugyancsak nem két szigorúan elválasztható, kapcsolat nélküli körbe tartoznak fel-fogása szerint; mert közös forrásból fakadnak, eredetileg összeesnek, s csak a fejlődés folyamán különülnek el akként, hogy az egyik a másik fölé helyezkedik. Már az a kezdetleges ember, a ki durva élet- és ételrendjén valamiképen segíteni akart, annak a törekvésnek és megismerésnek egyengette útját, a melyet végső fejlettségében *orvostudománynak* nevezünk. Nem a cél változott, sőt még az eszközök és módszerek is megmaradtak, csupán ez utóbbiaknak alkalmazása tökéletesedett. Mint látjuk, csodálatosan mély belátásnak nézetei, melyhez méltó kiegészítésül csatlakozik orvos-írónk kritikai vénája, a mint ez a részletkérdésekben megnyilvánul. A kezdődő tudomány idejében, a mikor a dolog természeténél fogva még oly sok a kritikailag felbontatlan fogalom, s a felvilágosodás korszakában, midőn az emberek önként hódolnak merész, kétes igazságú általánosításoknak, a mi szerzőnk a megfigyelésekben és következtetésekben azt a körültekintő ítélkezést s az ebből származó bizonyosságot kívánja meg, a melyet saját nyelvhasználata *ἀκριβή*-nak nevez.¹⁹⁹

Egyetlen okoskodását hallanunk elegendő e gonkozási alkatnak megértésére: a ki a sajtevés hatásával foglalkozik, az ne érje be azzal, hogy a sajtot egyszerűen nehéz ételnek mondja, mert hát bajt okoz annál, a ki megtömté vele magát; hanem annak tudnia kell, hogy miféle bajt okoz, mely okból, az emberi test részei közül melyeknek ártalmas és minden egyénél minden időben egyformán ártalmas-e? ²⁰⁰ A görög chemiai és physiologiai ismeretek abban az időben bizonyynyal még nagyon távol állottak a fejlettség ama fokától, a mely az efféle kérdésekre a helyes feleletet garantálja; szerzőnk további nézetei a „sajttal ellenséges testi nedvekről“ nem is fognak senkit kielégíteni, a ki bennök a mai tudomány igazságát keresi; de hogy a kérdések helyesen és a legrészletesebb körültekintéssel vannak feltéve a hamis általánosítás elkerülése végett, arra nézve nem lesz véleménykülönbség. Szerzőnket ugyanazon, nagy áttekinetéssel párosult akribia képesítette arra, hogy az egyidőben és helyben összeműködő *okok* különtartására maximát állitson fel (l. az előbbi fejezetet); hogy az egymásba folytatólagosan átmenő tünetenyekből *határkérdéseket* olvasson ki (pl. miféle mennyiség okoz már betegséget?), és hogy egy helyen a táplálék és testi jólét mennyiségi viszonyára az *absolut mértéknek* problémáját vesse fel (9), mikor is ilyen mértéknek hiányában subjectiv érzéseinkre utal. Ez az egész észjárás — bátran állithatjuk — írónkat nemcsak az orvostudományban, hanem a gondolkozás egyetemestörténetében is jelentős egyénné teszi meg, épp mert abban a részletkutatás alaposságát a nagy összegezések követelményéhez látjuk kapcsolva. Mintha nála a világosan kialakult logikai elvet e szavakban fejez-

hetnök ki: az egyest nem akkor fogod megérteni, ha egyesnek tekinted, hanem ha — jól megfigyelve — a vele rokon és azonos származású tünetnyek hosszú sorozatába állítod. Ezzel az elvvel szerzőnk, ki *történeti* alapon kel védelmére — minden tetszelgő újítással szemben — a tudományos folytonosságnak, „a régi orvostudománynak“, a *genetikus módszertan* egyik nagy előfutára lett.²⁰¹

És sajátságos, ez a philosophikusan gondolkozó ember a philosophia ellen ír; tulajdonképeni célját tekintve a „régii orvostudományról“ szóló könyv is e követelményben hangzik ki: el a philosophiától! Már t. i. attól (s itt rejlik a látszólagos ellentét kibékítése), a melyet az ión természetbölcselet képvisel, s melynek késői hatását az 5. század exact tudományainak különös súlylyal kellett megérezniök. Felvilágosodási korokban egyébként is hamar keletkeznek és még hamarabb terjednek el elméletek; a természeti speculatiók területén meg annál könnyebben lehetett akkor „újat“ teremteni, mert a régóta megszületett és folyton azonos eszmekörben forgó természetphilosophia elérte akkorra azt a hanyatlási időszakát, midőn csak a rég elmondottat kellett variálnia annak, a ki az újnak hitét akarta kelteni. Mondottuk már, hogy az 5. századbeli *Hipponok* és *Diogenesek* ugyanazt tanították — csak más formában és alkalmazásban — mit előttük századokkal a Thalesek és Anaximenesek. Újdonság számba joggal legfőlebb az mehetett, hogy kortünetként — a philosophiai gondolatok gyors népszerűsítése következtében — az egyébként mind jobban elkülönülő természettudományok, az orvostudomány is annak a felelevenített természetbölcseletnek egyik vagy másik alakjában kereste

a maga alapigazságát. De viszont az 5. század végén már az exact kutatás is haladt annyira, rendelkezett azzal a hagyománnyal, hogy az elégtelen természet-bölcseleti elvek és tanok mind sűrűbb, divatszerű alkalmazását fájdalmasan érezze olyasvalaki, a kinek épp tudományának exact ismeretei feküdtek a szívéen. Ebből a hangulatból kell orvosszerzőnknek vállalkozását, „a régi orvostudományról“ szóló könyvét megérteni. A *speculatio* indokolatlan túltengését, mint modern visszaélést, avval a megismeréssel helyezi szembe, a mely a tünetények közvetlen megfigyeléséből indul ki s halad tovább, melyet nem jog nélkül ősrégi eljárás módnak, „régiorvostudománynak“ nevezhetett a maga indokolt, egészséges *reactionarismusával*.²⁰²

De minderre nézve maga a szerző nyújtja a legjobb felvilágosítást. „Némelyek azt mondják, orvosok és sophisták egyaránt, hogy nem lehetséges az orvostudományt megérteni, hacsak valaki azt nem tudja, hogy *mi az ember*; mert épp ezt kell megtanulnia annak, a ki helyesen akarja az embereket gyógyítani. Az ő beszédük a *philosophiára* vonatkozik, mint a hogy *Empedokles* és a többiek is, a kik „a természetről“ írtak, azt mondták el, hogy alapjában véve mi az ember, kezdetben hogyan jött létre és miből van összerakva. Én azonban azt hiszem, hogy a mit csak effélet sophista vagy orvos a természetről mondott vagy írt, kevésbé az orvostudományba, mint inkább a festészetbe (azaz: a képzelet világába) tartozik. Azt gondolom ugyanis, hogy a természetről (már t. i. az emberiről) valami biztosat sehonnan másunnan nem lehet megtudni, mint épp az orvostudománytól. Ezt a biztosat pedig olyformán tanul-

hatja meg valaki, ha az orvostudományyal a *maga egészségében* helyesen foglalkozik. De viszont attól a másik czéltől, úgy vélem, még nagyon messze vagyunk; ama tudást értem, a mely sok egyében kívül pontosan megmondhatná, hogy mi az ember és mely okokból jő létre.“ Bár e hires szövegnek sok magyarázgatásban volt része s néha egymásnak homlokegyenest ellentmondó nézeteket olvastak ki szavaiból, azt hiszem, magyarázat nélkül is elég világosan beszél.²⁰³ A merész vállalkozású, de kevés bizonyosságot nyújtó philosophia ellen szólal fel a szerényebb igényű, de exactabb eredményekre törekvő szaktudomány. „Mi az ember?“ már e kérdés nagy általánosságában észreveszi szerzőnk a kutatás alaphibáját s elmélkedésében folytatólag szűkebbkörű viszonykérdésekbe törekszik azt felbontani, pl. „mi az ember az evés-ivás tekintetében“? A positivismus ókori hangját halljuk ki ellenvetéseiből, melyekkel az a végső okokat fürkésző metaphysikával szembehelyezkedik. S bár nem nyomhatjuk el a gondolatot, hogy tudós lemondása alkalmas volt sok olyan kérdést is kiküszöbölni, a melyre előbb-utóbb modern származásunk és embryológiánk dicsőséggel adta meg a feleletet, hozzá kell tennünk, hogy még ez esetben is olyan kérdésekről van szó, melyekre ama régi kor semmi módon sem volt előkészítve, a melyek így — mint majd látni fogjuk — üres agyrémeknél egyébhez nem vezethettek.

A könyv *kezdeté* ugyancsak evvel a gondolatkörrel foglalkozik. Szerzőnk mindenek előtt azok eljárását utasítja vissza, a kik feltevészerűen egy vagy két elvont tulajdonságból, mint *a melegből* vagy *hidegből*, *a nedvesből* vagy *szárazból* akarják az összes betegségeket és a halált kimagyarázni. Mert divatos

volt abban a korban, hogy az orvos-bölcészek az elemek helyett azok sajátságait állítsák előtérbe, s főleg a *tapintási és hőérzeteinknek* megfelelő természeti aequivalensekben keressék a tünetmények végső magyarázatát. Itt is régibb elméletekhez nyult vissza a természetbölcselet. A melegnek és hidegnek ellentétét már *Anaximandros* kiemelte és felhasználta a világ keletkezését előadó leírásában (Plutarchos Eusebiosnál: Diels Dox. Gr. 579, 13, összevetve Zeller: Phil. Gr. I. 1. 220. jegyz. 1.); később meg *Parmenides* tanította azt, hogy minden a hidegnek és melegnek keveréke, sőt hogy a lelki különbségeket is e keveredés aránya dönti el (Diog. Laert. 9. 22. és Theophrastos, Diels Dox. Gr. 499. 13.). Az orvostudományba minden látszat szerint *Alkmaion* és a *szicíliai orvosiskola* útján került bele az ellentétes erőknek, a dinamis-oknek ez a tana. Alkmaionnak volt az elmélete, hogy az egészséget a nedves és száraz, hideg és meleg, keserű és édes stb. egyensúlyának kell tulajdonítanunk, a míg a betegséget az ellentétek egyikének egyeduralma hozza létre. S nyilván Alkmaiont követte az akragasi Akron, kiről azt halljuk, hogy az athéni nagy pestist máglyák égetésével sikerült megszüntetnie, mert ekkép meleggé és szárazzá tette a kelleténél hidegebb és nedvesebb levegőt (l. Wellmann, Die Fragments der sikel. Ärzte Akron stb. 109. 3.); és később (már a 4. század elején) az elméletnek végleges rendszerezője, a lokroi-i *Philistion*, a ki az empedoklesi négy elem belevonásával állapította meg, hogy a tűz a melegnek, a levegő a hidegnek, a víz a nedvesnek, a föld a száraznak principiuma (Anonymi Londinensis eclogae, XX. 25.).²⁰⁴

De már e végső leszámolás, teljes számú rendszerezés előtt, az egész 5. században, készséggel fordultak philosophusok és orvosok vegyesen természetmagyarázataiknál a tapintási alapsajátságok egyikehez-másikához. *Hipponról* már tudjuk, hogy a *nedveset* fogadta el az egész világegyetem alaptünetményének s a szárazat csak hiánynak, csak negativumnak tekintette; míg honfitársa, az egyébként Thebaiban élő krotóni phythagorista *Philolaos* vele szemben azt tanította, hogy testünk csupán *melegből* áll, mert sem a spermának, sem az embryo kialakulási helyének, az uterusnak a hidegben nincsen része, s ez a környezeti levegő útján csak a megszült emberi testtel jó utólag érintkezésbe, hűti azt le a lélegzés által (Anonym. Lond. XVIII. 8). S a mi a meleg vezető szerepét illeti, körülbelül egy véleményen van *Philolaos*-szal a hippokratesi Gyűjtemény egyik csonka könyvének, az „*izmokról*“ (vagy „*elemekről*“?) értekezőnek az írója, midőn azt hiszi, hogy „a mit melegnek nevezünk, az halhatatlan és az gondol, lát, hall és tud mindent a jelenben és a jövőt illetőleg“ (2.). Ezt a meleget az aetherrel azonosítja, s a levegő e legfelsőbb rétege mellett egy középső és egy földköri légövet is megkülönböztet; a föld jelenti azután számára a hideg és száraz tulajdonságok igazi elemét. Még világosabban a meleg és hideg *ellentétére*, küzdelmére vezet vissza minden mozgást és változást *Anaxagoras* tanítványa, *Archelaos*, a ki egész származástant épített föl a megmelegedett föld iszapából előbukkanó állati és emberi életről. Mint majd látni fogjuk, a tűznek meleg és száraz, a víznek hideg és nedves sajátságaiból érti meg az összes természeti jelenségeket a hippokratesi Gyűjtemény nagy „*diaetikus*“ irata is.

De a „régí orvostudomány“ szerzője mindezt mint feltevést (ὑπόθεσις-t) elveti; szerinte az orvostudománynak nincs szüksége, hogy sehogy sem igazolható eszmékben keressen támaszt; vagy a mint maga mondja: „azt gondolom, hogy az orvostudomány nem szorul üres feltevésre, miként a láthatatlan és bizonytalan dolgok, a melyeknél szükségkép feltevással él az, ki róluk beszélni akar. Az égben vagy a föld alatt történő eseményeknél van ez így. Mert ha ezekről azt mondja is valaki, hogy tudja, mint és hogyan vannak, sem maga a beszélő, sem a hallgatók előtt nem világos, hogy az csakugyan igaz-e vagy sem. Mert itt nem létezik olyasvalami, a mire ismereteinket visszavezetve a feltétlen igazat tudhatnók meg“. A bizonyosság azt a mértékét, melyet ez esetben szerzőnk nélkülöz, kétségtelenül az érzékelés közvetlenségében és következtetéseiben találja meg a földi jelenségeknél, az orvostudomány területén. Az 5. század orvosa tehát már nagyobb realista — az időközben beállott szellemi változások természetes következményekép — mint az orvostudományi irodalom megalapítója *Alkmaion*, kinek egyik töredéke szerint nemcsak a láthatatlan, de még a földi dolgokról is csak az istenek igényelhetnek biztonságot; nekünk embereknek be kell érniünk a jegyekből való visszakövetkeztetéssel.²⁰⁵ A fönti idézetben mindenkép figyelemre méltó, hogy itt, hol a gondolkozás történetében először találkozunk a „feltevésnek“, a hypothesisnek terminusszerű szavával és fogalmával, mindjárt a mögötte rejlő logikai folyamat halálos ítéletét is végighallgatjuk. S ez az ítélet — a maga egyetemes formájában — az első pillanatra meghökkent. Hogyan, az az erős logikus, ki ama szavakat leírta,

ne vette volna észre, hogy feltevæsszerű ismeretek nélkül a tudomány nem képes boldogulni? Vagy tisztán a tudás azon körére akarta szorítani a tudomány célját és feladatát, a melyet valamely ismerettani alapgondolatból ő maga a bizonyosság nevével illetett, nem törődve azzal, hogy esetleg saját nézetei is csak feltevésen nyugosznak? De mintha e kérdések által anachronistikus gondolatokkal zavarnók meg a görög orvos értelmezését. Hogy az mindenkép positivumra törekszik, ezt ugyan már az időben is inkább a természetkutatóra, mint a philosophusra tarthatjuk jellemzőnek; de épp ez okból nem is szabad fennakadnunk nála a bizonyosságot egyetemes módon és fentartás nélkül követelő meggyőződésen. Ne feledjük, hogy az érzéki realizmus ép benne, a görög orvosban éli akkor, a felvilágosodás korában, gondatlan ifjú korát, s hogy épp ez a hitszerű meggyőződés képesíti őt, a görög orvost arra, hogy — a nem hiányzó és mindent nivelláló általános kétely közepette — a „feltevés“ fogalmára egyáltalán rábukkanjon. Hogy felállítsa, a maga tapasztalati tudásának alapján, a legigazabbnak, legkétségtelenebbnek (az ἀπρεξέστατον-nak) ideálját, daczára hogy észreveszi, s ezt „a régi orvostudomány“ írója különösen szépen magyarázza meg (12.), hogy mindenütt és minden tekintetben az ideált elérni nem sikerül, s hogy az orvostudomány még az esetben is csodálatot érdemel, ha következtetéseivel megközelíti a kétségtelent. Csak nyilvánvalóan hamis, mert összes érzékeinknek ellentmondó gondolatokkal, „feltevésekkel“ ne akarja azt elérni. Szerzőnk védelmére ugyanis még ahhoz a mentegetőzéshez se folyamodjunk, hogy csupán az „üres“ feltevésekről beszél; hisz a szövegben egyebütt a

„feltevést“ a maga általánosságában ítéli el. Itt becsületmentésre egyáltalán nincs szükség, annyira világos, hogy daczára a szó terminusszerű használatának a szerző mégis csak egészen mást ért azon, mint mai nap közkézen forgó logikai tankönyveink, s azután: mert ő teljesen eleget tett a számára lehetséges feladatnak, midőn a construáló képzelet túltengését utasítja vissza a tudományban (az ő „hypothesisén“ csak ezt szabad értenünk), s józanul nem követelhetjük tőle, hogy egy későbbi kor reflektáltabb gondozásával — Poincaré modorában — elmélkedjék a feltevések megengedett, sőt szükséges voltáról.²⁰⁶

Egyébként a könyv legjelentékenyebb részének azt tartom, a hol szerzőnk — immár a feltevések általános megbélyegzése után — ama fogalmakat bírálja el közelebbről, melyeket szokásosan, de szerinte helytelenül használ fel a theoretikusok nagy része a betegségek magyarázatára: a meleg és hideg, a száraz és nedves fogalmait. Valaki — így okoskodik a mi emberünk a 13. s köv. fejezetekben — gyenge testi szervezete daczára nyers hússal és elkészítetlen gabnagokkal táplálkozik. A hatás nem marad el, megbetegszik tőle; mit fogunk már most vele csinálni? A közvetlen tapasztalat, az empiria útbaigazit itt:²⁰⁷ könnyebben emészthető eledelt adunk neki, pl. nyers gabona helyett kenyéret. Csakugyan, ha szervezetét nem tette még teljesen tönkre az előbbi helytelen táplálkozás, meggyógyul a kenyérevéstől. De mi okozta itt a kenyér által a gyógyulást, ez a főkérdés, erre kell első sorban feleletet keresnünk? A fönnt szóba hozott theoretikusok kénytelenek alapfogalmaiknak megfelelően a meleg és száraz, a hideg és nedves

tulajdonságok között választani, s mert elméletek szerint a hideget a meleggel, a meleget pedig a hideggel kell gyógyítaniok, a betegség elmulását is alternatív módon majd ennek, majd annak betudniok. Képtelen felelet, mert hisz a kenyérben mindezen ellentétes tulajdonságok egyszerre vannak jelen: a lisztet vízzel gyúrták össze és tűzön sütötték meg; tehát lapangó erőként mindazt fel kell tételeznünk a kenyérben, a mit a száraz meleg és a nedves hideg a lisztben mint változást előidézett. És benne van abban még sok más egyéb, a mit theoretikusaink kizárólagos elvök miatt nem vesznek észre, többek közt azon tulajdonságok egyike vagy másika is, melyeknek alapján minden anyagot *édesnek* vagy *savanyúnak*, *keserűnek* vagy *sósnak* stb. nevezünk. És ez utóbbi sajátságok, a lényegesek, oly módon vannak a meleghez vagy hideghez, a szárazhoz vagy nedveshez kapcsolva, hogy ezek szükségkép velük együttesen jelennek meg; *valami, a mi csak meleg és semmi egyéb, nem existál.* De e pontnál magának a szerzőnek engedem át a szót: „Én a magam részéről nem tudom elképzelni, hogy azok, a kik ezt az elméletet vallják és a tudományt helyes útjáról a feltevések terére vezetik, miként fogják az embereket feltevésüknek megfelelően gyógyítani. Mert — én legalább azt gondolom — ők sem fedezték még fel a *magánvalóan meleget* (αὐτό τι ἐφ' ἑωυτοῦ θερμόν) vagy hideget vagy szárazat vagy nedveset, t. i. a mi semmi más tulajdonságban nem osztozik; hanem — azt hiszem — számukra is csak ugyanazon ételek és italok állanak rendelkezésre, a melyekkel valamennyien élünk, és csupán ők magok fűzik hozzá ehhez a melegnek, ahhoz a hidegnek, ehhez a száraznak, ahhoz a nedvesnek kizárólagos

nevét. Mint a hogy képtelen dolog a betegnek azt az rendelést adni, hogy egyszerűen meleget vegyen magához ; mert ez azonnal meg fogja kérdezni, hogy mi legyen az a meleg? S az orvos, ha sületlenséget nem akar beszélni, majd szükségkép az ismert anyagok egyikét vagy másikat nevezni meg“ (15.).

Szerzőnk e kritikai megjegyzéseivel nemcsak ellenfeleinek legnagyobb hibáját fedte fel, felfedte minden kezdetlegesebb tudománynak természetes tévedését, haladásának egyik legfőbb akadályát. Az emberi gondolkozás fejlődésének bizonyos fokán önkéntelenül azt a hajlandóságot mutatja ki, melyet a *hypostasálás* nevével illetünk. Azaz kész lesz ilyenkor a tárgyak minőségeit, megnyilatkozási módjait önálló tárgyként fogni fel, melyeknek azután magukban való létezését és közvetlen energiát tulajdonít. Ez úton néha a megnyilatkozási módok *összesége* sűrítettik egyetlen fogalomba, hogy ez a tartalmi egység, ez a gondolati termék szerepeljen folytatólag mint épp a kérdéses megnyilatkozásokat előidéző, megmagyarázó factor ; így jött létre valamikor az életerőnek, többekévébbé a léleknek fogalma is. Más esetekben meg az összetett tünemények vagy minőségek szövevényéből *egyetlenegy* emel ki a tárgyiasításra hajló gondolkozás s önelég substantiának képzel el olyasvalamit, a mit tán csak az anyagi világ kölcsönös érintkezésének, viszonyának derít ki egy későbbi tudomány. Mennyi idejébe, fáradságába került az emberi kutatásnak, a míg sikerült kimutatnia, hogy a tűz nem anyag, mint ezt a görög természetbölcselek is hitték, hanem az oxydatio folyamata ; s a hőről (a melegről), mely görög gondolkozóinknál ha nem külön anyagként, hát ennek sajátos, tán a színekkel egy rangra

helyezett minőségeként jelentkezik, csak az újabb elmélet (a dinamikai gázelmélet) tanítja, hogy nem egyéb a molekulák helyzetváltozásánál. A hypostasálás bizonyos körülmények között gondolkodásunknak oly természetes, majdnem kényszerű eljárása, hogy nem győzzük eléggé orvos-írónkat dicsérni, a ki annak egyik — mindenestre durvább — esetét felderítette, helyesbítette. A melegről nem szabad úgy beszélni (s erre a figyelmeztetésre az elvont gondolataik között élő theoretikusok bizonynyal bőségesen rászolgáltak), mintha egymagában léteznék és képes volna egymagában a dolgok magyarázatát megadni. Valósággal betetőzte szerzőnk e finom megjegyzésével azt a kritikát, melyet a feltevésekkel dolgozó philosophia ellen indított. Mert „a régi orvostudomány“ könyvének lényegét *három*, egymáshoz szorosán kapcsolt kritikai gondolatban kell keresnünk: *a philosophia, a hypothesisek és a hypostasisok birálatában*. Vagy magának a könyvnek sorrendjét követve: az mindenekelőtt a *feltevésekkel* számolt le, s miután a *legelterjedtebb feltevés* hibáját kimutatta, magát a *philosophiát* itéli el, mint az efféle *hibás feltevések melegágyát*.

Birálatának remeke, mondtuk, a középső pont: itt az emberi léleknek majdnem kényszerű fejlődési fogyatkozását derítette ki. De épp ez okból nem is volna helyénvaló a szemrehányás, hogy *ő maga*, az éleselméjű kritikus is még mindig mélyen benne van az általa kifogásolt gondolkörben. Avagy azok a tulajdonságok, melyeket a kifogásoltak helyébe ajánl, s melyeket korának subjectivismusa nagy előszeretettel tekintett a számunkra hozzáférhető megismerés kifejezőinek, az *édes, savanyú, keserű* stb. tulajdonságai, nem fognak-e szintén tárgyszerűen el-

gondolt fogalmakhoz (hypostasisokhoz) vezetni, ha azokat azzal az egyetemességgel vesszük ható okoknak, melylyel ő maga veszi? Változott-e azzal az objectiv világra irányuló kutatás biztonsága, hogy a legáltalánosabb tartalmú subjectiv minőségek helyébe, melyeket tapintási és hőérzeteink közvetítenek, a kevésbbé általános, de még egyénibb természetű *ízlési* minőségek léptek? Pl. szerzőnk nedvelmélete szerint az édes a legegészségesebb, a savanyú a legártalmasabb;²⁰⁸ holott manapság mindenki tudja, hogy afféle subjectiv érzések, melyekkel itt az anyagnak nevet adunk, a kérdéses pathogén szempontból nagyjában közömbösek, mert a szervezetünkre gyakorolt hatást az anyag objectiv tulajdonságai, chemiai összetétele fogják meghatározni; a testünkre ártalmas mérgek nagyon különféle ízűek lehetnek. A modern tudománynak, hogy az anyagok egymással szemben való viselkedését megállapítsa s így a physiologiában is tudományos alapot teremtsen a táplálkozás és emésztés kérdésének, az összetett anyagokat előbb chemiai alkotó elemeire kellett szétbontania, s ezek sajátosságait külön-külön — a subjectiv szempont háttérbe szorításával — objectiven meghatározni. De e feladat nagyságából azután azt is meg fogjuk érteni, hogy a chemián felépülő modern physiologianak eredményeitől szükségkép mily messze kellett elmaradnia annak a görög orvosnak, a ki a mai tudományos segédeszközök nélkül veti fel a helyes táplálkozás kérdését. Tévedései — mélyen szántó kritikájával szembe helyezve — legfőlebb azzal a logikai tanulsággal szolgálnak (ha ugyan szükségünk van, hogy ezt még külön ki is emeljük), hogy más dolog a megfejtés helyes követelményeit felállítani és ismét más: azoknak eleget tudni tenni.

Épp ez utóbbi körülménynél fogva szerzőnk egyéb *positiv* tanításai is jóval kevesebb értékkel bírnak, mint kritikai megjegyzései. Az orvostudományt a táplálkozás nagy problémájából származtatja, s folytatólag is azzal köti kiváltképen össze; ez jól megfelel a hippokratikus kor amaz *egyetemes szellemének*, a mely a külön testrészek helyett első sorban az egész szervezetre függeszti figyelmét, egyes bajok helyett a legtöbbnek forrására, s a mely szellem abban az időben a *diaetetikának* középponti jelentőséget biztosított.²⁰⁹ Szerzőnk szerint az emberek eleintén *cultúrátlan* életet éltek: gyökerekből és nyers húsból táplálkoztak. Ő tehát nem osztja az eredeti aranykor szaknak, a kezdetet képező paradicsomi állapotnak hitét, mely az 5. század vígjátékaiból oly színes képekben ragyog felénk, hanem korának ama kritikusabb nézetéhez csatlakozik, hogy az emberi műveltség csak a *haladás* lassú útján bontakozott elő. A maga tudásának köréből jól megválasztott határvet is állít fel, a midőn a *kenyérkészítéstől* számítja nemünk művelődését. Ez a nézet formájában és tartalmában egyaránt emlékünke hívja a hasonló modern meghatározási kísérleteket, pl. azt, a mely az emberi cultura beköszöntését az első fegyver vagy munkásszerszám elkészítésében pillantja meg. A mint szerzőnk gondolja, a *szükség* kényszerítette az őskor embereit, hogy kezdetleges táplálkozásukon javítsanak. Ez a természetes magyarázási mód szerzőnket már általánosságban közel hozza modern pozitivistáink gondolkozásához; ezenfelül egyik ötletét még külön ki kell emelnünk, mert ez egyenesen a *darwinismusra* emlékeztet. Az emberek természetökre nézve különbözőek: vannak közöttük erősebbek és gyen-

gébbek; valószínű tehát, úgy hiszi, hogy az erősebbek hosszú időn keresztül ellenállottak a rossz táplálkozás következményeinek, míg a gyengébbek elpusztultak.²¹⁰ Az egyéni természetek küzdelme, a struggle for life, magával a nagy természettel megvíva! Ezzel kapcsolatban emelem ki, hogy írónk az *individuális* nézőpontra mindenütt tekintettel van, nemcsak a szervezeti alkatok meghatározásánál és különtartásánál, hanem ennek megfelelően a szervezetek reakcióképességét illetőleg és a therapiában is. Részben ez individualismusának, általánosabb okból egész kritikai gondolkozásának következménye, hogy a *szokás* hatalmáról sem feledkezik meg, s hogy diätetikája a lassú átmenetek elvét vallja. Szerinte pl. a táplálkozásnál s ennek összes kérdéseinél rendkívüli különbséget tesz, hogy valaki szokott életmódjának megfelelően egyszer vagy többször eszik-e naponkint (10). Tanításának lényege, ama kor felfogásmódjához híven, egy humorális elmélet. Az emberi test akkor egészséges, hogyha a nedvek (*χυμοί*), melyek első sorban alkotják és határozzák meg, megfelelő keverékben mutatkoznak; mert az emberi test a maga valójában nem egyéb, mint e nedvek keveréke. De itt még nem a közismert „hippokratesi“ tanról van szó; a nedvek itt nem színük és anyaguk szerint különülnek el (*vörös vér, fehér nyálka, sárga és fekete epe*), hanem tisztán az *ízlésre* gyakorolt subjectiv sajátságai szerint (az édes, a savanyú, a keserű stb.).²¹¹

A külső természet alapján véve ugyanazon erőkkkel rendelkezik, mint a melyek az emberi szervezetet működésben tartják; ez utóbbi édeset, savanyút, keserűt stb. kap táplálkozása által a külső természettől, s folytatólag azokat dolgozza fel, „főzi meg“,

magában. Ez okból a helyes diaetetikának arra kell törekednie, hogy az *ellentétek elvének* (a mai allopathia eljárásának) megfelelően a kellő nedvegyensúly megóvassék. Ez *Pythagoras* harmoniatana, mely *Alkmaion* által került az orvostudományba s nyert itt a különös tárgynak megfelelő különös alkalmazást. A nedvek e mennyiségi statikáján kívül az emberi test különböző formáit (*σχήματα*) is tekintetbe kell venni: a csonttal, hússal kitöltött vagy üreges részeket, a tömött szerkezetű vagy szivacsos szöveteket, a fej nagyságát, a nyak vastagságát stb.

Kissé hosszasan foglalkoztunk a „régiorvostudomány“ könyvével. Szándékkal történt. Lehető hű képében, gondolkozásmódjának lehető teljes visszaadásával akartam a hippokratesi Gyűjtemény azt a munkáját bemutatni, a mely a logika szempontjából a legkifogástalanabb, új eszmék és irányok felkeltésére pedig a legnagyobb és legalkalmasabb gondolkészlettel kínálkozik. Daczára címének és az ezt okadatoló alapszövegnek: „az orvostudománynak megvan mindene; feltalálták elvét és módszerét, a melynek segélyével sok idő leforgása alatt sok szép találmányt kifürkészték és majd még többet is fel fognak találni, ha valaki tehetségén kívül az eddigi találmányokat ismerve, ezekből indulva ki kutat tovább“ (2). Összegezéskép nem mondhatunk a „régiorvostudományról“ nagyobb dicséretet, mint azt, a mit elemzésének kezdetén mondtunk: semmi belső ok sem szól ellene, hogy a könyvet *magának Hippokratesnek* tulajdonítsuk. Sőt az a bölcsészet, melyet majd folytatólag nagyobb biztossággal hozhatunk Hippokrates személyével kapcsolatba, inkább kiegészíti, mintsem lerontja ezt a feltevést.

3. Az új bölcsészet az orvostudományban.

De térjünk elhagyott kérdésünkhöz vissza: a *philosophia és orvostudomány kapcsolatához*. Ha igazolni, lehető tanulságosan akarjuk igazolni, hogy a „régia medicina“ teljes joggal óvott a maga korában a *philosophia* veszélyeitől, csak a kippokratesi Gyűjteménynek legterjedelmesebb munkájára, a *négy könyves „diaetetikára“* kell rámutatnunk.²¹² S ezt annyival megelőlegebben tesszük, mert mintha a „régia orvostudomány“ szerzője egyenesen ezzel az ismeretlen diaetetikussal polemizálna; legalább az utóbbi olyanféle szavakkal dicsér és követel *philosophiát*, mint a minőkkel az előbbi azt elutasította magától. „Azt mondom, hogy a ki *helyesen* akar az emberi táplálkozásról írni, annak mindennek előtt az *egész ember természetét* kell megismernie és megértenie; megismernie azt, hogy *kezdetől fogva miből van összetéve*, megérteni pedig azt, hogy minő részek lesznek győztessékké benne; mert a ki a *kezdet összetételét* nem ismeri, az az abból származót sem lesz képes megismerni; ha pedig nem tudja azt, hogy a testben mi van túlsúlyban, az emberre hasznos dolgokat sem adhatja majd meg neki“.²¹³ Azután jól egyezik a tényleges polemizálás felvételével, hogy a „régia orvostudomány“ szerzője, mint tudjuk, főleg azon elmélet ellen küzd, a mely a hideget és meleget, a szárazat és nedveset fogadja el a természetbölcsélet alapelemeinek. A mi diaetikusunk meg, legalább másodsorban, tényleg azokkal a kifogásolt nagyságokkal operál; első sorban — említettük már — a tüzet és vizet tekinti az egész világ, s ezzel együtt az emberi test alkotórészeinek. De a mi ez egyszerű viszony

felvételénél, mely szerint a bíráló a „régí orvostudományak“ és a megbírált a „diaetának“ az írója, gondolkozóba ejthet, az az a körülmény, hogy mintha 2. könyvének egyik fejezetében (3., az egész munka 39. fej.) megfordítva maga a diaetikus czáfolgatná a „régí orvostudomány“ szerzőjét. Mintha, ellenségének saját fegyvereit használva fel, az imént még kritizált ember még kritikussabbnak bizonyulna saját kritikusanál. „A hányan csak ezideig *megkísérelték általánosságban* beszélni az *édesről*, *zsirosról*, *sósról* vagy bármelyikéről az efféle minőségeknek, nem értenek a dologhoz. Mert sem az édes, sem a zsiros, sem a sós, sem a többi minőség nem mutatja mindenkor ugyanazt a hatást. Sok édes dolog meghajt vagy obstipál, szárít vagy nedvessé tesz.“ Szavai, a helytelen általánosítást és hypostazálást elítélő szók, mindenesetre élénken emlékeztetnek a „régí orvostudomány“ kritikájára és az ott elfogadott ízlési alapminőségekre egy időben. Talán csak szó útján ismert, az iskolák körén belül tovább adott ellentéttel van két szerzőknél dolgunk; vagy tán a „diaeta“ iratának valamely további kiadásával, mely már az ellenfél észrevételeit is tekintetbe vehette? Bármiként legyen is ez, semmi kétséget nem szenved: a kérdéses munkák egymásra utalnak, állásfoglalásuk, gondolkozásmódjuk csak egymáshoz viszonyítva, egymással ellentétben érthetők meg. Ezek az emberek egy korban éltek, egy levegőt szívtak, s így módjukban lehetett kölcsönösen kiegészíteni, helyesbíteni egymás nézeteit.²¹⁴

Diaetikus könyvünk, címéhez híven, az életrendnek szabályozását tűzte ki czélul, még pedig oly elmélet alapján, melyet éppenséggel nem mondhatunk

rossznak. Szerinte a *táplálék és izommunka* viszonyán fordul meg minden testi állapot; egészségesek vagyunk, ha az elfogyasztott eledel kellő arányban van a test által kifejtett mozgással, míg betegségeink onnan származnak, hogy a két tényező közül az egyik vagy a másik túlsúlyba került. A túltömöttséget, a plethorát (ez a gyakoribb eset) „fáradozásokkal“ kell legyőzni: fürdéssel, izzadással, ledörgölésekkel, sétával, futással, birkózással és egyéb atletikai műveletekkel; míg a túlságos testmozgást megfelelő étrendváltoztatással ellensúlyozzuk.

Mindez nem rossz, egészen az úgynevezett természetes gyógyítási módnak körébe esik, mely manapság is divatos, melytől manapság is csodákat várnak némelek; bár az elmélet már abban az időben sem volt új. Tudjuk, hogy selymbriai *Herodikos*, a göthös iskola-mester, ki Platonból jó ismerősünk (Polit. 3. 406., Protag. 316., Phaidr. 227.), s kinek működését minden okunk van a „diaeta“ megjelenésénél korábbi időbe helyezni, az orvostudományt a gymnastikával házasította össze, s még a lázban szenvedőket is agyongyógyította a sok futással, tornázással, izzasztással (v. ö. 80. köv. 1.). A mit meg a „diaeta“ szerzője nagy hangon a maga saját külön „találmányának“ mond (3. 69.), hogy t. i. már a betegség kitörése előtt képes diagnosist, tehát *προδιάγνωσις*-t felállítani arra nézve, hogy a táplálkozás vagy a mozgás körül van-e a hiba: ez az ismerete mindenesetre nagyon bizonytalan jellegű lehetett. De mindegy, elméletével akár újat mond írónk, akár nem, s bárhogy is gondolkozzunk vérmes diagnostikai igéreteiről, nagy önteltséggel hirdetett találmányáról: a mi a dolog lényegét illeti, gyógyítási tanácsaival nem rosszat mond, ha túlzás

nélkül követjük azokat, s így nem is fogunk kifogást emelni munkájának *harmadik könyve* ellen, hol elméletének alapján therapiáját adja elő.

Valahogy megbékülünk majd a munka *második könyvével* is, melyet az ókor az egész mű legbecsebb részének tartott; itt a főkérdéshez természetes *bevezetésül* egy specialis „táplálkozás“-tant nyújt orvos-írónk, melyben a már egyszer elfogadott physikai nézetek alapján és azok nyelvén mondja el, hogy a különböző ételnemek: a húsok, főzelékek és egyéb enni-innivalók mennyire könnyen vagy nehezen emészthetők. Megérteni ugyan manapság nem kis fáradságunkba kerül, hogy a méz miért „meleg és száraz“, a fiatal kutyának húsa meg miért „tesz nedvessé“; de a szerző, ennyit meg kell engednünk, kifogástalanul következetes logikával alkalmazza a megállapításokban a maga physikai világfelfogását. E mellett ez a második rész az alkalmazott logika tételein kívül sok más régi, tapasztalati anyagot is tartalmaz; egyik első, ha nem a legelső kísérlete annak az irodalmi fajnak, a mely a természetrajzot, az *állat- és növénytant*, még mint az egészségre hasznos tudnivalók foglalatát, családi használatra könyv alakjában összegezte.

Munkánknak, a négy könyves „diaeta“-nak selejtes volta — az író egész gondolkozási irányát jellemző módon — csak a *bevezetésben* és *befejezésben* nyilatkozik meg igazán. Miután a harmadik könyvben az életrendi elméletet, a csak testi ápolásával bajlódó előkelőségnek szánt nagy εὐρημα-t végighallgatuk,²¹⁵ csodálkozva vesszük észre, hogy még mindig nem vagyunk célnál; hogy a szerzőnek még egy *negyedik* könyvre is szüksége van, mert a helytelen

táplálkozásból származó *álmokról* is beszélni akar az álomfejtőnek szándékaival és igényeivel, mert ezt a gyomor-álomfejtéstant, a tudás és babona, a medicina és mantika ezt a sajátságos keverékét szintén a tudomány egyik fontos részének tekinti. Erről más összefüggésben már elmondottuk a leglényegesebbet. A mi meg a bevezető részt, az *első könyvet* illeti, ugyancsak efféle mystikus érzésnek, a mindenütt és minden áron való philosophálási hajlamnak köszönhetjük, hogy mielőtt világos életrendi meghatározásokhoz és szabályokhoz jutunk, előbb egy sok sarkú, barokk stílú vár módjára felépített *philosophiai rendszeren* kell keresztültörnünk. Erről a philosophiáról itt, a bölcsészet és orvostudomány kapcsolatánál mondjuk el a legfontosabbat, hogy az effajta kísérletek köréből is lássunk szemléltető példát.²¹⁶

A világ *egység*, universum, mert benne minden azonos berendezésű, nemcsak az alkotó elemeket tekintve, hanem a létezés és változás módjait, törvényeit is; mi emberek *mikrokosmosok* vagyunk, „az egész mintájára“ megteremtve, egynemű részei a nagy makrokosmosnak.²¹⁷ Szép, igazán philosophikus gondolat, tulajdonképpen minden philosophiának első és végső gondolata; a görög ember még eltévelyedéseiben sem tagadja meg magát. A kérdés csak az, hogy majd minő módon fogja ez eszmét velünk megértetni, elfogadhatóvá tenni orvosebölcsészünk? Azzal az alapfeltevésével, hogy minden a világon *tűzből* és *vízből* áll, e két elemnek sehol nem hiányzó keveréke? Az 5. század végén, a felvilágosodás idejében, az organikus és lelki tüneményekre irányult figyelem közepette az ión anyagbölcsészetnek ezen utolsó kísérletei a szegényes *primitivismus* hatását keltik bennünk; igaz, az Archelaosok

és Diogenesek szájából hallva épp úgy, mint bölcselő orvosunkéból. Vagy talán azzal hozza szerzőnk azonossági philosophiáját a megértéshez közelebb, hogy a fékevesztett phantasia vad játékával, a legképtelenebb analogiák segítségével a világegyetem egyes részeit — még a napot, holdat és csillagokat is — valamely mystikus rokonság felvétele által az emberi testnek egyes részeivel hozza kapcsolatba? Szemében a testi nedveket tartalmazó *hasüreg* a *tengert* jelenti, a mi azt körülfogja, a *földet*, míg az erekben hol kifelé, hol befelé (centrifugalisan és centripetalisan) mozgó és tüzessé lett *levegő* (a *pneuma*) részben a *holdnak*, részben a *csillagoknak*, részben a *napnak* erejével és minőségével rendelkezik (10.). De mennyiben fogják az efféle analogiák orvosi, éppenséggel életrendi ismereteinket gyarapítani? Merész metaphysikai szerkesztéseknek a részletes alkalmazásban rejlik nehézségük, veszedelmük; már pedig orvos-írónk már tárgyánál fogva olyan kérdésekre keres utoljára is feleletet, melyek az általános elveknek nagyon concret alkalmazását követelik meg. El sem kerülhette ilyformán a kettős veszedelmet: általános bölcsészete a részletezésnél vagy egészen sajátosságos állításokra fogja majd csábítani, vagy pedig feleslegesnek tűnik majd fel.

A *tűz* a mozgásnak, a *víz* a táplálásnak principiuma; keveredésükből és kiválásükből (vagy a számszerűség viszonyában kifejezve: nagyobbodásükből és kisebbedésükből) jő létre minden; mert minden ellentétes tulajdonságaiknak: a melegnek és hidegnek, a száraznak és nedvesnek összejátszása. Sőt a lét kettejök nélkül el sem képzelhető; ahhoz sem a tűz, sem a víz egymagában nem elégséges, nem bír önelég lét-

alappal (*ἀδραρχία*-vel). Tűz nélkül minden mozgás megszűnik, víz nélkül minden gyarapodás. Tűz és víz annyira egymásra szorulnak, hogy ellentétes sajátágaikat külön-külön is felölelik: a tűzben nedvesség is van, a vízben meg szárazság is. (1. 3.) E pontnál bölcsészünk rendszere confusussá lesz. Az általa felállított ellentét mindenáron azonosságba törekszik átcsapni, kifejezett *dualismusa* leplezetten a *monismus* szerepére vállalkozni. A munkából csakhamar kiderül, hogy mi csábitotta irónkat a gondolkozás e járhatatlan útjára, a monistikusan elképzelt dualismusra. Az egyelvűség leghatalmasabb rendszere, a melyet addig a görög természetbölcsélet létrehozott, a *herakleitosi* (minden egy, mert minden *tűzből* lett, tűzzé lesz).²¹⁸

A herakleitismusnak Kis-Ázsiában még az 5. és 4. század átmeneti idejében is volt iskolája, mint ezt Platontól tudjuk; a mi orvosunk meg, a meddő utókort jellemző bámulatában, egyenesen új életre akarja kelteni az ephesosi bölcset. Mert ennek annyira hatalmába kerül, hogy könyvének egyik helyén még előadásának rendes nyelvezetét és gondolatmenetét is hosszasan szakítja félbe, hogy Herakleitos szaggatott nyelvű és paradox tartalmú modorában fejezze ki mondanivalóját. Már most akár öngyártotta utánzatokkal van itt dolgunk, akár — mint ezt *Fredrich* nagyobb valószínűséggel gondolja — valamely újabb keletű herakleitizáló munkának célhoz mért felhasználásával, átalakításával. És a példák özönével bizonygatja azt — a mi tulajdonkép kevésbé egyezik a saját philosophiájával — hogy a látszat ellenére is: „minden ugyanaz és egyszersmind nem ugyanaz”. Mert mesterével együtt ő is azt vallja, hogy „az emberek nem értenek hozzá: a láthatóból a láthatatlant

észrevenni“, mivel „inkább hisznek szemöknek, mint eszöknek, ámbár az nem alkalmas, hogy akár a látot-
tak fölött ítélkezzék“. ²¹⁹ Orvos, empirikus tudós ré-
széről oly sajátságos ismerettani nézet ez, annyira
ellenkező azzal, melyet a maga helyén, mint az ak-
kori orvostudománynak természetes és általán elfo-
gadott epistemológiáját mutattunk be, hogy épp ez
okból ott nem is vettük számba orvosphilosophusunk
e különczködését.

Herakleitismusa, nem akarjuk tagadni, olykor mély-
értelmű szellemességekhez vezet. Különös előszere-
tettel mereng el a következő képen: „Két ember fűrész-
szel, az egyik húz, a másik tol, s mégis ugyanazt
végezik; és kisebbé téve a fát, többé teszik.“ ²²⁰
Azután gondolatot ébreszthet az a példatára is, mely-
lyel minden emberi foglalkozásnak egymásközti rokon-
ságát és mindannyiuknál végső eredetben a természet
vak, önkénytelen utánzását mutatja ki. „Mikor az
orvos a beteg testen szúr és vág, ugyanazt teszi, a
mit a varga a cipő bőrével, s mindketten csak a nagy
természetet utánozzák, mely elválaszt és egyesít.“
(1. 15.) De mi köze, kérddheti joggal valaki, e sok
mélységes homálynak, vagy ha jobban tetszik: ho-
mályos mélységnek, az egész herakleitosi illusionis-
musnak a diaetetikához? Különösen akkor, midőn —
mint mondtam — a herakleitismus idegen eszme-
körként nyúlik bele szerzőnk világfelfogásába. Mert
annak monismusa ennek dualismusával épp oly ke-
véssé összeegyeztethető, mint a hogy azt a *mechanikus*
felfogást, mely mindent két elem keveredéséből és
kiválásából állít elő, nem fogjuk sohase kibékíteni
a herakleitosi *dynamikával* (a fejlődés föl- és lemenő
újtával, a híres ὄδος ἀνω κάτω-val).

Írónk *eklektikus*; egy nagy szellemi fejlődésnek, az önálló görög természetbölcselet kialakulásának végén áll: mindent tudhat, mindent illik ismernie. Az előtte élő gondolkozók egész légiójáról kimutatták már, hogy irataikat, nézeteiket felhasználta. Természetesen a nélkül, hogy a lehetetlen sikerülhetett volna neki: egységes, jól összefüggő bölcsészetet készíteni a különféleből. Ő nem szerves módon alkotott és rendszerezett, ő synkretisált. *Anaxagorasból* veszi át azt a gondolatot, hogy a „keletkezés és megsemmisülés“ a köztudatban hamisan értelmezett fogalmak, mert minden „keveredik és elkülönül“. Az anyag megmaradásáról beszélni ugyan ez időben már közhely. Úgy látszik, hogy hasonlóképpen az anaxagorasi bölcsészet hatása alatt elmélkedik „számszerű“ növekedésről és kisebbedésről (mert a nagyság relativ természetét Anaxagoras is tanította: 3. fr. Diels, I. 314.), s itt jó orvosphilosophusunk arra a gondolatra, mely ha az övé, feltétlen dicséretünket érdemli ki érte. „Az emberek akkor szoktak keletkezésről beszélni, midőn valami a láthatatlannak birodalmából (a Hadesből) a világosságba növekszik, s akkor pusztulásról, midőn a világosságból a láthatatlannak birodalmába kisebbedik“.²²¹ Ez szép és igaz gondolat, az egész könyvnek valóságos gyöngye, mert nemcsak hogy a fejlődés és bomlás folytonosságára figyelmeztet, de egyszersmind ezen objectív változásokat tudatunk, érzékelésünk *küszöbétől* függetleníti. Van, ezt tanítja orvosphilosophusunk, a mit *még* nem látunk és van, a mit *már* látunk.²²²

Az *arányosság* eszméjét *Empedoklestől* kölcsönzi. Mert a keveredést nem úgy gondolja, mint herakleisztismusából következtetni lehetne: nem a vezető elem-

nek, a tűznek mind nagyobb és kizárólagosabb részesedésében látja ő a haladást, a jobbat és egészségesebbet, hanem a tűz és víz minőségeinek legfinomabb voltában és az ilyen minőségű két elem arányos egyesülésében.²²³ Ez főleg psychológiájából lesz majd nyilvánvaló. Hogy nedvességet még a tűzben, szárazságot még a vízben is feltételez, erre a merész gondolat-bukfenczre tán *Hippon* bölcsészete bátorította őt, mert láttuk már, hogy *Hippon* a maga alapprinzipiumából, a nedvességből még a tüzet is elő tudta varázsolni — elméleti úton. És hogy még az *atomisták* se hiányozzanak a hitelezők lajstromából, talán közvetlenül *Leukipp*stól kéri kölcsön a feltevést, hogy világrendszerünket valamiféle *hártya* (*πάρος*) veszi körül, zárja el minden mástól, teszi meg önmagában egységgé; bár ezt a gondolatot *Empedokles*nél is megtalálhatjuk.²²⁴ Hogy szerzőnk *Alkmaion*t, ennek dinamis-tanát ismerte, az csak természetes.

A mint ez elemzésből kitűnik, az előtte gondolkozóknak elég hosszú sorára támaszkodik orvosbölcsészünk. Pedig még annak a nevéet szóba se hoztuk, kinek talán a legtöbbet köszönhet, az *Archelaos*t. Mert ha philosopháló hajlamával ez az 5. század végén élő orvos olyan rendszert kívánt és keresett, a mely — mint ő — a tűz és víz sajátságaira, a meleg és hideg ellentétére építi föl az egész világegyetemet, *Archelaos*nak, *Anaxagoras* tanítványának tanában megtalálhatta; a ki — akár csak a mi diaetikusunk — a melegben fedezi fel a mozgásnak, a hidegben a nyugvásnak elvét; a ki az *anaxagorasi* *νοῦς*-ban kezdettől fogva az elemek olyan keveredését veszi észre, mint a mi írónk a kosmikus *ψυχή*-

ben (l. alább).²²⁵ Sajnos, Archelaos bölcsészete anynyira töredékesen maradt reánk, hogy részletes összehasonlítás az ő tanai és a „diaeta“ szerzői között nem lehetséges; s így azt a kérdést sem dönthetjük el, hogy az utóbbi egyszerű kiírója-e a „physikus“ könyvének (mint Fredrich gondolja), vagy talán csak felhasználója (mint mások valószínűséggel hiszik).²²⁶

Az együvésszerkesztés feladatától követelt készséggel függ össze szerzőnk egyéniségének egy másik, amavval rokon vonása: a *rendszerezési hajlam*. Ha újat, eredetit nem vagyunk képesek teremteni, rendszerezünk: azaz levonjuk a végső következtetéseket, melyek bárhonnan elfogadott elveinkből egyáltalán levonhatók, gondoskodva egyúttal, hogy azok jól megokolt vagy legalább is tetszetős csoportosítás tárgyait képezzék. És be kell ismerni, hogy orvosphilosophusunk igen derék rendszerező, nemcsak bölcséleti bevezetésében, hanem a tulajdonképeni diaetetikában is. Ez utóbbi területen egész a *rubrikázásig*. Pl. a négy évszakra beosztott esztendőt további részekre és részecskékre darabolja szét, a mi által úgyszólván napról-napra meghatározhatja a kalendáriumi időhöz alkalmazott életrendet (3. 68.) Általánosabb tanainál meg az a következetesség tűnik fel, melylyel elvének alkalmazására lehető minden vonatkozásban módot talál. Ha már az egész világ melegből és hidegből, nedvesből és szárazból van összetéve, e gondolat következményekép annak az összetételnek váltakozó aránya fogja egyszersmind az emberi test minden különbségét és átalakulását is lényegében eldönteni. Így jönnek létre azon sajátos állításai, melyekre fönnebb céloztam: a túlhajtott következetesség eredményei. Az embryo állapotától

a halálig, nemre való tekintet nélkül, a bennünket alkotó tűznek és víznek jegyében élünk. A *női test* hidegebb és nedvesebb, mint a férfié (ezt már *Empedokles* is így tanította); épp ez okból azoknak, kik leánygyermekre áhitoznak, a „vizes“ diaetát kell követniök (apának, anyának egyaránt), míg „tüzeset“, kiknek fiú a vágyuk (1. 27.). Ekkép hangzik az ókori dr. Schenck tétele, kinek azonban még nem kellett egyetemi katedrával megfizetnie tudományos merényletét.²²⁷ Hasonló feltételeken fordul meg az *egyéni alkat* is; legegészségesebbek azon emberek, kikben a legfinomabb víz a legritkább tűzzel van összekeverve (1. 32.). Sőt a korok különbségei sem jelentenek egyebet: a *gyermek* nedves és meleg (azt hiszem, hogy minden dajka igent fog bólítani e mélyértelmű meghatározásra); az *ifjú* meleg, de száraz; a *férfi* hideg és száraz; az *aggastyán* hideg és nedves (1. 33.). A tudomány végtelen egyszerű lett, csak egy-két permutatio szükséges legnagyobb igazságainak felderítésére.

Befejezésül még orvosphilosophusunk *psychológiáját* fogom bemutatni. Nem mintha akár itt átlépnők azt a gondolatkört, melyet ez ideig sajátjának ismertünk meg. Itt is csak vízről és tűzről, szárazról és nedvesről lesz szó; de miután fejtegetései a hippokratesi Gyűjteményben az egyedüliek, a melyek némi részletességgel tudósítanak a lélekre vonatkozó felfogásról, megérdemlik a számbavételt. Annyival inkább, mert írónkat minden joggal az első úttörők közé számíthatjuk a *névszerinti* psychologia körében; a mit kortársai még sok esetben *ἀήρ*-nek (immár a lelket magasabb megnyilatkozásaiban is magyarázó „levegőnek“) hívtak, azt ő következetesen *ψυχή*-nek nevezi. Ellen-

mondás nélküli, egységes felfogást ez esetben se várjunk szerzőnktől; a compiler önkénytelen hibája itt is jelentkezni fog: tételeket hallunk majd, melyek nehezen vagy sehogy sem férnek meg egymással.

A mint majd látni fogjuk, a lélekről vallott *alapnézetét* az a főczél határozza meg, melynek szolgálataiban egész könyve áll, a *diaetikus*. Bizonyos módon és határig a lélek és test *parallelismusát* hirdeti, épp azért, hogy kimutassa: mennyire lehetséges még életrendi szabályok által is indirect módon — a test közvetítésével — hatást gyakorolni a lélekre. De nagyon tévedne, a ki mindez okból valamely következetes psychophysikai parallelismus tanát keresné a munkában. Ezt már csak azért sem találná itt meg, mert psychologusunk az egyéni lélektanon kívül *kosmikus*at is ismer. Szerinte a lélek, a *világlélek* az, a mi minden állati testben, az emberében is „rendet teremt“ (1., 6.), mert beléjük „csúszik“, nem is egyetlen alkalommal, hanem a lélegzés folyamatához kapcsolva szünetlen egymásutánban (1., 25.); és ámbár az a világlélek a fajilag elkülönülő összes állati lelkek foglalta (1., 6. és 16.), bizonyos állatban, az emberben is csak az a része fog állandóan megmaradni és működni, a mely épp az illető speciesnek felel meg. „A hasonló a hasonló mellé kerül“, a többi kiszorul: „az emberi lélek csak az emberben gyarapszik, semmi másban sem.“ (1., 6.) Gyarapszik, még pedig olyformán, hogy a többlet az ifjúkorban a test megnagyobbodására, az öregnél ellenkezőleg annak kisebbedésére szolgál (1., 25.). Gyarapszik *mennyiségében* és az általa elfoglalt terület arányában (mert a lélek — legalább élettani működésének tartama alatt, ébrenlétkor — nincs a test valamely ré-

széhez kötve, hanem az egésztest lakja), de nem alakviszonyaiban és *minőségében*, mert „a mi a kisebb és nagyobb részeket illeti, mindig egyfélének marad meg, sem természettől, sem kényszer által nem változik.“ (1., 28.)²²⁸

A formáiban, minőségében és lényegében azonosnak maradó lélek (bár a népies lélekhitet fejezi ki) nem is érdektelen eszme a spiritualismus hajnalhasadása előtt; épp abban a genetikus értelemben, melyben itt az emberi lélekről szó esik az individualis testi különbségeket egyébként mindig számbavevő orvos részéről. Persze más kérdés, hogy az a hit, mely a lélek *változatlanságát* vallja, mint egyezik a psycho-physikai parallelismus gondolatával, melyből lélektanunk jellemzésénél kiindultunk? A változatlanságot csak az esetben képzelhetjük el, ha a lélek a testtől független, míg a parallelismus ellenkezőleg valamiféle kölcsönös összefüggést állapít meg, s így a változások kölcsönösségét is feltételezi test és lélek között. De olyan ellentéttel van itt dolgunk, melyet a lélektan első görög képviselői alig tudtak ellenmondás nélkül megoldani (például Empedokles sem); tudományos materialismusuk a néphit és vallás által befolyásolt gondolataikkal jött itt összeütközésbe.²²⁹ Mint erre a legkiáltóbb példát épp szerzőnk szolgáltatja könyvének 4. részében, az *álmotanban*. E szerint a lélek az alvás állapotában visszavonul „a maga külön lakásába“ (4., 86.), oda, hol „a tűz a legmelegebb és legerősebb, szemnek és érintésnek hozzáférhetetlen“, középpontjába mindannak, a mi „lélek, ész, gondolat, növekedés, mozgás, fogyás, változás, álm, ébrenlét“ (1., 10.); de daczára annak, hogy az alvás ilykép függetlenné teszi a lelket az egész test-

től, s azt arra indítja, hogy önönmagába szálljon, álom-philosophusunk mégis első sorban olyan álomképekről akar beszélni, melyek a testi állapotra nézve és ebből meghatározottan árulják el a jövőt.²³⁰

Lélektanának *részletes tanai* a következőek. A mi-ként minden: a lélek is *tűzből* és *vízből* van összekeverve (1., 6.). Tehát a tiszta *materialismus*. Épp úgy, mint minden különbséget, az emberi lélek különbségeit is a víz és tűz *keveredési aránya*, harmóniája fogja meghatározni; bár e feltevésnél zavarólag hat, hogy psychologusunk mégis mindig első sorban a lélegzésre, a *levegőre* gondol a lélek fogalmánál. A keveredés alapján a lelki *alkatok hét* csoportját állapítja meg. Nála ez a hetes szám alig lesz pusztá véletlen. Már előzőleg kiemelte (1., 23.), hogy megismerésünk és érzékelésünk hét forma segítségével szokott történni, mert hét magánhangzóval beszélünk és írunk, és ugyancsak hét érzékszervvel veszünk valamennyien a külvilágról tudomást (itt hatodik érzékszervként az ízlelő nyelv mellett külön a beszélő száj, hetedikként meg a lélek csatornái = a porusok szerepelnek). A rendszerezés legnagyobb eltévelyedésével állunk szemközt, a számok hitét, a kabbalát valló rendszerezéssel; róla a „hetes szám“ iratával kapcsolatban még részletesebben fogunk beszélni.²³¹

Psychologusunk szerint legszerencsésebb alkatú az olyan lélek, a mely a tűz legnedvesebb és a víz legszárazabb minőségéből van összekeverve. Az ellentétek hajhászása tehát ez esetben sem hagyta szerzőnket békén, s azt az „önelég“ eszméjével iparkodik igazolni: a tűz a legkevésbé szorul a vízre, ha maga is lehetően nedves és megfordítva. A többi hat csoport olyformán különül el, hogy közülük három a

víznek és három a tűznek *túlsúlyán* alapul. A szerző érdeméül tudhatjuk itt be a fokozatosság elvét; a tűz vagy víz fokozatos mennyiségváltozása külön lelki csoportok felállítását teszi szükségessé. A mi az alapelemek pszichikai jellegét illeti, azt mondhatnók, hogy a tűz a positiv, a víz a negativ sarok. A legtüzeesebb lélek maniakus lesz, a legvízeesebb hülye; e végletek között azután annál gyorsabb érzékelésű, de állhatatlanabb tudású valaki, mentül több van benne a tüzes anyagból és kevesebb a vízből, és megfordítva. E pontnál a lényeg herakleitosi, a forma (a keveredési viszony követelménye) empedoklesi kölcsönvétel. Már Herakleitos úgy tanította, hogy a legbölcsebb és legderekabb a száraz lélek, s a részeg ember azért tá-molyog, mert a lelke nedves lett (Diels VS. I., 117—118., 78. l.). A szerzőnek külön érdeme, hogy (modern kifejezéseket használva) az ingerekre felelő pszichikai reactio időtartamát illetőleg különbségeket vesz észre, s az emlékezés és figyelem váltakozó intenzitását kiemeli; mint a hogy pszichiátriájával a hangulati hullámzások végleteit: a maniakus és depressiv állapotokat hívja emlékünkbé.²³²

Mint mondtuk, épp a lelki alapelemek anyagi természete miatt a lélek a diaeta (mozgások, táplálkozás, nedvkergető szerek) által is befolyásolható lesz. Általán szólva: a nedves étel nyugodtabbá, állhatatosabbá, a száraz élénkebb gondolkozásúvá teszi az embert. De a lelki tulajdonságok diaetetikus gyógyításáról csak ott lehet szó, a hol az alapelemek keveredése szerepel mint végső ok; a hol ellenben a lélek csatornáinak, a *porusoknak* minőségétől függ magának a léleknek minősége is (mert a lélekre nem közömbös, hogy a testnek minő közlekedési utain

megy keresztül), ott legfeljebb a szervezeti változásoktól remélhetünk valamit. Psychologusunk — a mai műnyelven kifejezve — főleg az érzelmi és akarati életet tartja a lélek ama megnyilatkozásainak, a meleyeknél a porusok minősége a döntő. Ilyformán az indulatos és könnyelmű természetén, a jó vagy rossz hajlamú emberen nem fog semmiféle diaeta, még az ő „találmánya“ szerint való sem segíteni (1., 36).²³³ Ha úgy tetszik, csirájában azt a modern nézetet fedezhetjük fel orvos-psychologusunk kijelentésében, mely az emberi *jellemet* változhatatlannak, lényegében mindig egyformakép megnyilatkozóknak tekinti.

Összegezzünk. Sajátságos íróval, a gondolkozási mód sajátosságos irányával ismerkedtünk meg a „diaetáról“ szóló könyv elemzésénél. Mert abban — mintha csak a szerző keveredési elméletét enszemélyén akarta volna bemutatni — *jót és rosszat* vegyesen találunk együtt. Volt alkalmunk nagy szempontokat szóba hozni, mint a világegyetem egységét, mindenütt egymásra utaló berendezését; nagy igazságokat, mint az anyag megmaradásának törvényét; sőt sejtelmeket modern belátásunkból is, midőn az orvos-író a tudat küszöbét, az érzetkeltésnek váltakozó időtartamát, az emlékezés és figyelem problémáit hívta emlékünke. És mégis, még a gondolat itt-ott felvillanó szépségei és igazságai sem tudják feledtetni velünk, hogy ez az egész bölcelet, melyet írónk elénkbe tár, az általa választott cél szempontjából illogikátlan, mert *elnagyolt*.

Hogy éljünk, ha egészségesek akarunk maradni? Ez világosan feltett kérdés, erre akarunk egyenes feleletet hallani. Mint a „régí orvostudomány“ könyvéből tudjuk, mint szerzőnk iratából is kiderül, a tu-

domány tényleg rendelkezett immár abban az időben a tapasztalati megfigyelések akkora tömegével, hogy életrendi jó tanácsokat a kézikönyv rendszerességében bocsásson közönsége elé. De szerzőnk az általa kitűzött czéllal nem éri be, midőn a kidolgozásra kerül a sor. Diaetát ígér és philosophiát ír. A legelvontabb, a legkétségesebb ismereteket helyezi a közfekvő tapasztalati tudás elébe. Ez annyira ellentmondó és különös, hogy a tüneménynek elegendő okát alig lesz szabad a szerző egyéniségében felfedezni. Nyilván *kortünett* állunk szemközt: a felvilágosodás korának *minden áron való philosophálási hajlamával*.²³⁴ Az elmélet hybrisével, a mely még nem tanulta meg czélhoz mért szerénységgel, lemondással kutatni a specialis tudományok külön területein, hanem mindenre a legáltalánosabb, a legelvontabb, a legtávolabb fekvő magyarázatot is meg akarja adni. Olyan ambitiosus ember, mint a minőnek szerzőnk könyve alapján egyébként is mutatkozik, különösen könnyen hódol majd az efféle korkövetelményeknek. A ki önérzete túltengésében — a *προδιάρησις* nagyhangú jelszavával — új elméletet hirdet, az nem lesz majd zavarban, ha ahhoz az új „*εῦρημα*“-hoz egy régi bölcseletet kell oda foltoznia.

A feladat képtelensége már a vállalkozás sikertelenségét is szükségkép magában rejti; pedig be kell vallanunk, hogy viszonylag nagyon jó kezekbe került a képtelen feladat. Mert olyasvalaki fog még a legsikeresebben megbirkózni azzal, mint a mi emberünk, a ki nem minden tehetség híján való ugyan, de éppen-séggel nem eredeti tehetség. S lelkének ez az alkata szerencsésen találkozott a korabeli természetbölcsélet *decadentiájával*. Mert — a még egyelőre meg nem értett

atomistikától eltekintve — az a maga egészében épp úgy a multon, sőt a régmulton rágódott, mint egyes személyben a mi szerzőnk.

A természettudomány a maga egyvonalú csapásán, az őanyag vagy -anyagok keresésében és átalakulásuk, keveredésük módjait kutatva elérte a lehető változatok azt a teljességét, a melyen túl csak a már egyszer elmondott bölcséleti feltevések combinatiójával lehetett újat mondani (Gomperz: Griech. Denker I. 299.). Elérkezett az idő, a midőn — a „diaeta“ írójának önvallomása szerint (ezzel kezdi munkáját) — tekintetbe kell venni, a mit „már mások helyesen mondtak“, s midőn — ezt már nem ő állítja, ezt már mi mondjuk róla — csak az egyéniség azon túltengése, a mely a felvilágosodási korokat jellemzi, hitelhette el még a compilerrel, a rendszerezővel is, hogy a régi ismeret árnyalatszerű módosításával tényleg újat alkotott. Elérkezett a görög gondolkozás e külön világába is — azt mondhatnók: *a tudományos szerkesztés* ideje, midőn az emberek könyvekkel kezükben csinálnak philosophiát. S ha a bölcsészet az effajta munkásság számára alkalmas terület volna, szerzőnk, a ki első sorban compiler és rendszerező, kétségkívül jó philosophiát szerkesztett volna össze. De a rosszul megválasztott működési hely következtében, sajnos, csak *ellenmondásokat* tudott kibékítő igyekezetével előteremteni.

Világnézete, a mi az alapfelfogást illeti, épp úgy ellentmondó saját magának, mint részletes alkalmazásában. Herakleitismusa orvos-írónkat a *monismus* gondolatirányába terelte, sok tudása viszont legjobb megoldásként egy *dualismust* ajánlott neki, a melyben — az alapelemek minőségi elkülönítésében — *Empe-*

dokles négyelvűsége is helyet talált. E tétovázása miatt azután a külszerű és belszerű, a *mechanikus* és *dynamikus* gondolkozásmód között eo ipso nem tudott kellő határozottsággal választani. A mint ezt azon ellenmondások is igazolják, melyekre *lélektanában*, a test és lélek viszonyát kereső eszméiben is rábukkanunk: a függés, kapcsolat, *parallelismus* nézetét szüntelenül keresztezi itt az az ellenkező felfogás, a mely — bármennyire távol is áll még attól, hogy az anyagiasság elvével szakítson — a „lélekről“ testtől független, asomatikus létezésében és feltételei között is be tud számolni. Az átmeneti korszakok jellemző sajátásával van dolgunk (s minden felvilágosodási kor átmeneti): a gondolatok és törekvések azon területein, a hol az új eszmék nem a maguk teljességében és kizárólagosságában érvényesülhetnek (s a természetbölcselet nagy multjánál fogva ilyen terület volt a görög felvilágosodás idejében), ott az újnak keresése csak a régibb, szervesen kialakult és egységesen lezárt világnézetek között támaszt disharmoniát. A „diaeta“-írója — természetbölcseleti nagy ellenmondásával — mint korának hű fia áll szemeink előtt.

Benne kortünetnek ismertük fel a minden áron való *philosophálási hajlamot*, kortünetnek a *philosophálás módját*, s most ugyancsak annak fogjuk azt a belső *célt* is felismerni, melynek szolgálatában philosophált. Egyetlen szóval *primitivismusnak* nevezem az itt kifejezésre jutó irányzatot.

Valamikor a Thalesek és Anaximenesek, kevésbé részletező természettudásukkal bizonyos harmoniában, mondhatták azt, hogy minden víz vagy levegő, s merészkedhettek ily egyszerű eszközökkel az egész világrendet felépíteni, megérteni. De azóta a felvilágosodás koráig

sok idő mult el, részlet-ismeretekkel szüntelen gazdagítva, a tünemények közti különbségeknek felismerésére mind jobban képesítve a kíváncsi elmét, mely a természet nagy birodalmában kutat. Épp a felvilágosodás kora az *embert*, a természet legnemesebb és egyszersmind legösszetettebb alakulatát, tette meg a különösen gondos megfigyelésnek és elmélkedésnek tárgyává, nemcsak a *testi*, hanem immár a *lelki* megnyilatkozásokat illetőleg is, s legalább az előbbieket — a „hippokratesi“ orvostudomány a bizonyíték reá — a szigorú szakszerűség szeretetével, követelményei között. Most már, ebben a korban, csak időszerűtlen *archaizálással* lehetett még mindig úgy beszélni, mint a Thalesek és Anaximenesek, ugyanazon alapelvekkel magyarázni, melyekkel annak idején ők magyaráztak. Pedig — láttuk — a *decadens* természetbölcselet képviselői: a Diogenesek, az Archelaosok, s a nyomdokaikon haladó orvosok tényleg ilykép archaizáltak. Olyan igénynek téve ezzel eleget, a mely a szélesedő látókör ellenére, a részletező elmélyedés mellett is kortünetként jellemzi a felvilágosodás időszakát: az emberek — a minden fölé helyezett *emberi elme diadalakép* — egyszerűnek, a lehető *legegyszerűbbnek* akarják látni a világot.

Így jó létre minden felvilágosodási kor felszines, selejtes bölcselete, főleg természetbölcselete, a mely azonban épp silányságánál fogva nagy *népszerűségnek* fog örvedeni. Könnyen érthető (így hát mindenki hozzáférhet), mindent hamar és végérvényesen rendbe hoz, kételyeinket megnyugtatja, sőt különös fáradozásunk nélkül még a tudós jóleső hitét is felkeltheti magunkban. Milyen egyszerűen hangzik: tűz és víz, semmi sem egyéb, a mit magunk körül látunk, sőt

mi magunk is csak azok vagyunk, s a jelenségek zürzavarában, a különbségek ezerféleségében elegendő annyit tudnunk, hogy minden a meleg és hideg, a száraz és nedves ellentétén fordul meg. A „diaeta“ szerzőjét halljuk beszélni; de vele szemben rögtön a „régí orvostudomány“ logikusának a hangja is a fülünkbe cseng, a mint az „üres feltevéseket“ emlegeti. S ha a „diaetának“ ez a könyve egyébként is, más tekintetből is megérteti velünk, primitivismusa éppenséggel teljes jogúvá teszi a logikus felszólalását: *el a philosophiától!*

4. Mysticismus az orvostudományban.

Pedig a „diaeta“ könyve még nem is a legselejtesebb philosophiájú munka a hippokratesi Gyűjteményben. Több ízben szóba hoztuk már a „*levegőről*“ értekezőt. Ez a rövid lélekzetű „felolvasás“ bizonyos irodalomtörténeti jelentőségre tett szert a legújabb időben. A londoni *Anonymus*, kit a mult század 90-es éveinek legelején ástak ki egyiptomi sírjából, azt állítja, hogy *Aristoteles* ezt a „*levegőről*“ szóló iratot vette alapul, midőn magának Hippokratésnek nézeteit mondotta el, a mi a betegségek keletkezését illeti (V. 35.). Itt *Aristoteles* helyett tulajdonkép *Menonra* kell gondolnunk, mert a mester megbízásából a tanítvány vállalkozott rá, hogy az orvostudomány addigi történetét doxographikusan (az egymást követő vélemények sorrendjében) állítsa össze. Tehát már *Menon*, már *Aristoteles* iskolája magát Hippokratést jelölte meg munkánk szerzőjének! És daczára e nagytekintélyű, Hippokratés személyétől időben sem messzefekvő tanuskodásnak, melynek —

ne csodálkozzunk — a modern kutatók között is akadtak hívei (Spät, Oefele), a munka jellege minden kétségen felül elárulja, hogy az magától Hippokratéstól nem származhatott.²³⁵

A kérdéses irat, tán már rövid terjedelménél fogva is, jól van megszerkesztve és megírva; bár a rhetorizálás azon sajátosságait nyilvánvaló módon tünteti fel, melyek az elhaló 5. század írásmodorát, *sophisticus* műveltségét jellemzik. Benne keresett ellentétekkel, a kifejezések összecsengésével, költői analógiákkal: a gorgianismus egész készletével léptenyomon találkozunk. Kissé barokk formája mellett is a mélyebb értelem hatását kelti az a gondolat, hogy mi emberek — bárhová menjünk is — orrunknál fogva úgy oda vagyunk növe a környezeti levegőhöz, mint a fák gyökereikhez, vagy helyesebben: mint a békalencse (a stratiotes) ahhoz a vízfelülethez, a melyen ide-oda úszkál (így olvasta ezt könyvünkben Menon; a mi példányainkból a gondolat kiesett). Ez okból tulajdonit azután orvosunk a *levegőnek* — Diogenes bölcseletét váltogatva — döntő, sőt kizárólagos fontosságot a betegségek kimagyarázásánál. Szerinte miként a nagy természetben a levegő a leglényesebb, a legkevésbé nélkülözhető elem, hasonlókép az emberi test sorsát is az dönti el. Főtételét a következő görög szójátékban fejezi ki: minden betegségnek a módja (τρόπος) ugyanaz, csak a helye (τόπος) más (2.). Mert szervezetünkben minden bajt az oda bekerülő vagy ott kifejlődő levegő okoz, melyet a környezeti légtől (az ἀήρ-től) megkülönböztetésképp φῦσα-nak nevez el szerzőnk (de azzal egy értelemben az általánosabb πνεῦμα-kifejezést is használja). Így jönnek létre nemcsak az epidemiák a légköri miasmák fertőzése követ-

keztében (5., 6.), de az egyéni betegségek is a test „szeleinek“ felhalmozódása által, a több vagy kevesebb levegőt tartalmazó ételek és italok megélvezése szerint. Ilyen végső okra kell azután visszavezetni — mint ezt orvosunk részletesen kimutatja — a különböző lázakat, hidegrázásokat, folyásokat, a vízibetegséget és gutaütést, sőt még a lelki bajokat, a „szent betegséget“, a nyavalyatörést is (—14. fej.-ig). A mint láthatjuk, az orvostudományi aitiologia alig mehet messzebbre az egyszerűsítés útján. Minden egy, mindennek ugyanaz az oka, minden — levegő. Ezt a tudományt még a „diaeta“ szerzője is megirigyelhetné a mi „physiologusunktól“.

És mégis — még ez a silány sophistikus tudomány is egy nagyjelentőségű, hatásában a mai napig élő elméleti fejlődésnek kiinduló pontja: azének, a mely a „szellem“ (a német: *Geist*), a görög *πνεῦμα* tanára vonatkozó. *Πνεῦμα*-ról ugyan más „hippokratesi“ iratok is beszélnek (pl. a „diaeta“ könyvein kívül az „izmokról“ és a „gyermek keletkezéséről“ értekezők); de főleg a mi munkánk tünteti fel világosan, hogy miféle előzetes feltevések és eszmék voltak szükségesek, hogy idővel a kérdéses tan létrejöhessen. Szerzőnk szerint ugyan a levegő első sorban a *külső légkörből* kerül szervezetünkbe, de azért *ebben magában* is keletkezhetik a felforrott vér elpárolgása által (8); szerzőnk ugyan a levegő *mechanikus* hatásaiban fedezi fel a szervezeti elváltozások és kóros jelenségek okát (a légzés általános physiologiai jelentősége szerinte is a testi meleg lehűtésében jelentkezik 7.), de a vérrel való kapcsolat, a *πνεῦμα*-nak azzal történő keveredése már a *dynamikus* befolyások felvételét is közelfekvővé teszi; épp ez okból találjuk meg

már szerzőnkél a vér által regulált *testi melegnek* és a *pneumának* azt a szoros viszonyát, a mely a további fejlődést annyira jellemzi. Mert majd később a *stoa* bölcsészete ezt a tüzes levegőt világrendező principiummá teszi meg, mely az emberi testben egyszerűsmind a lelki megnyilatkozásoknak is végső magyarázata lesz. A Kr. u. I. században meg — természetesen nem a stoicismus hatása nélkül — külön orvos-iskola keletkezik majd, a *pneumatikusoké*, kik a velünk született *pneuma* bölcséleti gondolatát az orvosi ismeretek legapróbb részleteire kiterjesztik és az értelmezés legáltalánosabb eszközének használják fel. A mikor meg a megváltozott világnézet átlépi az ókori gondolkozás *materialistikus* körét, a kereszténység *spiritualismusa* az újtestamentum nyelvhasználatát, *Pál* apostolnak „szellemét“ teremti majd meg.²³⁶

Ugyancsak kevés jót mondhatunk el a hippokratési Gyűjtemény egy másik iratáról, mely csupán töredékekben maradt reánk, s a mellett semmitmondó hamis címmel: az „*izmok*“ könyvéről. A szintén hiányos bevezetés tudniillik egész „orvostudományt“ ígér, mely majd megmagyarázza, hogy „a többi állattal együtt miként származott és jött létre az ember, hogy mi a lélek (a $\psi\upsilon\chi\acute{\eta}$), mi az egészség és betegség, mi árt és mi használ az embernek, hogy mitől hal az meg“; tényleg azonban csak három összefüggéstelen töredék maradt reánk (ha e töredékek valóban egy könyvbe tartoznak, a minek részletes kimutatása megoldásra váró philologiai feladat): egy embryologiai kísérlet (3—14.), egy érzékeléstan (15—18.) és egy fejezet annak bizonyítására, hogy a szervezeti tünetmények megértéséhez a hetes számnak nagy jelentő-

sége van (19.). Az ismeretlen szerző azon vallomáson kezdi, hogy saját véleményén kívül az előtte írók közös nézeteit is fel kellett használnia, mert „közös alapozás“ nélkül nem lehetséges orvostudományt írni. Önkéntelenül a „diaeta“ könyvének bevezetésére emlékezünk vissza. A végső feltevések e tudós összegezése vagy compilatioja nem maradt reánk; az értekezés ott kezdődik, a hol a szerző az önérzet nem kis mértékével nyilatkoztatja ki: „most pedig a saját nézeteimet fogom előadni.“²³⁷

Melyek hát ezek az ő saját nézetei? Mindenek előtt egy pár soros *kosmogoniai* bevezetés (2.), mely ragaszkodik ugyan az empedoklesi négyes számhoz, de csak a három különminőségű *légrétegtől* körülvelt *földről* beszél, a hideg és száraz ez eleméről, a legfelsőbb aethernek, a mindent gondoló és alkotó melegnek ellentétéről. E megállapításokon épül fel azután a legborzalmasabb *származástan* vagy ha úgy tetszik: *embryologia*, a melyet csak elképzelve lehetünk. Mert még az ember első eredetének és a rendes magzatkialakulásnak kérdése sincsen a fejtegetésekben külön választva; itt minden zavarosan összefolyik. A testrészek sem — modern embryologiai gondolkodásunknak megfelelően — közös organikus alaptól, meghatározott sorrendben és kölcsönösségben bontakoznak majd elő, hanem mintha külön-külön a magok egészökben egyszerre jönnének létre, mint a végső fizikai tulajdonságok sajátos alakulásai. A genesiset a föld melege indítja meg rothadási folyamatként: hárttyák keletkeznek, s ezeken belül — a szárítás hatása alatt — csonttá lesz az, a mi a legszárazabb, ideggé, a minek a ragadósból és hidegből volt része stb. stb. Sőt még az organismus egyes szerveit is hosszadal-

mas és unalmas részletességgel ilyenformán, a hidegnek és melegnek, a zsirosnak és ragadósnek sajátos összetételéből magyarázza ki szerzőnk. „A máj pedig a következőkép keletkezett: mivel a meleggel együtt sok hideg távozott el a ragadós és zsiros nélkül, a hideg győzedelmeskedett a melegen és összeállott“ (8.). Önkéntelenül *Empedokles* naiv származástana jut eszünkbe, midőn így külön testrészeket látunk az első elemek találkozásából előbukkanni: „sok nyaknélküli fej emelkedett ki a földből, mezitelen karok tévelygtek ide-oda külön vállak nélkül, és szemek egymagokban homlok híján“ (Diels, Fr. VS. I. 57. tör. 190. l.). Ha szerzőnk ezzel váltotta be nagy ígérését, hogy t. i. majd beszámol róla, hogy miként „származott“ a többi állattal együtt az ember, jogosan csalódottnak érezhetjük magunkat; s ha valahol, itt fogunk igazat adni a „régiorvostudomány“ írójának, ki talán nem is könyvünkre tekintet nélkül óv az empedokleszi philosophiától: mert azt nem lehet majd soha megmondani, hogy kezdetben hogyan „származott“, miből „alakult össze“ az ember.²³⁸

Jóval józanabb a könyvben az a rész, mely az *érzékelés* megmagyarázásával foglalkozik. Tulajdonképp az egyedüli részletes „érzékeléstan“ az egész hippokratési Corpusban, s egy tüzetes tárgyalásnak újból alkalma volna az empedokleszi nézetek idevonásával közelebbi értelmezést nyújtani. Ámbár, miként főleg e részből láthatjuk, az ismeretlen szerzőnek önálló tapasztalatok gyűjtéséhez is határozott tehetsége volt. Megfigyeli a kithara mellé éneklőket, hogy miként vesznek lélegzetet (18.); experimentál olyan öngyilkosokkal, kik torkukat metszették keresztül (u. o.); s ha az utolsó töredék is tőle való, akkor gondja volt reá, hogy

a bukott leányok magzatelhajtása se történjék haszon nélkül az orvostudomány szempontjából: vízbe teszi és ott veszi pontos megfigyelés alá az elhajtott embryot (19.).²³⁹ Persze épp ez az utolsó fejezet árulja el egyszersmind mindennél jobban, hogy még az önálló megfigyelésre és kutatásra termett elmét is mennyire hálójába kerítheti a biztos alap nélkül képzelgő philosophálás. A ki azt a fejezetet írta, az a visszatérés minden reménye nélkül már is letért az exact tudás útjáról, mert az a töredék az elmélet legsötétebb eltévelyedéséhez, a *szám-mystikához* vezet el bennünket.

Az „izmok“ neve alá fogott szöveg egy ígérettel végződik: „másutt fogok beszélni a természet ama szükségéről, hogy minden egyes jelenségét a *hetes* szám kormányozza“. *Gomperz* azt hiszi (de az igazolással adós maradt), hogy ez ígéret beváltása kezeink között van: a „*hetes szám könyvében*“. Sajátságos sorsa volt ennek a sajtóságos könyvnek, mely a legutóbbi időben nem kis mértékben irányította a figyelmet magára. A görög eredeti (néhány töredéktől eltekintve) elveszett; az utolsó példány tán a madridi Escorial 1671-iki égése alkalmából. A tartalom helyreállításánál két borzalmasan barbár és rosszul hagyományozott *latin* fordításon kívül arra az *arab* fordításra kell támaszkodnunk (de sajnos, ezt is csak az első 17 fejezetnél tehetjük), melyet — a mellékelt Galenos-magyarázattal együtt — *Harder* adott ki német átültetésben (Rhein. Mus. 48. évf. 433. köv. l.). Legújabban némi történeti világosságot a hovatarozás kérdésében *Ilbergnek* sikerült munkánkra deríteni, midőn nagy valószínűséggel mutatta ki, hogy a hippokratesi Gyűjtemény egyik *knidosi* hagyatéka, a „betegségekről“ szóló 3. könyv valamikor — ismeretlen közös czímen —

a „hetes szám“ iratával egyet alkotott.²⁴⁰ Már ez okból is lehetetlenség *Roschernek* az a különben könnyen suggeráló felvétele, hogy munkánk — a maga kezdetleges és naiv gondolataival — még az ión bölcsészet első idejéből (7/6. századból) származik, és ekkép a görög prózairodalomnak legelső nagyobb összefüggő töredéke; a „betegségek“ 3. könyvét, különben magának a mi munkánknak szakszerűbb orvosi fejtegetéseit se fogja senki, ki a dolgot elfogulatlanul vizsgálja, a 6. vagy pláne a 7. századba helyezni.²⁴¹ Hisz még a bölcséleti rész is félre nem ismerhető jegyeit tünteti fel az elmuló 5. század decadentiájának. A „hetes szám“ irata és a „*diaeta*“ könyve kétségkívül egy korba tartoznak, ugyanazon korszellem szülöttei. Nemcsak általános jellegű megjegyzésekről van itt szó (például az emberi mikrokosmos gondolatáról, a meleg és hideg fogalmainak vezető szerepéről mindkettőnél), nemcsak szám-mystikáról (a hét ión vocalist mind a két szerző felemlíti, s hét élet-, illetőleg érzékszervről beszél), de olyan részletbe vágó találkozásokról is, minő például az a mesterkéltsé analógia, mely az emberi test belseje és a tenger között kapcsolatot keres.²⁴²

De a mi bennünket első sorban érdekel: miként is hangzik egyes tételeiben az a *hetes számrendszerű philosophia*? Tudjuk (*Roscher* bámulatosan gazdag összeállításából), hogy a hetes szám — a hold után igazodó időszámítással kapcsolatban — ősrégi időktől fogva nagy szerepet játszott más népekhez hasonlóan a görögök között is.²⁴³ Nemcsak a vallásban (*cultusban*) és *mythologiában*, hanem az irodalomban és a bölcsészetben is. Rendszerbe szedve profán területen először egy *soloni* költeményben találkozunk vele, a mely 70

évnek veszi az ember (a férfi) természetes életét, s ezt az időtartamot tíz részre osztván fel, külön-külön jellemzi a fejlődésnek hétesztendő szakaszait. A philosophiában — az orphikusoktól és Pythagoras iskolájától eltekintve — már Herakleitosnál is olvasunk valami homályosat a holdnak „hetes számáról“ (ἑβδομάς: Diels VS. I. 126a. tör. 49. l.). De azután minden előbbi tudományt megszegyenítve, valóságos bölcséleti elvvé teszi meg a hetes számot a mi orvosi könyvünk. Hét részből áll az egész látható világ: az aether, a csillag-, nap- és holdpályák, a légkör, a vizek és a föld világrészeiből. Természetesen úgy lesz az azzal a világgal is, a mely a földünk alatt fekszik ugyanazon berendezéssel, ugyanazon részekkel, mint a föld feletti (az antikosmos-szal). Hét a szelek száma, az évszakoké, az életkoroké, a földet alkotó alapelemeké, melyek különben a test egyes részeivel tüntetnek fel közelebbi rokonságot; mint a hogy maga az emberi test és lélek, sőt amott még külön a fej, itt a beszéd hangjai (a magánhangzók) is a hetes beosztást követelik. S ha mindezen felül még azt is tudjuk, hogy az emberi embryo hét nap alatt nyer formát, a betegségek a hetes szám értelmében fejlődnek ki és változnak, s hogy még a föld geographiai alakulása is héttagú, akkor igazán eleget tudunk, hogy elhigyjük philosophusunk jóhiszeműségét, melylyel főtételét hirdeti: „mindennek a világon formájában és meghatározottságában a hetes számot kell kifejezésre juttatnia“.

De azért ne gondoljuk, hogy a szertelen képzelődés ártatlan játékával, nem sokat jelentő rendszerezésével van itt dolgunk. A hetes szám tiszteletének kevéssé üdvös hatása volt az orvosi gyakorlatra, a *kritikus napok tanára*. Roscher, a nagy „hebdomas-

kutató“, a ki ez utóbbi szempontból pontos statisztikai táblákat készített a hippokratési Gyűjtemény könyveiről, ahhoz az eredményhez jut, mely tényleg jól megegyezik a „hetes szám“ fent ismertetett hovatartozásával, hogy a *knidosiaknak* gondolt könyvekben jóval több szerep jut a kritikus hétnek vagy valamely többszörösének, mint a „hippokratésiekben“. Azt látjuk továbbá a statistikából, hogy épp az „epidemiák“ 1. és 3. könyve, melyek mindig nagy becsülésnek örvendettek, s melyeket régi hagyomány hozott Hippokratés személyével közvetlen összeköttetésbe, a legkevésbé mutatják a hetes rendszerezést, s bennük az irracionális számok (főleg a 17-es) a legtöbbször fordul elő. Íme a közvetlen, az előzetes gondolatoktól nem befolyásolt megfigyelés és tapasztalat az előre kész eszmetársításokkal szemben! Eddig a pontig teljesen gazgat fogunk Roscher érdekes kutatásainak adni. De már nem a *chronologiai* következtetésekben. Az afféle befejezett systema, minőt a „hetes szám“ könyve feltüntet, nem jelentheti a fejlődés kezdetét. Annak az utólagos rendszerezési hajlamnak műve lehet az csak, melyet az 5/4. századok átmeneti idejére a természetbölcseleti decadentia kortüneteként a „diaeta“ könyvének tárgyalásánál máris megismertünk. Az egyéni genie, a mely a maga útjain jár és új ismeretforrásokat nyit a tudomány számára, nem szükségkép a holt tudásnak végleg lezárt rendszerezése után következik. Egymást keresztező folyamatok ezek, s épp ez okból nem szabad az „epidemiák“ 1. és 3. könyvét — a fejlődés kényszerűségét hangoztatva — a hetes szám könyve után datálnunk. Sőt tisztán fejlődési szempontból épp megfordítva kell gondolkozni: mintha az elfogulatlanul történt látás és megfigyelés első spontán kísérlete (az

„epidemiák“ 1. és 3. könyve) már szintén magában rejtené az idő előtti rendszerezésnek veszedelmét. És talán nemcsak az epigonok egymásutánjában, talán már a teremtő egyén személyében is. Az „epidemiák“ további könyvei és egyéb „hippokratesi“ iratok (az „aphorismák“, a „prognostikon“ stb.), ha tényleg tartalmazznak valamit Hippokrates személyes hagyatékából, erre a fejlődési irányra utalnak a kosi iskola körén belül is, mint ezt már Galenos jól látta, s Roscher statistikai adatai utólag igazolnak.²⁴¹ Majd valamikor — az évezredes hagyomány beszédes vádlójaként — magára Hippokratesre fog vonatkozni a vigjátékiró (Molière) gúnyja, melylyel a kétségtelenül bekövetkezett halált a kritikus napok elmélete ellenére is kénytelen bejelenteni: „Hippocrate dira ce que lui voudra, mais le cocher est mort.“ Mert minden tudás, mely nem önmagában találja meg a megifjodás módjait, saját rendszerezésében pusztul el.

De van a „hetes szám“ iratának olyan vonása is, a mely mintha alkalmas lenne, hogy az együgyű szám-mystikáért kárpótoljon. Mert ez utóbbi, mint rendszer, maga is egy általánosabb eszmén nyugszik, azon, melyet az itt tárgyalt egész orvostudományi philosophálásban megtalálhatunk, a „*diaeta*“, a „*levegő*“, az „*izmok*“, a „*gyermek keletkezésének*“ könyveiben épp úgy, mint a „*hetes számében*“: az *universalismus* eszméjén. A világ egy, különböző részeiben egységes elv és mód szerint van felépítve, úgy hogy mindenütt, minden megnyilatkozásában ugyanazt találjuk újra. Annyit jelent ez a felvilágosodási kort első sorban érdeklő ember szempontjából, hogy ez az *ember* maga is be van állítva a világegyetem körébe és jelenségei közé, hogy őt magát is csak a világegyetem egyik componensének,

az egészszszel összefüggő, azt alapjellegében és berendezésében megismétlő részének tekintették (*mikrokosmosnak*). Az universalismus eszméje tehát szükségkép a *naturalismuséhoz* vezetett, a mi az emberre vonatkozó felfogást illeti; természetes nézetéhez minden olyan tudománynak, mely — miként az orvostudomány is — az embert mint a természet tárgyát vizsgálja. És ne feledjük itt megjegyezni, hogy épp e pontban rejlik az orvostudomány által képviselt bölcsélet üdvös visszahatása a korabeli sophistákával szemben, melylyel oly sokszorosán érintkezik. Az embert, ki képzelődve a természet fölé emelkedett, s egyéni önérzetében az önkényesség gondolatával szabott törvényt, a természet rendjébe rántotta vissza; elméletben a φύσις és νόμος (a természet és törvény) kérdését az előbbinek előnyére döntötte el.

De nagy eszmék, ha már egyszer általán osztott eszméi valamely kornak, még nem biztosítják felhasználásuk nagyságát; ehhez az egyéni nagyság is szükséges. A naturalistikus universalismus esetében is majd csak a következő fejezetnek lesz alkalma annak igazán genuin megfogalmazásáról beszélni; majd ha „Hippokrates milieu elméleté“-t tárgyaljuk. Azokban a munkákban, melyekről itt esik szó, a nagy eszme a legfeltünőbb módon ama területre csábította az elmét, a mely — természeténél fogva — több csillogást, mint komoly tudást, több ötletet, mint igazságot kínál. Az *analogiák* veszedelmes, sikamlós területére. Ha az ember csakugyan olyan, mint a nagy természet, akkor közelfekvő volt ezt a hasonlóságot a maga részleteiben megkeresni és bemutatni. S ez itt-ott, a teljes joggal analogonoknak tartható tünemények együvé állítása által, fényesen sikerült is. Különösen kedvencz

tárgya orvosbölcsészeinknek a *növények és fák* életét az emberével összehasonlítani. A hetes szám mystikusa külön kiemeli, hogy az állati testeken kívül a fák is ugyanolyan berendezésűek, mint az egész világ (6.). A „diaeta“ könyve meg (3., 68.) ama viszonyra tekint, mely a növényeket az évszakok változásaihoz köti, a midőn az ember számára óhajt természetes életrendet előírni. Végül a „gyermek keletkezését“ tárgyaló munka hosszú fejezeteken keresztül (11—16.) bizonyítgatja azt, hogy a növény ugyanoly módon és feltételek között jut élethez és gyarapszik a földben, mint a hogy az embryo az anyatestben. Itt az analogia csakugyan összetartozó jelenségeknek széles alapon történő megfigyeléséhez és leírásához vezetett.

De a képzelet szabadjára bocsátva nem marad meg az illő határok között. A mi esetünkben, az ember és a nagy világ összemérésénél sem maradt meg. Láttunk példát már a „diaeta“ könyvéből is, hogy a szertelen phantasiának nem esett nehezére, hogy akár az égi testeket: a napot, holdat és a csillagokat, vagy a földnek nagy alakulatait, mint a tengert is felfedezze az emberi testben. Ez irányban mégis a legtöbbet, a legképtelenebbet, a legelriasztóbbat a „*hetes szám*“ könyve nyújtja. Ennek írója már meg sem elégszik azzal, hogy az emberi mikrokosmos gondolata alapján az embert universalismusnak tüntesse fel; a hasonlóságok zürzavaros keresése közben embernek látja, *anthropomorphisálja* az egész világegyetemet. A mikrokosmos eszméjéből — úgy mondhatnók — a „*makranthroposéba*“ csap át. A kő a csont gondolatát ébreszti benne, a földes anyag a húsét, a meleg és nedves tárgyak az agyvelőét és a spermát; ²⁴⁵ folyó vizek látásakor az erekben folyó

vére gondol, mocsaraknál a vesicara és a végbélre, a tengernél a hasüregre; a légkört a légzés szervével hozza össze, elménk helyét a holddal (6.). Vagy — egy másik helyen — a következő épületes geographiai beosztását adja földünknek (11.): a föld feje és arcza a Peloponnesos, a nagy lelkek hazája; a gerinczvelő az Isthmos; a rekeszizom Ionia; a láb-szárak a Hellespontos; a lábfejek a thraciai és kimmeriai Bosphoros; a has Egyptom és az egyiptomi tenger; a mi attól (a hastól) lejjebb fekszik: az a Pontos Euxinos és a Maiotis.²⁴⁶ A görög szellem józan világában alig találunk még több ehhez foghatót (hacsak nem gondolunk a „tenger köldökére“, mit Homerosból ismerünk, vagy a mythologia egyéb képtelenségeire). A modern sociologia egynémely durva eltévelyedéséhez, a társadalmat mindenkép és minden áron a testi *organismus* mintájára elképzelő iskola költészetéig kell leszállanunk, ha a „hetes szám“ könyvének analógiáira keresünk analógiát.²⁴⁷

Végimentünk a bölcséleti vagy bölcséletszerű eszmék egész során, melyek a Kr. e. 5. század utolsó évtizedeiben a görög orvosokat foglalkoztatták. Ezt a philosophiát látta a „régiorvostudomány“ írója maga körül, mert ezért lelkesedtek kartársai, ez befolyásolta, módosította a legapróbb részletkérdésekig a korabeli medicinát. Immár nem csodálkozunk, hogy az ő szakszerűsége, mely éles szemmel vette észre e „felvilágosodás“ hibáit és hiányait: *félrevezető egyszerűsítését, feltevésyszerű jellegét, hypostasis-gyártását, képzeleti szerтелenségéit*, óvott ettől a philosophiától. És tényleg tudjuk, hogy a *szakszerű* orvostudomány folytatólag a jelenségek olyan körében kereste a feleletet, midőn a számára lehetséges alapelemekig kívánt előrehatolni,

mely hozzá sokkal közelebb állott, mint a bölcseleti physika legáltalánosabb, de legkevesebbet mondó fogalmai állottak. Már a „régí orvostudomány“ könyve a meleg és hideg ellentéte helyett a testi *nedvek* különböző minőségeire utalt. A *nedvelmélet* képezi majd — mint ezt a „hippokratesi“ physiologia tárgyalásánál látni fogjuk — a szakszerű orvosok tulajdonképeni principium-tanát. A phlegma, vér és epe, az emberi test ez organikus termékei, lesznek majd az alapelemek, képviselik majd az orvos legegyszerűbb ismeretét a végső okok keresésében. Hogy azután előbb-utóbb — a tudomány évezredes fejlődésének eredményekép — ez a nedvelmélet is „üres feltevésnek“ bizonyult?! A tévedéseknek is vannak fokozatai, s a régi veretű ión philosophiától elfordult orvostudomány már csak azért is kisebbit tévedett, mert a maga területén, a *biologia* körében tévedett. *Átmenni a physikából a biológiába*, ez volt legfontosabb eredménye annak a vitának, a mely az 5. század orvosai közt a bölcsészet jogosultsága és jelentősége körül folyt. *Hippokrates* személyes érdeméül, életműve nem legkisebb sikeréül tudjuk be ezt az eredményt? Az ember hajlandó lenne (de a kritika bizonytalanságát tekintve e hajlandóságon túlmenni nem merészel), hogy Celsus jellemzésének mélyebb értelmet kölcsönözzön: *Hippocrates* Cous, primus quidem ex omnibus memoria dignis, *ex studio sapientiae disciplinam hanc* (medendi) *séparavit* (az 1. könyv prooem.-ban: az orvostudományt a philosophiától elkülönítette).

TIZEDIK FEJEZET.

Hippokrates milieu-elmélete.

1. Maga az elmélet.

El a philosophiától! Csakugyan annyit jelentett e felhívás, hogy az orvostudomány mindennemű philosophiától tartózkodjék; lemondjon a törekvésről: hogy a maga tárgyát a nagy összetartozások és kapcsolatok viszonyosságában vizsgálja; hogy egyszóval: tudomány, de — a faji jelleg megtagadásával — ne görög tudomány legyen? Valahol magában a hippokratesi Corpusban azt olvassuk (s ezt a helyet látzólagos egyértelműsége miatt gyakran idézték): „A bölcsészetet az orvostudományba és az orvostudományt a bölcsészetbe kell átvezetni; mert a bölcsészorvos Istenhez hasonló“. Ne tulajdonítsunk e helynek nagy jelentőséget; folytatólag erkölcsi követelményekről van benne szó, a melyek az orvosnál és a philosophusnál közösek, s így csak népszerű értelmében kell itt a philosophus-szót vennünk; ha ugyan nem egy olyan orvos-író nyilatkozatával van dolgunk, kinek bölcsészeti feltevéseit az ébredező szakszerűség kritikája csak az imént tárgyalta le. A későkorú *Galenost* sem fogadhatjuk el útmutatónkul, a ki külön értekezésben fejtegette, „hogy a legjobb orvos egyszers-

mind philosophus“, s commentatori munkásságának javarészét annak bizonyítására fordította, hogy az a legjobb orvos — maga Hippokrates (l. különösen Hippokratest Platon mellé állító művét). De egy másik kívülről jövő, nem a Corpusból vett jellemzés zavarba hozhat, nem kisebb embernek, mint Platonnak tanuskodása, melylyel idősebb kortársának, Hippokratesnek tudományáról véleményt mond. A *Phaidros*-ban halljuk annak a tételnek kifejtését, hogy a lélek természetét nem lehet megismerni a mindenség ismerete nélkül, mert hisz az Asklepiadaihoz tartozó Hippokrates szerint még a tettet sem lehet megismerni, ha nem ugyanazon eljárás-módot („methodust“) követjük. Tehát Hippokrates a mindenség ismeretét az orvostudomány előfeltételének tekintette. Ezt elhíhetjük, el kell Platonnak hinnünk; idősebb kortársának munkásságáról szerezhetett, kellett is annyira megbízható tudomást szereznie, hogy e tekintetben ne tévedjen. Nekünk tehát jogunk van, feltéve, hogy a hippokratesi hagyaték némi teljességben maradt reánk, olyan munka után kutatni, a mely a platoni jellemzésnek megfelelő; a mely az egyetemestre tekint, valamiféle philosophiát ad, a mellett hogy az orvostudományt tartja végső céljának. És ilyen munkát a hippokratesi Gyűjteményben tényleg találunk is. Épp azt látjuk ilyennek, a mely eddig a legszívósabban visszaverte a kritika kételyeit, s a melyet ez okból bármely más iratnál inkább tarthat hippokratesinek valaki, ha a mai kritika közfelfogásában osztozik: a „levegőről, vízről, helyekről“ értekezőt. Volt már alkalmunk róla hosszasabban beszélni Hippokrates személyével kapcsolatban (89. köv. 1.)²⁴⁸

A Hippokrates koráig terjedő természet-bölcselet a maga egészében ontologia volt. Úgy értem ezt,

hogy legfőbb feladatát abban kereste, hogy minden létezőnek lényegét állapítsa meg. Ha Thales a vizet fogadta el elvének s utána a rokongondolkodású philosophusok hosszú sora a tünemények egy más és más megnyilatkozási módját; ha az eleai iskola magát a valót iparkodott szigorú feltételeiben körülírni, a megfejtések különbsége mellett is tulajdonkép egy kérdésre adtak feleletet: mi a mindenségben az, a mi a lényeg és nem egyszerűen látszat; mi a többinek, a sokfélének alapoka, a nélkül hogy maga további magyarázatra szorulna? Láttuk, hogy ez a természetbölcseleti ontologia az 5. század második felében súlyos krízishez jutott el. Az atomistika, ama kor legifjabb kísérlete a kérdéses irányban, még nem hatolt be a tudományos köztudatba; az orvosoknál legalább is nem találkozunk nyomaival. Viszont a régibb utakon haladó philosophemák, a melyek az elemek egyikét-másikat, vagy pláne csak azok egyik vagy másik tulajdonságát emelték a lényeg magaslatára, nem tudták többé kielégíteni a tudományos gondolkozást; orvosok részéről jövő kritika a legvilágosabban elárulta ezt. Az ekként gondolkozó szakemberek tehát kényszerű választás előtt állottak: vagy lemondanak a philosophiáról egyáltalán, vagy magok csinálnak saját eszközeikkel, saját módjuk szerint, saját alapfogalmaiknak megfelelő philosophiát. A fönn idézett hippokratesi munka ez utóbbi utat választotta; hátat fordított a hitelét vesztett ontológiának, de csak azért, hogy az általánosításnak, a bölcseleti egyszerűsítésnek és rendszerezésnek új ösvényére lépjen. Ha az emberi testnek igaz mivoltát, lényegét épp oly kevésbé tudjuk is megmondani, mint az egész mindenségét, keletkezési folyamatában, a maga változásaiban talán

mégis csak érthetővé lehet számunkra az emberi test? Ha ezen a téren egy végsőig menő ontológiát nem is vagyunk képesek megteremteni, talán a kérdéses tünetnyek genetikus magyarázata mindazonáltal sikerül? Talán meg tudjuk azt állapítani, bármilyen legyen is egyébként a testi szervezet a maga elementáris lényegében, hogy minő általános külső hatások befolyása alatt módosul, változtat minőséget és alakot? E célból az orvosnak a nevezett hatásokat összességökben kell megvizsgálnia; az emberi testet abba az univérsumba kell beállítania, a melynek ez csak egyik részét alkotja, s a melylyel folytonos viszonyoságot tart fenn. Ime a problema, egy sokat ígérő új iránynak a problémája.

Eleintén a kérdés tán csak az orvosi érdeklődés szűkebb körében volt feltéve; mert hisz az orvost a környezet a maga betegséget előidéző hatására nézve fogja első sorban is foglalkoztatni. De azután folytatólag ez az iatrometeorologia (ha szabad angol minta után e terminussal élnem) mind inkább általános jelleget öltött, egyetemes anthropológiává szélesedett. Többé nemcsak a beteg szervezetről, ennek külső okozóiról lesz szó, hanem az emberi testről egyáltalán. Sőt az emberi testen kívül és felül a szellemről is, mert a testi tulajdonságok a legszorosabb viszonyban lesznek a lélek megnyilatkozásaival. És ez az egyetemes anthropologia másrészt az ethnologia külön köreibé fog szétbomlani, ha az általános sajátságokon kívül a néprajzi tünetnyekre, a népfajok elkülönülésére is tekintettel vagyunk. S itt megint az ethnologiai viszonyok mellett a történet is leköti majd a figyelmet, mert a népfajok váltakozásai és kölcsönhatásai a történet formái között: időben és

események, intézmények, szokások képében mennek majd végbe. Ekként az a néprajzi anthropologia más oldalról egy történetbölcselet körvonalait is fel fogja tüntetni. De ne folytassuk e természetesnek látszó kibontakozás egymásutánját, lássuk magát az új philosophiai rendszert, az ó-kor milieu-elméletét, a mint ezt a levegőről, vízről, és helyekről értekező hippokratési munkában megtaláljuk. A legeredetibb, a legnagyobb conceptiójú munkában, melyet az ó-kor az effajta kísérletek területén egyáltalán felmutathat.

„A ki az orvostudományban helyesen akar kutatni, annak a következőt kell tennie: első sorban megvizsgálnia azt, hogy az évszakok közül minden egyesnek minő a hatása.“ Ezzel a mondattal kezdődik munkánk s bevezetésül rendre veszi azon összes külső tényezőket, melyekre az orvos — a betegség okait keresve — figyelni fog. Az évszakok után a szelek következnek, mert a hideg és meleg levegő befolyása között nagy a különbség. Azután az ivóvizek tulajdonságait is tekintetbe kell majd venni, mert azok nemcsak ízre és súlyra, hanem hatásra nézve is mások és mások lesznek. Fontos továbbá a lakosság egészségi szempontjából a város fekvése: mely irányból kapja a szeleket, északról-e vagy délről, a nap sugarai meg keltőkben vagy nyugtokban érik-e; azután kopár, vízszegény vidékkel van-e dolgunk, avagy ellenkezőleg fával benőtt, vízben gazdag tájjal, s vizét források vagy iszapos mocsarak szolgáltatják-e? De a lakosok életmódja sem lesz közömbös; meg kell figyelniük, hogy nagy ivók és evők-e a fáradság szeretete nélkül, avagy megfordítva: mértékletesek és munkaszeretők. Végül a csillagok jönnek sorra; mert az astronomiának nem csekély köze van az orvos-

tudományhoz, hisz a ki a csillagok járását ismeri, az előre fogja tudni, hogy az esztendő minő lesz: az évszakokkal együtt pedig testünk belső részei is változnak.

A munka első fele az itt adott program részletes kidolgozásából áll. Három fejezetben beszél külön-külön a *szelek*, a vizek és az évszakok jelentőségéről (a mint látjuk, nem tartva meg az előzetes program sorrendjét). A szelekkel kapcsolatban van természetes alkalmunk a városok fekvését is tekintetbe venni, mert a lakosok szempontjából ez utóbbi dönti el a szelek járását; azután ugyancsak itt jő szóba a napnak hatása, mert főleg a kelet és nyugat felé nyílt településeknél a napnak szerepe minden széljárásnál nagyobb fontosságú lesz. Tehát, mint észrevesszük, a négy fő-égtáj szolgál a természeti tényezők rendszerezési alapjául. Tekintve minden kezdődő elmélet önkénytelen túlzásait, nem fogunk csodálkozni azon, hogy Hippokrates egészen rendkívüli eredményeket fűz ama természeti tényezőkhöz. Szerinte nemcsak a betegségeket, főleg a járványokat s ezeknek lefolyását határozza meg kiváló mértékben az a körülmény, hogy az emberek mifajta szeleknek vannak kitéve, hanem az emberek egész alkata, testi és lelki minősége ugyancsak a széljárásnak megfelelően különül el. A hol meleg szelek fújnak, ott a lakosok teste nedves, nyálkás, egészben gyenge erővel és ellenálló képességgel; a míg ott, a hol hideg szelek az uralkodóak, a nyálka helyett az epe szokott túltengeni, az emberek száraz testűek, erős szervezetűek, inkább vad, mint szelid lelkülettel. A kelet felé orientált városok a legszerencsésebb fekvésűek; itt a lakosok a legegészségesebbek, legvirulóbb külsejűek, a kik

ezen kívül érzelmeikben és értelmökben is messze kimagaslanak az északi irányban lakók fölött. A míg ellenkezőleg a nyugati fekvés előnytelen, egészségtelen. A kelet friss arczzsínét és csengő hangját itt beteges külső és rekedt hang váltja fel; amott mintha örökös tavasz uralkodnék a maga mérsékelt és egyenletes temperaturájával, itt mintha az ősznek időjárása volna állandó, a reggeli és esteli hőfok nagy különbségeivel.

A *vízről* szóló rész szintén egész rendszert nyújt; legalább is arra való törekvéssel beszél külön-külön a mocsarakról, forrásokról, ásványvizekről, a tenger-ről, a hóléről, az eső- és folyóvizekről. Mindenekelőtt megállapíthatjuk e fejtegetésekből, hogy a nyilván régi tapasztalatot Hippokrates is magáévá teszi tudományának összes eszközeivel támogatva: betegséget a rossz víz is idézhet elő. Különösen figyelemre méltó, hogy ebben a kapcsolatban fejtegeti a húgykövek keletkezését, melyeket a gyulladt hólyagban végbenemő lerakódásoknak tart. Persze a tapasztalatoknak minden áron való rendszerbe állítása és okadatolása itt is akkora szertelenségekhez vezetett, mint a mekkorákat a szelek fejezetében jeleztünk: Hippokrates például a mocsár-víz ivására nagyon sok olyan betegséget vezet vissza, melyet manapság senki sem fog a vízzel aetiologiai összeköttetésbe hozni. A gyermekek sérvben szenvednek, az ifjak megöregülnek, a nők nehezen szülnek vagy az álderhesség hitében képzelegnek: s mindezt a mocsár-víz idézte elő! De itt kevésbé ötlük szembe, mint a szelek fejezetében, hogy Hippokrates az egész testi és lelki alkatot épp úgy a vízivás eredményének tüntetné fel, mint amott a szél járásának; ámbár nem kétséges, hogy meggyőződése

szerint az ivóvíz minősége minden irányban állandóan befolyásolja az egész szervezetet. Legegészségesebb vizeknek a magas helyekről jövőket tekinti. Az ásványvizeknek, különösen a sós tartalmúaknak, therapeutikus értékét bizonyos határok között elismeri; sajátságos, hogy a sós víznek obstipáló hatást tulajdonít. A rossz, tisztátalan vízzel szemben a manapság is divó eljárás-módot ajánlja: a szűrést és forralást; így kell tenni többek közt az esővízzel is. A hóléről érdekes kísérlettel bizonyítja be, hogy belőle a legfinomabb részek már elillantak, a legvastagabbak és legpiszkosabbak maradtak vissza, s így élvezete nem ajánlatos.

A harmadik fejezetben az *évszakokra* kerül a sor, a csillagképekkel és a napállás váltakozásaival, a solstitiumokkal és aequinoctiumokkal kapcsolatban. Ez a rész az epidemiák könyveivel tüntet fel közel rokonságot; mint amott, itt is főleg az évszakoknak esztendőről-esztendőre változó jellegétől lesz függővé téve, hogy vidékenkint mifajta és milyen kimenetelű betegségek lépnek fel.

„Ha ősszel esik, a tél meg közepes: se nem enyhe, se nem szigorú stb., akkor valószínű, hogy egészséges év következik rá“. Nem akarom kétségbe vonni, hogy némely esetben hosszú megfigyelés és tapasztalat józan eredménye jut szóhoz Hippokrates megállapításaiban; de egészben véve itt sem mondhatunk mást és jobbat, mint az előző fejezetek kategorikus tételeinél: Hippokrates sok olyat hoz okozati viszonyba, a minek mai ismereteink szerint nincs egymáshoz semmi köze. Fejfájásokat, szemgyulladásokat, vizi-betegségeket stb., manapság nem arra az okra szokás visszavezetni, hogy az ősz meleg és nedves, a tél száraz és hideg volt. Azok a különbségek, a melyek

ket az évszakok egy és ugyanazon helyen állandó jellegök mellett is fel szoktak tüntetni, s a melyekre Hippokrates e fejezetben kizárólagos figyelmét fordítja, a hippokratesi iatrometeorológiában mintegy a változó tényezőket alkotják a helyenkint ugyanazoknak megmaradó aërikus és hydrographikus viszonyokkal szemben. Ez okból itt egyelőre nem is az évszakok constitutív befolyásáról esik szó az emberi szervezetre, hanem csak azon egészségi visszahatásról, a melylyel a már szerzett alkat az évszaki változásokra reagál. A nyálkás természetű emberre jó hatású lesz a száraz időjárás, mert egyébként láz szenved, a míg megfordítva: az epés természetűeknek inkább a nedves és esős időt kell szeretniök, mert az északi szél és a nyomában járó szárazság túlságosan kiszárítja testüket s ennek következtében gyulladásokat kapnak, sőt melancholikusokká lesznek. A csillagképek közül a Kutya (Seirios), a Medve (Arkturos) és Fiastyúk (Pleiades) játszik nagyobb szerepet a hippokratesi iatrometeorológiában. Ezen csillagképeknek jelentősége, csak épp úgy mint a napéjegyeneké és a solstitiumoké, a kritikus napoknak s ezzel együtt a gyógyításnak tanát is közelről érinti. Ilyenkor, csillagok fel- és letünésekor, a leghosszabb és legrövidebb napok idejében és napéjegyenkor szoktak a betegségek eldőlni, megszűnni vagy más formába átváltozni, a mihez azután a therapeutikus eljárás módjának is alkalmazkodni kell, s az orvosnak csak a kellő idő elmúltával szabad a purgálás, érvágás, s egyéb gyógyításaihoz hozzálátania.

Ez volt a munkának első része, az általános rész. A második az alkalmazást tartalmazza. De a mi szempontunkból, a művelődéstörténet szempontjából

az alkalmazás még az általános fejtegetéseknél is érdekesebb. Itt lesz Hippokrates ethnologus és történetbölcsész, hogy a lehető legszélesebb alapon bizonyítsa be klimatológiájának igazát. Mert nem kisebb dologra vállalkozik itt, mint az akkor ismert egész világnak, Ázsiának és Európának összehasonlítására a mindent átfogó klimatikus elmélet segítségével.

A munkának ez a része, sajnos, nem maradt kifogástalan formában reánk. Már az átmenet nélkül való kezdet is feltűnhetik, melylyel Hippokrates a czimben ígért „helyek“ tárgyalásába fog. De azután egy másik ponton egész kétségtelenné lesz, hogy az egyptomiakról és libyaiakról szóló fejtegetések kiestek. Hippokrates, a ki teljesen a régi ión kosmologikus és földrajzi nézetek körében mozog (nem úgy mint Herodotos, a ki viszont éles kritikai ellentétben áll azokkal), nyilván csak két világrészt ismer s Libyát Egyptommal együtt Ázsiához számítja. Ezt a kikerekített nagy Ázsiát meg három éghajlati övre osztva képzele: a középsőre, a mérsékeltre, a mely a melegtől és hidegtől egyformán távol áll (kétségtelenül Elő-ázsiaira kell gondolnunk); azután a nap felkeltétől balra (azaz délre) fekvőre, Egyptomra és Lybiára, a melyek a meleg övet képviselik és végül a napfelkeltétől jobbra (azaz északra) esőre, a mely a Maiotis- (a mai Azóvi-) tengerig, Ázsia és Európa határáig terjedően, a hideg klima kezdetét jelenti. A meleg délvidék ismertetése, az, a mi a hideg övet elfoglaló északi Európának, a skythák földjének ellentétét tárta volna szemeink elé, mint mondtam, az egyptomiak és libyaiak rajzával együtt kiesett könyvpéldányainkból.

Észrevehetjük, hogy Hippokrates csak itt, az alkalmazott részben veszi figyelembe a klimatologiai szem-

pontból oly fontos földrajzi fekvést, a mint ő mondja: a meleg- és hidegtől való távolságot, a mint manapság mi mondjuk: a földrajzi szélességet. Sőt egyenesen attól teszi itt függővé az évszakok minőségét, a hórak (ώραι) járását s viszont ez utóbbiból magyarázza valamely helynek természeti és anthropologiai jelenségeit. Ha nem akarunk ellenmondást megállapítani ezen feltevés és amaz előbbi fejtegetések között, melyekkel Hippokrates a levegőnek, víznek, égi testeknek jelentőségét emelte ki, azt kell mondanunk, hogy nála itt az évszak, a hora oly egyetemes értelemmel bírt, mint akárcsak modern tudományunk „éghajlat“ kifejezése. Értve ezen „ama meteorologiai jelenségek összegét, a mely a föld színén valamely hely légkörének átlagos állapotát jellemzi“. Így emelkedik Hippokrates a mindent összegező klimatologia magaslatára. Úgyszólván semmi tüneményt nem hagy figyelmen kívül, a mely a természeti erőknek ebben a körében figyelemre tarthat igényt. Mert munkájának végén még egy korábbi mulasztását is pótolja az által, hogy a már megbeszélt hydrographikus viszonyokon kívül az orographikusok fontosságát is hangsúlyozza. Nemcsak a külső természet más és más a hegyvidéken, a völgyekben és a síkságon, hanem egész mások lesznek ott az emberek testi és lelki tulajdonságai is.

Hippokrates többé nem orvos (legalább is nem első sorban), hanem egyetemes anthropologus, a ki a külső környezet minden mozzanatát az emberre, s nem csupán csak a testben megnyilatkozóra, hanem épp úgy a szellemi emberre is vonatkoztatja; a mi által klimatológiája olyanféle tanná módosul, minőnek a modern gondolkodás a milieu elméletét veszi. Azok

vagyunk testben-lélekben, a kiknek a környező természet megteremtett. Lám az ázsiaiak, már tudniillik, a kik közülök a mérsékelt éghajlatú vidékeket lakják: az egyenletes, nagy változásokat fel nem tűnő és mindig enyhe évszakoknak köszönhetik, hogy szelídek és jóindulatúak; s a mennyiben az ilyen klíma a föld termését és az állatok gyarapodását elősegíti, közvetett módon ismét éghajlatuknak eredménye lesz, hogy szorgalmas földművesek és domestikálók. „De viszont (mondja Hippokrates szószerint) a férfiaság, a veszélyeket és fáradalmakat tűrő bátorság az efféle természetekben semmikép sem lakozhatik, sőt nemcsak a bennszülöttek lesznek azoknak hiján, hanem még az idegen is, a ki az örökkön tavaszi Ázsia éghajlata alatt él. E helyen a gyönyör lesz az életnek irányt kijelölő célja“. „A bátortalan, férfiatlan jellem, a szelídebb erkölcsök minden háborúskodásnak ellene szegülnek. Hisz itt, a mindig egyenletes környezetben, nem játszanak szerepet a lélek nagy megrázkódtatásai, sem a test erőszakos változásai, a miktől a szenvedély fellobban egész az esztelenségig. Mert mindenek felett a változások azok, a melyek az emberi elmét folyton ösztökélik és nem engedik pihenni. Ez az egyik oka, a miért az ázsiaiak erőtlenek, a másikat törvényeikben kell keresnünk.“

Álljunk meg rövid időre; mintha az egész hippokratesi történetbölcselet benne foglaltatnék ebben a pár soros idézetben, s az megérdemli, hogy magyarázatot fűzzünk hozzá. Mindenek előtt és minden látszat ellenére: a természet bőséges adományait osztogató mérsékelt éghajlat, a se hideg, se meleg, a szép harmoniának legátfogóbb megnyilatkozása nem

alkalmas arra, hogy az ember akarateréjét nagyra növessze. A kelet népeinek, az imént dicsért legjobb vegyület embereinek, mégis csak egy nagy hiányuk van: az önmegtartóztatás hiánya. Nemcsak környezetüknek, saját jólétüknek és puhaságuknak is rabszolgái, kik tényleg despoták alatt élnek. Hogy a férfias erények kibontakozzanak, ahhoz a külvilág bizonyos zordon-sága, kietlensége szükséges. Azért mondja philosophunk folytatólag: „A kik terméketlen, magas, vízben szegény hegyvidéken laknak, a hol egyszerűsmind az évszakok erős változásokat tüntetnek fel, azok valószínűen nagy természetek lesznek és mintegy a fáradoalmak férfias eltűrésére alkotva; az ilyen természetek az állatias vadsággal nem kis mértékben rendelkeznek“. Szélső eset ez, midőn a környezet az embertől úgyszólván mindent megtagadott, hogy az annál kizárólagosabban, az állat nyerseségével, mutassa be a maga erejét. Szelidebb, általánosabb formát is talált Hippokrates, hogy a természet és az emberi akarat nagy ellentétét feltüntesse. Könyvének egyik helyén a „mesterségekről“ (manapság azt mondanók: a művészetekről és tudományokról) mutatja ki, hogy csak ott virágzanak, a hol a föld csupasz és terméketlen, a míg a zsíros, puha, nedves föld tette kész egyének helyett hanyagokat és álmosakat fog hátán hordani, a kik majd a „mesterségekkel“ sem törődnek. Rendkívül érdekes ez a hippokratesi tan a természetnek és az emberi energiának ellentétéről. Az ellentétet itt nem akként értve, mintha Hippokrates szerint az akarat maga nem tartoznék legalább részben (mint majd látni fogjuk, teljesen szerinte sem) a természetesnek körébe; hisz egyenesen „emberi természetnek“ nevezi s természetes keletke-

zésében akarja megmagyarázni; hanem akként, hogy a külvilág ez esetben nem pozitív gyarapítás által, mint inkább negatív úton: hiányai, szüksége által determinálja az emberi lelket; a mi az akkori görög-ség világában nem is mondható egészen új eszmének. Herodotos épp úgy Európa és Ázsia ellentétére gondol, mint Hippokrates, midőn Demaretos-szal, a Xerxest követő spártai királylyal ezt a megfigyelést mondatja a perzsa okulására: „Hellasszal a szegénység mindenkor együtt nevedett; csak az erénye kényszerű, mert ezt a bölcsesség és a szigorú törvény hozta létre. Hellas amaz erény használatában tartja magától távol a szegénységet és rabszolgaságot“ (7. 102.). Ugyanazt a szegénységet, melyet messze minden történet-philosophiától Aristophanes is a legnemesebb tettek rúgójaként dicsőített socialis vígjátékában, a vagyon kérdéseit feszegető *Plutosban*. A mi a természet és akarat hippokratesi szembeállításánál még mindezen felül figyelemreméltó, az a mögötte rejlő lélektan voluntaristikus vonása. Az akarat a civilisációnak legfőbb rúgója: körülbelül így mondanók ezt manapság, ha a hippokratesi gondolatot saját nyelvünkön tételszerűen akarnók kifejezni. És akkor egyszersmind kénytelenek lennénk a hippokratesi gondolatnak mélyebb felfogását, nagyobb igazságát kiemelni, egybevetve Bucklenek, a civilisációk e modern kutatójának és megírójának tantételével, a mely szerint a történetben nem az akarat, hanem az intellectus és kültermészet küzdik végig az emberek boldogulásáért folyó nagy küzdelmüket.

Különben Hippokrates nem az éghajlat absolut minőségére fekteti a fősúlyt a testi és lelki tulajdonok kialakulásánál; nem a hideg és meleg

játssza itt a főszerepet, hanem az időjárás váltakozása, az egymásutánban kifejezésre jutó relativitás. Hallottuk már, hogy ezen váltakozásoknak tulajdonítja, ezek belső aequivallenseként fogja fel Hippokrates az akarati életnek egyik alapját, feltételét: „a lelki megrázkódtatásokat“ (ἐκπλήξεις τῆς ψυχῆς). Tehát philosophusunk az éghajlatnak, a kültermészet eseményeinek nemcsak titkos, lassan és észrevétlenül működő hatását veszi tekintetbe, azt a végső eredetében oly nehezen ki-magyarázható hatást, melyről a nedvelmélet, a nyálkás és cholерikus természetek felvétele épp nagyon naiv módon akart számot adni; tekintetbe veszi azokat a közvetlen és világos impressiókat is, melyeket a külvilág az emberi psychere gyakorol. Egy hatalmas zivatar, villámtól és mennydörgéstől kísérvе, a mely váratlanul szakítja meg a derüs időt; fagy, mely hirtelen, átmenet nélkül követi a meleget és mindent letarol, a mi előbb gyümölcsözött és virágzott; áradások, a melyek rohamosan változtatják meg a föld képét és a települések képeit: ha az emberek a természetnek efféle kitöréseit gyakran szenvedik el, másképen is fognak érezni, gondolkozni, cselekedni, mint azok, a kik a külső események örökös egyformaságához vannak szokva. Önkénytelenül ilyenmire gondolunk, vagy legalább is gondolhatunk, midőn azon nevezetes hippokratesi kifejezést olvassuk: „lelki megrázkódtatások“; melyeket egyik helyén így jellemez: „a lélekben vad indulatokat támasztanak és elhomályosítják, a mi bennünk szelíd és nyájas“. Mintha ez a görög orvos a Krisztus előtti 5. század második felében nem is lett volna olyan távol attól a gondolkozási alkattól, a mely modern korunk Taine-jének művészet- és irodalomtörténeti rajzait

suggerálta. Vajjon azon feladat elé állítva, hogy saját földjének költészetét végső okaiban magyarázza ki, nem „a lelki megrázkódtatások“ fejtegetésével kezdette volna-e munkáját, a mint azok még a művészi alkotás perczeiben is vissza- és visszarezgenek?

De Hippokrates még egy másik, a lelki benyomásoknál még fontosabb körülményt származtat az éghajlati változásokból: a fajok elkülönülését, a nép-individuumok kialakulását. Talán egyetlen tételét sem ismétli annyiszor, variálja oly sokféleképen, mint azt: a hol a klíma változó, ott a tárgyak és személyek is változatosak, azaz egymástól különbözőek lesznek, a míg megfordítva: a légkör egyformasága egyformává tesz mindent, a mit magába ölel. Mert naivan és az okozati viszony nyilvánvaló felcserélésével még a földrajzi alakulatokról is azt tanítja: a hol az évszakok nagy különbségeket tüntetnek fel, ott azt fogod találni, hogy a magas hegyek erdőkkel, síkságokkal és rétekekkel váltakoznak; egyenletes időjárás mellett meg a geographiai kép is egyhangú lesz. Szerinte azután hasonlót tapasztalunk az állatfajoknál és az emberi közösségeknél. Megfigyeli, hogy némely vidéken több az állatspecies, mint egyebütt, s klimatologiai feltevésével ad az itt előálló kérdésre feleletet. Azután a skythákról megállapítja, hogy más népektől ugyan nagyon különbözőek, de egymás között egyformák, épp mert klímájuk erőszakos forradalmaknak nincsen kitéve; így hát ők maguk is változatlanok maradnak, mint a hogy állandó a hideg és fagy, mely őket körülveszi, egyforma az eledel, melylyel táplálkoznak és közös a tétlenség, melyre őket a természet kárhóztatja; „mert sem a testet,

sem a lelket nem lehet ott fáradalmakban gyakorolni, a hol erőteljes változások nem mennek végbe“.

A míg ellenkezőleg, a midőn az ázsiai és európai népekről általánosságban beszél, kiemeli, hogy (ellenére a szintén európai skytháknak) Európa népei inkább különböznek egymástól, mint az ázsiaiak, a mint ezt ott — az egyes városok lakóit egybevetve — már a testnagyság eltéréseiből is megállapíthatjuk. Mintha csak valamely modern sociologus éles megfigyelésével volna dolgunk; Hippokrates itt olyformán beszél, mint akárcsak Tarde, a ki észreveszi, hogy Franciaország különböző városaiban még a sétálók gyorsasága is más és más. Buzgó igyekezetében, hogy a klimatologiai hatás első eredetéig hatoljon előre, Hippokrates azt tételezi fel, hogy már a termékenyítő sperma megérzi a légkör változásait s így már az differentiálódik. Bennünket e képtelen magyarázat ugyan nem érdekel, de érdekel, a mit belőle kiolvashatunk, hogy t. i. Hippokrates szeretné egész az egyéni kialakulásig alkalmazni a folytatólagos elkülönülésről vallott nézetét. És érdekel mindenek előtt az, hogy a differentiatio gondolata a görög orvost mintegy közvetlen kapcsolatba hozza modern korunk evolutionalismusával, közelebbről ennek Herbert Spencer által adott fogalmazásával.

Nem akarnám, hogy olvasóim félreértsenek; a hippokratesi történetbölcseletet tárgyalva nem azért hivatkozom oly sűrűn korunk gondolkozóira: a Buckle-ökre, Taine-ekre, Tarde-okra és Spencer-ekre, mert ezek philosophiáját mindenáron már Hippokratesben meg akarom találni. Tudom nagyon jól, hogy más a világosan kifejtett rendszer és ismét más az olyan csirában maradt gondolat, melyet csak erősza-

kos belemagyarázásokkal vagy önkényes kiegészítésekkel lehet az afféle rendszerrel azonosítani; tisztában vagyok azzal is, hogy néha azonosoknak látszó eszmék tulajdonkép egészen mást jelentenek, mert minden gondolatot csak a többi gondolattársával való összetartozás határoz meg a maga valójában és az az alkalmazási kör, a melyre tudatosan kiterjesztik. De viszont azt is hiszem, hogy nem véték sem a történeti különtartás követelménye, sem a helyes értelmezés ellen, és hogy össze nem tartozók összevonásával nem másítom meg és nem becsülöm túl Hippokrates tanát, midőn azon analogiákra mutatok rá, a melyek közte és a modern gondolkozás között fennállanak. Hiszem továbbá, hogy mindezt annyival több joggal szabad tennem, mert — mint majd látni fogjuk — még bizonyos történeti folytonosságot is kimutathatunk az egymástól sok-sok századdal elválasztott eszmekörök között.

Utolsónak felhozott egybevetésünknel, a mely Hippokratesre és a spencerismusra vonatkozik, az egybevetés jogosultsága közelebbi szemlélet mellett alig fog kérdésesnek feltűnni. Spencer fejlődéstanában tudvalévóleg mintegy a középponti gondolat helyét a differentiatioé foglalja el: az egyformából különböző lesz, ez a fejlődésnek s többnyire a haladásnak is rendes menete. Hippokrates meg azt tanította, hogy a hol a klimatikus feltételek sűrűn változóak, ott az emberek is elkülönülnek egymástól, mások és mások lesznek. A Spencer-féle philosophiának végső következtetésében individualistikus világnézethez kellett eljutnia, a hol a fejlődés legbecsesebb eredményeként a társaitól mindjobban elkülönült, az értelem és érzelem mind tágabb horizonától körülvevett

egyénnek typusa áll. Ez a philosophia tehát az egyént postulálja, ha nem is tudja megmagyarázni, s körülbelül így áll a dolog Hippokratesnél is. Fent szóba hozott klimato-embryológiáját ugyancsak jámbor szándéknak foghatjuk fel az egyéni különbségek ki-magyarázására; az egyén kialakulását semmiféle klimatologia nem tudja megértetni, mert hisz bármennyire változó, mégis csak általános jellegű feltételekről számol be. De itt tán joggal hivatkozhatunk arra a másunnan eléggé ismeretes és bizonyított tényre, hogy Hippokrates az orvosi therapiában az egyéni kezelést az elsők közt követelte és gyakorolta. Az egyénnel, mint adott nagysággal tehát mindenestre számolt és különös gonddal fordította figyelmét feléje. Az analogia teljességéhez még csak annak megállapítása kívánatos, vajjon az emberi társulatokban végbemenő differentiatíót Hippokrates is annyira a progressiv fejlődés útirányának vette-e, mint nagy angol utódja, s a mint azt saját nyilatkozataiból is hajlandók lennének következtetni, különösen azokból, a melyeket a differentiált népek nagyobb akaraterejére és szellemi elevenségére, s a különféle „mester-ségeknek“ ebből eredő ápolására vonatkozólag tesz? Idegen gondolatot csusztatnánk a hippokratesi tanba, ha a felvetett kérdésre egyszerűen igennel felelnénk. Hippokratesnél a haladás fogalma nem teljes világossággal kibontakozó fogalom a népek különbségének és sorsának szemlélete közt. Klimatologiai alaptételei sem alkalmasak arra, hogy e tekintetből kétségtelen irányítóul szolgáljanak; nem mondja, nem is mondhatja, hogy az időváltozásoknak kitett vad hegylakók az emberi fajnak és műveltségnek külön képviselői, mint az örökös tavaszban élő ázsiaiak. De mindazon-

által azt a benyomást nyerjük, ha a hippokratesi feltevések mélyére szállunk alá, hogy azok a népek elkülönülését mégis csak olyan folyamatnak tekintik, a mely értékében mérlegelve nagyon közel jár ahhoz, a mit a történeti folytonossághoz szoktatott modern gondolkozásunk haladásnak nevez.

Tegyük fel a kérdést: mi az itt kifejtett hippokratesi eszmejárásnak genesise? Miként jutott ő arra a gondolatra, a melyet — korát tekintve — bizonyynyal rendkívülinek mondhatunk, hogy a földrajzi területeken és népfajokon belül az emberek testi és lelki különbségeit vizsgálja más területekhez és fajokhoz viszonyítva? Hogy észrevegye és megállapítsa azt, hogy Európában nagyobb a fajelkülönülés, mint Ázsiában, hogy Ázsia homogenebb, mint Európa? Nehezen tévedünk feltevéseinkben, hogy Hippokratesnek maga az a feladat suggerálta a kérdéses szempontot, melyre a könyv egész második részét szánta: *Ázsiának és Európának egybevetése*. S minden okunk van arra a további gyanításra is, hogy itt, ez egybevetésnél kevésbé az ethnologus pontos megfigyelései játszották a döntő szerepet, mint inkább az a történeti okulás, a melyre épp a folyó század elején a kelet és nyugat nagy mérkőzése nyújtott kitörölhetetlen emlékű alkalmat. Nekem úgy tűnik fel, mintha Hippokrates ugyanazzal a nagy világtörténeti háttérrel látná el éghajlatokról, vidékekről, népekről szóló fejtegetéseit, mint a mely a herodotosi elbeszélések-nél tárul szemeink elé; sőt hogy tulajdonképen az ión nyelvű orvos ott folytatja a munkát, a hol az ión faj történésze abbahagyta. Mintha tudományos, természetes magyarázatát kívánná adni azoknak az eseményeknek, melyeket Herodotos beszélt el örök idők

számára. E históriák hatása alatt az egyik oldalon ott látja maga előtt a tehetséges, de puha, a jólelkű, de harcziatlan ázsiait, a kinek a természet mintha mindent megadott volna, de épp azért az akaraterőt tagadta meg tőle; a másikon a terméketlen és kemény földön élő, de tehetséges görögöt. Ez utóbbi oldalon a szabadság képviselőit, a míg amott a nagy király rabszolgáit; a kik mintha egy hatalmas, egységes tömegbe olvadnának — így látjuk őket a perzsa háborúk alatt — de azután el is vesztik sajátos tulajdonaikat, különbségeiket, s mindnyájan egyformáknak tünnek elő, a mint királyuk parancsára az ostorcsapások alatt a halálba rohannak. Holott a másik oldalon az egymás mellett küzdő görög katonák még a harczy zűrzavarban is megtartják faji, állami hovatartozásuknak bélyegét, sőt vitézi tetteikben megnyilatkozó egyéni sajátóságukat is. A mint nem egyetlen külső kényszer, hanem a keblökben külön-külön élő törvénytisztelet tömöríti őket össze, még a tömegben is különbözőek és egyének maradnak. Ilyen képek hatása alatt nem jöhetett-e Hippokrates könnyen arra a gondolatra, hogy épp ez az utóbbi mozzanat, a hasonlóság és különbség, dönt a népfajok értéke fölött? Hogy a sok részre bomló görög fajnak épp az a fölénye az ázsiaiakkal szemben, kiket philosophunk tán az ethnographia által igazolható határon túl tekint egyformáknak, hogy idővel egymástól elkülönültek? S e közben gondos figyelemmel veszi észre még a kisebb különbségeket is ott, a hol ismerete és szive egyaránt támogatják pontossághoz szoktatott elméjét. Folytatólag csak a klimatológiával, az éghajlat változásaival kellett e különbségek alapokát megadni, hogy az egész hippokratesi történetbölcsé-

let létrejőjön. A hol ugyan már nem hallunk sem perzsákról, sem görögökről, sőt a hol minden történet ethikai állapotokká van megrögzítve, de a hol a szerzőtől nem is szükségkép várjuk el, hogy első impressióival számoljon be. A feltevészerűen elképzelt eszmetársulásból csak a feladat maradt meg: Ázsiát és Európát összehasonlítani. De bizonyítékául annak, hogy nem egészen légből kapott genetikus magyarázatunk, s hogy az ión tudósok azt a körét hasonló gondolatok tényleg foglalkoztatták és befolyásolták, Herodotosnak egy már előbb is említett helyére hivatkozhatunk: Xerxes és Demaretos beszélgetéseire. Itt a perzsa tömeg és görög egyén ugyanakkép kerül szóba, mint H.-nél elgondoltuk.

Egyik idézetünket ott hagytuk el, hogy orvos-philosophusunk szerint az ázsiaiak erőtlenségéhez az okot részint az éghajlati viszonyokban, részint a *törvényekben* kell keresnünk. Ázsiának nagyobbik fele ugyanis despoták alatt nyög. Már pedig — a mint ezt Hippokrates kifejti — a hol az emberek nem a saját maguk urai (ő az autonom-kifejezést használja), ott önérdékök ellen cselekednének, ha harcias erényeknek hódolnának. Mert ily körülmények között azok, a kik távol gyermekeiktől, feleségeiktől és barátaiktól életüket teszik kockára, csak elnyomóik hatalmát növelik nagyobbá; „ez az oka annak, hogy még ha valaki bátor és merész is természeténél fogva, a törvények eltérítik gondolkozásától“. Kétségtelenül éles elmére vall annak a lappangó ellentétnek felfedezése, a mely a kényúrnak és alattvalójának érdekét egymástól elválasztja; de bennünket az a másik ellentét érdekel első sorban, melyre Hippokrates szavai nem kevésbé rámutatnak, s a mely szerint a

társadalmi rendnek ereje a természetével szembe helyezkedik. A természet nem mindenható tényező; a természet csak disponál. Ezt majd valamikor Herder e szavakkal fogja kifejezni: „Das Klima zwingt nicht, sondern es neigt.“ Ha az emberek jellemét meg akarjuk érteni, társadalmi viszonyaikat, szokásaikat, törvényeiket is számon kell kérnünk, mert ez utóbbiak az éghajlat természetes következményeit módosíthatják. Ime a kényuralom: harciatlanná teszi még az erőset is; és megfordítva: a hol a despotaság helyett az ember saját sorsa fölött rendelkezik, ott ő még a természeti viszonyok ellenében is megmutatja, hogy mire képes. Mert Hippokrates az ellentétnek ezt az oldalát is kiemeli, sőt példát is hoz fel bizonyítására. „Azok az Ázsiában lakó hellének vagy barbárok, a kik nincsenek despoták alatt, hanem önrendelkezőek és magukért fáradsz, mindenek fölött a legharcziasabbak; mert a veszélyeket a saját kedvükre türik és bátorságuknak épp úgy ők veszik el jutalmát, mint gyávaságuknak a büntetését.“

Talán ennél a pontnál, a hol Hippokrates a természet és törvény, manapság azt mondanók: a kényyszerűség és szabadság ellentétéről beszél, van a legtöbb okunk, felfogásának érettségét megbámulni. Egész klimatológiáját azon alapgondolattal adta elő, hogy a természetnek szükségszerű, az okviszony által szigorúan meghatározott rendjét állapítja meg vele. Ez az alapgondolat az orvos, a természettudós követést követelő hagyománya. De a midőn a magasabb erkölcsi tüneményekkel áll szemtől szemben, még mint természettudós is észre veszi (s ebben az észrevételben rejlik gondolkozásának nagysága), hogy a külvilág hatásait valami egészen más eredetű hatás keresz-

tezi. Az, a mit a törvények összefoglaló neve alá soroz: az emberi szokások, intézmények, alkotmányok. Természet-philosophus létére ugyan ezeket is az okviszony formái közt látja önkénytelenül maga előtt: a rabszolgaság vagy szabadság épp úgy determinálja az embert, mint a külső környezet. De viszont — a mi a fődolog — azt a rabszolgaságot vagy szabadságot még sem volt képes a külső környezet befolyására minden maradék nélkül visszavezetni. Ezt a felfogást nála már a szellemi tényezők külön számbavétele, önálló felemlítése kétségtelenül bizonyítja; nem beszélne az évszakok mellett külön a törvényekről is, ha ez utóbbiakat tisztán az előbbiekre tudná visszavezetni. A törvények éppen szerinte is a kültermészetből teljesen meg nem érthető emberi akaratnak eredményei. Mert Hippokrates arra eléggé korának, a felvilágosodásnak gyermeke, hogy az önrendelkező, törvényt alkotó embernek fogalma eleven erőként éljen ő benne is; a minthogy tényleg nála is korának kedvencz kifejezését ölti az a fogalom magára, midőn mint nomos (törvény) helyezkedik a természettel, a physis-szel szembe. Így lett a „nomos vagy physis“ kérdése, amaz idők egyik legelevenebben vitatott problémája, Hippokrates számára is létező. De a míg sophista-kortársai merev egyoldalúsággal választották ki a két ellentétes elmélet közül majd az egyiket, majd a másikat, s véget nem érő vitaközökben vállalkoztak főleg annak bebizonyítására, hogy az állam, az erkölcs, a nyelv stb. csak emberi megegyezésnek, conventiónak dolga, a szakember — a maga nagyobb elmélyedésével — saját tudományának területén majdnem kibékítette az ellentétet. A reflexio gyermekkorra ugyan nem engedte meg, hogy

az akkor lehetetlen akár Hippokratesnek sikerüljön; hogy a jól indokolt fejlődés egymásutánjába állítson olyasvalamit, a mi csak mint ellenmondás jelenhetett meg a közvetlen gondolkozás színe előtt. De a mit megtehetett, azt megtette a kívánt irányban; rámutatott azon tünetenyekre, a melyeknél törvény és természet egymásba mennek át és azután azokra is, melyekben törvény és természet nem mint ellenségek, hanem mint fegyvertársak szerepelnek. A makrokephalokat választja példának. Ez a nép valamikor szokásba vette, hogy az újszülött gyermek fejét mesterseges módon kinyújtsa, mert a hosszúkás fejtek tekintette az előkelőség bizonyítékának. S a szokásból, a „törvényből“ idővel természet lett: a gyermekek „makrokephaloknak“ születtek. A közvetítő szerepét az átöröklés rendje játszotta; „mert ha a kopaszoktól többnyire kopaszok, a kék szeműektől kék szeműek, a ferdéktől ferdék születnek, mi az akadály annak, hogy a nagy fejűektől nagy fejűek szülessenek?“ A mint egyebütt halljuk: „a sperma a test minden részéből kiválik, az egészségesből egészséges és beteg a betegből“. A makrokephalok példája talán képtelen; mai ismereteink szerint semmiféle tapasztalat nem igazolja, hogy az effajta külső beavatkozás bármily mértékben és bármily hosszú idő alatt módosítsa a faj természetét. De viszont nem tagadható, hogy ez az egész hippokratesi eszmekör közel rokonságot mutat modern tudományunk igyekezetével, mely a faj kialakulásánál az egyén bizonyos önkényesen szerzett tulajdonságait is számbaveszi, és hogy Hippokrates csodálatos éleslátással mutatott rá arra az összekötő kapcsolatra, a mely itt „törvényt“ és természetet összefűz, az átöröklésre. A hol meg nem lehet a test köz-

vetlen módosításáról szó, ott csak az éghajlati viszonyokat vagy az életmódot kell az emberi önkénynek megváltoztatnia, hogy ezzel együtt a természet is megváltozzék. Pl. a skytha nők, a kik hazájukban kevésbé termékenyek, görög földön mint rabszolganők könnyen concipiálnak, mert nedves testöket a sok mozgás kiszárítja. A „törvény“, illetőleg a mi mögötte rejlik, s a mit nem lehet hiány nélkül a természet kényszerűségére visszavezetni: az emberi belátás és akarat mint a természet vezetője, irányítója jelenik itt meg. Nem másítja ugyan meg azt, a mi szükség, de önkényes beavatkozásával válogathat a szükség-szerűségek között. S vajjon az orvos egész therapiája nem ezen fordul-e meg? Vajjon nem azon nyugszik-e az orvos egész gyógyító eljárása, hogy — a nélkül hogy a természet rendjét felforgathatná — keresi és megtalálja azt a természeti kényszerűséget, a mely betegére a legelőnyösebben gyakorol befolyást? És vajjon nem a bölcs therapeuta beszél-e Hippokratésből, midőn azt tartja, hogy a jó törvények meggyógyíthatják még a természettől beteg népeket is?

Megbeszéltük a hippokratési milieu-elméletet azon összes részeiben, a melyek az elvi állásfoglalás szempontjából keltenek érdeklődést. Kevés az, a mit az ismertetésnek kiegészítésekép hozzá kell tennem. A hol az elméleti fejtegetések szünetet tartanak, ott ethnographiai rajzok, pl. a Phasis folyó mellett lakók és főleg a skythák leírásai töltik ki a helyet. Életmódok, lakásviszonyok, öltözködési és étkezési szokások realistikus, eleven képe változik itt physiognomiái meghatározásokkal. A hippokratikusokat már foglalkozásuk hozzá szoktatta, hogy az emberi arcokat élesen figyeljék meg. Prognostikájuknak nem a

legkisebb jelentőségű adatait az arczokból olvasták le; hisz náluk kanonszerűen voltak azon physiognomiai sajátságok felsorolva, a melyek a betegség nagy fokára, kétes kimenetelére, ha nem a halálra engednek következtetni. Mindnyájunk előtt ott lebeg mai napig a „facies Hippocratica“ híres leírása: „a hegyes orr, a beesett szem, a horpadt halánték, a hideg és ránczba vont fül szétálló kagylóival, a homloknak kemény, feszülő és száraz bőre, végül az egész arcznak sárga, ha ugyan nem feketés, hamvas színe“ (progn. 2.). Különben — az orvosi prognostikát nem tekintve — egyenesen a szűkebb értelemben vett, a lelki életre következtető „physiognomonika“ is ott szerepel a hippokratesi Gyűjtemény feljegyzései között: „a vörös hajú, hegyes orrú, kis szemű emberek gonoszok“; de azért a vörös hajú is lehet derék legény, ha e mellett „pisze orrú és nagyok a szemei“ (epid. 2., 5., 1.) Az olyan korban, melyben az efféle általános természetű arczisme már divatban volt, csak annál érthetőbbek lesznek azon anthropologiai és ethnikai leírások, melyeknek példáival Hippokratesnek szóban forgó könyvében találkozunk. Orvosunknak nem kellett az ethnologia nagymesteréhez, Herodotoshoz iskolába járnia, hogy észrevegye, hogy a Phasis mellett lakók „nagy termetűek és túlságosan elhizottak, a bőrükön keresztül sem izületeik, sem ereik nem láthatók; halvány színűek, mintha sárgaságban szenvednének, s az összes emberek közül a legmélyebb hangúak“. Az e körbe tartozó képek hűségét, a közvetlen megfigyelésnél kitartó realismust mintha csak az a körülmény befolyásolná előnytelenül, hogy Hippokrates az emberi constitutiók nedvelméletét még itt az ethnológiában is szerepelteti. Különösen a mit

a skythák húsos, petyhüdt, nedves testéről nagy általánosságban mond, keltheti azt a látszatot, hogy a már a priori feltételezett „phlegmatikus természetnek“ is van némi köze a leírás keletkezéséhez. Még egészen téves magyarázatra is csábitotta Hippokratést előre kész elméleti feltevése. A skythák tetoválását, melyet testük legkülönbözőbb részein: vállaikon, karjaikon, mellükön stb. észrevesz, érdekes rationalismussal úgy fejtí meg, hogy nekik testök kiszáritása végett égetésekre van szükségök, mert — bizonyára joggal — ezek emlékének nézi a tetoválás jegyeit. Idővel érthetlenné vált szokások rationalisáló magyarázatára tehát Hippokratésnél is példát találunk.

A részletes ismertetés után áttekintve a „levegőről, vízről és helyekről“ szóló könyvnek egész tartalmát, a részletektől megint az alapgondolat nagyságához, a bölcseleti képzelet merész, hatalmas constructiójához térünk vissza. Bármennyi tévedést, hamis általánosítást és túlzást fedeztünk is föl az egyes feltevésekben, senki sem tagadhatja, hogy a rendszer mint egész, korának gondolatvilágába beleállítva, a saját eredetét kutató emberi elme egyik legjelentősebb kísérlete volt. Midőn rámutatott környezetünk összes tüneményeire, mint testi-lelki változásaink forrására és magyarázatára, korának kiélt természetbölcséleti ontológiájától és egy körben forgó eklekticismusától szabadította meg a kedélyeket. Hasonló lehetett ez ahhoz a mozgalomhoz, a mely a mi időnkben a Jouffroy-k és Cousin-ok ellenhatásakép Taine milieu-elméletének egyengette az utat. De a görög 5. század könnyen változó légkörében Hippokratés rendszere nemcsak a régivel szemközt lett új, új volt az újjal szemben is. A sophisták az emberi akarat önké-

nyéből magyarázgattak minden erkölcsöt; állam, törvény, jog, igazság csupán annyi és az, a mennyinek és a minek akarom, hogy legyen. A hippokratesi tan volt a legalkalmasabb arra, hogy ezt a tudományellenes autokratismust és a belőle származó erkölcsi relativismust ellensúlyozza; kimutatván szellemi és erkölcsi életünk azon szálait, melyek a természetben, esetleges származásunk talajában gyökereznek, s a melyek akaratumkon kívül határozzák meg cselekedeteinket. Hogy épp ennél a leglényegesebb pontnál ellenkezése a sophista-bölcseséggel nem ragadta Hippokratesünket addig a túlzásig, a meddig Tainet ellenfeleinek moralizálása („le vice et la vertu sont des produits comme le vitriol et le sucre“), daczára annak, hogy az akkori orvostudomány naiv materialismusa ezt a túlzást százszor könnyebbé és megbocsáthatóbbá tette volna: ez legyen Hippokrates örök dicsőségére elkönyvelve! Kinek rendszere mindezenfelül — a korára gyakorolt hatásokat és viszonylagos érdemeket leszámítva — a jövő fejlődésnek mintegy végnélküli útját nyitotta meg. Ha majd idővel, a környezetre irányzott figyelem által és a fejlődés nagy gondolatának föntartása mellett a növekvő exact tudás helyesbíti a hippokratesi tan részleteit, ha majd önkényes feltevések helyett a positiv tudomány mérlegeli, állapítja meg azon tényezőket, a melyeknek jelentőségét már Hippokrates sejtette... Tényleg bekövetkezett ez a fejlődés? Munkánk kereteit túllépné a felelet, a melyet e kérdésre adnánk. De azért a hippokratesi eszmék haladását egy ideig még nyomon fogjuk kísérni, a míg van jogunk a feltevésre, hogy még mindig Hippokratesnél tartunk, mert közvetlen hatásáról számolunk be. Előzőleg azonban, a

további fejlődés kutatása előtt, a keletkezés, a kezdet kérdését is fel kell vetnünk. Csakugyan annyira új volt a maga korában a hippokratesi bölcsészet? Avagy léteztek-e már akkor is, előbb is nézetek, gondolkozásmódok, a melyek a milieu-elmélet létrejöttét elősegítették, lehetővé tették?

2. Előzmények.

Midőn könyvünknek, a „levegőről, vízről és helyekről“ szólónak szerzőségével gondolatban foglalkozni kezdtem, megvallom, sok fáradságomba került, hogy a hippokratesi eredetet hihetőnek találjam. Hippokrates nevét elgondolva, mindig önkénytelenül az a szakszerűség lebegett szemeim előtt, melyet főleg a Gyűjtemény chirurgikus iratai tüntetnek fel. Pl. az, mely a kificzamult izületek helyretevésével foglalkozik. Sehol semmi általánosság, a bölcsészeti hajlamnak vagy hypothesis-gyártásnak legcsekélyebb árnyéka sem; itt minden biztos, positiv ismeret, s ennek világos, objectiv előadása csak azért szakad meg helylyel-közzel, hogy a tudós-szerző a kartársak tudatlanságát ostorozza kiméletlen módon, vagy hogy rámutasson arra a határmesgyére, a hol a tudomány végződik s a vakhit veszi kezdetét a patiens, a charlatanság az orvos részéről. Hogyan lehetséges, így kellett gondolkoznom, hogy ez a kemény, száraz ember, a ki csak a közvetlent, biztosat, egyszerűt ragadja meg, képes legyen philosophia alkotására is? Vagy talán csak a chirurgia természete idézte itt elő a munkának és szerzőjének szóban forgó tulajdonságait, az érzékekhez szóló és kezeket foglalkoztató sebészet? És lehet ennek ellenére is Hippokrates egyénisége

eléggé átfogó és összetett, hogy benne az érzékelésnek e nagyfokú művészete mellett még a phantasia, a szakismeretek e rideg alkalmazása mellett még a bölcsészet is föltalálható? Ha csakugyan így áll a dolog, ha Hippokrates tényleg az a nagy ellentéteket kibékítő nagy egyéniség, kinek már Platon és Aristoteles hirdetik, ki egyszersmind a görög ember finom ízlésével mindig jól meg tudta választani a helyet, hogy hol mutassa be összetett lényének más és megint más oldalát: akkor annyit legalább fel kell tételeznünk, hogy bölcsészete a saját orvosi gondolatkörébe essék. Hogy csak azt általánosítsa és rendszerezze philosophiává, a mit mint orvos maga is, iskolája is kétségbevonhatatlan igazságnak vallott. Éreztem kezdettől fogva, hogy meg kell találnunk azt az összekötő kapcsot, a mely a chirurgikus iratok szellemét a mi bölcsészeti könyvünkével kibékíti.

Azt a kapcsot az „epidemiák“ nevét viselő feljegyzésekben találjuk meg. Ha ezek sok mindenféle idegen anyagot tartalmaznak is, viszont Hippokrates utazgatásainak és praxisának emlékeit is elraktározták. S mint e praxisnak legáltalánosabb követelménye szerepel itt, hogy az orvos a vidékenkint változó évszakokat és időjárást: a hideget, meleget, esőt, szárazságot és szeleket jól figyelje meg, ha a helyi betegségek okát és lefolyását meg akarja tudni. Sőt az egyes vidékek egész egészségi állapota az időjárásnak, mint magasabb fogalomnak van itt alárendelve. Bölcsészeti könyvünk tulajdonkép csak azt összegezi elméletté, a mit az epidemiák könyvei mutatnak be az orvos gyakorlati tudásában és alkalmazásában. Ősrégi, tán részben népies nyomokon haladt az orvostudomány, s — úgy látszik — első sorban a

kosi iskola, midőn a klimatikus viszonyoknak oly nagy jelentőséget tulajdonított még a tapasztalatok határán, igazolásán túl is. A gondolkozási irányt, úgy mondhatnók, a közfelfogásban készen találta, bizonyára régóta bevált ismeretekkel együtt, s neki az utóbbiakat csak a saját megfigyeléseivel kellett kiegészítenie és rendszerbe hoznia, hogy a „járványok tana“ létrejöhjön. S az orvostudománynak ez a része, épp mert a közfelfogáson alapult, hamarosan át is mehetett a köztudatba, midőn már egyszer megvolt. Már Herodotosban olvasunk olyasvalamit, a mit — ha nem ismernők a szerzőt — a hippokratesi Gyűjtemény fragmentumának kellene tartanunk. „Főleg a változások alkalmával jönnek az emberek betegségei létre, azok miden egyéb esetében is, de főleg az évszakok változásainál“ (2., 77.). Ugyanaz, majdnem ugyanazon szavakkal elmondva, mint a mit az Aphorismák egyik helye nyújt: „Főleg az évszakok változásai szülik a betegségeket és az évszakokban a hideg és meleg nagy átmenetei“ (3., 1.). Sőt az ión történetíró mindenfelül azt a felfogását is elég világosan kifejezi, hogy a népek szokásai és intézményei szintén az éghajlati és földrajzi viszonyokból jutnak magyarázathoz. Ott, a hol Egyptom ethnographiájába fog, a következő szavakkal kezdi: „Az egyiptomiak az ő egökkal, a mely náluk egészen különös és folyójukkal (a Nilussal), a mely más természetet mutat, mint a többi folyók, majd mindenben épp a fordítottját állították föl a szokásoknak és törvényeknek, mint a többi emberek“ (2., 35.). Kétségtelenül kitünik e szavaiból, hogy a szokások és törvények keletkezését szerinte sem szabad az ég és föld jelenségeitől elkülönítve magyarázni. A chronologia sehogy sem engedi

meg, hogy Herodotost Hippokrates hatása alá helyezük. De a természeti függés eszméjét már régebbi medicusok is előadhatták, a mennyiben ez nem maradt meg a közfelfogás ki nem fejtett állapotában; a történetíró meg önkényt megtalálhatta azt az utat, a mely a testre, főleg a beteg testre irányuló tekintetet a minden vonatkozásában vett emberére szélesíti ki, azt az utat, a mely a medicinából az egyetemes anthropológiába vezet át. A mint látjuk, a bölcsészeti rendszer előfeltételei mindenkép megvoltak. Csak épp a nagy egyénnek kellett eljönnie, a ki részletesen és világosan magyarázza el mindazt, a mit az emberek akkortájt félig-meddig úgy is tudtak. És miért ne lehetett volna az a nagy ember — maga Hippokrates?

A klimatikus tényezők között a levegő volt az, a mely az orvosok figyelmét legelőször, legáltalánosabban és a legnagyobb következménnyel vonta magára. A levegő, „a melyet szíva élünk, mely a leginkább közös és a melyet első sorban használunk valamennyien“; így mondja ezt az „emberi természet-ről“ szóló irat (10.). A levegő jelentőségét, szerepét két oldalról tekintette az akkori elmélet: t. i. a mennyiben az a testnek belső alkotó részét képezi, a pneuma külön elnevezésével, és azután a mennyiben levegő veszi, mint táplálkozási forrás az emberi testet körül. A mi az első szempontot illeti, már a hippokratesi kor egynémely orvosa eljutott a későbbi, a római időkben divó pneuma-tan küszöbéig, a mely tan szerint magának az életnek principiumát kell a bennünk már eredettől fogva meglévő levegőben keresni (v. ö. a pneumatikusok iskoláját). Legalább az a Gyűjteményünkben található könyv, a mely a „leve-

gőt választja specialis tárgyának, sok minden egyében kívül egész lelki életünket is a vérrel keveredő pneuma mennyiségének és helyzetváltozásának tulajdonítja. „Emlékezésünk és tudásunk megszokott állapotokon nyugszik; mihelyt e megszokás változást szenved, értelmi képességünk vele együtt megsemmisül“: a lelki betegségeket, így a „szent betegséget“ is a vér és pneuma rendellenes keveredéséből kell megmagyarázni.

Bennünket jelenleg a környezet levegője érdekel kiváltképen. Ne tekintsük a légzés rendes, élettani funkcióját és szükségét; fontosabb számunkra, hogy orvosaink a testi bajok egyik legfőbb okozóját fedezték fel abban a milieu-ben. Két oka lehet a betegségnek, állítja a fönnebb idézett könyv az emberi természetről: a helytelen táplálkozás és a rossz levegő (s munkánkból épp ezt a nyilatkozatot hozza fel a londoni Névtelen mint hippokratesit); a „levegő“ szerzője meg (tehát a Névtelen szerint újból Hippokrates) még egyszerűbb tudományyá formálhatta azt a megismerést, mert a pneumáról vallott nézete megengedi, hogy a táplálkozás hátrányait is a levegő hatására vezesse vissza. A mi már most elemünk káros, egészségtelen voltát illeti, az előbbi munka valamiféle kórt okozó „kiválasztásról“ (secretióról) beszél, a „levegő“ könyve meg „miasmákról“. De az itt szóba jövő bajok felismerésére és megszerzési módjára vonatkozóan egyezik nézetök: ha valahol sokan betegednek meg egy és ugyanazon betegségben, akkor minden okunk van a feltevésre, hogy valamennyinél a rossz levegő beszívása idézte elő a bajt.

A mit itt előadtam, könnyen azt a látszatot keltetheti, mintha görög orvosaink nem is oly messze álla-

nának annak felismerésétől, a mit mai tudományunk „fertőző“ betegségeknek nevez. De a vallási terminológiából átvett és jóformán csak képiesen használt miasma-kifejezés ne vezessen bennünket félre; daczára annak, hogy az illető orvos-szerző — akár csak valamely modern bacillus-theoretikus — a betegség lényegét a természettel ellenséges miasmák elszaporodásában látja. Nem szabad azonban felednünk, hogy ez a fel-fogás itt, a hippokratési korban, nem vezetett a fertőző anyag közelebbi vizsgálatára, meghatározására és osztályozására, sőt a gondolkozás ezt az anyagot figyelemre sem tudta méltatni mint mediumától, a levegőtől elválasztott külön tényezőt. A levegő így nem egyszerűen medium volt e gondolkozásmód szerint, hanem megrontott állapotában maga a fertőző anyag. Az itt javaslatba hozott prophylaktikus intézkedések a legjobb bizonyítékai ennek; fertőtlenítés, elkülönzés és tisztaság helyett csak épp hogy a levegőtől nem zárják el az orvosok embertársaikat: diétát és helyváltozást ajánlanak, mert akkor kevesebb jut a romlott levegőből a szájba. Az egyéni testből kiinduló ragályozásnak (a contagiumnak) gondolata ekkép föl sem merül a környezeti (a miasmatikus) aitiologia mellett.²⁴⁹ Mind ez okból a görög orvosi műnyelv „epidemiái“, „helyi és közös betegségei“, „dögvészei“ nem is jelentik ugyanazt, a mit a mi „járványaink“. Az orvosok akkortájt hajlandók voltak minden közös képet mutató és egyformán lefolyó betegséget járványnak minősíteni, a mennyiben az valamely vidéken nagyobb számban lépett föl, és a kóroanyagok különtartása nélkül egyszerűen a levegőnek tulajdonítani. Így hát a járványoknak minősített betegségek rendkívül felszaporodtak, nem is szorit-

koztak, mint a mai elmélet szerint, a fertőző betegségekre, s ennek következtében bizonyos általánosságnak, határozatlanságnak jellegét tüntették fel. Csak is így, ezen az úton növekedhetett a levegő azzá a mystikus hatalommá, a melynek nem csupán a testi kórok nagy részét tudták be, de folytatólag — meleg vagy hideg hőfoka, szárító vagy nedvesítő hatása szerint — egyszersmind az emberi természet legbensőbb tulajdonságait és változásait is. Hippokrates nem ok nélkül állította bölcséleti munkájának legelejére a szelek problémáját. A „helyi és közös betegségek“ sűrűn kerülnek itt szóba. Jól összevág ez mindazzal, a mit az epidemiák könyveiről és a járványok elméletéről mostanáig kifejtettünk. Megerősíti azt a feltevésünket, hogy ő, Hippokrates is a levegő pathogén gondolatából indulva ki jutott el nagystílú, egyetemes aërologiájához.

A levegő példáján mutattuk ki, hogy Hippokrates milieu-elmélete mennyi orvosi, részben bizonyynyal a mestertől magától származó előismeretre támaszkodhatott. Még ha a föntidézett könyvek, melyekből a görög járványtant összeállítottuk, későbbi eredetűek lennének is, mint az, mely Hippokrates bölcsészettét tartalmazza, a dolog érdemén ez a körülmény sem változtatna sokat. Egészen véve olyan nézetekkel és feltevésekkel állunk szemközt, melyek eredetét nem az a véletlen dönti el, hogy kitől, mikor és hol kapják legelső részletes kifejtésöket. Abban a korban a levegőt nemcsak az orvosi, hanem a bölcsészeti gondolkozás is az életet alkotó és föntartó tényezők élére állította. S itt újból módunkban lenne a már többször szóba hozott kortársakra: Archelaosra, Hipponra és mindenek előtt apolloniai Diogenesre hivatkozni.

De a hippokratesi bölcsészet érdeme nem is a levegő hangsúlyozásában áll; a környezet részeinek és sajátságainak kiemelése helyett az általános szemponton nyugszik itt az érdem: az embert nem izoláltan, hanem külvilági meghatározottságában felfogni. Először tette ezt Hippokrates? Avagy ennél az egész szemléleti módnál is elődeinek hagyományait, korának gondolkozási készségeit követhette? Mi a kérdést már tulajdonképpen eldöntöttük, midőn a hippokratesi filozófiát a természetbölcséleti ontologia ellenhatásából magyaráztuk és annak tartalmi elemeit magából az orvostudományból mutattuk ki. De mindezzel nincsen ellentétben, ha mégis azon a nézeten vagyunk, hogy a környezetétől meghatározott ember eszméje már az eddigi természetbölcselek előtt sem volt ismeretlen; hogy Hippokrates már philosophus-elődeinél is megtalálhatta volna a kiinduló pontot saját elméletének megszerkesztéséhez, ha nem is a felszínen, ha nem is az érdekkeltés legelső sorában. Ő a mulat és korának törekvéseit bizonyára nem a történész szemével vizsgálta; ő talán csak azt ragadta ki belőlök, a mi ellenmondását provokálta; de viszont a modern történész feladata, hogy mindazon eszméket is felfedje, a melyek valakinél láttatlanban, a tudatosság felkeltése nélkül is éreztethetik a maguk hatását.

Tulajdonkép már Anaximandros milieu-elméletet csinált, a midőn a hal testébe helyezte el az első embert, mert kezdetben csak a tenger létezett, s így az embernek is ehhez a környezethez kellett alkalmazkodnia. De folytatólag, Herakleitos idejétől kezdve, a physikának principium-tana, mely az egész világra egyformán illő tételeket állapított meg, oly szoros és

közvetlen kapcsolatba lépett az ember, az emberi lélek magyarázatával, hogy ez utóbbit környezetétől függetlenül el sem tudta volna ez a gondolkodásmód képzelni. Az ember, lelki képességeivel együtt, csak egyik része a világegyetemnek, még pedig homogén része, ugyanazon alkotó elemekből összetéve, ugyanazon törvényeknek alávetve, mint bármi egyéb; létezését, illetőleg létezésének módját is csak annak a tartós kapcsolatnak, szünetlen viszonyosságnak köszönheti, a mely őt környezetéhez, a világegyetemhez lánczolja. Herakleitos szerint pl., épp mert az egész világ a tűznek változata, az emberi lélek sem egyéb tűznél, s a testnek belégzésre csak azért van szüksége, hogy azon táplálkozás által, melyet ekkép az őt körülvevő életelemtől, a kosmikus tüztől kap, a lélek újból és újból megszülessék. Itt, a herakleitosi lélektannak ezen, a Cicero korabeli Ainesidemosra visszamenő ismertetésében találkozunk először a *milieu* görög terminusával, a περιέχον-nal (szó szerint: a mi körülvesz, l'ambient), melyet folytatólag egy anaxagorasi töredékben és azután a stoikusoknál is fellelhetünk.²⁵⁰ Az eleaták ugyan csak másodsorban beszélnek az érzékelhető világról; de a midőn beszélnek, Parmenides szerint sem egyéb az emberi elme, mint „a téveteg testrészek keveréke“, a kosmikus ellentéteknek, a tűznek és földnek, a hidegnek és melegnek, a fénynek és éjszakának változó arányú egyesülése; az a „többlet“, melylyel az ellenpárok első tagja a másik fölé helyezkedik (16. fr. 124. l.). Parmenidestől ugyan nem tudjuk meg nyílt szavakkal, hogy itt, az emberi elménél is a külső befolyások által okozott anyagcserével és értékváltozással van szünetlenül dolgunk; de egyrészt tanaiból ez

önként következik, másrészt Empedoklesnek rokon philosophiája nem enged meg e tekintetben semmi kétséget. „Mert a földet a földdel látjuk, a vizet a vízzel, az isteni levegőt a levegővel, a pusztító tüzet pedig a tűzzel; a szeretetet a szeretettel, a gyűlöletet a gyászos gyűlölettel“ (109. fr., 203. l.). Egyszóval, a mi a külvilágban létezik, az bennünk is megvan, s csupán ha e két világ hasonló elemei találkoznak, keletkezik érzékelés és érzelem, a melylyel mi emberek környezetünk mivoltáról tudomást szerezhethünk. Hogy pedig e közlekedés nem lehet a nélkül végbe, hogy az ember alkotó elemei külvilági rokonaiktól folytonos táplálékot, felújítást ne nyerjenek, azt az a hosszú empedokleszi töredék tárja a legvilágosabban szemünk elé, a mely az emberi test lélegzését magyarázza meg. Rajtuk minden léleklétezik és kilehel; testünk véredényei apró nyílásokkal telve, s mihelyt a vér a belső részek felé távozik, zúgva tudul be rajtuk a környezet levegője; olyan ez, mint mikor a gyermek a víziórával játszik (100 fr., 200. l.). Láthatjuk, a követelmény: az embert környezeti összefüggésben felfogni, Empedoklesnél a maga teljes igazához jut.

A Hippokrates előtti nagy bölcséleti rendszerek közül nem tettem még említést a pythagorismusról. Hisz joggal kérdezhetné is valaki: ugyan kicsoda elég merész, hogy ennek az iskolának spiritualistikus hitét, meggyőződését a minden testiségtől független lélekről, a milieu-gondolattal összekapcsolja. Pedig, úgy látszik, a pythagorasi lélektannak következetlensége egy érdekes új oldalról teszi meg hívőit a milieu-elmélet előfutárainak. Valláserkölcsei világfelfogásuk középpontjában ott találjuk ételtilalmaikat. Az ősrégi

állatcultus maradványakép, már alig értett áldozási szokásokkal kapcsolatban, a lélekvándorlás hitével össze- meg összenőve állították fel szabályaikat az ember táplálkozási módjáról. Megmondták, hogy mit ehetik a hívő, és még inkább azt, hogy mihez nem szabad nyúlnia. De csak természetes, hogy már abban a korban (6. század Kr. e.) és főleg philosophusok között a vallás ősi babonáinak rationalis szint kellett öltetniök; az ember a legegységűbb hagyományt is hajlandó követni, ha valamely tetszetős magyarázattal elégítette ki gondolkozási igényeit. Náluk a metempsychosis tana teljesített efféle szolgálatot, mert ez egyszersmind a metamorphosis tana is volt; már pedig állati külsőbe öltözött őseit senki sem eheti meg nyugodt lelkiismerettel.

De ezenkívül az ételtilalmak egy tudósabb magyarázási módjára is bukkanunk (bár ez ugyancsak primitiv babonának fejlődési eredménye), a mely mód nézetem szerint annyira egyezik a régibb görög természetbölcselet egész szellemével, hogy habozás nélkül a pythagorismus eredeti alkotórészei közé sorolom. Minden étel vagy ital, a mi testünkbe kerül, abban sajátságos alkatnak okozója lesz; az ember lelkéig és erkölcséig módosítólag hat, hogy mivel táplálkozik; egyszóval Feuerbach bölcseségét: Der Mensch ist, was er isst, mély értelmű szószerintséggel vallották már Pythagoras első hívei. A mint Herakleitos tüzrel tápláltatja az emberi lelket s annak mennyiségétől teszi a lelki alkatot függővé, Empedokles viszont a maga négy elemének kívülről jövő felvételétől, melynek legalább részben a szájon keresztül kellett történnie, Pythagoras minden étel-italnak sajátos természetével hozza a lélek minőségét kapcsolatba. Tehát

óvakodjunk főleg a sokfajta sarkophagiától, nehogy egyenes úton olyanokká legyünk, a minők mohó vágyakozásunk áldozatai, az állatok (v. ö. Jamblichosnak Pythagoras életrajzát 207. köv. f., Diels 288. l.).

Még egyszer mondom, hogy ez a tan tulajdonkép összeegyeztethetetlen a pythagorasi spiritualismussal; de a görög bölcsészeti rendszerekben, ha sokat átfogó subtilis kérdésekről van szó, nem tartoznak épp a ritkaságok közé az effajta ellenmondások. Az imént említett Empedoklest is felhozhatnók például, mert az ugyanakkép egymás mellé állította azt a materialistikus lélektanát, melyről szólottunk, és a papi tisztétől, varázsló foglalkozásától követelt ellenkező lélekhítét (v. ö. Rohde: *Psyche* II.² 182. köv. l.). Hippokrates elméletében nem játszik szerepet az étkezés befolyása a lélekre, lelki tulajdonságokra; ő csak könyve bevezetésében említi fel általánosan, hogy az evés-ivás mértéke a népek jellemző vonásaihoz tartozik; s bár az ivóvízről sokat beszél, itt is megmarad a mindenestre messze menő testi változások és betegségek körében. De hogy egész gondolkozási irányától, diaetára alapított belgyógyászati praxisától nem lehetett idegen a feltevés, hogy a táplálkozás, legalább is közvetett úton, kihatással van lelkünkre, erkölcsünkre is, azt nyugodtan állíthatjuk. Azonkívül hívjuk itt emlékünkebe azt az immár jó ismerős orvosbölcsészünket, a ki diaetikus munkájában étrendi utasításokkal akarja a lelket elevenebb vagy nyugodtabb gondolkozásra bírni. Óvása, hogy nem az összes lelki életet, nem az érzelmeket, csak az értelmet javítja meg étellel-itallal, könnyen azt a gondolatot ébreszti, hogy mások általánosító nézetével, talán az akkor már diasporában levő pythagoristákkal ellenkezik. Vagy

annyit legalább is következtethetünk, hogy akkor, az 5. század végén már ennek a kérdésnek, a nem is átvitt értelemben vett „lelki diaeta“ kérdésének is története volt.

Az utódok, Hippokrates kortársai, az elődök, a nagy philosophusok nyomdokaiba léptek. Hippon is azt tanította, a mint ezt most a londoni Névtelentől tudjuk, hogy a nedvesség az, a minek nemcsak testünk épségét, de érzékelésünk éberségét is köszönhetjük; az öregek érzéketlenek, mert szárazok. Apolloniai Diogenes meg ellenkezőleg azon a nézeten volt, hogy az embert a szárazabb levegő, melyet egyenes jártában szí, teszi az állattól, ennek érzékelésétől különbözővé; mert a nedvesség — levegőben, táplálékban egyaránt — az értelem megölője.

És az a nagy bölcsészeti rendszer is, mely épp Hippokrates korában utolsónak sorakozott a görög természetphilosophia korszakot jelentő kísérleteihez, az atomistika is a lelket alkotó atomok folytonos ki- és bevándorlásával, a környezetbe való kiszorulás és a környezetből vett pótlás kölcsönös folyamatával magyarázta a szellemi életet. Látva azt a szigorú következetességet, a mely százados fejlődés útvonalán ragaszkodott a gondolathoz, hogy a mit léleknek nevezünk, egyszerűen a környezet ajándéka, nehéz az ajkunkra tóduló kérdést elnyomni: hát hogyha Hippokrates az ő milieu-elméletével az új útirány genie-je helyett csak az utánzás epigonja?

De eszmék történetét, fejlődését és kölcsönös hatását nem akként értjük meg, hogy Diels fragmentumgyűjteményével kezünkben az utóbb élők nézeteit tisztán a tartalmi egyezésekre megvizsgálva confrontáljuk az elődökéivel. A hasonlóság különbséget is

jelenthet s ezzel a látszólagos ellenmondással találkozunk Hippokrates esetében is. A görög természet-philosophia első sorban is lényegét, principiumát kereste a mindenségnek, s ha valamely formában megtalálta, csak az egyoldalú alkalmazás, a deductív következtetés további eljárása volt, hogy annak érvényét az emberi lélekre is kiterjessze. Hippokrates meg ellenkezőleg minden physikai principium-tantól függetlenül, inductív úton, a tapasztalatok összetettségébe állítva kutatta — nem az egész mindenséget, csak az embernek és környezetének kapcsolatát. Figyelmének közép-pontjában már kezdettől fogva az ember és nem a világegyetem állott, és elmélete segítségével még ennek az embernek összetételét is csak biológiai és nem physikai alapjáig merte elemezni. Az ember előtérbe helyezése által tulajdonkép ő látta világosan először a milieu-elméletben rejlő viszonyosság kérdését; mert philosophus elődei egységes principiumtanukkal, a nagy mindenségben elvesző ember gondolata által a legtöbb esetben inkább kiegyenlítették, eltüntették, mintsem élesen kiemelték a kültermészet és egyén szembeállítását. Mindez okból, még egyszer mondom, Hippokratesnek meg kellett tagadnia az egy csapáson járó természetphilosophiát, elnyomnia magában a végső principium gyötrő kérdését és mindezenfelül az előítélettől mentes kutató éleslátásával orvostudományának empiriájára kellett helyezkednie, hogy szemei előtt a nagy problema, *az ember és világa* felbukkanjon. Látta még ekkor is, látta mindennek daczára is természetbölcselelő elődeinek és kortársainak jól kiczirkalmazott rendszereit? Semmiesetre sem szorult reájuk; számára, a mit keresett s a mód, melylyel azt kereste, suae personae lett. De haszontalan

munkát mindazonáltal nem végeztünk, a midőn természetphilosophusaink milieu-elméletét magyarázatkép az övé mellé állítottuk; annyit megtanulhattunk belőle, — Hippokratesre is kihatóan, ő rá is alkalmazottan — hogy az az egész görög gondolkozásmód, a maga naiv materialismusával, sokkal közelebb állott egy ilyen elmélet lehetőségéhez, mint ahogy ezt át- és átspiritualisált modern észjárásunk hihetőnek képzelné. Majdnem természetesnek tűnik fel ama gondolatkörben olyasvalami, a mi után a vágyat a mai gondolkozó — a nagy ellentétek között hányatva — mintha csak túlzások, szélsőségek árán, évezredes igazságok tagadásával elégíthetné ki.

3. Az elmélet folytatólagos története.

Hippokrates elméletének története lett már a görög ó-korban, s azután az új ismeret mezében egész napjainkig. Platon, Hippokrates bámulója, mert olvasója a legelső, a ki oly módon hozta a törvényhozást és klimatológiát egymással összeköttetésbe, hogy kényszerűen a nagy orvos hatására kell gondolnunk. „Valamely ország fekvésének nagy befolyása van a tekintetben, hogy az jobb vagy rosszabb embereket hoz-e létre, s e megfigyeléssel a törvényhozásnak nem szabad ellentétbe jűtnia. Mert némely hely a különböző szelek és a nap forrósága miatt mutat szokatlan és káros jelleget, egy másik vize, egy harmadik a föld terményeiből való táplálkozás miatt, mert azok nemcsak a testre lehetnek majd egészségesebbek, majd ártalmasabbak, hanem a lelkekre is jobb vagy rosszabb befolyást gyakorolhatnak.“ Így tanítja ezt Platon a *Törvényekben*, egyik utolsó művében (5.747). *Államában* meg mintha lélektani felosztását hozná a hippokratesi ethnológiával kapcsolatba. Szerinte az

északi népeket (a thrákokat és skythákat) a haragvó indulat, saját földjének lakóit az ismeret, a tudomány, a déli phoeniciaiakat és egyptomiakat meg a vágyakozás, a pénzsóvárság jellemzi (4.435); de minden további kifejtés, minden klimatologiai indokolás nélkül halljuk ezt.

Philosophusunk egész fejlődésmenetével, gondolkodásának mind realisabb irányával szervesen kapcsolatos, hogy idővel a lelki és erkölcsi tünemények végső okai jobban foglalkoztatni kezdik, s hogy a geographo-klimatikus viszonyokig mélyíti ki ezt a keresését. Tanulságos e szempontból első nagy politikai munkáját, az *Államot*, a *Törvények* mellé állítani. Hogy jó létre az állam? Ez a kérdés az előbbi könyvben még pusztán az emberi szükségletekből levezethető, megoldható problema (2.369.), a míg viszont a *Törvényekben* történetbölcseleti kérdéssé szélesedik a változó természeti állapotok tekintetbe vételével s ez alapon: a különböző fejlődési korszakok megállapításával (a 3. könyv elejétől). A majd mindent elpusztító deukalioni vizözön után legelőbb csak a hegyeken éltek az emberek pásztoréletet, folytatólag azután a hegyek oldalán vagy lábainál telepedtek le és csupán harmadik fejlődési állomásként a földművelés igazi területén, a síkságokon. Ezt a gondolatot a művelődés haladásáról és útirányáról, a hegyeken kezdődő és a völgyekbe vonuló civilizációnak gondolatát, melyhez az impulsust megint Hippokrates adta meg elsőnek, évezredek multán még Herdernél is megtalálhatjuk (*Ideen* stb. 1. 6.). Hogy jó létre a demokratia? Platon *Államában* csak lélektani a kérdés, mert a feneketlen bírvágy, a mely az oligarchákat elvakítja, a szükségszerű következmény

útján vezet a népuralomhoz (8.559.). A *Törvényekben* másként áll a dolog; itt a demokratia keletkezésénél külső feltételek is közrejátszanak, első sorban egy hatalmas földrajzi tényező: a tenger, közlekedési útjaival, az általa teremtett népkeveredéssel, kereskedelmével, aranyával-ezüstjével és matrózuralmával; azért kell a mintaállamnak legalább 80 stadiumra a tengertől feküdnie (a 4. könyv elejétől). Mert valamikor megmentette és erkölcsi magaslatra emelte Görögországot a szárazföldi Marathon és Plataiai, Salamis ellenben megrontotta. Így egészíti, mélyíti ki Platon a maga politikai és történeti nézeteit — Hippokrates szellemében.

Hippokrates elméletét Aristoteles is ismeri;²⁵¹ a ki bizonyítékokat keres rá, olvassa el a *Politikában* azt a helyet, a mely a különböző földrészek lakóit természetükre nézve vizsgálja.

„Csak rá kell nézni, mondja Aristoteles, a híres görög városokra és az egész lakott világrészre, a mint ez a népek között megoszlik. Hideg vidékeken, Európában, bátorsággal vannak ugyan telve a népek, de észben és technikai tudásban szegényesek, s ez okból szabadok bár, de sem az államélethez nem értenek, sem szomszédjaikon nem képesek uralkodni. Az ázsiaiak ellenkezőleg eszesek és a technikában jártasok, de gyávák, s ezért uralom alatt, rabszolgákként töltik életüket. A hellének népe azonban, mint a hogy a közepén lakik a két vidéknek, úgy mind a kettőben részesedik. Mert bátor és eszes; ez okból szabadon él, a legjobb államszervezetben és az összes embereken képes volna uralkodni, ha *egy* államot alkotna. S ugyancsak ez a különbség a görögök egyes népei között is; mert némelyik természetében egyoldalú,

míg a másokban jól vegyül egymással mindaz a két tehetség.“ (1327 b.) Tehát itt is Ázsia és Európa ellentétéről van szó, mint Hippokratesnél, a görögök külön dicséretével együtt, a mit orvosunk valami okból elhagyott; azután az értelem és akarat, a szabadság és rabszolgaság ugyanazon szembeállításáról, melyet már Hippokratesnél megtaláltunk, s a mit most Aristoteles, etikájához hiven, a középen egyeztet ki, egy magasabb harmoniába kever össze. Azaz: Aristoteles átvette a hippokratesi tant, melyet azután bizonyos mértékig tovább is fejlesztett mindent átfogó nagy elméjével. Bár a *Politikájában* uralkodó gondolkozásmód kevésbé volt alkalmas efféle továbbfejlesztésre; Aristoteles a socialis és erkölcsi kérdések terén még is csak inkább logikus maradt, mint sem „természettudós“. Igaz, az állam szerinte is természet, de mindjárt hozzáteszi, hogy a természet a fejlődés vége, a befejezettség, s ő csakugyan e végső cél szempontjából fogja az államot is első sorban megvizsgálni és nem természetes feltételeiben. Észreveszi ugyan, hogy a lakóhely a maga összes sajátságai által determinálja lakóját és ezért folytatólag nemcsak a föld népeiről, hanem magáról a földről is beszél; de rövidesen és jellemző módon csak gyakorlati utasítások formájában, midőn államalapítójától megkivánja — megint Hippokratest hiva emlékünkre — hogy a város kelet felé legyen orientált, északi szelektől védett legyen és iható jó vízben bővelkedjék. „Mert az egészségre legfőképp annak van jelentősége, a mit a legtöbbször és a legnagyobb mennyiségben használ testünk; a vízzel és levegővel pedig úgy áll a dolog“ (1330. b.). Becses megjegyzések ezen kívül sem hiányoznak: egy szószerinti politikai földrajz kiinduló

pontjául szolgálhatna az a tétel, hogy az oligarchiának és monarchiának fellegvárakra van szüksége, tehát egyszersmind olyan vidékre, a hol akropolist lehet építeni (másutt az oligarchiát a lótenyésztéssel, az arra alkalmas helyekkel hozza kapcsolatba, 1321. a.); továbbá, hogy a demokratia a síkság alkotmánya, míg az aristokratia nem szorúl sem hegyre, sem alföldre, legfőlebb egynéhány megerősített pontra (1330. b.).

De e megjegyzések (épp úgy mint a tenger anthro-pogeographikus megbeszélése) csak ötletszerűen kerülnek szóba, nem teszik rendszerének igazi alapját, lényeges alkatrészeit. A mit meg a népek különböző hajlamairól és képességeiről mindezen felül mond, a természettől fogva despotikus, monarchikus vagy demokratikus emberfajról (1287. b.), az megmarad az individualis lélektan körében; úgy vagyunk vele, mint a „természetes rabszolga“ hiressé vált fogalmával: látjuk az egyéni különbségeket, de nem a generalisokat, a társadalmi kényszert, de nem a természeti szükségszerűséget. Aristoteles szerint három forrásból fakad az egész emberi erkölcsiség: a természetből, szokásból és értelemből. A legelső, a mi szempontunkból a legfontosabb, viszonylag legkevésbé jut Aristoteles rendszerében szóhoz. Itt saját egyéni természete, hajlama a szoktatás és értelmi befolyásolás kérdéseihez hozta őt a legközelebb: törvényhozó, mert törvények állítják fel az erkölcsi célt, és paedagogus, mert a mi nem természet, az a nevelés feladata.

Hippokratest az eszmevándorlás további folyamán egy történetiróban, Polybiosban találjuk viszont (Kr. e. 198—117). Önkényesen választott példaként ragadom ki azt a helyet, hol egy arkadiai népnek, a kynaiitha-

belieknek erkölcséről értekeznek. Miért olyan vadak és durvák ezek az emberek, holott az arkadiaiaknak nem ez az általános sajátságuk? Mert bölcs törvényhozóik nevelő eszközét, a zenét, elhanyagolták, feleli Polybios platonizálva; pedig ők szorulnának a legkivált rá, mert hideg és zordon a környezetük (a περιέχον); már pedig az emberek is szükségkép ehhez a környezetbe fognak hasonulni. „Sőt egyáltalán, folytatja történetírónk, ez az oka, hogy miért térünk el mi emberek teljesen jellemében, alakban, színben, mindezenfelül legtöbb hajlamunkban egymástól, a hogy ezt a fajbéli és az általános különbségek mutatják“ (4.,21.). Honnan vette Polybios milieu-elméletét, magától Hippokratéstól vagy a philosophia közvetítésével Platontól, Aristotelestől? Polybios szemeiben Ephoros, a 4. századbéli történetíró, tudományának, művészetének legelső példányképe. Ez az Ephoros meg kis-ázsiai (kyme-i) származásával adott okból az ión „historiának“ folytatója; egyetemes történetet ír, a kosmikus és földrajzi viszonyok különös tekintetbe vételével, a barbár népek és szokásaik ethnographiai leírásával és magyarázgatásával. Számára a természeti erőkre, a külső környezetre hivatkozó aitiologia mintegy önkényt kínálkozott; már Herodotosnál láttuk, hogy az ión historiában ez így van. Korának orvostudománya is befolyásolhatta; Thukydides még mindenkinek tettségére bízza, hogy a pestis keletkezéséről miként elmélkedik; Ephoros, (a hogy ezt a sicíliai Diodorostól tudjuk, 12., 58.) olykép beszélt a megrontott levegőről, mint „a levegő“ könyve a hippokratési Gyűjteményben. Egyszóval alig tévedünk, ha Polybios milieu-elméletét Ephorosra vezetjük vissza, tehát tulajdonkép arra az ión gondolatkörre, melyből magának Hippokra-

tesnek nézetei is fakadtak, s melyre viszont ezek a hippokratesi nézetek a legközvetlenebbül, a legnagyobb rokonság alapján gyakorolhattak visszahatást.

Polybios történeti munkáját Poseidonios folytatta (meghalt 46 előtt Kr. e.). A stoikus bölcsész, Cicero mestere, a távoli nyugatnak, Hispaniának beutazója, a kiváló természetbölcsész, korának egyik legtudósabb embere. Ismereteinek nagyságát és mélységét újabb időben kezdjük töredékeiből jobban és jobban megérteni, méltányolni; a seismologia terén az egész ó-korban vezetett; a kelták leírásával, melyben „hippokratesi diagnostikával“ emelte ki a sajátosat (Willamowitz), mintaképe, útmutatója lett minden további ethnographiának (Tacitus *Germániája*). *Milieu-elméletét* két forrásból ismerjük. Strabon polemiájából (földrajzának főleg 2. könyvében) és Galenos azon iratából, mely Hippokrates és Platon nevét viseli címében. Számára, a kit „nagy utazásaiban minden kő, növény és állat nem kevésbé érdekelt, mint a változó klimatikus viszonyok, vagy a népek faji sajátosságai és szokásai“, majdnem természetes volt az a szempont, melyet egy milieu-elmélet feltételez.

Tényleg, lehető széles alapon fogalmazta meg a magáét.

A térítő faunájának jellegzetes vonásait: a gyors szórt, görbe szarvakat, előreálló ajkakát és széles orrokat a száraz-meleg éghajlatból magyarázta. Olyan térképet követelt, a melyen az egyenlítővel párhuzamosan haladó vonalak tüntessék fel az állat- és növényvilág elterjedését. Az emberi mesterségekre és szokásokra is nagy mértékben kiterjesztette értelmezési módját, a mint ezt Strabon ellenkezéséből következtethetjük, ki általánosságban azt veti szemére,

hogy Aristoteles módjára többet foglalkozik az okok keresésével, mint azt ezek rejtett volta megengedi és in speciali arra oktatja ki, hogy miként a domestikált lovak és szarvasmarhák nemcsak a környezettől kapták tulajdonságaikat, úgy az athéniek sem természettől lettek a tudományok kedvelői, a midőn más oldalról nemcsak a spártaiak, hanem az athéniekhez oly igen közel lakó thebaiak sem voltak azok. Tehát Poseidonios történeti munkájában is gyakran folyamodhatott kedvencz naturalistikus elméletéhez; szerinte a keletiek és déliek, a babylonok és egyiptomiak már születésüknél fogva philosophusok; és a fajtájabelieknek, a syreknek elpuhultságát (Poseidonios a syr Apameiából való) az ottani föld termékenységből, zsiros legelőiből származtatta (Athenaios idézete, 527. E, a poseidoniosi *Történetek* 16. könyvéből).

De van Poseidonios tanában egy mozzanat, a mely különös figyelmet érdemel, mert Aristoteles után a görög gondolatvilágban tán az egyedüli, a mely Hippokrates milieu-elméletének önálló továbbfejlesztését tartalmazza. Galenostól tudjuk, hogy Poseidonios a népek elkülönülését bátorságban és gyávaságban, élvezet- és munkaszeretben (csupa hippokratesi szempont!) a következőkép magyarázta: „a lélek érzelmei mindig a testi dispositiót követik, s ez utóbbi a környezettől — a περιέχον-tól — meghatározott keveredés szerint nem csekély mértékben módosul“. Mindenekelőtt az érzelmek hangsúlyozását vegyük észre; az „érzelmi folyamatok“ jelentős fogalomhoz vezettek a poseidoniosi lélektanban, mert ő a régi stoicismus egyszintű psychológiája helyett Platon befolyása alatt az ész, gondolkozó részünket dualistikusan helyezte indulataink és vágyaink, egy szóval érzelmeink fölé. S már

most — Galenos szerint — csak az érzelmeket (s nem egyszersmind az észet) hozza testi állapotainkkal, s ezek közvetítése által a környezettel, a milieu-vel kapcsolatba. Itt kapunk először bizonyos jól elrendezett egymásutánt a külvilágból kiinduló hatások érvényesülési módját és útját illetőleg. A mi még Hippokratésnél és Aristotelesnél is csak határozatlan általánosság, a kültermészet és lélek bizonytalan határok közt mozgó kapcsolata, az itt főleg az által, hogy közelebből az érzelmekek vannak a külvilágtól befolyásolt testtel szorosabb viszonyba hozva, jól tagozott, világos és modern psychológiánknak is megfelelő értelmezést nyer. Természet, emberi test, lelki érzelmekek és értelem: ez a poseidoniosi anthropológiának kifogástalan láncolata. E nagy eredmény mellett kis jelentőségű az a naivitás, hogy „pathológiájának“ (érzelem-tanának) alkalmazásában Poseidonios a széles mellű és meleg testű állati lényeket tartja bátrabbaknak a széles csipejűekkel és hideg testűekkel szemben. Már fontosabb volna tudnunk, hogy lélektani elmélete ellenére miként vezeti vissza Poseidonios még az athénielk tudományszeretetét és a babyloniak philosophiáját is az éghajlattal kapcsolatos természeti okokra, a hogy ezt nekünk Strabon panaszosan fel- említi. Érzelmekeknek vette, illetőleg érzelmekekkel hozta kapcsolatba a tudós törekvéseket is; az értelemre is kiterjesztette a milieu közvetett hatását; vagy talán olykor akaratlanul is átlépte a saját elmélete által vont korlátokat? Poseidonios nagy tudományát a feledés fátyola fűdi el szemeink elöl: silány töredékeiből hiába várunk a felvetett kérdésekre feleletet.

Poseidonios elmélete nem az utolsó kísérlet a görög cultura körében: az emberek lelki sajátságait, az

országok és népek természetét és sorsát a környező külvilág hatalmas befolyása alá helyezni és ebből magyarázni. Az ó-kor végső nagy tudományos rendszere, a ptolemaiosi, sok minden egyébbel együtt a milieu elméletét is, a hogy volt a maga egészében, a földről az égbe emelte föl valamikor híres *Tetrabiblosában*, s azontúl főleg az állatövhez (a zodiakushoz) viszonyított helyzet döntötte el a kérdést, hogy a föld lakói miért, mennyiben és mily mértékig különböznek el egymástól. Láttuk, hogy az uranikus tüneeményeknek már Hippokratesnél is megvolt a maguk túlzott, babonába átmenő jelentőségük; de a felvilágosodás kora nem kedvezett ilyfajta eszmék rendszerezésének s csak a Kr. u. II. században jött el a milieu-elmélet számára is a csillagok járásának, az astrologiának az ideje. S miután már egyszer az égbe került problémánk, az egész középkoron át fönmaradt az égben (érdemes volna valamikor utána nézni, hogy miként érezte ott magát), s csak a tudományos renaissance hozta le újból közénk a genialis francia úttörőnek, Bodinusnak (1530—1596.) személyében.²⁵²

1566-ban kiadott *Methodusában*,²⁵³ a mely történeti módszertan és bölcselet egyszerre, külön fejezet (az ötödik: *de recto historiarum iudicio* czimmel) kísérli meg azon összes külső tényezőkkel beszámolni, a melyek az emberek és népek testi és lelki tulajdonságaira: erkölcsaire, szokásaira, cselekvésmódjára hatással vannak. E kísérlés a korát megelőző új eszmék hirdetésének, a görög és római irodalomban való jártasságnak és mindennek fölött a gall szellemnek, erényeinek épp úgy mint hibáinak, egyik legjelentékenyebb emléke. Mintha csak valamely geometriai feladat megfejtésével volna dolga, Bodinus minden

fogalmat jól „megszerkeszt“, rendszerében mindegyiket jól elhelyezi a többiekhez való viszonyosságában; mintha csak valamely matematikai kérdést oldana meg, daczára a tünemények összetettségének és az egyes erők kétes nagyságú értékének, Bodinus minden eredményt maradék nélkül ki tud számítani. Ha ekként matematiko-geometriai észjárásával inkább mesterséges, mint igaz constructiókhoz jut is el, ezek mindazonáltal csodálatunkat keltik fel nagy arányaikkal, részeik könnyen áttekinthető, symmetrikus elrendezésével. A körülményes, pontos megfigyelések és az ezekhez tapadó kritikai habozás helyett, igaz, a phantasia veszi át Bodinus munkásságában a vezető szerepet, a maga gyors felfogásával és nagy készségével a rögtöni, időelőtti következtetésekre. De nála ez a képzelő erő, tagadhatatlan, rendkívüli erudícióval lép szövetségre. Mindent tud, a mi korában könyvből megtudható; Ptolemaiosszal polemizál, Platonon, Aristotelesen, Polybioson kívül még Poseidoniost is idézi; jól ismeri Hippokratest, a levegőről, vízről és helyekről szóló könyvön kívül bizonyára az egész Gyűjteményt.

Ez a bőséges tudomány azután nemcsak táplálja s repülésre képesíti phantasiáját, bizonyos mértékig meg is köti. És épp ez a körülmény az, a mi nála benünket legelső sorban érdekel. Jól szemügyre véve gondolatjait, feltevéseit, meglepetéssel úgy fogjuk találni, hogy ezek nem is annyira különböznek a görögökéitől, mint azt valaki a felületesség első pillanataiban képzelhetné. Különösen a hippokratesi egyezések szembeszökőek. Tehát Hippokrates még a XVI. században is él, helyesebben újra feltámadt Bodinusban.

A népeket 30—30° távolságban északiakra, mérsé-

kelt övűekre és déliekre osztja fel; lényegében így talál-
tuk ezt már Hippokratesnél. Az északiak a környezet
nagyobb hidegét testük nagyobb belső melegével és
nedvességével ellensúlyozzák, a déliek megfordítva:
a külső meleget a belső hideggel és szárazsággal;
ez is megfelel a hippokratesi tannak, a mely pl. a
skythákat a világ legnedvesebb lényeinek tekinti;
bár Hippokrates a test melegét és hidegét itt a
földrajzi fekvésnél nem veszi külön számításba. Sőt
a hippokratesi kor egész nedvelméletét, a szorosabb
értelemben vettét is, megtalálhatjuk Bodinusnál: az
északi testekben a vér az uralkodó, a mérsékelt övű
emberekben a sárga, a déliekben a fekete epe; vagy
a hogy ugyancsak ama kor téves eszméitől befolyá-
soltan mondja: az észak a földi makrokosmusnak a
máját, a dél agyvelejét, a közép szívét képviseli. Még
az érzékelhető somatikus sajátságok egynémelyike is,
a mint azokat Bodinus előadja, Hippokratest fogja
emlékünkbe hívni: pl. az északiak mély, rekedt hangja,
a mit Hippokrates a Phasis mellett lakókról állít.

A mi meg a lelki tulajdonságokat illeti, Bodinus
szerint a délvidéken a contemplatív ész a leghatal-
masabb, s ez okból nemcsak a vallásoknak, hanem a
tudományoknak és a philosophiának bölcsőjét is délen
kell keresnünk; a középső regio emberei viszont okos-
ságukkal, gyakorlati eszükkel a nagy államoknak, a
törvényeknek, a jogi, erkölcsi rendnek lettek meg-
alapítói; végül északon az akarat erős és a technikai
tudás kiváló s ez utóbbi találmányaival, mestersé-
geivel az anyagi hatalmat az északiaknak biztosítja.
Bodinust e meghatározásainál — saját ötleteit leszá-
mitva — hippokratesi, platoni, sőt aristotelesi és po-
seidoniosi gondolatok egyformán befolyásolhatták. Csak

nemrégén hallottuk a stoikus szájából, hogy a babyloniaiak és egyiptomiak a κατ' ἐξοχὴν philosophus népek (ő egy helyt még a „bölcse“ indusokat is bele interpretálja Homerosba), s a keletnek ez a felmagasztalása már jóval Poseidonios előtt a görög köztudatnak is tárgya volt; Platon viszont az északi népeket a haragos indulattal (tehát egyszersmind a harccsal és háborúval), a délieket a pénzvágygyal, a görög-lakta vidékeket meg a tudás szeretetével hozta kapcsolatba; végül maga Hippokrates vezérgondolatként állította a melegebb Ázsia puhaságát a hidegebb Európa harci erényeivel szembe. A Platonnal való szorosabb közösséget árulja el Bodinus felosztásának következő formulázása: a déliek a philosophusok, a középsők a magistratusok, az északiak a katonák. Tehát a mint fenn a lélektani alapozás úgy nagyjában Platon megkülönböztetéseit bírja feltételül: a lélek eszes, indulatos és vágyakozó (akaró) részét, itt a platoni mintállam osztályaival találkozunk, legalább is kettővel közülök: a kormányzástól immár elszakított philosophusokkal és az örökkel (katonákkal). Viszont egészen hippokratesi Bodinusnál az individuatio folyamatainak felismerése és hangsúlyozása: mentől jobban távolodunk a mérsékelt éghajlattól, annál hasonlóbbak lesznek egymáshoz az emberek; amaz éghajlat alatt meg az egyéni elkülönülést a lelki élet, a gondolatok nagyobb változatosságának kell betudnunk. Mintha Hippokrates „lelki megrázkódtatásaival“ találkoznánk újból. A kelet vagy nyugat felé nyitott, a szeles vagy szélmentes fekvések, a hegyes vagy völgyes, a termékeny vagy terméketlen földek anthropologiai vonatkozásainál ugyancsak Hippokratesig mehetett vissza könyvében francia philosophusunk.

Bodinust saját fejtegetései az ihlet tovaragadó pillanatában egy hatalmas történetbölcseleti kép megrajzolására csábítják, a hol magunk előtt látjuk az emberiség egész eddigi fejlődését: a déliek buzgókodását, hogy a vallást és tudományt felépítsék, a mi a kezdetek kezdetétől fogva teljes 2000 esztendőt vett igénybe; azután az államokat alapító, intézményeket, törvényeket hozó mérsékelt égáljúak történetét, a mely Krisztus születéséig ugyancsak 2000 esztendőn át tartott; végül a még mindig folyamatos korszakot, az északiak uralmát, a „lélek természetes képességeinek“ és a technikának idejét, a mely szintén 2000 esztendőn át fog tartani. Itt Bodinus elődeinek színvonalán magasan tülemelkedik és minden korok tanuságát bocsátja szárnyukra, hogy a történetbölcsező nagy áttekintésével még a jövő tájékain is végig pillanthasson. De mi tudjuk, hogy ama szárnyak kormánytollait a görög gondolkozóktól, Hippokratéstól és Platontól kölcsönözte Bodinus, kiknek kölcsöne nélkül sehogy sem vállalkozhatott volna merész égi útjára.

A milieu-elmélet további története eléggé ismert. Miután Bodinus 1577. a *Köztársaság könyveiben* (Six livres de la République) mintegy politice alkalmazva még egyszer kifejtette anthropokosmikus nézeteit, ezek csak majdnem 200 év múlva keltettek megfelelő visszhangot Montesquieu híres művében, az *Esprit des Lois*-ban (1747—48.). Időközben csupán verulami Bacon követeli a „tudományok értékéről és gyarapodásáról“ szóló munkájában (1623.), hogy az irodalomtörténetet mint a nemzeti jelleg kifejezését kell felfognunk, s ama klimatikus viszonyokkal kapcsolatban tárgyalnunk, a melyek egy nép szellemi sajátságain, történeti sorsán, erkölcsi, vallási, politikai

állapotain kívül szintén hozzájárulnak valamely irodalmi termék meghatározásához.²⁵⁴

Montesquieu hatása által került azután elméletünk a XIX. század positivismusába; első sorban Auguste Comte bölcsészetebe, a mely először használja és határozza meg közelebbről a milieu-kifejezést (a már évezredekkel előbb alkotott περιέχον-nak mását). A szót s a mögötte rejlő elméletet tudvalevőleg Taine stilusa tette népszerűvé az 1864-ben megjelent *Angol irodalomtörténet* óta, a melynek bevezetése inkább új mezben, mint lényeges átalakításban mutatja be a régi bölcsességet. A Bodinusszal kezdődő és Taine-nel végződő francia folytonosság mellett izolált nagyságukban állanak a német Herder *Eszméi (Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, 1784.)*, a melynek értékét és jelentőségét csak a legújabb időben kezdjük jobban és jobban belátni. Herder, miként a francia sor vezetője: Bodin, a hippokratesi könyv és tan közelebbi ismeretével elmélkedik emberről és éghajlatról, sőt egyik jegyzetének vallomása szerint: a klíma kérdésében Hippokrates a főforrása (Buch 7. III.).

Bármennyire csábító volna Hippokratesnek akár közvetlen, akár közvetett hatását még a legújabb bölcsészek gondolataiban is kimutatni, nem vállalkozhatunk reá. Mi csak nagyjában, egészében akaruk Hippokrates életfolyását még halála után is követni. Hogy Hippokrates személyét és elméletének értékét igaz világításba állítsuk, szükséges volt feltárnunk, hogy a gondolkozók és gondolatok miféle szakadatlan sorát hozták mozgásba a hippokratesi szavak; hogy miként befolyásolták már az antik észjárását s lettek bizonyos mértékben a legmodernebb elméletek megteremtői is. Hogy Hippokratest meg-

értsük, szükségünk volt legalább utalni arra, hogy sehol meg nem tört egyenes kapcsolat fűzi a XIX. század positivizmusát Hippokrates személyéhez; hogy e modern eszmeáramlat milieu-elméletében tulajdonkép azokat a nézeteket variálgatja, füzögeti tovább a melyeket harmadfélezer évvel ezelőtt a vele annyira rokon, mert ugyancsak a bölcséleti ontológiától szabadulni vágyó görög felvilágosodásnak képviselője: Hippokrates fejezett ki először. Mert nem volna nehéz kimutatni, hogy ezen a téren a tartalmi haladás sem olyan nagyfokú, mint ezt a kezdet és vég évezredes időközéből gyaníthatnók. Még Montesquieu is a hippokratesi nedvelmélettel, a nedvek egyensúlyával magyaráz, midőn a hideg levegő befolyásával kezdi meg fejtegetéseit (livre 14., chap. 2.); azóta a „nedvek“ átvitt értelmet kaptak, de a kifejezés mindazonáltal megmaradt (v. ö. a francia *humeur*-t). Egészben véve azt mondhatjuk, hogy a milieu-elméletnél a tudomány szempontjából még manapság is csak a philosophiai gondolat, az ok-viszony összes kapcsolatait számbavevő nagy áttekintés az értékes; itt a részletismeret, az exact tudás csak a legújabb időben kezd a maga tudományos jellegével kibontakozni (Ratzel: *Anthropogeographie*, 1891.). A philosophiai gondolat nagyságát, egyetemességét pedig már Hippokratesnél megbámultuk.

Hiszem, hogy majd az a valaki, a ki az egész milieu-elmélet történetét meg fogja írni (mert E. Dutoit hiányos és hibás füzete²⁵⁵ azt még semmi módon nem írta meg), mindezt jobban és világosabban tünteti fel, mint ez a máris hosszúra nyúlt fejezet, a mely a maga külön szempontjánál fogva legfőlebb adalékokat szolgáltathat majd ahhoz a történethez.

Az orvostudomány a hippokratesi Gyűjteményben.

1. Általános nézetek és elvek.

Hosszasan és messze elkalandoztunk tulajdonképeni tárgyunktól, magától az orvostudománytól. A görög szellem kényszerített reá, a mely semmiféle tudományos kérdést nem hagy meg szakszerű elkülönzésében, a technikai jártasság szűkös területén, hanem minden szakismeretet philosophiává általánosít. Most, hogy újból visszatérünk magához az orvostudományhoz, tartsunk egy kis tájékoztató áttekintést, hogy mit is mondtunk el már eddig belőle, s mit kell mindehhez még hozzáadnunk; mennyire váltottuk be előre kifejtett *programmunkat*, s mennyiben vár ez még teljes beváltására.

A hippokratesi Gyűjtemény elemzését az orvosi *ethikán* kezdtük, hogy azután az orvosi *ismerettanon* és *logikán* folytassuk. Az orvostudománynak a *bölcsészethez* való általános viszonya képezte további fejtegetéseink tárgyát; a míg csak az imént fejeztük be a hippokratesi gondolkozás sajátos philosophiájának, a *milieu-elméletnek* ismertetését. Hátra van a szorosabb értelemben vett orvosi tudásnak megbeszélése, az

anatómiáé, physiologiáé, pathologiáé és therapiáé. Tehát tulajdonkép minden hátra van, semmit sem végeztünk ez ideig, mondhatná valaki a szakszerűen pozitív és tételes ismeretek merev álláspontjáról. S nekünk, bár a művelődéstörténet szempontjából vizsgáljuk a dolgokat, annyit mindenesetre meg kell engednünk, hogy legáltalánosabb formájukban a specialisan orvosi ismereteket és gyakorlatot is szóba kell hoznunk, ha a medicina igaz jelentőségét az 5. századbéli görög műveltség körében meg akarjuk állapítani. De itt majd nem kell részletezőknek lennünk; mert mint laikusok intézzük szavainkat egy nagyobb közönséghez, a mely nem szakemberekből áll. Feladatunk csak a szövegismereten alapuló referálás lehet, mert már magyarázásért, helyesbítésért, értékelésért szükségkép másokhoz kell folyamodnunk, a mennyiben olyanokra az orvostudomány világos áttekintése és megértése végett mégis csak rászorulunk.

Az általános képet, a melyre a Hippokrates-korabeli orvosok szaktudását akarjuk megrajzolni, kezdjük a legáltalánosabbal. Keresgéljük ki s állítsuk előtérbe azon *nézeteket és elveket* (vagy legalább is a legfontosabbakat közülök), a melyek abban az időben a görög orvos elméleti gondolkozását és gyógyító eljárását egyaránt meghatározták; a nézeteket, a melyek minden további teoriának, az elveket, a melyek minden további praxisnak alapját képezték.

1. A test szervezet, *organismus*. Ehhez a fogalomhoz már abban a korban is eljutottak a görögök. Különösen „az emberi test helyeiről“ szóló könyvnek szerzője fejtegeti mindjárt a bevezetésben, hogy nézete szerint a testnek kezdetét egészen hiába keressük; mert itt „egyformakép minden kezdet és minden vég;

hisz ha *kört* rajzolunk, nem lehetséges ennek kezdetét megtalálni“. A körnek magyarázó hasonlatára egyebütt is rábukkanunk a hippokratesi iratokban; ott, a hol az egyik orvos-író a véredények magukba zárt rendszerét állapítja meg, s ennek a „körnek“ kezdete fölött hasonlóképen kétségbe esik („a csontok természetéről“, 12.). Az előbb idézett mű egész pathologiai elméletet állít föl az organikus összefüggés gondolatára, s ez az elmélet jó útmutatóul szolgál egynémely alapvető „hippokratesi“ nézet genetikus megértéséhez. A betegség egyik testrészből a másikba vándorol, épp mert ezek a részek egymással összeköttetésben vannak; nem lehetséges a testnek bármely kis részét megsérteni, hogy a bántalmat az egész test ne érezze; minden kis részecske ugyanazon alapelemekből van összetéve mint a legnagyobb, vagy akár az egész test; amaz összefüggésen alapuló kapcsolatnak és ezen hasonlóság által bekövetkező kölcsönhatásnak tulajdonképeni közvetítői a test nedvei; pl. a túltengő gyomornedvek a fejbe szállanak, hogy onnan ismét a gyomorba vagy egyéb máshová kerüljenek. A mint látjuk, a testnek mint organismusnak felfogása nem kis részt járulhatott hozzá, hogy a közvetítő csatornák elemei, a nedvek tétessenek meg a test patogén forrásává, s hogy ez alapon a híres „hippokratesi“ *nedvelmélet* kifejlődjék. Innen azután minden trophikus mozzanat előtérbe állítása, s a diaetának biztosított kiváló hely a Hippokrates-korabeli medicinában. Nem tagadható, hogy ez a gondolkozásmód, a mely a részek helyett az egész szervezetre irányult, kiválóan bevált és önkénytelenül a helyes útra terelte a görög orvost ott, a hol csakugyan az egész organismus megbetegedéséről volt szó, s a hol

symptomatikus kezelés helyett csakugyan az általános táplálkozási feltételek megváltoztatása volt a helyén. De más oldalról a határon túl menő általánosítás bizonynyal sok specialis bajról is elterelte a figyelmet, midőn azután a görög orvosnak rögtön kéznél levő diaetikus rendszabályai és purgatiói semmit sem használhattak. Mellesleg jegyzem meg, hogy a test organikus felfogása egyrészt az egymással közelebbi „közösséget“ fentartó testrészek, másrészt az egymást kizáró betegségek tanához is elvezetett. Ha a betegség — kapcsolat vagy rokonság alapján — egyik testrészből a másikba vándorol, akkor az egyik helyen legalább is addig kell szünetet tartania, a míg a másikban fejti a maga erejét (v. ö. az epidemiák könyveiben: 3. 6. 23.).

2. A milieu-elméletben főleg a térbeli folytonosság elve érvényesült; az egyén megszakítás nélkül összefügg környezetével, együttesen alkotják a kiterjedés sehol meg nem szünő continuitását. De a görög orvosok az *időbeli folytonosságra* épp úgy tekintettel voltak; arra az összefüggésre, a mely az embert — keletkezésének pillanatától haláláig — egy sehol meg nem szakadó egymásután vonalába állítja, s ez által annak az egymásutánnak részesévé teszi. Sok fontos orvosi elv származott ebből a belátásból. Mindenekelőtt az a *fejlődéstani*, a mely nemcsak hogy az embernek *korok* szerint végbemenő változásait ajánlotta az orvos különös figyelmébe, és készítette őt ez által a korhoz alkalmazott más és más gyógyítási módra, hanem a mely a betegséget magát is fejlődés eredményének tüntette fel. Betegségek nem egyszerre szoktak keletkezni, hanem előzetes állapotok felhalmozódásaiból. Az orvosnak nemcsak a jelennel, a status praesens-szel van

dolga, hanem — mint az epidemiák 1. könyvében olvassuk (2., 11.) — „meg kell mondania a *multat*, ismernie a *jelent*, előrelátnia a *jövöt*“; s körülbelül ezzel a kitanítással kezdődik a „prognosisok könyve“ is. Innen a beteg elbeszélésének fontossága, a mit azután az orvos saját tudásával egészít ki vagy helyesbit; innen továbbá az *előremondásra* irányuló helyes törekvés, a melyet ugyan a görög orvosok hamar túlzásba vittek, mert a prognostikának nagyobb biztontságot tulajdonítottak, mint azt emberi gyarlóságunk megengedi; azt szélesebb körű rendszerre akarták megtenni, mint a milyenre emberi tudásunknak vállalkoznia szabad. Épp úgy a *kritikus napok* tanát, mely ugyancsak ide tartozik, mert eredetileg szintén a helyes fejlődéstani elvet alkalmazta számszerűen a kórtani megfigyelések körében, a görög orvostudomány kevésbé örvendetes jelenségei közé csak az idővel növekedő schematisálás sorozta (l. a mit a hippokratési irodalom „*mystikájáról*“ mondtam).

De a fejlődéstánin kívül még egyéb elvek is következtek az időbeli folytonosság gondolatából. Kettőt emelek ki: a *szokását* és a *fokozatosságét*. Hogy a megszokott életmód rendkívüli szerepet játszik abban a kérdésben, hogy szervezetünk a különböző befolyásokra miként reagál, hogy mi árt és mi használ neki, azt már „a régi orvostudomány“ szerzője hangsúlyozta. Az Aphorismák könyvében meg egész tétel-szerűen kifejtve halljuk: „a mi régtől fogva megszokott, az, még ha rosszabb is, kevésbé okoz bántalmakat, mint a szokatlan“; s könyvünk rögtön hozzá is fűzi a tanácsot, hogy iparkodnunk kell szokássá átváltoztatni azt, a mit nem ismerünk (2., 50.).

Hogy itt az *edzés* követelményéről van szó, azt a

közvetlen előbbi aphorisma teszi kétségtelenné: „a kik a rendes fáradoalmakat megszokták, legyenek bár gyengék vagy öregek, könnyebben viselik azokat, mint az erős fiatal emberek, a kik nem szoktak azokhoz“ (2., 49.). Tehát a szokás a szoktatást feltételezi, s ez úton az ellenálló képesség mesterséges fokozásának, a szervezet praeventiv adaptálásának követelményével áll elő. A mi meg a *fokozatosság* elvét illeti, ezt a legközvetlenebb deductióval vonhatjuk le az előbbiből. Hisz tulajdonkép nem is egyéb mint annak, a szoktatás elvének alkalmazása diietetikában és therapiában. Minden rögtöni, átmenet nélküli, lökés-szerű ártalmas a szervezetre, vagy a mint ugyancsak egy aphorisma mondja: „minden, a mi nagyon és azonnal kiürit vagy megtölt, melegít vagy lehűt, vagy bármiféle más módon hozza mozgásba a testet, rendellenes; minden, a mi sok, ellensége a természetnek, a míg az apránkint való egyébként is a legbiztosabb út, és főleg, midőn az ember az egyik dolgot a másikkal cseréli föl“ (2., 51.). Ez okból találkozunk azután a hippokratesi irodalomban (főleg a diietetikus könyvekben) azokkal a bölcs utasításokkal, melyek mindenben a fokozatosságot ajánlják. Testgyakorlásban a könnyebről térjünk a nehezebbre át; futásban-járásban csak a lassúbb tempót kövesse a gyorsabb; életrendünket szükség nélkül ne változtassuk meg, még epidemiák idejében sem; s ha a különböző évszakok vagy egyéb körülmények mindazonáltal változtatást követelnek itt meg, ez ne azonnal, hanem lépésről-lépésre történjék; magának az orvosnak is csak fokozatos adagokban szabad medicinálnia, purgálnia stb. stb.

3. Hippokrates kortársai, a sophisták, az emberi

lelket az egymást felváltó állapotok folytonosságába bontották szét, hogy nyomatékkal mutassanak rá, hogy maga az egyén is — a váltakozó állapotokkal együtt — mennyire mássá és mássá lesz. Mintha erre az eljárásra, az atomisálás végső következményeire azért lett volna szükségük, hogy szélső *individualismusukban* az egyént még az egyénben is kimutassák, s így azt a maga elvi merevségével a többé már nem oszthatónak, az in-dividuumnak alakjában tüntessék föl. A sophisták által kijelölt útra több jogosultsággal, kevesebb veszedelemmel amaz idők orvosainak is rá kellett lépniök; ²⁵⁶ *individualisták* voltak, lehettek is addig a határig, hogy nyilatkozataik és kezelések kiindulópontjává azon testi állapotot választották, „a melyben kiki minden alkalommal épp történetesen van“ („a régi orvostudományról“, 7.). De a mint a gyakorlat az elmélet túlzásaitól önkénytelenül is megóv s a kizárólagos szempontnak sehol sem enged meg kizárólagos érvényesülést, az orvosokat is megóvta a szélsőségig vitt individualismustól, mely minden tudományt lehetetlenné tett volna, saját orvosi praxisuk. Ez a különbség mellett a hasonlóságra is rámutatott, ez az atomizált egyén mellett a *synthetikusra* is figyelmeztetett. Az elméleti képtelenségek távoltartásával megmaradt azon elméleti igazság, melyet minden egyéni álláspont magában rejt, mert önálló tényezőként vesz számba olyasvalamit, a mit mai napig sem sikerült senkinek sem, semmiféle tekintetben, egyszerűen a maga részei vagy ezek feltételei által kimagyarázni.

A görög nyelv az egyéni sajátságokat, épp úgy mint magát a nagy természetet, a *physis*-szóval fejezte ki. És a hippokratesi Gyűjteményben sűrűn találkozunk annak megállapításával, hogy az emberek phy-

sise más és más (pl. „a diaetáról“, 3. 1.). „Különbözik a test a testtől, a természet a természettől és a táplálék a tápláléktól“ („a levegőről“, 6.). Azaz az embereknél az egyéni természet fogja eldönteni, hogy valamely eledel a károsnak vagy hasznosnak hatásában jelentkezik-e. Pl. némely ember a sajtot nem tudja megemészteni, a másiknak legalább is nem okoz nehézségeket. A „régiorvostudományról“ szóló könyv, melyből ezt a sajtópéldát vesszük (12.), ilyen alapon bizonyos osztályozását is megkísérli az egyéniségeknek: vannak erős, azaz jobban ellenálló és gyenge, azaz könnyen megtámadható, hamarosan megbetegedő természetek. A physis, az egyéni természet, különös figyelem tárgyaként még ott is szerepét játszik görög orvosaink között, a hol ezek a helyes *diagnosis* eszközeivel és módjaival számolnak be; pl. egy ilyenfajta felsorolás mindjárt „az összeseknek közös és az egyesnek sajátos természetén“ kezdi (epid. 1. 3. 23.). Hasonló individualismusból jutnak itt, a *diagnosis* eszközeinél, olyan körülmények is szóhoz, a melyek az objectív szervezeti állapotok határán túl személyes, subjectív természetűek: a beteg *foglalkozása, szokásai, beszédmodora, jelleme, gondolkozásmódja, műveltsége* stb. stb. A hippokratesi kor orvosai hajlandóak voltak a rendes foglalkozást igen messze menő szervezeti elváltozások okának tüntetni fel; pl. „a folytonos előrehajlástól megnyúlik a fej, a nyak, kiszélesednek és megvastagodnak az erek“ (epid. 2. 1. 8.). Viszont a szokások és jellem hirtelen megváltozása valamely lappangó betegség első árulója lehet: a Gyűjtemény különböző helyein biztosítanak bennünket arról, hogy mennyire rossz jel, ha csendes, szerény ember egyszerre indulatos feleletet ad, vagy ha

féktelen magaviseletet árul el az, a ki előzőleg nem volt ilyen (prorrhetika I. 44. fejj., epid. 7. 10. és 4. 15.). Csak természetes, hogy ez az individualisáló megfigyelés és kezelés, mely mind itt kifejezésre jut, a beteg igen alapos, közeli ismeretét tételezi fel orvosa részéről. Nem is hiányzik iratainkból a kartársakhoz intézett felszólítás a minél gyakoribb beteglátogatásra és a beteggel folytatandó minél behatóbb conversálásra (epid. 6. 3. 12. és 6. 4. 7.).

4. Láttuk, hogy mint gondolkodnak orvosaink az egyén természetéről; lássuk most befejezésül, hogy miféle közelebbi fogalmat alkottak arról a hatalmas birodalomról, melynek tüneményeit bolygatta meg minden beavatkozásuk, egész működésük: magáról a *nagy természetről*. A mi csak történik, a természetnek megfelelően történik: így tanította ezt a mester, Hippokrates. Természetellenes betegségek, minőkről pl. „a hetes szám könyve“ beszél, tulajdonkép nem is léteznek a hippokratesi szellemben; a körülmények: az évszakok és életkorok lehetnek ugyan előnyösek vagy előnytelenek valamely baj keletkezésére és befolyására, de ezzel a természet rendjét még nem változtatták meg. Mert a természet épp nem egyéb, mint a természetfölötti beavatkozást, a csodákat kizáró okszerűségek foglalatja, a közvetlen kényszerűségnek kivételt nem ismerő rendje. De a görög orvosban még sem keltette a fatalistikus megnyugvás érzelmét ez a kényszerűség; nem állott vele reménytelenül szemben; a természetet nem tekintette annak a vak hatalomnak, a melyet semmi sem, még az emberi értelem sem képes a maga útjaiban irányítani. Sőt épp a természeti rend törvényszerűségében találta meg annak

biztosítékát, hogy minden önkényes orvosi beavatkozás épp úgy a törvényszerűnek és kiszámíthatónak körébe fog majd esni, mint a természet önkénytelensége maga. Belátta azt, hogy a természet irányítása megint csak a természet rendje szerint és nem ennek ellenére történhetik. A „szent betegségről“ szóló könyv szerzője, a ki Hippokrates nyomdokait követve állapítja meg a dolgok örök természetességét, rögtön hozzá is teszi: „minden betegségnek megvan a maga természete és sajátos ereje és (épp ezért) semmi sem *tanács és mesterség híján való*; közülök a legtöbbet ugyanaz gyógyítja meg, a mi okozta; ²⁵⁷ mert a mi az egyiknek táplálék, vesztét jelenti a másiknak“. (21.). Vagy körülírva e kissé aenigmatikus szavakat, az orvosnak ahhoz kell értenie, hogy kell a betegségtől a gyarapító táplálékot elvonni és pozitív módon: hogy kell a jó diaetával helyreállítani azt, a kit a helytelen beteggé tett (tehát csakugyan a hasonlót hasonlóval, a diaetát diaetával corrigálni); hogy kell minden bajt a maga ellentétével megtámadni; mikor a testet meleggé vagy hideggé, szárazzá vagy nedvessé megtenni.

De a görög orvos nemcsak ilyenképen gondolkozott a természetről; még *önkéntelen* lefolyásában sem látta benne csupán a káros, a betegséget jelentő tünetmények rendjét; a mig viszont magában sem kizárólag azt a művészembert, a ki folyton tudatos küzdelmet kénytelen folytatni a közvetlenül természetes ellenében (ezt a harcziás hangulatot főleg „a mesterségről“ szóló könyv árulja el), s ha már a természeti rend szükségyszerűségét nem változtathatja meg, legalább annak kereteit a maga beavatkozásának jótékony hatásával iparkodik kitölteni. A természet már a

görög orvos szemében is több volt, jobb volt, mint a betegségek forrása; a természet a mint létrehozza, úgy meg is *gyógyíthatja* a betegséget. Majdnem személyesített alakjában tűnik elénk a Physis, midőn orvosaink erről a jótékonyan activ szerepléséről beszélnek. „A betegségek orvosai a természetek.“ Itt ugyan még csak az egyéni természetről van szó; de egy nyilván más eredetű aphorismával a következőkép folytatódik az epidemiák könyvének illető helye (6. 5. 1.): „a természet maga megtalálja maga számára az utakat a gondolkozástól függetlenül, mint pl. a szemek hunyorgatásával és egyéb hasonlóval; a természet, ámbár tanulatlan, mert senki sem tanította meg rá, mégis megteszi kötelességét“. Ha ezen gondolatokat rendszeresen kidolgozták volna orvosaink, a legjobban megalkotott emberi szervezet és szervezeti működés afféle teleologikus képéhez jutottak volna el, mint a minő épp abban a korban kezdett derengeni a világ czélszerűségéről elmélkedő philosophusok előtt (Sokrates). Még legmélyebben szánt „a régi orvostudomány“ írója. Észreveszi, hogy az emberi test minden külső beavatkozás szüksége nélkül saját magának a legjobb regulatora; úgy van ez a táplálkozásnál, melynek mértékét az ember a maga subjectiv érzésében találja meg, így a hidegnél és melegnél, miknek egyensúlyáról a szervezet maga gondoskodik (9. és 16.). Ilyenféle gondolatoknak szükségkép a gyógyítási mód egész területére kihatóan befolyást kellett gyakorolniok a görög orvostudományra. Egy bizonyos határig hajlandókká kellett az orvosokat tenniök a minden túlzott medicinálást kerülő *expectativ* eljárásra; fogékonnyá tenni őket az úgynevezett *természetes therapia* irányában (hogy minő

mértékig, arról alább lesz szó); vagy legalább is a természetesség bizonyos bélyegét kellett egész felfogás- és kezelésmódjukra nyomniok. Ez utóbbit, a keresetlen természetességet, csodáljuk még mai napig is a nyilván hippokratesi eredetű chirurgikus könyvekben. Minden törés és ficzamosodás gyógyításánál a tagok természetes helyzetéből kell kiindulni, abból az állapotról, melybe a beteg testrészt „az igaz természet kényszere folytán“ önkénytelenül helyezkedik (ki is kapnak kegyetlen szavakkal azok az „okoskodó“ orvosok, a kik valamely erőszakolt supinatióból akarják a kart helyére igazítani: v. ö. „a törések“ könyvének bevezetését); minden chirurgikus beavatkozás végső célja a régi, a természetes állapot visszahozatala, s itt a görög orvos egész az aesthetika határáig szeretné a betegség nyomait eltüntetni (az orrcsont töréséről és gyógyításáról l. alább); minden mód, minden eszköz jó, ha a célnak megfelelő, s az orvosnak hosszas válogatás nélkül „mindenkor azt kell felhasználnia, a mi épp a keze ügyébe esik“ („az ízületekről“ 7.). Ha mesterséges mechanikai szerek nincsenek kéznél, egy szék, egy ajtószárny, egy deszka is megteszi.

Végigtekintve most a „hippokratesi“ tudomány általános nézetein és elvein, mindenek előtt csodálkozással állapítjuk meg, hogy mennyi helyes, mai napig érvényes belátáshoz jutottak el már a 5. század görög orvosai. Tudták, hogy a test szervezet s e szerint bántak vele; tisztában voltak a fejlődéstani szemponttal s mindazzal, a mi a continuitás elvéből következik: a szokás hatalmával, a fokozatosság jelentőségével; általánosításaik mellett sem tévesztették szem elől az egyéni természetet s individualisáló gyó-

gyítást követeltek és követtek; átható elmével pillantottak bele a nagy természet rendjébe is, de ez sem a lemondás reménytelenségét, sem a mindentudás elbizakodottságát nem keltette fel lelkökben, mert a természet gyógyító erejébe vetett bizalommal keresték szünetlenül az önkényes beavatkozásnak leghatásosabb módjait. Miként van mindazonáltal, kérdezhetjük joggal, hogy „a hippokratesi“ tudomány — mint a hogy ezt azonnal látni fogjuk — *tartalmi* tekintetben oly messze elmarad a mi modern tudásunk igazságaitól s hogy ezekhez viszonyítva az ismereteknek még mindig csak kezdetleges, primitív fokát képviseli. Talán a részletes ismeretek igazságához éppenséggel nem elegendő a helyes logika és módszertan, sőt az általános nézetek és elvek helyessége sem elegendő?!

Egyrészt csakugyan ebben a körülményben fogjuk megtalálni kétkedő kérdésünk nyitját. A logika és az általános conceptiók rendszere (a hogy valamely tudománykör alapvető gondolatait nevezném) még magában nem biztosítja az anyagi igazságot. Különösen a felvilágosodás korszakaiban a kutatás végső céljára és mikéntjére irányuló gondolkozás mértföldekkel szokta megelőzni magát a kutatást; az világosan látja, hogy hová kell jutnunk, a nélkül, hogy oda el tudna vezetni; ismeri a közlekedő eszközöket is hozzá, de nem képes kellő módon élni velök. Mindez a görög felvilágosodás orvostudományára is áll. Logikája, általános tételei többet érnek minden részletes megállapításánál. De itt az exact tudás elégtelenségét azért mégsem szabad pusztán az alkalmazás elégtelenségéből magyaráznunk. Az alapvető módszertani követelményekben is nagy volt még az 5. század görög

orvosainál a hiány. Vagy a hogy máskép is mondhatnók: náluk a módszertani követelmények oly általános tartalmúak voltak még, hogy néha ezeknek legközvetlenebb consequentiái sem juthattak szóhoz. A görög medicina pl. már abban az időben tapasztalati tudomány szeretett volna lenni, miként ezt már előbb, a maga helyén kifejtettük; de azért a tapasztalatgyűjtés legközvetlenebb módját is elmulasztotta. Világos példán fogjuk ezt rögtön látni, a midőn most a hippokratesi orvostudomány *anatómiájára* térünk át.

2. Anatomia.

„A testnek természete az elmélet kezdete az orvostudományban.“ E szavakkal teszi meg a hippokratesi Corpus egyik írója („az emberi test helyeiről“ szóló, 2.) a test részeinek ismeretét, az anatómiát minden orvosi tudás alapjának.

Bonczoltak az orvosok *emberi* hullát már Hippokrates korában? E kérdés évszázados; már 1649-ben jelent meg Riolan latin értekezése, mely e problémát felveti,²⁵⁸ s vele mind a mai napig foglalkoztak orvostörténeti és philologiai dolgozatok egyaránt. E kutatások eredményeképp mind általánosabbá kezd lenni a felfogás, hogy rendszeresen űzött, a vizsgálódás és tanulás állandó eszközévé megtett ember-anatómiáról a hippokratikusoknál még szó sem lehet. Már pedig itt minden a rendszeres és állandó gyakorlaton fordul meg. Ennek lassankint felgyülemelő és helyesbített tapasztalatait csak nagyon kis mértékben pótolhatja az az ismeret, melyet alkalomadtán valamely jelentékeny sérülés megvizsgálása, az operatív beavatkozás, egy már bomlásnak indult hulla szemlélete, vagy akár

egy-egy kivételes bonczolás — tán a kór utólagos megállapítása végett elvégezve — nyújthatnak. Mesterségük e hiányát eléggé érezniök is kellett az akkori orvosoknak, a kik ez okból *állatoknak*, úgy látszik, rendszeres bonczolásával iparkodtak a hiányon lehetőség szerint segíteni.

Mindenekelőtt lássunk érveket annak bizonyítására, hogy *kivételesen* emberi testet is bonczoltak orvosaink. Nem fogok „a szívről“ szóló könyvecskére hivatkozni, mint általában szokás.²⁵⁹ Itt ugyan szó esik a „hulla“ szívének kimetszéséről, de „a régi eljárásmodra“ történő hivatkozással, minek következtében mintegy utalva vagyunk állati és nem emberi „hullára“ gondolni; mert a görögök közt tényleg csak ez utóbbinak van régi, a hieroskopiában (az áldozati állatok megvizsgálásában) gyökerező anatómiai rendje.²⁶⁰ Ott, hol szerzőnk világosan beszél, csakugyan állatok felbonczolásáról tesz említést; így mindjárt a munka elején egy disznó vivisectiójáról, a fönti hely közvetlen folytatásakép meg általánosságban a leölt állat bal szívkamrájának felmetszéséről. Tehát könyvünk nem szolgáltat ember-anatómiára kétségtelen bizonyítékot. Már közelebb jutunk tárgyunkhoz, midőn egy chirurgikus iratban a gerincz-luxatio eseténél azt olvassuk, hogy itt legföljebb oly eljárásmod segíthetne (felválni a hasüreget, kézzel benyúlni s belülről gyakorolni a hátgerinczre nyomást), „a mit meg lehet ugyan halotton tenni, de élön nem igen“ („az ízületekről“, 46.). Itt az ember-bonczolás lehetősége legalább gondolatban nincsen kizárva. Azután egyenesen *kórboncztani* esettel állunk szemközt az epidemiák könyvének egyik helyén. Egy malisi (thessaliai) ember testén kocsi ment keresztül; 10 hónapig szenvedett,

azután meghalt. „Bőre felvágatván“ kiderült, hogy mennyire elkerülte a kezelés figyelmét a testi állapot, hogy mennyire mélyebben harapódzott el a baj, mint külsőleg gondolni lehetett. „Úgy látszott, hogy nem menekült volna meg még akkor sem, ha mindenben kellő módon részesedett volna“, így hangzik a végső ítélet (5., 26.). Rendkívül figyelemre méltó, hogy az epidemiák könyveinek épp azon a tájékán, honnan idéztünk, még egyéb helyek azaz esetek is fordulnak elő (21., 27., 31.), a hol utólagos kórboncztnai diagnostizálásra lehet gondolni. Thessaliában utazgató orvosnak (magának Hippokratesnek?) praxisára vonatkoznak (Malison kívül Larissa és az egyébként ismeretlen Omilos kerülnek szóba); a bekövetkezett halál felemlítése után az óvatos „úgy látszott“ sejteti velünk inkább, mint adja kétségtelenül tudtunkra a kórboncztnai igazolást. Tehát időleges, személyes gyakorlatot az emberi testnek sectiója már Hippokrates korában képezhetett. S nyilván már ez is elegendő ismeretet közvetített, hogy az orvosok ne tisztán állat-anatomiát nyujtsanak az emberinek neve alatt, hogy kivételesen az emberi és állati test *különbségeire* is ráterelődjék figyelmök. Ezt az összehasonlító boncztnant, melynek példáival Aristotelesnél már sűrűbben találkozunk, felfedezzük Gyűjteményünknek az „anatomiaról“ szóló töredékében is. Az ember szívét az összes állatokéi közül a leggömbölyűbbnek tartja, s úgy látszik, hogy az emberi máj vérbőségéről szintén valami különöset akar mondani.

Mi állotta útját az emberi test *rendes* felbonczolásának? Határozatlan érzelmű idegenkedés, vallási dogmák, törvényes tilalmak? Minden esetre az *animistikus hitben* gyökerező előítéletek voltak útjában, s

azoknak abban a korban még elég erőseknek kellett lenniök, hogy az orvos legföljebb lopva nyúljon az emberi hullához, s hogy valamely meghalt rokont senki se szolgáltatson ki önként az orvos bonczoló késének. Módunkban van az animistikus hit emez ellenkező képzetait közelebből is megjelölni. A görög ember felfogása szerint a testen végzett csonkítások a „lélekre“ is átszármaznak. Már Homerosnál (Od. 11., 40.) „lándzsától átütve, véres öltözékben“ jelennek meg a harcosok lelkei az alvilágot meglátogató Odysseus előtt. Mindennél jobban állítja elénk e felfogást az az undorító babona, melynek lényegét a jeles vallástörténész, Rohde magyarázta meg, az úgynevezett *maschalismos*: a gyilkosok még a későbbi időkben is lemetszették áldozatuk kezét-lábát s átfűzve kötötték törzsére, a hóna alá, hogy ekként a boszuló szellem gyors üldözésétől és sujtó karjától ne kelljen félniök (Rohde: *Psyche*, I., 322., Anhang). Az öngyilkost az athéni törvények halálában is büntették: kezét vágatták le, s így az most már a túlvilágon is mutogatni lesz kénytelen áldatlan tettének emlékét. A görög ember halottjának alsó állkapcsát felkötötte, talán nemcsak aesthetikai okokból: nem engedhette, hogy lógó állkapocscsal sétálgasson a megboldogultak között. Ne csodálkozzunk, hogy ilyen képzetek világában legföljebb mindenkitől elhagyott bűnösök, idegenek és rabszolgák hullái kerülhettek *volna* a fölvilágosult orvos nyilvános bonczolóasztalára.

Tehát emberi test hiányában, mint mondtuk, *állatokéhoz* folyamodtak görög anatomusaink. A disznón kívül, melyet egyik szerzőnk különös melegséggel ajánl az efféle „műtétekre“, s a mely érdekes módon a középkor első híres orvos-iskolájának, a salernoinak

is „hivatalos áldozata“ volt, hallunk még juhoknak, kecskéknak és kutyáknak secirozásáról. A vallás, a mint az egyik oldalról az emberi test bonczolása elé alig leküzdhető akadályokat gördített, viszont a másik oldalról nagyban elősegítette és megkönnyítette az állatok anatómiáját. A felbontott állat testéből történő jóslás ősrégi gyakorlata, a *hieroskopia* által; a mely nemcsak a rómaiaknál, hanem már a görögöknél részleteiben pontosan és művésziesen kidolgozott ismeretrendszert teremtett meg. Az állati belső nemesebb részeit, a szívet és különösen a májat a legaprólékosabb gonddal vizsgálgatták meg ezek a jósló áldozók; nemcsak alakját, terjedelmét, hanem színét, szagát, tapintási tulajdonságait is figyelmükre méltatták. Ez a kicsinyes műgond, mely a vallás körében csak a babonát gyarapította és rendszerezte, nem is lehetett rossz iskola a vallási tekintetektől függetlenül kutató természettudós számára. Olasz földön (Piacenzában és Volterrában) bronzból, illetőleg alabastromból készített máj-ábrázolásokat találtak, talán a haruspexek szemléleti eszközeit; ha ilyenek a görögök közt is divatban voltak, az orvosi tanításnak is jó hasznára lehettek, mert mint majd rögtön látni fogjuk, a bonczolás közvetlen tapasztalatain kívül egyéb szemléleti segédeszközök használatát is feltételezhetjük a görög orvosi iskolákban. Különben a vallás által divatossá lett állati bonczolások nagy elterjedése és fontossága mellett elég jellemző bizonyíték, hogy már az 5. század *philosophusai* is éltek vele. Nemcsak Demokritos, Hippokrates állítólagos mestere, magyarázza a szarvasnak agancsfejlődését anatómiai vizsgálatokat feltételező argumentálással (Diels, VS. I., 381., 153.), s ír a kame-

leonról részletes monographiát, melyet ugyan az öregebb Plinius nem győz eléggé lepocskolni: már Anaxagoras állatanatomus volt. Az epének betegséget okozó, pathogén jellegét anatomicice igazolja (Diels, 312., 105.), s Lamponnal, a jóssal szemben az agybonczoláshoz folyamodik, midőn egy Perikles elé hozott csodának, az egyszarvú kosnak magyarázatát kell adnia (Plut. Perikl. 6.). Történeti pillanat volt, két ellentétes világnézet ütközött egymással össze: az istenek szavára, figyelmeztetésére fülelő hit és a természetes okokkal magyarázó tudomány. Anaxagorast, az anatomust megbámulták, de a győzelmet egyelőre Lampon bölcsesége ragadta magához: 442. Perikles egyedüli ellenfele, Thukydides letörött és ezzel az egyszarvú kos jóslata — a tömeg gondolkozása szerint — fényesen bevált.

Az állatanatomia mellett, a kivételes emberbonczolásokon kívül volt még abban az időben a megismerésnek egy további forrása, a mely az emberi test belső részeiről közelebb tájékoztatta orvosainkat: az emberi *csontváz* vizsgálata. Nem mintha akár ezzel a csontvázzal vallási skrupulusok nélkül babrálhatott volna a görög orvos; nemcsak a hullával való érintkezés tesz tisztátalanná a görög felfogás szerint, a csontokkal történő hasonlóképen. De egyrészt csontokat könnyebben rejtegethetett valamely orvos vagy orvosi iskola hallgatóinak kitanítására; másrészt régi sirhantok megbolygatása, melyek tartalmával szemben bizonyynyal a vallás sem tartotta be oly ridegen szabályait, és ünnepélyes exhumatiók, minők a görög történet minden korszakában előfordultak, legalább is ideig-óráig az ember csontvázát orvosaink számára is a közvetlen tapasztalat tárgyává tették.

Herodotos szerint pl. (9., 83.) a plataiai-i csatatér igen alkalmas terület volt osteologiai tanulmányokra; ott sűrűn találtak rendkívüli csontokat is: varrat nélküli koponyát, egyetlen csontból álló állkapcsot és fogakat, s efféle csodálatos leletekről, a melyek általános embertani érdeklődést mindenesetre elárulnak, számol be Pausanias is, midőn Kisázsia mythikus sírjairól beszél (1., 35.). Thukydides meg arról a nagy delosi tisztogatásról tesz említést, a mely a peloponnesosi háború idejében a sziget ősrégi temetkező helyeit forgatta föl, s a sírok tartalmából azt állapítja meg, hogy Delosnak valamikor károk voltak a lakói (1., 8. és 3., 104.). Theseus állítólagos csontjait 476-ban Kr. e. Kimon Skyrosból hozatta Athénbe, úgy mint régebben Orestest Tegeából szállították át a spártaiak, Melanippost Thebaiból a sekyonbeliek. Majdnem minden görög államnak megvoltak a szent ereklyéi, s egynémely szentnek birtokával (akárcsak manapság) több hely is eldicsekedett. S bár ezek a csonttá vált herosok, végleges sírjokat megtalálva, nyugodtan alhatták tovább örök álmukat, kivételesen tán mégis hívöik és védenczeik szemei elé kerültek. Már Ilios bevételéhez Pelops lapoczkája volt szükséges, s ez a csatatérre vándorolt csontdarab csak hosszas viszontagság után illeszkedett újból az olympiai hant alatt pihenő csonttársai közé (Paus. 5., 13.). Azt hiszem, hogy joggal fel lehet vetni a kérdést, hogy még a perzsa háborúk idejében is nem Aiakos és a többi Aiakidák ilyen földi maradványai után hajóztak-e a herosok elhozatalára kiküldött görög hajók Aigina szigetére? (Így Burckhardt: Griech. Kulturgesch. 2., 240. Her. 8., 64. értelmezéséhez.) Mindezt pedig azért mondtam el, hogy a görög vallás *reliquia-gyűjtésé-*

ben a vezető gondolatra és jó példára mutassak rá, ha idővel a görög orvosoknak is eszökbe jutott magoknál emberi csontokat tartogatni. Pausanias szerint Delphoiban egy ércből készített emberi skelettet mutogattak Hippokrates ajándékként (10., 2.). Hajlandó vagyok a merész következtetésre, hogy valamely *ιατρειῶν*-ban őrzött csontváz keltette fel az itt Hippokratesnek mondott görög orvosban azt a sajátos gondolatot, hogy ilyen ajándékkal kedveskedjék az Istennek. De még a kik nem is következtetnek ennyire messzire, a delphoi érc-skelett nyomán hasonló ábrázolású képek, szobrok, reliefek használatát tanulmányozás és tanulás czéljából már a hippokratesi korban és iskolákban valószínűnek képzelik. Effajta archaeologiai emlékek tényleg maradtak is reánk, ha későbbi korból is, ha tán egyéb rendeltetéssel készítve is, mert épp az orvosiskolai ábrázolások a maguk részéről is hozzájárulhattak ahhoz, hogy idővel a — hellenistikus és római korszakban — a csontvázember (a larva) a művészet körében is gyakrabban alkalmazott motívummá legyen (l. a bosco-realei serlegben feltüntetett „danse macabre“-t, a pompeji mozaik koponyáját, a petroniusi cena Trimalchionis mozgótagú ezüst-skelettjeit, mindmegannyi előkészítőjét a középkor híres haláltánczának, s ennek legmagasabb etikájú alakításának, Holbein képeinek; v. ö. A. Goette: *Holbeins Totentanz u. seine Vorbilder*, 1897.)

Összevetve mindama segédeszközöket, a melyek a hippokratesi orvost anatómiai tudáshoz juttathatták: az állatok rendszeres, az emberek egész kivételes bonczolását, a quasi-anatómiai értékkel bíró sebészeti beavatkozásokat, az állandó vagy alkalmoszerű osteologiai vizsgálatokat, mindezt kevésnek, elégtelennek

fogjuk mondani az emberi test alapos megismeréséhez. De hogy igazságtalanul pálczát ne törjünk a hippokratesi kor kutatási módja fölött; hogy kellőkép értékeljük a vallás, a társadalmi és egyéni ethika akadályait, a melyek az emberi hulla felbonczolásának szívósan útjában állottak, hívjuk emlékünkre, hogy rendszeres, bár még mindig a kezdet nehézségeivel küzdő anatómiai kutatás és tanítás csakis az újkortól, a XVI. századtól számítva folyik általánosságban Európa egyetemein.

Magában az *ókorban*, úgy látszik, csak egész rövid ideig tartó időszak volt az, midőn *Herophilos* és *Erasistratos*, a görög orvostudomány két alexandriai csillaga, Ptolemaios Philadelphos jóvoltából a kivégzett bűnösök hulláit leplezetlenül és folytatólagosan bonczolhatták; sőt az efféle újítások nem szokatlan túlzásakép tán emberi *vivisectiókat* is végeztek, a mint ezt a római encyclopaedistának, Celsusnak eleven szavaiból következtethetjük, a melyek az ilyen eljárás pro- és contra-érveit a gyakorlati kérdés realis hangján állítják egymással szembe (de medicina, a bevezetésben). Tehát az alexandriai korszak, a mint az orvostudományban egyáltalán, az anatómiában megéppenséggel nem hanyatlást, hanem emelkedést jelent a classikussal, a hippokratesivel szemben. Megfelelőbb ismeretek csakis akkor, a részletes boncztani vizsgálatokkal kapcsolatban keletkezhettek az orvostudomány mindama kérdéseit illetőleg, a melyek épp ama részletezés nélkül meg nem fejthetők; a vér- és ideg-rendszer csak akkor kezd exactabb tudásnak tárgyává lenni. De az ókori anatómia e rövidéletű fénykora után több mint ezer esztendőnek kellett elmúlnia, hogy megint olyan intézkedésekre

bukkanjunk, a melyek az emberi testet az emberi test segítségével akarják megismerni. *Galenos*, mint tudvalevő, a legkülönbözőbb állatok, de főleg majmok bonczolásával gyarapította az ember anatómiáját, s csak 1238-ban rendelte el *II. Frigyes* császár, a *salerno*i iskola regeneratora, hogy minden ötödik esztendőben orvosok és chirurgusok jelenlétében egy emberi hullát bonczoljanak föl (l. Puschmann: *Geschichte des medizinischen Unterrichts*, 1889., p. 205., a mely munkára támaszkodom további adataimban is).

Olaszországban (főleg Bolognában, az első neves anatomusnak, *Mondino de Luzzin*ak városában) tényleg már a XIII. század folyama alatt fordultak elő emberi bonczolások, melyek gyakorlatát VIII. Bonifáczius pápának a hulla praeparálására vonatkozó tilalma (1300.) csupán megszorította, de nem volt képes teljesen megszüntetni. A további haladás csak lassan, mindig a helyi viszonyoknak megfelelően és nem időközi visszahesések nélkül ment végbe. Velenczében 1368-ban engedélyez a senatus évenként egy sectiót, a montpellier-i egyetem 1376-ban kapja meg ugyanazt a jogot. A bolognai egyetemnek 1405-ben kiadott statutumai különösen arról rendelkeznek, hogy minden tanuló miként jusson legalább egyetlen egyszer a bonczolás nyugodt végignézéséhez; épp ezért meghagyják, hogy a nézők száma korlátolt legyen és hogy egy és ugyanazon esztendőben kétszer senki se vehessen férfi-hulla demonstratiójánál részt; női hulla elé meg az egész tanulási idő alatt legföljebb egy alkalommal bocsátották a medicust. Bécsben a XV. század folyama alatt körülbelül csak minden nyolcz esztendőben tartottak egyszer boncztani mutatványokat. Ezek a legtöbb

helyt olyképen történtek, hogy az orvos-professor csak a magyarázatot adta meg *ex cathedra*, a míg a bonczolást magát — mint neki alacsony foglalkozást — a *prosector* (olykor valamely tudatlan chirurgus) végezte. Csak a későbbi fejlődés eredménye lett, hogy természetes általánosságban a bonczolókést a tanár maga vette kezébe, s még később következett csak el az az idő, a midőn az anatómiai munkában maga a tanuló is résztvehetett. Az első amphitheatrumszerű boncztani termet a XV. század végén építik meg Bolognában; ennek mintájára keletkeznek azután a többi efféle helyiségek. Németországban csak a XVI. század folyama alatt lesznek az emberi hullán végzett bonczolások általánosakká, rendszeresen megkövetelteké; a lipcsei egyetem csak 1519-ben parancsolja meg, hogy az emberi test pontos megismerése czéljából évenként egy hullát nyilvánosan fel kell bonczolni.

De az anatómia még ebben a korban, általános európai elterjedésének idejében is, a legnagyobb nehézségekkel küzdött a megfelelő boncztani „emberanyag” hiánya miatt. A nagy *Vesalius* párisi és löweni tanulóéveiben a temetőket kereste fel éjjelenként, hogy emberi csontokat keresgéljen össze, s állítólag egy ilyen kirándulása alkalmával a bitófáról lopta le az ott lógó deliquens hulláját. Hullák lopása és vétele az időben egyáltalán nem tartoztak a szokatlan cselekedetek közé, mert a társadalmi előítéletek következtében majdnem csak a börtönlakók hulláira voltak az anatómusok utalva, épp úgy mint annak idején az alexandriai Erasistratos és Herophilos. Bár azután ennél az emberanyagnál a bírák a legmesszebbmenő előzékenységre voltak hajlandók orvos-clientseikkel szemben: még a kivégzés módját is *Vesalius* állapíthatta

meg anatómiai tanulmányaira való különös tekintettel (a mi újból az alexandriai vivisectiókhoz szolgálhat párhuzamul). Mindezek után nem fogunk csodálkozni, hogy abban a korban még az előkelőbb anatómusok, a legnagyobb anatómiai praxis mellett, sem vitték fel egy hosszú emberéleten keresztül bonczolásaik számát magasabbra, mint a hány hulla manapság 1—2 hónap leforgása alatt fordul meg boncztani intézeteinkben.

Bocsánat a látszólag nem ide tartozó adatokért; de nekem *a történeti fejlődés lassúságából* vonható mentő okokra volt szükségem, mielőtt a „hippokratesi“ anatómia hiányaira és tévedéseire térnék át, a melyek ha nem is kivétel nélkül, mégis legnagyobb részt abban lelik magyarázatukat, hogy az orvosok abban az időben emberi hullát nem igen bonczoltak. Ha tudni akarjuk, hogy a modern exact, a mikroszkopiai vizsgálatok által tökéletesített és még mindig tökéletesedő ismeretekhez képest mit jelentett a Hippokrates-korabeli, hallgassuk meg azt az *ítéletet*, a melyet az utóbbiról egy modern anatómus (Töply) az egész testre kiterjedő részletes megállapítások keretében mond: ²⁶¹

„A csontrendszer ismerete nagyon gyenge. A csontokról szóló könyvben előadott számok (összesen 91) önkényesek; a csontok összeköttetései már külön neveket kapnak ugyan, de részletes leírások hiányzanak. A koponya csak külső szemléletből ismeretes.... A csigolyák számára vonatkozó kijelentések ingadozóak. A valódi bordák száma hét, az álbordákét nem tudják. A könyök-izület beható tudása hiányzik, épp úgy a kézcsontoké. A medence-csontok közelebről ismeretlenek. Ülő- és csipőcsont között Galenos tesz elő-

szőr különbséget.... A térdizület belseje egyáltalán ismeretlen. Az izmokról behatóbb tudással nem rendelkeznek.... Az ízületi szallagok (σεῦρα, τένοντες stb.) fogalma egész határozatlan. A belső részek tana rendkívül felületes. Néhány, könnyen hozzáférhető testrész szemléletétől eltekintve, állatanatomiára támaszkodik. Ekként a szájüregről, a torokról, az ételcsatornáról, a gyomorról, a belekről, a májról stb. hallunk ugyan egyet-mást, de pontosabb leírást nem találunk.... A női pudenda csak általánosságban ismeretes, bizonyítékául annak, hogy mily csekély volt a hippokratikusoknak gynaikologikus gyakorlata(?).... Az edény-rendszer elmélete (épp úgy, mint az embryologia) aránytalanul nagy helyet foglal el a Corpusban, bár az idevágó fogalmak nem pontosan elhatároltak, mert az egyes csatornák különbségei és azok viszonya az idegekhez és ízületekhez nincsenek pontosan megállapítva. Nagyon zavaros és elégtelen a neurologia... A szem csak kívülről ismeretes, épp úgy a fül csak a dobhártyáig, ezt is beleértve; az orr, a bőr, a haj és köröm pedig csupán addig, a mig láthatók. Egészben a hippokratikusok anatómiai tudása, inkább a mészárszékből mint a bonczoló tereméből megszerezve, eléggé primitív fokon áll. Rendszeres kutatásnak alig van nyoma; rendszeres leírást először Polybosnál találunk, de még ez is jócskán hypothetikus és csupán az éredény-rendszerre vonatkozik (az „ember természetéről“ szóló könyv ama fejtegetéseiben, melyeket Hippokrates vejének, Polybosnak tulajdonítanak)“.

Kemény szavak, s mindenesetre el kell hinnünk, egészben véve igaz szavak a tudomány mai álláspontjáról tekintve. Teljes nagyságában felfedik ama hatalmas űrt, amely a régmúlt és a mai kor exact ismerete

között tátong. Ezt belátva, ennek kiemelésével nem vétünk a mult emléke iránt, mert a jelennek csak azt a fölényét ismerjük el, a mely őt tényleg megilleti. Az igazságtalanság ott kezdődne, ha — tekintet nélkül a folytatólagos haladás feltételeire — olyan követelményekkel állanánk elő, minőket a történeti fejlődés valamely szakaszában jogosan nem támaszthatunk. Igazságtalanságot jelenthet ez ezzel a történeti periodussal szemben a régmult ismereteket túlszárnyaló felsőbbségét tekintve épp úgy, mint a további fejlődést előkészítő szerepére vonatkozóan. Hogy modern orvostudományunk a hippokratesi kor igyekezetét birja alapjául, azt — a történeti kapcsolat világos felfedésével — következő fejtegetéseinkben még látni fogjuk; hogy ez a hippokratesi kor a saját multjával szemben az emberi elme nagy erő kifejtését és jelentékeny vívmányait jelentette, az alig szorul bizonyításra. Mert modern orvos-történészünket (Töplyt) nyilván a megszólás heve ragadta el birálatának végső szavaiban: „Hippokrates anatómiája az elődökével szemben nem mutat lényeges haladást; teljesen az addigi (?) nézetek körébe illeszkedik, a mi az emberi, helyesebben az állati test szerkezetét illeti.“ Az elődök addigi nézeteiről vajmi keveset tudunk; azt azonban biztosan tudjuk, hogy Hippokratesnek és társainak hatalmas munkát kellett elvégezniök, hogy többet ne — csak tudományuknak azt a fokát érzék el, a mely a mai kor szemüvegén keresztül vizsgálva oly sok kifogás alá esik.

3. Physiologia és pathologia.

Természetes, hogy rosszul megállapított anatómiai ismeretek nem vezethetnek helyes élettaniakhoz. Tehát előre el lehetünk készülve: a hippokratikusok *physiologiaja* — tekintve ez utóbbi tudomány szövevényesebb kérdéseit — még sokkalta tévesebb lesz mindannál, mint a mit a test alapherendezéséről tudtak. Hogy a legmagasabb functióval kezdjük: az *idegpályák* által feltételezett lelki életről a legzavarosabb fogalmuk volt, épp mert az ideg-pályákat magukat nem ismerték. Sőt még arra a kérdésre nézve sem tudtak egységes nézethez jutni, hogy amaz életműködés *középpontját* hol keressék. Ugyan a differentiált érzékszervek már helyzetöknél fogva a fejre, s így azt gondolhatnók: az agyra utalnak; de azért azon irat, a mely részletesebben foglalkozik az *érzékeléssel* („az izmokról“ czimű) csupán a szaglásról állítja, hogy azt az agy végezi s ezt is csak az okból állítja, mert feltevése szerint az agy az orrüregig nyomul előre. A hallásnál mások véleményeként említi föl az agy resonatori szerepét, a látásnál meg ismeri ugyan az agy és szemek anatómiai összeköttetését (a krotoni *Alkmaiont* követve, a ki — mint láttuk — éppen ezen felfedezése miatt tette meg az *agyvelőt* minden érzékelésnek és ismeretszerzésnek helyévé), de a mi szerzőnk szerint a látási folyamat mégis csak magukban a szem-hártyákban marad localizálva. Már általános physikai nézetei állották útját annak, hogy értelmi képességeink kimagyarázásánál az agyra gondoljon. Számára a meleg az a halhatatlan qualitás, mely „mindent gondol, lát és tud, a mi van és a mi lesz“, holott az agyvelőt épp az ellenkező tulajdon-

ságnak, a hidegnek és ragadósnek a „metropolisává“ tette meg.

Primitív népek psychológiájából tudjuk, hogy az állati melegnek, közelebbről: a meleg leheletnek és a meleg vérnek mily döntő jelentősége van a *lélek-képzet* kialakulásánál (l. különösen Schultze: *Psychologie der Naturvölker*, 247. köv. I. III. *Der Animismus.*). A hippokratési kor mintegy tudományosan rendszerezte és népszerűvé tette a naiv gondolkodás e közvetlen feltevéseit (a népszerűsítést illetőleg l. a sophista Kritias felfogását a vér szerepéről). A mit már Empedokles vallott, hogy tudniillik „a szív körül hullámzó vér gondolkodik az emberben“ azt iparkodtak most közelebből meghatározni és igazolni az orvosok közül azok, a kik az érrendszer centrumát a *szívben* találták meg. „Az emberi értelem székhelye a bal ventriculumban van és onnan uralkodik a lélek többi része fölött“ („A szívről“, 10.). Látszólag, a rideg elkülönözésben vett tartalom szempontjából, ugyanaz a badarság, mint valamely kaliforniai indián meggyőződése; és mégis, egy egész világ választja el egymástól a két egyformaságot: a szünetlen helybenmaradás és a végtelen fejlődés közt tátongó világ. Teljesen téves, sőt naiv nézetei mellett a szívről író görög orvos már is olyanféle kísérleteket végez (vizet ereszt be a kivágott állati szív üregeibe, hogy ez által összeköttetéseikre következtessen, l. id. m. 10. fej.), a minőkkel majd annak idején, a XVII. században William *Harvey* a vérkeringés helyes magyarázatát igazolja. De Harvey, a nagy innovator, még mindig ragaszkodik a vér és lélek mystikus kapcsolatához, sőt a kettőt saját világos szavai szerint valószínűsítve azonosítja.²⁶² A vért vagy szívet kiemelő el-

méletekkel szemben csak kivételkép találkozunk a hippokratési iratokban a 6. századbeli Alkmaion bölcseségével, a mely szerint — a mint manapság tényleg tudjuk — az *agygyal* kell minden érzésünket és gondolatunkat kapcsolatba hozni. A „szent betegség“ könyvéből idézve már is meggyőződhattünk, hogy Hippokrates követőinek sorában ennek a nézetnek is voltak szószólói. A szívnek és agynak versengését, korának bizonytalanságát, physiologiai tapogatódzását a bölcsész, *Platon* iparkodott azután rendszerben megrogzítani és kibékíteni: Timaiosában az *isteni* lelket, a megismerőt az agyhoz köti, a míg a *halandó* rész a mellüregbe kerül, itt is ketté választva a diaphragma által, mert az érzelmek a szívben lakoznak, a vegetatív ösztönök ellenben a rekeszizom és a köldök között.

Az egymással viszonyba hozott *légzésről* és *vérkeringésről* a hippokratikusok épp oly kevéssé tudták a lényegét, mint az idegműködésről. Ismerték ugyan a véredények elkülönülését: változatos, s néha csak a legélesebb kritika segítségével kibogozható terminológiában állították egymással szembe az *arteriákat* és *venákat*. Elméletök szerint (melyhez anatómiai megfigyelés szolgáltatta az alapot: az arteriákat mintegy vérteleneknek találták) mindkét fajta véredény a véren kívül levegőt (pneumát) is foglal magában, mégis azzal a különbséggel, hogy az arteriákban és elágazásaikban több, más erekben pedig kevesebb van a levegőből.²⁶³ Ez a feltevés egyezik már az arteria elnevezésével is, mert az eredetileg (itt-ott folytatólag is) a légcsövet jelentette, többesben a bronchiákat. Az aorta-név, a mely ugyancsak a légzés szerveire vonatkozik alapjelentésében (*ἀορταί = ἀρτηρίαι = βρόγχια*), csak

Aristoteles óta kezd szerepet játszani. A hippokratikusok elméletéből a 4. századbeli *Praxagoras*, kosi orvos vonta le a következményeket; szerinte az arteriák *csupán* levegőt, a többi erek csak *csupán* vért tartalmaznak. Ugyancsak *Praxagoras* volt az, a ki a *pulsus-tant* világosan kifejtette, s az érverést rendszeres diagnostikai eszközzé tette meg, a minő az Hippokrates idejében még nem volt, bár az érlökésekről már a hippokratikusok is tudomást szereztek. Az arteriák és venák közelebbi összefüggését azután csak *Eraristratos* és *Herophilos* kezdték mint elsők tanulmányozni az alexandriai korszakban, de a nélkül, hogy a Harvey által megtalált igazságot akár ők is megközelítették volna.

Épp úgy mint az idegélettan megbeszélésénél láttuk, itt a vérkeringésnél is nem csekély gondot okozott orvosainknak, hogy az egész rendszernek, ez esetben az érrendszernek *középpontját* hol keressék. A míg a Hippokrates előtti feltevés szerint (nyilván Alkmaion hatása alatt) az ereket a fejből származtatták (így a kyprosi orvos: Syennesis, l. Aristoteles „az állatok természetrajza“, 3., 2.), magának a Corpusnak különböző iratai a régi nézet föntartásán kívül „majd a hasüregbe helyezték a centralis szerveket (úgy mint apolloniai Diogenes is, l. Aristoteles id. h.), majd a szívnek tulajdonítottak nagy jelentőséget vagy egyenesen a szívből indítottak útnak minden véredényt“ (Fredrich). Még a legutóbbi felfogást valló iratok sem szükségkép Aristoteles utániak, bár a philosophus úgy állítja, hogy a szívnek igazi szerepét ő előtte még nem ismerték föl; valószínűbb azonban, hogy maga Aristoteles nem ismerte kellőképpen korának orvos-irodalmát. A vért előállító orga-

numnak Hippokrates idejében a májat tekintették, s ehhez a helytelen gondolathoz az itt tárgyalt főkérés megfejtője, a modern Harvey is ragaszkodott.

A vérképződésnek s az egész anyagszerének: az emésztésnek és táplálkozásnak problémája csak azóta nyert positiv alapot, a mióta a Harvey fölfedezését követő anatómiai kutatás a chylus-vezetőkre, a ductus thoracicus-ra és a nyirkmirok-rendszerre bukkant rá, s mindenekelőtt a mióta a modern chemia az orvostudomány szolgálatába szegődött (Theophrastus Paracelsus Bombastus). Ezen alapfeltételek nélkül az elmélet szükségkép a sötétben botorkált, melyből természetesen a hippokratikusoknak sem sikerült kijutniok. Mindaz, a mit az *emésztésről* a Corpusban olvassunk, pl. a főlés (πέψις) híres és névszerint mai napig fönmaradt fogalma, vagy a nedvképződéssel kapcsolatos egyéb kifejezések: a sűrűnek higgá való átváltozása vagy a hígnak sűrűsödése („a régi orvostudományról“, 19.), csak képies leírását és elnevezését jelentik egy olyan folyamatnak, a melynek lényegét nem ismerték föl azok, a kik róla beszéltek. És körülbelül így áll a dolog azzal az egész elmélettel is, a mely akkortájt a *pathológiát* souverain módon befolyásolta, az úgynevezett hippokratesi *nedvelmélettel* is.

Mindenekelőtt óvakodjunk a tévedéstől, az egész nedvelméletet szokás szerint Hippokrates személyes tanának és a név tekintélye következtében már attól a kortól fogva általán elfogadott dogmának tekinteni. Volt már alkalmunk a figyelmeztetésre, hogy maga a Corpus mily kevéssé nyújt támasztékot efféle felfogáshoz. Egyrészt okkal valódinak tartható részek csak fejletlen stadiumban tüntetik föl az elméletet (pl. „a levegőről, vizről és helyekről“ szóló könyv csupán az

epés és phlegmatikus ellentétét ismeri; a melancholiáról csak mint betegségről beszél; a „vérmes emberről“ hallgat); másrészt a már négy tagúvá megnövekedett felsorolás is oly lényeges eltérést mutat a *vér* és *víz* váltakozása által, hogy itt megállapodott dogmáról már csak ez okból sem szabad beszélnünk. Ha Menon-Aristotelesnek igaza van „az ember természetéről“ szóló irat első fejezetének szerzőségét illetőleg (s mások nézetével szemben is azt gondolom, hogy nincs okunk kételkedni), akkor csak Hippokrates veje *Polybos* rendszerezte a theoriát abban a végleges formában, a melyben az — mint az idegalkatok tana — napjainkig eleven tudás maradt. S a hagyomány továbbításánál megint nem a közvetlen utódok játszották a döntő szerepet; Polybos felosztását még kortársa, a hippokratikusoktól nem idegenkedő Platon sem tette a magáévá;²⁶⁴ a római kor pneumatikus iskolájától eltekintve, egyedül *Galenosé* itt az érdem, a ki Menon—Aristotelesszel szemben hitt „az emberi természetről“ értekező irat hippokratesi eredetében, s így az ott lefektetett elméletet is mint hippokratesit ajánlotta az utókornak.²⁶⁵ A Polybost megelőző idők a hosszas fejlődés, alakulás korszakát jelentették a nedvelmélet szempontjából; s ez alakulás mögé nemcsak a különböző korok és személyek, de tán még a különböző iskolák tevékenységét is oda kell kép-képzelnünk. A modern kritika (nem tudom mennyi joggal) a phlegma-tan létrejöttét a knidosi iskolának hajlandó tulajdonítani.

Érdekes szó, érdekes történetet beszél el ez a *phlegma*-szó. Nem kétséges, hogy eredetében mi a jelentése. Az egész „hippokratesi“ nedvelmélet abból a megfigyelésből indult ki, hogy bizonyos betegségek

alkalmával a szervezet bizonyos secretiókat választ el, s már most a fejletlen gondolkozás az okviszony-
nak gyakran előforduló felcserélésével okká tette meg
az okozatot, s ama betegségi tüneteknek tulajdo-
nította a betegséget magát. Phlegma a görög orvos-
tudományban tulajdonkép azt a fehér nyálkát jelen-
tette, a mely a nyákhártyák gyulladásakor szokott
mutatkozni; a φλέγειν igéből származik, a melynek
értelme: „égetni“; tehát alapjelentésében az „égetőt“
kell rajta értenünk; mert a -μα képzővel eredeti-
leg a cselekvőt kifejező névszókat, az úgynevezett
nomina agentis-t képezte a görög.²⁶⁶ Mindezzel jól
megegyezik pl. az a leírás, melyet a „régii orvos-
tudomány“ írója a nátháról ad (18.); itt a gyulladást
(a phlegmone-t) szerinte is az a bizonyos váladék
idézi elő, melyet azonban már nem phlegmának, hanem
rheumá-nak nevez. De bármily világos legyen is
ekként a szónak eredete és jelentése, az az egész
értelemteni fejlődés, a mely az „égetés“ subjektív
hatásáról ennek képzelt okára, a nyálkás váladékra
ugrik át: ez az orvosi műszó már a Kr. e. 5. század-
ban nehézségeket támasztott a görög nyelvtudatnak,
akárcsak mai tudásunknak. Hogyan lehet a tüzzel, az
égetéssel összefüggésbe hozni olyasvalamit, a mi épp
ellenkezőleg nyálkás és hideg? *Prodikos* helytelenül
állapotra, eredményre gondol a phlegma-szónál, miként
modern magyarázóink („a mi megégett, megfőtt“), s
mint sophista-nyelvész, a ki ismeri a nyelv conven-
tionális jellegét, minden félreértés elkerülése végett
egy más szót ajánl helyébe (a blenna-t). *Philolaos*
ellenben, a „merész“ philosophus, a ki mindazonáltal
ragaszkodik a szó alapjelentéséhez, épp ezért az ellen-
kezőbe fordítja át a közismeretet: szerinte a phlegma

(a nyálka) nem hideg, hanem meleg természetű, a miként ezt — úgy gondolja — maga a szó elárulja. A vitában *Demokritos* is hallatta szavát; ő mintha már nem is törődne az alapjelentésig visszamenő nyelvészeti vellejítésekkel: a gyulladásnak, a phlegmonek nevét igazolja egyszerűen az által, hogy phlegma (nyálka) az előidézője. De hisz épp arról van szó, hogy maga a phlegma mit jelent?! Mintha Demokritosnál a tárgyi kép már teljesen háttérbe szorította volna a szóalkotás járulékos képzeiteit, akárcsak valamely modern embernél, a ki bizonyára nem gondol az orr nyákhártya-gyulladására, midőn a phlegmatikus természetű egyénekről beszél; pedig — a mint látuk — az afféle acut baj és annak *égető érzése* képeztek a kiinduló pontot az emberi természet ama különleges megjelölésére.

Némileg eltérő története van a nedvelmélet egy másik tényezőjének, az *epének*. Itt a gyomorrontás és bélhurut indigestiói és kitörései adhatták meg a vezető gondolatot. Már Hippokrates idősebb kortársánál, *Euryphon*-nál olyan elméletére bukkantunk a pathológiának, a melyet mintha valamely görbe nap gyászos emlékei dictáltak volna a híres knidosi orvosnak. „Ha a gyomor a bevett eledelt nem tudja megemészteni, fölösleg keletkezik, a mely a fej felé tódul és a betegségeket idézi elő“ (*Anonym. Lond. IV. 31.*). A míg *Euryphos*-nál a „*fölösleg*“ még mint egységes nedv szerepel (ha tán különböző izek összetételének tartotta is), utódja a knidosi *Herodikos* már két határozott nedvességet származtat le abból és állit egymással szembe, „a savanyú és a keserű ízű“. Mindkét kifejezés az epe jellemzésével kapcsolatban szokott előfordulni az orvosi irodalomban; miután ez

az „epe“ közös neve alá foglalta együvé azokat a legkülönbözőbb eredetű és minőségű nedveket, a melyek emésztésünkkel függenek össze.²⁶⁷ De mégsem az iz szerint való elkülönülés lett állandóvá, midőn az *Empedoklest* követő négyes beosztás is megkivánta, hogy az epe kettős számban szerepeljen a pathogén nedvek között. A szín alapján való megkülönböztetés győzött; a keserű epét sárgának mondták és a feketét sorakoztatták melléje. Így jött létre a híres *melancholia*, ez a mondva csinált, mindenestre zavaros és mégis századokon keresztül nagyképzű határozottsággal használt fogalom, melynek a létezéshez alig volt több jogigénye, mint az, hogy egy és ugyanazt a secretiót majd világosabb, majd sötétebb színben látták a Kr. e. 5. század görög orvosai.²⁶⁸

Érezzük, hogy a gyors fogalomképzés és a hamar termő elméletek korszakában vagyunk. Az egész nedvelmélet e mellett tesz tanuságot. Másodrendű tüneteknek, következményeknek, okozatnak a mindenható első ok erejét és jelentőségét tulajdonítják; a mindenkor kész általánosítás és egyszerűsítés eszközeivel a szervezeti bajok összeségét egy-két és a legjobb esetben is csak négy szembeszökőbb váladék és nedvesség hatására vezetik vissza; olyan anyagokéra, a melyeket közelebbről sohasem vizsgáltak meg, melyekről többnyire csak feltevészerűen gondolják, hogy a szervezetben állandóan megvannak, sőt melyeket bizonytalan általánosságban használt értelmökben hamis megfigyelések és következtetések alapján — hogy úgy mondjam — ők, az orvosok maguk componáltak. Tehát mindenütt subjectív, képzelet-alkotta fogalmak és ezekkel történő önkényes

logikai játék objectiv ismeretek és exact gondolkozás helyett!

Ezzel a kritikával a teljesen kialakult nedvelmélet ismertetésének mintegy elébe vágtam; de miután a keletkezés indító okait láttuk, most már könnyen meg fogjuk érteni magát azt a *kialakulást* is, mely alapvonásaiban bizonyynyal még Hippokrates korába esik. A mint a nedvek gondolata a pathologia körében jött létre, eleintén annak körében meg is maradt; magyarázatául szolgált a különböző szervezeti bajoknak. De idővel az elmélet egy lépéssel tovább ment; az illető nedveket szervezetünk állandó *alapedveinek* tekintette, s mint a *krasis*-nak, a keveredésnek *tana* azok helyes arányától, egyensúlyától tette az egészségi állapotot függővé. Egészségesek vagyunk, a míg a szükséges mennyiségben van epe, phlegma stb. testünkben; a betegség nem is jelent egyebet, mint a nedv-harmonia megbomlását. Még egy további lépést jelentett azután elméletünk kibontakozásánál az egyéni különbségek számbavétele; t. i. az a gondolat, hogy kiki egyéni természeténél fogva majd az egyik, majd a másik nedvvel rendelkezik viszonylag nagyobb mennyiségben, a mi azután pathologiai hajlamai és ellenálló képessége fölött fog dönteni. Mert a nyálkás természetű ember más betegségekre disponált, s így más kezelést is igényel, mint pl. az, a kinek epés a természete. Így lett az eredetében tisztán pathologiai nedvelmélet a már általános jellegű *krasis-tan* után előkészítője az *egyéni alkatok tanának*. S a további rendszerezésnek tág teret nyitott, hogy az egyénihez hasonló szempontot a *nemek*, a *korok*, a *nép-fajok*, a *geographiai tartózkodás* stb. különbségeire is lehetett alkalmazni. Más alkatúak, azaz az alapedvek más

keveredését tüntetik fel a férfiak, mint a nők, a gyermekek, mint a felnőttek vagy öregek, a görögök, mint a skythák stb. stb. A rendszer kikerekítéséhez azután az *évszakok* váltakozásai, a *táplálkozási anyag* minősége, s a legáltalánosabb physikai elkülönülések, az *elemek* is hozzájárultak. A nedvek termelésére és pathogén befolyására nem lesz közömbös a külső időpont; nyáron a sárga, ősszel a fekete epe, télen meg a nyálka az uralkodó. Minden táplálékkal és gyógyszerrel szemben fel lehet, fel is kell vetni a kérdést, hogy minő összefüggést mutat a különböző nedvekkel, ezek tekintetéből ajánlandó vagy kerülendő-e? A nedvelmélet ily módon az egész belső therapiát és a diaetetikát is át- meg áthálózta. A mi meg a physika végső feltevéseit, az elemeket illeti, már Empedokles nemcsak az egész világot, de magát az emberi testet is négy elem összetételének állította, s minden okunk van a következtetésre, hogy ez az empedoklesi *négyes* szám határozta meg a nedvelmélet ama végleges formáját, melyet az Polybos rendszerében öltött. *Philition*, siciliai orvos, a ki a négy physikai elem segítségével magyarázza az emberi test melegét (tűz), hidegét (levegő), nedvességét (viz) és szárazságát (föld), talán az első, a ki az empedoklesi tant számszerű hűségében viszi az orvostudomány szűkebb körébe át. És Timaiosában még Platon is a négy alapelemből indul ki, hogy azután nála a pneuma, phlegma és epe mint azokból származtatott másodlagos anyagok szerepeljenek az emberi test pathologiai tényezőiként (82—84.).

A humorális elmélet végső alakulásáról, utolsó terület-hódításáról még mindig nem beszéltem. A nedvelmélet eredetileg somatikus volt s hosszú időn kereszt-

tül ilyennek is maradt meg, azaz csupán *testi* állapotokra és változásokra vonatkozott. De a testnek és léleknek kapcsolata orvos előtt sohasem volt kétséges. Láttuk magánál Hippokratesnél, midőn milieu-elméletét tárgyaltuk, hogy ő a faji hovátartozás és a lakóhely által meghatározott külső jegyek mellett a *lelkiekről* sem szokott megfeledkezni. A Corpusban akadunk egyebütt is physiognomiai feltevésekre, a melyek a testi sajátságokból igyekeznek a lelkiekre visszakövetkeztetni. A kezdet tehát már Hippokrates és követői részéről megtörtént, hogy idővel a változatlanoknak vett testi alkatok mellé és velök összeköttetésben a lelki alkatok schemája is kidolgozást nyerjen. E czélból a különböző nedvekkel csak különböző szellemi tulajdonságokat kellett állandó viszonyba hozni. És ezt megtették görög orvosaink már Galenos előtt is (a temperamentumok tanának lassú kifejlődését l. *Siebeck*-nél, *Gesch. der Psychologie* I. 2. 278. köv.). Egy különben ismeretlen idejű *Anonymus* a nedvelmélet legtágabb körű rendszerezésében, a hol a már ismertetett szempontok: az elemek, évszakok, életkorok stb. valamennyien megtalálják parallel helyeiket, a *vérmérséklet* elkülönüléseit is számba veszi, physiognomiai meghatározásoktól kísérve (Ideler, *phys. et med. Graeci* II. 303.). Szerinte: a vérmes emberek rózsás piros arcbőrűek, vidámak, mulatnak és nevetnek; az epések szőkék, halványak, haragra könnyen lobbanók, kesernyések és merészek; a melancholikusak fekete szeműek és hajúak, szenvtelenek, kishitűek, gyengeségökben tetszelgők; végül a phlegmatikusak fehér bőrűek, nehézkes természetűek és feledékenyek. Ezt már valamennyien értjük, ez már modern tudomány. Mert ha nem is hiszünk többé a krosis-tanban

(a mely ellen már a XVI. században Paracelsus kezdi meg kiméletlen támadását; a keveredés fogalmából csupán a külső kifejezés, a temperamentum-szó maradt meg hagyatéknak), az ideg-reactiók kérdésére átvive körülbelül ugyanazt tanítjuk még manapság is, ugyanazon terminusokra támaszkodva, a mit a görög Név-telen. *Végigtekintve* a nedvelmélet egész rendszerén, nagy általánosításain, változásra és fejlődésre alkalmas gondolatain, szívóosságuk daczára is rugékony műkifejezésein, az előbb elmondott szigorú kritika sem tartóztathat vissza, hogy itt egyúttal a görög szellem legkiválóbb tulajdonságai ne jussanak eszünkbe.

4. Therapia.

A pathologia befolyásolja első sorban a gyógyítási módot, a *therapiát*. A görög orvosoknál sem lehetett ez máskép. A nedvelmélet sok esetben kegyetlen közvetlenséggel határozta meg a görög orvos eljárását: gondoljunk csak a sok fölösleges vágásra és égetésre, a melyek rendeltetésök szerint károsaknak képzelt nedveket távolítottak el és szárítottak ki. De szerencsére a pathologia tévedései még sem voltak itt mindenhatóak. A gyakorlat már magától sem tűri meg sehol, hogy a számára mindig szűk elmélet kényszerzubonyába szorítsák; de mindenek előtt: a hippokratikusok sokkal egyetemesebb fogalmat alkottak a *therapiáról*, semhogy ennek afféle mesterséges kényszertől tartania kellett volna. Mert a mi legkivált meglepi a kutatót, a ki a hippokratesi *Corpust* a gyógyítás elveire nézve lapozza át, az a gyógyításról alkotott fogalom *tudományosan egyetemes* volta.

Az orvosi foglalkozásnak vannak területei, a melyek mintha természetüknél fogva csábítanának az általánosabb tudástól független *rutin* megszerzésére. Főleg a sebészeti beavatkozások területe ilyen. Gyakran előforduló és egyforma minőségű sebek — a folyton harcban álló primitív népek baja és büszkesége — könnyen fejlesztenek ki valamelyes *chirurgiát*, a mely az elmélettel semmit sem törődik, a mely tisztán a legnyersebb tapasztalatokon épül fel. Láttuk, midőn a homerosi kor orvostudásáról beszéltünk, hogy ügyes *chirurgusok*nak már abban az időben is kellett létezniök. A sebészet szükségkép más történeti kibontakozást mutat, mint a *belső bajok* gyógyítása; amott a vallási eszmék hamarabb szorulnak háttérbe, az elvében *rationalis* kezelés hamarabb ver gyökeret, de viszont vele — mintegy *ellenszolgáltatáskép* — a mélyebb tudással nem törődő külszerű gyakorlat is állandóbb szövetséget hajlandó kötni, mint a belgyógyászattal. A dolgok e természete majdnem kényszerűen elválasztja, más-más útra tereli a *therapia* ama két formáját; az önkénytelen fejlődés menetében, elméleti megkülönböztetés híján is, lesznek egyszerűen gyakorló *chirurgusok* és bár tapogatódzó, de mégis okoskodó orvosok. Tudjuk, hogy ezen különválás a görög világban is megvolt, ama legrégebb műveltségi foktól kezdődően, a mely az epikában rajzolódik le. És nem szűnt meg Hippokrates korában sem. A lithotomok, kikről a kosi eskü földre nem ismerhető kicsinyléssel beszél, a hagyomány egyetlen csapásán járó műveletlen *practizálók* lehettek. És efféle sebész-specialisták bizonyynyal voltak a betegségek egyéb köreiben is, ha nem is igen hallunk róluk. A katonai sebészetről mindenesetre úgy beszél a

hippokratesi irodalom, mint a mely külön tapasztalatokat és gyakorlatot igényel („az orvosról“, 14.). És hogy tényleg, az időben még mindig egyoldalú külön foglalkozást képezett a sebészkedés a hadseregben, az ilyen-fajta foglalkozással együttjáró színvonalon, azt akkor is el tudnók gondolni, ha semmit sem hallanánk róla.²⁶⁹

A fejlődés e természetes, önkénytelen rendjébe energikusan, s a további haladásra messzi kihatással avatkozik bele az az orvostudomány, a melyet a hippokratesi Gyűjtemény képvisel. Orvosi *gyakorlatot elmélettől függetlenül nem ismer*; a gyakorlat és elmélet szerinte mindenkor egymásra utalnak. Hallotunk már idézetet, a mely az *olvasást*, a tudós ismeretgyűjtést ajánlja figyelembe, s mintha ezt az intést egynémelyek annyira megszivlelték volna, hogy nem látszott immár alkalomszerűtlennek a tudás másik feltételére, a gyakorlatra is figyelmeztetni. „Nem könnyű írásban az egész sebészetet megfelelően előadni, hanem az írás útmutatásával kinek-kinek magának is fogalmat kell alkotnia a dolgokról“ („az izületekről“, 33.); vagy még világosabban: „és nem elegendő ezt a tudományt — a chirurgiát — csupán szó alapján megismerni, hanem közvetlen tapasztalattal is ki kell tapasztalni“ (u. o. 10.). Rendkívül érdekes és jellemző nyilatkozatok; az ismeretszerzés tudományos eszközeiről élénken tesznek tanuságot; már abban az időben is (mint később a mai időkig annyival több joggal) az *írott betűtől* kellett az igazságot féltetni és nem a ki nem oktatott, egyszerű érzékeléstől. De viszont az efféle felfogás, mely általánosságban tudományos készültséget követel, eo ipso nem fogja túrni a mesterember lelketlen empiriáját; vagy a szót az orvostudományra alkalmazva: tudós készültséget kíván majd

a chirurgustól is. És azt gondolom, hogy épp ebben rejlik a hippokratesi therapia legfőbb erénye: távol attól, hogy elősegítené mindannak elkülönülését, a mi természeténél fogva széthúz, kibékíti, mert egy szintre emeli valamennyit a tudomány közös aegise alatt. *Specialitásokat* a hippokratesi medicina is ismer, de csupán *tudományos specialitásokat*. Külön könyvek és értekezések szólnak a belső bajokról, a női betegségekről, az étrend szabályairól és a sebészetről (sőt az ophthalmologus különös érdeklődését árulja el egy irat „a látásról“ és a gyermekgyógyászat első kezdetéről tanuskodik egy compilatio „a fogzás“ tüneményeiről); de valamennyien kivétel nélkül a tudományos megismerés közös szolgálatában sorakoznak egymáshoz. S figyelemreméltó jelenségként, ebben a közös célú irodalomban a chirurgikus iratok nemcsak hogy másodrangú helyet nem foglaltak el, hanem épp ellenkezőleg: tudásuk exactságával, a kidolgozás részletességével és pontosságával a legelső sorba kerültek; a nagy mester szelleméhez, a mennyiben erről fogalmat lehet alkotnunk, a legközelebb állottak. A görög tudomány nagy érdemét, a mely itt hangos szóval követel elismerést, csak az fogja kellőképp méltányolni, a ki emlékébe hívja, hogy e nemes hagyomány megszűntével, az ókor végétől a középkoron keresztül az újabb időkig, helyenkint és időközben tudatlan és műveletlen borbélyoknak és kovácsoknak volt a külső sérülésekben szenvedő emberiség kiszolgáltatva. Mert a középkortól kezdve megint egész külön története van a chirurgiának és „medicinának“, miután az a kapocs elszakadt, melyet a hippokratesi orvostudomány fűzött együvé.²⁷⁰ A mindenkor lappangó mesteremberek újból szerephez jutot-

tak, a mi a *therapia* kényes mesterségénél hóhéri tisztet jelentett rendes körülmények között, s csak kivételképen alkalmat, hogy Ambroise Parék emelkedjenek ki belőle.

Minden a *therapia* körébe tartozik, a mi gyógyítási képes: ilyen *egyetemesen* fogták fel „a hippokratikusok“ orvosi feladatukat. Sőt — a miként ezt egy chirurgikus irat kifejti — még a *gyógyíthatatlannak* fogalma is a *therapia* körébe tartozik. „Erre ugyan azt mondhatná valaki, hogy az efféle dolgok az orvostudományon kívül esnek; mert mit kell még mindig megérteni akarni olyasvalamit, a mi már gyógyíthatatlan lett? De korántsem ekként áll a dolog; mert egy és ugyanazon értelem feladata az efféléről is belátást szerezni, mert itt másként az esetek megkülönböztetése nem is volna lehetséges. Mert a gyógyíthatónál arra kell törekednünk, hogy gyógyíthatatlanná ne változzék, felismerve a módját, hogy miként lehet azt a legsikeresebben megakadályozni; a gyógyíthatatlant meg azért kell megismernünk, hogy ok nélkül fájdalmakat ne okozzunk; a fényes és beváló prognosisek viszont annak diagnositizálásától függenek, hogy minden egyes betegség hogyan, minő módon és mikor fog végződni, már most akár a gyógyíthatónak, akár a gyógyíthatatlannak oldala felé forduljon is“ („az ízületekről“ 58.). Újból kiemelem, hogy chirurgikus könyvből vett idézetről van szó; tehát szerzőnk szerint a prognosise és diagnosise nemcsak a belgyógyász feladata, de épp úgy a sebészé is, a mi „a borbélyok és kovácsok“ mesterségénél nem éppen önként kínálkozó követelmény.

Görög orvosainknál azonban a gyógyítás célján kívül annak legáltalánosabb elvei is közösek, ha az

eszközök alkalmazásában — a specialis köröknek megfelelően — még annyi eltérés mutatkoznék is. Minden therapiának ezt a *közös célját és módját* szépen határozza meg ugyanaz a sebészeti könyv, a melyből az imént idéztünk: „az egész tudományban legmagasabbra azt a törekvést kell állítani, hogy a beteget meg akarod gyógyítani; ha azonban a gyógyítás sokféle módon lehetséges, a *legegyszerűbb* módot kell választanod; mert férfiasabb is, tudományosabb is, ha valaki nem törekszik népszerű szemfényvesztésre“ (78.). Megint általánosságban hangsúlyozza itt sebész-szerzőnk a therapia egyenes, becsületes útját. Ugyancsak a gyógyítás közös feladatára utal a sokszor idézett, tetszetős formájú, bár nem minden szónokiasságtól ment aphorisma: „a mit az orvosság nem gyógyít meg, a vas gyógyítja meg; a mit a vas nem gyógyít meg, a tűz gyógyítja meg; de a mit a tűz nem gyógyít meg, azt gyógyíthatatlannak kell tartanod“ (Aphorism. 8. 6.). A medicinálás, a vágás és égetés itt egyetlen therapeuta gondjaira és belátására van bízva; épp mert a hippokratesi kor még elméletben sem ismerte azt a későbbi elkülönülést, melyről a római Celsus számol be: a diaetetikának, a pharmakeutikának (a medicináló belgyógyászatnak) és chirurgiának külön birodalmait. A gyógyítási cél nagy eszméje alatt minden együvé tartozik, s így az orvosnak mindenhez kell értenie. „Sok mindenféleképpen kell az orvosnak jártasnak lennie, még a massálásban is“, mondja az „izületek“ többször idézett könyve naivnak tetsző részletezéssel (9.). Az orvos feladata ott végződik, a hol foglalkozásáról, rendeltetéséről alkotott magas véleménye. „Az orvostudomány az összes tudományok közül a legdicsebb“, így kezdő-

dik a „Törvény“; egyebütt meg azt halljuk, hogy az embernek nincsen nagyobb kincse az egészségénél („a bajokról“ cz. irat bevezető szavai.).

A mi a specialis therapiát illeti, orvosaink addig a határig fejlesztették ki a *chirurgia* művészetét, a meddig erre nálok az anatómiai ismeretek módot nyújtottak. Legkiválóbbat a *törések* és *ficzamodások* eseteiben producáltak, a mint ezt már az azokra vonatkozó irodalom is, a hippokratesi Gyűjtemény gyöngyei, elárulják. Az *athletika*, a görög élet e nagy jelentőségű érdekköre, nem kis mértékben járulhatott hozzá, hogy épp ezen chirurgikus különlegességek jussanak el a fejlődés nagy magaslatára; a tornahelyiségek vezetőinek vagy alkalmazottjainak hivatalból kellett érteniök a leggyakrabban előforduló chirurgikus műtétekhez. A töréseknél és luxatióknál részben pusztá emberi erővel (a segédek közreműködésével), részben gépek felhasználása által történt a gyógyítás. A ki concret képekben akarja az itt divó eljárás-módokat maga előtt látni, nézze meg azon rajzokat, a melyek egy flórenczi kéziratban maradtak reánk, a hol *kitioni Apollonios* (a Kr. e. 1. száz. közepén élő alexandriai orvos) az ízületekről szóló hippokratesi könyvet commentálja. Bár a kézirat a X. századból származik, illusztrációi mindenesetre jóval korábbi minták alapján készültek.²⁷¹ A gépek kézzel forgatható hengerek, azután emeltyűk és ékek voltak. Elméleti általánosságban is megállapítja „a törések“ szerzője, hogy „az embernek megfelelő gépek közül ez a három: a henger, az emeltyű és az ék a leghatásosabb, mert ezek nélkül — egyenkint vagy összevéve — semmit sem képes az ember a leghatásosabb dolgok közül elvégezni“ (32.). Összetett szerkezetek sem

hiányoztak, a melyek lehetőleg egyesíteni törekedtek a különböző mechanikai erőket. Ilyen volt az a gép, melyet a későbbiek „*Hippokrates padjának*“ mondtak. Leírását „az ízületek“ könyve „a törések“ könyvére történő hivatkozással adja meg („mondottuk már előbb is“ stb., 72. fej., összevetve a másik irat 13. fej.-vel); ez a közös szerző (nem kétlem, hogy maga Hippokrates) legalább is minden népes városban practizáló orvostól követeli meg, hogy efféle complicált géppel rendelkezék, mert ez főleg a nyújtásoknál tesz majd nagy szolgálatot.²⁷² Általános utasításokat is olvasunk a gépek használatát illetőleg. Mindenek előtt: csak szükség esetén szabad hozzájuk folyamodni; „mert együgyű dolog, ha valaki gépeket használ, ámbár nincsen rájuk szüksége“ („a törésekről“ 15.). Azután: „jól kell azokat kezelni vagy sehogyan; mert csufság és nem fér meg a tudományal, midőn valaki a gépekhez fordul és mégis tanács-talan marad“, mondja „a törések“ könyve le nem fordítható görög szójátékkal (30.).²⁷³ Egyébként a hippokratesi chirurgikus könyvek egyik legjellemzőbb sajátága az a szerencsés találékonyság, a melylyel egy és ugyanazon esetnél a legváltozatosabb eljárásokat hozzák javaslatba, a legkönnyebb szerrel és a legtermészetesebb úton fedezik fel annak a módját, hogy az emberi és a mesterséges erőket miként lehet fokozni vagy a kívánt célra alkalmasokká tenni.

Mindez megadja annak magyarázatát, hogy a törések és luxatiók kezelése oly magas fejlettséget érhetett el a hippokratikusoknál; nem egy eljárásuk csak az újabb vagy legújabb korban jutott a maga igazához, miután a chirurgiának teljes hanyatlása évezredes feledést borított reájok (példákat nagy számban sorol

fel Petrequin, a ki maga is gyakorló orvos volt, id. m. I. 11. köv. l.). De a mi a művelődéstörténet szempontjából különösen leköti figyelmünket, az az a körülmény, hogy Hippokrates és köre a külső sérüléseknél nemcsak az egyszerű gyógyításra, hanem — még az *aesthetikai* tekintetekről sem feledkezve meg — a régi statusnak teljes helyreállítására törekedett. „Az izületek“ könyve egy alkalommal nagy erővel támad rá azokra az orvosokra, a kik „csak a szép kötésekben lelik örömüket, ész nélkül“, mert azzal már nem törődnek, hogy patiensük beütött orra lapos marad. Pedig megvan a módja, hogy ezt is elkerüljük; szerző egy esetben egy darab juh-tüdőt dugott az orrba, azzal támasztotta föl az orrot, mert épp az volt a kezénél. Ugyancsak itt éles psychológiával jellemzi szerzőnk az orvos elé tóduló nehézségeket; szerinte: „az emberek ugyan sokat adnak arra, hogy csúfak ne legyenek, de viszont nem merik magokat kezelés alá bocsátani, hacsak fájdalmaik nincsenek vagy a haláltól nem félnek“ (35. s köv. fej.). Részben ez a magas *aesthetikai* szempont, mely itt minden érzékenykedést megvető keménységgel nyilatkozik meg, vezetett már az ókorban az úgynevezett *plastikai* (képlő-)műtétekhez, közelebbről a *rhinoplastikához*, melyet majd újból, de csak a XV. század elején a sicíliai Branca fog gyakorolni.²⁷⁴ Természetes, hogy az az orvos, ki még az emberi orr *aesthetikáját* is gondozásának tárgyává teszi, annál nagyobb buzgósággal ügyel majd még fontosabb testrészek kifogástalan restaurálására. Pl. a kezekére és a lábakéra, különösen az utóbbiakéra. „Mert nagy a szégyen és hiba, midőn a lábszár rövidebb lesz az orvosi kezelés alatt. Mert a kart, ha meg is rövidült, el lehet palástolni, s

így e tekintetből nem nagy a kár; de a rövidebb lábszár sántának mutatja az embert, mert itt az egészséges, a hosszabb árulója az esetnek; úgy hogy az, a ki ügyetlen orvos kezei alá kerül, jobban jár, ha mindkét lábát törte; kettős bizségével egyensúlyban tartja majd saját magát“ („a törésekről“ 19.). Ez a keserű gúny, hány orvos hanyagságát, lelketlenségét sújtja nemcsak a régmúltban, napjainkban is! Egyébként végső menedéknek a görög világ is ismerte a *mankót*, az egyest és azt, a melyet mind a két hón alatt viseltek. Noha orvosaik nemcsak a szerzett, a *született* bajokon is iparkodtak segíteni. Pl. a lőcselábakon, melyeket mentől hamarabb gondos, de nem erőszakos kezelés alá vett a chirurgus. S a modern orthoped itt csodálkozással fogja hallani, hogy görög collegája egész a suszteri technikáig elébe vágott a tudományának.

Bár a törések, luxatiók, ferdülések stb. — mint mondottuk — a legtöbb esetben az egyszerű józan-ság eszközeivel és módján gyógyítottak, észszerűtlen drastikus eljárás módokkal is találkozunk. Ilyen volt a hírhedt *rázás* (succussio) a létrán. Azt a szerencsétlent pl., a kinek az elferdült gerinczét akarták egyenesre rázni, egy kipárnázott létrára kötözték háttal fekvő helyzetben, s azután a létrát egy magas toronyból vagy a ház ormáról hirtelen lökással a kemény, ellenálló talajra eresztették le. Ehhez hasonló rázásról majd mindjárt a gynaikológiában is hallani fogunk; ott, úgy látszik, a knidosi iskola practizálta mesterének, *Euryphonnak*, Hippokrates idősebb kortársának helyeslésére; a mint hogy ez az Euryphon egyáltalán híres volt kiméletlenül drastikus gyógyítási módjáról, égetéseiről és vágásairól. S ha a rázás a mi ese-

tünkben is knidosi tudomány, akkor a két rivalis iskola ellentétét jellemző módon mutatja be az a körülmény, hogy „az ízületekről“ szóló könyv, tehát bizonynyal maga Hippokrates, elítéli a rázást (42. s köv. fejj.). Ugyan nem feltétlenül; mert „a találmány régi s minden feltaláló dicséretet érdemel, ha eszköze a természet szerint való; már pedig nem reménytelen az eset, hogy valami a rázás által — ezt a kellő módon végrehajtva — egyenes alakot öltson“; noha kritikuskunk még soha nem tapasztalta, hogy görbe hátgerincz ilyen módon kiegyenesedett volna. A mi azonban szerinte tapasztalati tény: ezzel a létrával többnyire az olyan orvosok manipulálnak, a kik „a nagy tömeget akarják bámulatba ejteni. Mert csakugyan milyen csodálatos is a kép: egy létrán függő ember, a kit azután elhajítanak!“ „Már pedig bármely tudományban és nem legkevésbbé az orvosi- ban, ocsmány dolog: nagy csődületet, nagy látványosságot és sok beszédet támasztani és végül is semmi hasznót sem hajtani“. Ebben az egész bírálatban a kétkedő, saját ellenvetéseinek határát kereső lelkiismeretesség finoman szövötkszik a jogos megszólásnak erőteljesen egyenes, gúnyba átcsapó szavaival. Ilyenre abban a korban csak igazán nagy ember volt képes.

A *sebkezeléshez* — természetesen — már sokkal kevésbbé értenek a hippokratesi kor orvosai, mint az egyszerű törések és ficzamosodások gyógyításához. Itt a legszerencsésebb praxis még az volt, hogy tiszta vizet is alkalmaztak; mert egyéb „kathartikus“ (tisztogató) szereik, poraik és kenőcseik, melyekből egy egész legiót sorol elő a „sebekről“ megírt könyv, bizonynyal az infectio veszedelmét is többé-kevésbbé

magokban hordották. Szokás volt a sebekre vászon-tépéseket is rakni, s különböző fajta és több rétegű *kötéseik* nem csekély ügyességet feltételező technika tárgyai lettek. Pontos és részletes utasításokat „az orvosi műhely“ könyve tartalmaz a kötésekre vonatkozóan; tehát azokban gyakorlatot szerezni az orvos-tanoncz egyik első feladata volt; a mihez alapos kitanításban is részesült: önkényes ujjmozgásokat kellett végeznie, hogy ez által a kéz az összes chirurgikus cselekedetekhez szükséges mozgékonyt és ügyességet elnyerje. Orvosainknál *operativ* beavatkozásaik között az *érvágás*, a *köpölyözés* és az *égetés* játszottak általánosabb szerepet. Ez utóbbiról szemléltető képet nyújt a „látás“ könyvének egy másunnan ide tévedt leírása (3.). A *patiens* (úgy is mondhatnók: a *deliquens*) megkötözve, letartva, kezével a lába közé helyezett zsámolyra támaszkodik. Az orvos a hátát égeti, de előbb azon — saját tájékoztatása végett — az ereket kirajzolta. Az égetést vastag vasszerszámmal végezi, melyet azonban csak lassankint melegít át, nehogy operációja közben a vér bőséges sugárban szökkenjen elő. Midőn azután az időt elérkezettnek látta, olajba mártott spongyát tesz az égetett részre, s ezen a mediumon át — vigan tovább éget. A *köpölyözés* módjára nézve a nagy számban talált ókori köpölyök (*σιχόα*) igazítanak útba. Különböző anyagból (ércből, üvegből, szarúból) állították elő ezeket a harangalakú készülékeket, a melyek a scarifkált bőrfelületre illesztve légszivattyúk mintájára működtek. Minthogy a véredények alákötéséhez nem értettek, nem is vállalkozhattak nagyobb vérvesztést okozó *operatiókra* a hippokratesi kor orvosai. Mindazonáltal már náluk a rendesen űzött *praxis*

körébe tartoztak: a koponyalékelés (trepanatio), a mellhártya-lob izzadmányának, az empyemának lecsapolása, a hasüregen végzett paracentesis, a haemorrhoidális csomók kiégetése (ez esetben megokolt és eredményes égetés!), a végbélsipoly (fistula ani) felvágása. E két utóbbi operációról két külön értekezés maradt reánk. Égetés, kaparás szükség esetén a szemem is történt; az orrpolyp kiirtása sem ismeretlen. Tényleges *amputatióról* nem hallunk; fityegő friss részekről eltekintve, a chirurgia már csak a bomlásnak indult, megfertőzött részeket távolította el.

A chirurgia és a *belgyógyászat* között akarom szóvá tenni a női bajok therapiáját, a *gynaikológiát*. Mondottuk már, midőn az 5. század orvosáról általánosságban beszéltünk, hogy azon időben kiterjedt női clientelával is kellett orvosainknak rendelkezniök. Ilyformán nem lehetséges a hippokratesi Gyűjtemény idevágó iratait („a női természetről“ szótól és „a női bajok“ két könyvét) olykép felfogni, hogy csak elméletben készültek orvosok számára, a tényleges praxisban bábák kézikönyvei voltak (igy pl. Fuchs, a Neuburger-Pagel-féle Handbuchban a görög orvostudomány feldolgozója). Azt hiszem, hogy lovagiasságból már akkor is túlléptük az igazság határát, midőn azt tételezzük fel, hogy akár az itt feltűnő nagy helyet elfoglaló *recept-irodalomnak* practikus hasznát vették az akorbéli „tudós-asszonyok“. Mint rögtön látni fogjuk, nem is szorultak reá. Igazi orvosnőkkel csak a későbbi időkben, az alexandriai és római korszakban találkozunk (még a hyginusi monda Hagnodike-je is már Herophilostól tanul); mert idő kellett ahhoz, a míg a férfiak által önálló tudománynyá emelt és kialakult gynaikológiát a gyengébb női nem is a

magáévá tette. Persze a szülésnél segédkezők a legrégibb kortól fogva bábák, azaz asszonyok voltak; így hát a fejlődés előzetes szakaszaiban megfordítva történt a dolog: nem a férfiak írtak öncomponálta recepteket a nők számára, hanem épp ellenkezőleg: miután a férfi-tudás ahhoz a belátáshoz jutott, hogy más természetűek a női bajok, mint saját nemének bajai,²⁷⁵ s e belátásával a gynaikológiát teremtette meg, munkája közt azzal az évszázados gyakorlattal kellett számolnia, a melyben a nőn csupán nemének osztályrészesé: a javasasszony és a baba segített. Így került a hippokratesi Gyűjtemény nőgyógyászati irataiba a babonás házi szereknek az a nagy tömege, a boszorkánykonyhának egész patikája, a füstölések és beöntések mindenféle, régen gyakorolt módja és változata. Sőt belekerült sok egyéb dolog is: „a női bajok“ könyveiben — nem is egész stilszerűtlenül — *kosmetikai* szerek leírásával is találkozunk; hogyan kell a szőrt a testről eltávolítani (I. 106.), az arcnak üde szint kölcsönözni, a ránczokat eltüntetni (II. 79.), a haját megnöveszteni (II. 80.), a szeplőtől szabadulni (II. 85.) stb. stb. Ennél a „tudománynál“ meglátszik, a hogy még a hippokratesi Corpusban is élénk táru, hogy alapját valamikor réges-régen női kezek fektették le, hogy a thessaliai javasasszonyokig viheti vissza nemesi származását.

Ha *Soranost*, a Kr. u. II. század híres gynaikologusát fogadjuk el tanunkul, akkor *Euryphont*, a knidosi iskola fejét, fogjuk a legelsőek közé számítani, a kik ezt az évszázados bábapraxist a tudományos rendszer és irodalmi forma keretei közé emelték. A Corpusban ránk maradt nőgyógyászati iratok mindenestre sokat tartalmaznak *Euryphon* tanaiból és

gyakorlatából, mint a hogy azokat általánosságban *knidosi* eredetűeknek is szokás tartani. Ő itt — már előttünk sem ismeretlen drastikus modorában — olyan eljárások szószólója is lett, a minőket nő nehezen gondolt volna ki saját sanyargatására. Pl. a méh prolapsusánál a „létrát“ alkalmazta; a beteg megkötözve fejjel lefelé lógott azon csupán egy teljes napon és egy teljes éjszakán keresztül (ez a modus a „női természetéről“ szóló könyv 5. fej.-ben és „a női bajok“ II. 35. fej.-ben is előfordul). Ilyenkor vagy szülés után a méhlepénynek abortus alkalmával a magzatnak elhajtására a „rázást“ is működésbe hozták, hol a létrával, hol az ágygyal, hol a puszta testtel. Az efféle tortura részletes leírását a „női bajok“ I. könyvének 68. fejezetében olvashatjuk. Előgyakorlatképen a mesterséges, t. i. szer által provokált tüszentés ajánlatos, még pedig befogott orral és szájjal, hogy a hatás a lehető legnagyobb legyen. Magát a rázást a hátán fekvő, ágyához kötött vajudón végezték; az ágy mindkét végét egy-egy férfi-segéd emelte a magasba és egyidőben engedte le a földre, a mely csak az ágyfej alatt volt valami puha rőzsefélével felszórva.²⁷⁶ Persze ily kegyetlen bánásmód mellett hallunk enyhébb és észszerűbb eljárásokról is, a melyeket az akkori orvostudomány a szülésnél és egyéb női bajoknál alkalmazott: meleg és hideg fürdőkről és lemosásokról, irrigatiókról (egy helyen ezüst-végű és sok nyílású a megkövetelt irrigator, „a terméketlen nőkről“ 10.), és mindenek előtt változatos diaetikus utasításokról. Rendkívül el voltak terjedve a legkülönbözőbb anyagú és majd physikai, majd chemiai úton ható pessarionok.

Bár (miként a kosi esküből tudjuk) orvosnak nem

lett volna szabad magzat elhajtására vállalkoznia, a conceptiót megakadályozó szereken kívül egyenesen olyanokkal is megismerkedünk a nőgyógyászati receptgyűjteményekben, a melyek a terhesség megszüntetésére alkalmasak (v. ö. „a női természet“ 32. fejt „a nő bajok“ I. 78. fejt-vel). Persze nem kisebb számban kapunk receptszerű útmutatásokat arra nézve is, hogy mi módon érheti el a nő a megtermékenyülést, vagy hogy miként győződhetik meg ennek bekövetkeztéről. Ez utóbbi célra már Euryphon többek közt a szülő-szék használatát ajánlotta; tükörről csupán a bél-polyp vizsgálatánál hallunk. Magánál a szülésnél — a ferde helyzet eseteiben — az orvos pusztá kezével segédkezett; a szülőfogót még nem ismerték; a császárvágást nem alkalmazták; de arról értesülünk, hogy az elhalt magzatot miként kell szétzúzva és szétvágva az anya testéből eltávolítani. Ennél a véres munkánál, a melynek látásától arczára borított kendő védte meg a szenvedő asszonyt, az orvos halbórt húzott a kezére (l. egy ránk maradt töredéket „a magzat szétvágásáról az anyatestben“ összevetve a „női bajok“ I. 70. fejt-vel).

A mint tisztán művelődéstörténeti célunk nem engedte meg, hogy annak idején — a hippokratési pathologia tárgyalásánál — a legáltalánosabb ismereteken kívül a specialis pathologia tanaiba is elmélyedjünk, most — a *belső bajok terapiájára* térve át — majd ugyancsak az általánosnak körében igyekezünk megmaradni.

A beteg ágya mellé hívott orvosnak, a klinikusnak legelső dolga volt, egész úgy mint mai napig: *a diagnosis*. Minden tapogatódzás és tévedés mellett is a görög orvos kevés igyekezete érdemli ki annyira

bámulatunkat mint az, melylyel a beteg állapotáról tudásának megfelelő képet akart alkotni. A folyton fürkésző, kutató, szimatoló görög ember áll előttünk, a kinek vizsgálódásait nem köti le semmiféle dogma (a hogy ez egyiptomi kartársánál az eset),²⁷⁷ de a ki azután fel is használja ezt a szabadságát, hogy mindent megtudjon, a mi módjában van, a mire egyáltalán képes. E célra igénybe veszi összes érzékszerveit: nemcsak néz, hallgatódzik és tapogat, de egyszersmind szagol és ízlel is (epid. 4. 43.). Megfigyel a betegen minden külső, látható sajátságot: az arcyszínt, a bőrt, a haját, az izomállapotot; megnézi a nyelvét is, mert a nyelv a testben túltengő nedveket árulja el a szerint, a mint sárgás (epe), piros (vér), fekete (melancholia), fehér (phlegma) vagy száraz (epid. 6. 4. 8. és 10. összevetve: „a betegségekről“ III. 16.). A beteg mellére tett füllel auscultál a tüdő és bronchiák zöreijére és szortyogására („a betegségekről“ II. 16.); láznál ugyancsak testre tett kézzel vesz tudomást a hőmérsékletről és a fokozott ütérlokésekről; kitapogatja, ha ugyan nem kopogtatja ki a mainap szokásos percussiók módjára, a belső részek deformitáseit, a máj vagy lép megnagyobbodását; s azután rendre veszi a váladékokat: az izzadságot, a köpetet, a vizeletet, a bél excrementumát, s mindezt csaknem azzal az érzékelő akribiával tapasztalja meg, melyet fõnn jeleztünk. E mellett a diagnosis-szerzés mai nap szokatlan módjaival is találkozunk; pl. a rázást, melyet már több ízben volt szerencsénk szóba hozni, a légző szervek gyulladásainál diagnostikai eljárásnak is alkalmazták („a betegségekről“ III. 16.): a váladék hangjáról szereztek ilyenformán tudomást. És mind-ezen felül a „hippokratesi“ orvos élesen és állandóan

figyeli meg a betegség lefolyásának tüneteit, ezek hullámzásait, változatait. Unalmas is, szükségtelen is lenne rólok listát készíteni. Olyan finomságok is helyet találnak bennök, mint a lelki hangulat (a közérzés) vagy a jellem módosulásai, s olyan különösségek is mint a krokydismos (az agybajosok „pihe-szededetése“).

A diagnosist a tett, az orvosi *beavatkozás* követi. A belső bajok esetében a *gyógyszer* előírása. A gyógyszer majdnem abban az általános értelmében fogva fel, melyet a mindig philosopháló görög orvos így fejez ki: „minden orvosság (pharmakon), a mi a jelen állapotot megváltoztatja“ („az emberi test részeiről“ 44.); az előírást azonban nem szószerint véve. Mert a görög medicus, a ki műhelyében maga készítette el vagy segédeivel készítette el beadásra szánt szereit, ritkán került a helyzetbe, hogy a ma divó szokás szerint odaüljön és receptet *írjon*. Az orvos Platon szerint is csak az esetben jegyzi le előírásait, ha utazni megy s így hosszasan távol marad patienteitől (Politikos, 295.); az meg éppenséggel kivételes, bár rendkívül érdekes alkalom, midőn az orvos járvány idejében nyilvánosan kitett írásban (majdnem azt mondtam: falragaszon) tudatja rendelkezéseit.²⁷⁸

Az orvosi beavatkozás különösen akkor fontos, midőn a veszély imminens, az *acut* betegségekben. Mert ahhoz a kórtani megkülönböztetéshez az az időbeli görög orvosaink is eljutottak már, hogy a hevenyjellegű bajokat kiemelték a többiek sorából (a római *acutus* a görög ὀξύς fordítása). Egy nyilván kosi irat (mert a knidosiakat szidja) az *acut* betegségben követhető ételrendről értekezik. A mellhártyalobon (pleuritisen) és a tüdőgyulladásán (peripneumonián) kívül

abba a körbe utalták a kausos-t (valamiféle tropikus lázt) és a lázas állapotok deliriumait, melyeket különnevű kórképpé foglaltak össze, a phrenitist. Valamennyinek közös sajátsága az, hogy állandó lázzal szokott járni („az acut bajokban követendő diaetáról“, 5.).

Az acut betegségek megfigyelése szolgáltatott orvosainknak első sorban alkalmat, hogy a pathologikus tünetemények lefolyásában bizonyos *periodicitást* vegyenek észre, s ennek következtében magát a betegséget *tagozható egésznek* fogják fel. Innen származik a forduló pontot jelentő *krisis* fogalma, melyet általánosságban egyik írónk a következőkép határoz meg: „Krisis áll elő a betegségekben, a midőn azok növekesznek vagy alább hagynak, vagy más betegségbe csapnak át, vagy megszűnnek“ („a bajokról“ 8.). Ez a fogalom vezetett azután a kritikus napoknak mind kidolgozottabb, mind mesterkéltbb rendszeréhez.²⁷⁹ A mi meg a betegség közelebbi tagozását illeti, itt az egyetemes nedvelmélet vette át a meghatározó szerepét; az emésztésnek (ha ugyan nem a nyákhártya-lobnak) terminológiájával kifejezve, a bevezető időszakot a nedvek nyersesége (az ἀπεψία) képviseli, a mely folytatólag a megfőzés (a πέψις) állapotába megy át, hogy végül — a szerencsés gyógyulás esetében — a λύσις-szel (a feloldással) fejeződjék be. Az acut betegségek aitiológiáját szintén a nedvelmélet sugalmazza. Kezdetben, úgy látszik, egész általánosan a „csipős izű“ (ὀξύς) epét tették meg a kór okozójának: „acut betegségek akkor jönnek létre, midőn az epe a májra húzódik és a fejben gyülemlik össze („a kritikus napokról“, 3.). A későbbi elmélet a phlegmának is kellő jelentőséget tulajdonított az

acut bajok keletkezésénél, bár az epétől okozottakat még mindig veszedelmesebbeknek tartotta. Az acut betegséggel együtt járó lázak külön tudományá fejlődötték a *pyretológiát*. Orvosaink figyelmökre méltatták azok állandó vagy intermittáló jellegét, s időtartamuk szerint különböztettek meg egy-, három- és négynapos lázakat (az utóbbiak a rómaiak közvetítésével oly jól ismert: tertiana és quartana). Láz ellen külső és belső hűsítőkkal küzdöttek a therapeuták. Hallunk hűsítő italokról és azután hideg borogatásokról, a melyeket nemcsak vízbe mártott és kifacsart fehérneművel, de agyaggal és felapritott répafélével is alkalmaztak a lázas testre („a belső bajokról“, 7.). Egyébként az acut betegségeknek (épp úgy, mint a többi belső bajnak) therapiája főleg ital alakjában nyújtott orvosság által és diaetikus úton történt. A fent említett irat, mely ezzel a specialis diaetával foglalkozik, valamifajta árpalének (az egykor híres *πιτσάνη*-nek) szenteli a megbeszélések és útmutatások javarészét.

Az acut bajok kedvéért vállalt kitérés után fogjunk az *általános* belgyógyászati therapia ismertetésébe.²⁸⁰ Itt a középponti helyet a szorosabb értelemben vett gyógyszerek, a bevételre szánt *orvosságok* (medicamentumok) alkalmazása foglalja el. A hippokratési Gyűjtemény egész *pharmakologiai* készletét nem mondhatjuk épp szegényesnek; mintegy 300 azon természeti tárgyak száma, a melyek abban mint külső szerek és az orvosságok előállításánál szerepet játszanak. Igaz, hogy ezek nagy részével, előttünk immár nem ismeretlen okból, a knidosi gynaikologikus könyvekben találkozunk. Míg az ásványi anyagok (a sók, kén, ólom stb.) többnyire a külső kezelésnél mint

porok, kenőcsök és füstölő szerek kerültek alkalmazásba, tulajdonképeni orvosságot a növényvilág szolgáltatott.²⁸¹ De a különböző füveken, gyökereken és zöldségeken kívül a bor is, az állati termények közül meg a tej és a méz is a sűrűbben igénybe vett medicamentumok közé tartoztak. Ezek orvosi felhasználására talán az a körülmény is befolyást gyakorolt, hogy már ősidőktől fogva a vallás körében is nagy jelentőségű alkalmazásban volt részük (v. ö. a halotti ital-áldozatokat, az úgynevezett *νηφάλια*-t, melyekben bornak nem szabadott lenni, mert e helyett vízzel vagy tejjel kevert mézet, melikratont kívánt meg az alvilági szellem). A halál veszedelmét rejtegető materiák ismeretéről már a kosi eskü tilalma tanuskodik; bár a *mérgek* igazi korszaka csak sokkal később következett be a görög farmakológiában, abban az időben, midőn majd ázsiai királyok és despoták foglalkoznak mérgek és ellenmérgek előállításával. Kiválóképen *Mithridates* (120—63), a hirhedt Mithridaticum feltalálója, az ókor Mezzofantija és Cesare Borgiaja egy személyben, a ki húsz nyelvet beszélt, s uralkodási gondoktól és hadviseléseitől szabad idejében udvaronczaian próbálta ki méregkeverékeinek erejét és saját testén a mindennapos bevételek immunizáló hatását (Plinius, a természetrajz 25. könyvének elején).²⁸² Hippokrates korában a mérgek közül a hánytató helleboros játszotta a vezető szerepét. Eme kor medicinálásánál a *czélt* első sorban megint a nedvelmélet határozta meg. Ez okból a belső szerek kivált a test nedveinek elhajtására szolgáltak, purgativumok, vomitivumok és ureticumok voltak. Az efféle tisztogatásokat (részben klysterozásokat) az akkori gyakorlat olykor a legnagyobb túlzásba vitte, az ájulásig vagy

éppenséggel a halálig. Így hát a tiltakozó felszólalások sem maradhattak el; egyik orvos-írónk veszélyteleneknek nyilvánítja ugyan mindama szereket, a melyek a *fájdalom csillapítása* végett előírás szerint adatnak be; „de a mely orvosságok az epétől vagy nyálkától tisztítanak, a veszedelmek ezekből keletkeznek, s a jogos szemrehányások a therapeuták ellen; ezért hát velük a legnagyobb óvatossággal kell bánnunk“ („a bajokról“ 33.). A laxantia mellett az adstringentiának már csak kisebb jelentőségük volt; az izzasztásra nem használtak az orvosok belső szereket, azt a kenőcsökre, ha ugyan nem a gőzfürdőkre bízták.

El nem határolható átmenet vezet a pharmacologiából a *diaetetikába*; mert ugyanazt a célt, a melyet az orvosság kivételes alkalmazásában szolgál, az ételek és italok helyes megválasztása a legeggyetemesebb módon szolgálja: megóv a káros anyagok felhalmozódásától, a betegségtől, s a mennyiben valamikép mégis megtörtént, azt a legkönnyebben eltűrhetővé és a leggyorsabban megjavíthatóvá teszi. A hippokratési Gyűjtemény diaetikus irodalmával kapcsolatban mondottunk már egyet-mást a görög orvostudományról erről az oldaláról. Megfigyeltük és megbámultuk, hogy a mit a modern medicina, úgyszólván a legújabb időkig, a szorosabb értelemben vett therapia körén kívül eső, majdnem közömbös laikus ismeretnek és gyakorlatnak tekintett, azt a Kr. e. 5. század orvosai a legapróbb részletekig rendszerré dolgozták ki. Döntő befolyása lehetett e fejlődésre az a korbeli egész gondolkozásmódnak; a régibb idők mindjárt kéznél lévő medicinálása, a titkos vagy kevésbé titkos gyógyszerek folytonos használata helyett ama

kor, a maga felvilágosodásával, természetesebb és egyetemesebb utakat keresett, hogy miként lehetne az egészséget megóvni és visszaállítani. De hogy ez az ellenhatás a farmakológiával szövetkező medicina ellen mégsem vezetett ez utóbbinak és valamely „természetes gyógymódnak“ merev elkülönzésére; hogy a laikus tornamesterek, a selymbriai Herodikosok nem válhattak, modern szellemrokonai mintájára, kizárólagos prófétákká a természetet és ennek nagy erőit sorompóba hívó csatakiáltásaikkal; hogy bár a naturalistikus áramlatot a szaktudomány is megérezte, sőt messzemenő határig befogadta, azért még az az orvos-író is, a ki négy könyvben értekezik a diétáról, tudja, munkájának czimében is kifejezi, hogy *csak* a diétáról értekezik: mindez a hippokratesi kor nagyságának újabb bizonyítéka. A mint „a régi orvostudományról“ szóló irat elemzéséből láttuk, a diaeta elmélete, a nélkül hogy az orvosi tanácsok és beavatkozások egyéb jellegű formáival ellenkezésbe lépett volna, azokat kizárta volna, az orvostudománynak az a basisa lett, a melyen fenyegető bajokat prophylaktikusan elkerülni és meglévőket enyhíteni legközvetlenebbül, a legmélyebb okszerűséggel, a legjobban sikerül.

A *helyes étrend*, a diaeta tehát mindenekelőtt az egészségeseket illeti; már csak azért is, mert egészség és betegség nem átmenet nélküli ellentétek, s mert apróbb bajok felhalmozódásából származik a nagyobb, a mint ezt Gyűjteményünk könyveiben nem egyszer olvashatjuk. *Eo ipso* megváltoztatott életmódot, étel- és italrendet kell azután követni, ha a betegség kitört; orvosaink nemcsak a belső bajokat, de még a külsőket, a törés vagy luxatio eseteit is

diaetetikusan kezelték. Itt logikai sorrendben elsőnek az étel-ital *quantuma* jó tekintetbe. Egynémely orvos az étel-megvonást a teljes elgyengülés határáig folytatta, „nevetség és gúny tárgyává téve meg ezzel a tudományt“, a hogy a szélsőségektől visszatartó diaetetikusan hozzáfűzi („az acut betegségekben követendő diaetáról“, 44.). Ezzel ellentétben hallunk erősítő, hizlaló kúrákról is; viszont a másik oldalon, ha nem acut betegségről van szó, mesterséges lesoványításról. De még fontosabbnak az étel-ital *minőségét* tartották orvosaink. A világosan kifejezett cél abból állott, hogy könnyen emészthető kosztal helyettesítsék a nehezebben emészthetőt. E tekintetben, a szükséges chemico-physikai tudás híján, a nyers tapasztalatra és subjectiv érzésekre voltak utalva. Az egyik pathologiai könyv fel is sorolja, hogy minők azok a subjectiv érzések (teltség, puffadtság, gyomorfájás stb.), melyek itt bennünket útba igazítanak („a bajokról“, 47.). Általán véve a *híg* eledelt beteg számára megfelelőbb kosztnek gondolták, mint a *compactat*; innen a beteg-levesek (a *ρυφήματα*) nagy jelentősége. A húsetelek között különbséget tettek; közülök egynémelyiket, pl. a fiatal kutya vagy galamb húsát ugyanoly módon rendelték a gyenge diaetára fogott beteg vagy reconvalescens számára, mint mai orvosaink a csirkebecsináltat. Feljegyzésre érdemes, hogy kifejezett *vegetarianismussal* a hippokratesi Gyűjteményben nem találkozunk, bár a gondolat az az időbeli görög cultura előtt nem ismeretlen.²⁸³

Természetesen az orvostudomány egész kerületét átfogó nedvelmélet a diaetetikát sem hagyhatta a maga befolyása nélkül. A legáltalánosabb osztályozás szerint a betegségek vagy kiszá-

rítják, vagy túlnedvessé teszik a testet, s ehhez a pathologiai feltevéshez a therapeutáknak is alkalmazkodniok kellett, azaz ennek alapján kellett törekedniök a beteget száraz vagy nedves kosztra fogni. Tényleg törekedhettek is; mert az itt szóban forgó egész gondolkozásmód szükségszerű következményeképp magok az ételek is olyképen különültek el minőségük szerint diietetikusaink szemében, a mint ezt az említett pathologiai osztályozás megkövetelte. Majdnem megható az a részletező kedv és souverain biztonság, a melylyel Gyűjteményünkben a diatét tárgyaló irat 2. könyve minden állatról és minden zöldségféléről meg tudja állapítani, hogy jellegére száraz-e, nedves-e, hideg-e, meleg-e, illetőleg, hogy a kérdéses hatások melyikét idézi a vele táplálkozó emberi testben elő. A mit a „hippokratesi“ pathológiáról már ez ideig is hallottunk, felment a kötelesség alól, hogy az itt végbemenő rendszerezés további mozzanatairól részletesen számoljunk be: a különböző nedvek, a különböző constitutiók, a különböző nemek és korok, a különböző évszakok megadják annak szükséges kereteit.

A diatétán kívül a *természetes* therapiának még két módja volt, a melyhez görögjeink nagy előszeretettel folyamodtak: a *testgyakorlás* és a vizkúra. A görög orvos nem lett volna görög ember, ha nem jött volna rá azon kapcsolatra, a mely a gymnikus mozgások és a testi épség és erő között kétségtelenül megvan. De e belátás intenzitásának és főleg alkalmazásának korok szerint mégis csak váltakoznia kellett. Nem érdektelen, ha azt vesszük észre, hogy nyilván az orvos-tudósokká avanszált paidotribek (tornamesterek), a selymbriai Herodikosok hatására a gymnastika épp

abban az időben lép a medicinával a legszorosabb kapcsolatba, a midőn azt más oldalról a leghevesebb megszólás éri. Körülbelül ugyanakkor, midőn a hipokratési Gyűjtemény ama diaetikus munkái keletkeznek, melyek a tornázást az egészség elengedhetetlen feltételének tüntetik fel, intézi Euripides az athéni színpadról kíméletlen támadását a gymnastikától elválaszthatatlan *athletika* ellen. „Mert melyik jeles birkózó vagy gyorsfutó, melyik diszkosvető vagy ökölvívó használ hazájának, ha a koszorút elnyeri?“ „A bölcs és jó férfiakat kellene koszorúval megjutalmazni és azt, a ki bölcseségével és igazságszeretetével a legboldogabban kormányozza az államot.“ (tör. az Autolykosból, 282.). Ez a szellem autokrátiájának hangja minden férfierővel és testi fölényvel szemben. Az orvos már hivatásánál fogva nem helyezkedhetett a bölcsész-költő álláspontjára, még ha nem osztotta is a fenn említett diaetikus munkák nézetét, a melyek ha nem mindent, legalább is a legtöbbet a helyes evés-ivással szövetkező gymnastikától várták. Mert szerintök nem elégséges az egyszerű testmozgás; az, a ki egészségét fenn akarja tartani vagy helyre akarja állítani, a gymnasiumok rendes látogatója lesz; a hol szorgalmasan kezegeti testét, a porondon birkózik, s a futásban gyakorolja magát. Sőt a futás egyik különös módjaként pálczával karikát kerget maga előtt. S a testmozgásnak athletikába átcsapó formái mellett a természetes edzésből sem a mindennapi szokás szerint veszi ki a maga részét: kemény fekhelyen alszik, télen a fagyot tűri, nyáron a napon sütteti magát, s lehető hosszú időn keresztül sétál — mezitelenül („a diaetáról“ 3., 2. és „az egészséges életrendről“ 4.).

A nap- és légkúrának ez első híveiben és áldozataiban könnyű szerrel a körünkben élő effajta exaltáltak őseire fogunk ismerni. A „természet“ jelszavává lett; tudjuk, Herodikos úgy tanította, hogy az orvostudomány nem egyéb, mint művészi útmutatás, vezetés a természeteshez; kialakult a jól ismert ember-typus, a mely csakis egészségével törődik, minden idejét annak szánja, s a módot és eszközt hozzá abban találja meg, hogy a túlzást, tehát épp a természetellenest magába záró erőszakossággal a természet legközvetlenebb megnyilatkozásaihoz iparkodik férközni. Ennek az egész hygienikus törtetésnek mély etikájú, bár kissé rideg bírálata, mint már tudjuk, Platonban olvasható (Polit. 3., 406.); de a philosophuson kívül még az orvosok sem fogadhatták el valamennyien a gymnastika és a naturalistikus gyógyítási mód túlzásait. A kosi diaetetikus irat jellemző módon a tornázást szóba sem hozza az ételek, italok és a fürdők mellett; igaz, hogy az acut betegségben szenvedők diaetájáról beszél. A belgyógyászati könyvekben meg csak az athletikától távol eső testmozgásokról olvasunk útmutatásokat: sétákról, melyeken a napot kerülni kell (!), afféle szabad tornázásról (pl. a váll fölé emelt karok körzéséről), és ugyancsak ezen a helyen: 30 napon át folytatandó fűrészelésről („a belső bajokról“ 30.). Lám, Britannia „great old man“-e (Gladstone), a görögség e nagy tisztelője, mintha csak görög orvoshoz járt volna iskolába és tőle tanulta volna el, hogy miként kell a szellemi munkában elernyedte izmokat újból megacézolni.²⁸⁴

A mint az orvostudomány a gymnastikával tulajdonkép csak a mindennapi élet gyakorlatát emelte

therapeutikus eszközei közé, úgy a *fürdőikkel és lemosásokkal* is. Ezeket azután lehetőleg minden formájukban alkalmazta: mint hideg, meleg, langyos és gőz-fürdőket. Részletes tanácsokat az acut betegségek diaetikus könyvében olvasunk, hogy miként kell az efféle vízkúrának végbemennie (65—68. fej.). Mert éppenséggel nem indifferens, hogy a fürdés hogyan történik. Csak kevés házban állanak a szükséges eszközök és személyek rendelkezésre. T. i. a kenéseket és a gyorsan egymásután következő leöntéseket más valakinek — és nem a betegnek — kell elvégeznie; ez utóbbi mozdulatlanul ül a kádban és hallgat. Az sem közömbös, hogy ki használja a fürdőt; a kinél a dolog megszokott, az — más akadály hiányában — naponkint kétszer is fürödhetik; de a legyengülteket és a nedves constitutiókat (tehát még itt is a nedvelmélet!) nem szabad a víz segítségével kúrálni. Nyilvános fürdőházakat már az 5. századbeli Athén is ismert;²⁸⁵ sőt a mesterségesen előállított fürdővízen kívül ismert egész Hellas ősrégi időktől kezdve *gyógyító forrásokat* is, s ezekkel kapcsolatban valóságos „fürdőhelyeket“.²⁸⁶ Az epidemiák 5. könyve szerint egy súlyos bőrbajost Athénből a *melosi* meleg fürdőbe küldtek orvosai, a hol azután szerencsésen meg is gyógyult. (5. 9.)

Végigmentünk a „hippokratesi“ orvos összes therapeutikus módjain és eszközein. Vagy legalább is majdnem az összesen; mert hisz idézhetném még az epidemiák 6. könyvének bölcs tanácsát is: „hosszas betegségeknel tanácsos a *tartózkodási hely változtatása*“ (6. 5. 13.), s felemlíthetném, hogy a *psychikai*, a szórakoztató, a figyelemelvonó therapia nyomaival is találkozunk a hippokratesi Gyűjteményben.²⁸⁷ Végső

balance-ba állítva össze ama törekvés egyes tételeit, a mely a betegség meggyógyítására irányult, úgy fogjuk találni, hogy a hippokratesi kor therapiájának még a mai időké előtt sincs oka a röstelkedésre. A gyógyító eljárás egyes ágai a gyakorlati és elméleti exactság nagyobb mértékével dicsekedhetnek ugyan manapság (amazzal a sebészet, emezzel a belgyógyászat), s ennek eredményekép: egynémely therapeutikus praxis, a mely a régmúltban divatos volt, kiküszöböltetett (orvosaink többé nem ráznak, sőt nem is köpölyöznek), vagy másnak, újnak volt kénytelen helyet engedni; sőt egész újak is támadtak, a miknek abban az időben egyáltalán nem volt egyenértékök (pl. a védő, legújabban a gyógyító oltások). És mégis, e változások daczára is, a therapia keretei úgy nagyjában véve Hippokrates korától ugyanazoknak maradtak meg. Mert lehetőség szerint már ők, a hippokratikusok kigondolták és felhasználták azon összes módokat és eszközöket, a melyekkel embertársaik testi szenvedéseit enyhíthették vagy meggyógyíthatták. És ha változatos praxisuk és gazdag készleteik mindazonáltal sikerteleneknek bizonyultak?! A legnagyobb úr, a halál ellen a hippokratikusok sem találtak fel orvosságot. Akkor hát bekövetkezett az, a mit az Aphorismák végére állított tudomány a következőképen magyaráz: „a lélek melege a köldök fölé, a rekeszizomnál magasabban fekvő részekbe száll föl és ott minden nedveset eléget; és miután a szív és tüdő elveszítették nyirkosságukat (a vért) . . . , az ember²⁸⁸ a melegnek lehelletét, a minek egész létezését köszönheti, ismét az egészbe (a mindenségbe) lehelli ki . . . ; a lélek pedig — elhagyva testi sátorát — a hideg és halandó árnyékképet az epének, vérnek, nyálká-

nak és húsnak adja át“. Ugyanaz a gondolat, a mit kevésbé tudósan, de rövidebben és érthetőbben, mint korabeli közhitet, az a sírfelirat, melyet a Potidaiánál 432., a peloponnesosiháború előestéjén elesett athéniak fölé állítottak, a következő szavakkal fejez ki: αἰθὴρ μὲν ψυχὰς ὑπεδέξατο, σώματα δὲ γῆων (lelküket a légűr fogadta magába, testüket a föld ; IG. I. 442.).

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Hippokrates mint hagyomány.

A hippokratesi orvostudomány megbeszélését nem akarom befejezni, mielőtt annak *folytatólagos történetéről* rövid áttekintést nem adok. Mert Hippokrates nem csupán a maga korának dolgozott; munkái és tanításai közvetlenül vagy indirect úton évezredek át befolyásolták az egész emberiség orvostudományát. Sőt a fejlődés szigorú fokozatosságából az következik, hogy a medicina mai állását sem tekinthetjük a hippokratesi medicinától függetlenül. Az orvosi műszók úgyszólván kivétel nélkül azoknak maradtak meg, a miknek őket az első görög elmélet kigondolta; s az egész modern orvostudománynak előbb a hippokratesivel kellett számot vetnie: annak kutató szellemét a magáévá tennie, helyes nézeteit és praxisát elfogadnia, tévedéseit helyesbíteni, mielőtt mai formájában kibontakozhatott. Tehát a görög cultura, ha valahol, itt az orvostudományban a történetileg összefüggő emberiség culturájává szélesedett; s a görög cultur-történésznek, ha valahol, itt a feladata: az eszmék folytatólagos fejlődésében keresni és találni meg a görög kezdet igaz jelentőségét. Sajnos, készültségem

és munkám jellege nem engedik meg, hogy az említett történeti filiatiót részletesen és tartalmában értékelve mutassam ki; csak a *külső* történet nagy vonásaival szolgálhatok; de reményelem, azok is meg tudják majd értetni velünk, laikusokkal, hogy a görög felvilágosodás kora mit teremtett meg a maga orvostudományával.

Hippokrates nemcsak könyveket: családot, tanítványokat, iskolát is *hagyott* maga után. Ez utóbbit, a kosi orvos-iskolát nem közvetlen utódai vezették tovább, a hogy ezt az az időbeli szokás követelte volna. Fiai: *Thessalos* és *Drakon* idegenbe származtak el; Thessalos Makedoniába, a hol nemcsak maga, de még leszármazottjai is a makedon királyok házi-orvosai lettek (ő Archelaosé, azok Nagy Sándoréi). A *kosi* iskolát Hippokrates veje, *Polybos* örökölte, a kit mint „az emberi természetről“ szóló irat szerzőjét, s az úgynevezett „hippokratesi“ nedvelméletnek végső fogalmazóját máris megismertünk. Kivüle a mester közvetlen tanítványai közül csak *Dexipposról* tudunk most, a londoni Névtelen irata által valamivel többet (XII. 9.); még ő is a nedvek elnevezésével és egymáshoz való viszonyuk megállapításával bajlódott. A kosi iskola hagyományát folytatólag *Praxagoras* képviseli; maga is kiváló orvos, a ki a véredényekre vonatkozó elméletével nagy betűkkel írta be nevét az orvostudomány történetébe. Az ő tanítványai már a görög cultura ama korszakában élnek, melyet *alexandriainak* nevezünk. A műveltség helyei eltolódtak; a knidosi és kosi iskolák ellentéte — jelentőségük apadásával — lassankint kiegyenlítődött. Az új középpontban, Alexandriában, új secták állanak egymással szemben: *Herophilosnak*, Praxagoras tanítvá-

nyának követői és a knidosi Chrysiszpos neveltjének, *Erasztratosnak* hívei. De ez utóbbi tanuló éveiben a kosi iskolát is látogatta, s Herophilosról úgy halljuk, hogy Chrysiszpos is mesterei közé tartozott. Valójában mindketten, az új korszak e vezető emberei, a mi tudásuk szellemét és alapismereteit illeti, még akkor is, midőn a gáncsoló kritikus szerepében mutatkoznak (*Erasztratos*) — hippokratikusok.

De Hippokratés szellemi hagyatéka nem az alexandriai korszakban vált a görögség közkincsévé. Már a mester életében — a közlekedés akkori eszközeit tekintve szédületes gyorsasággal — ismertek lettek az iratai. Már *Ktesias*, fiatalabb kortársa, a ki főleg a kunaxai ütközetben való részvételével és perzsa történetével tette nevét emlékezetessé, polemiát folytatott a kirurgijája ellen; s tudjuk, hogy *Platon*, a geniális ember éleslátásával a maga egész nagyságában és jelentőségében ismerte fel, értette meg a hippokratészi tudományt. Mindez csak úgy volt lehetséges, ha Hippokratés iratai már nagyon korán forogtak közkezen. És tényleg kimutathatjuk, hogy már karystosi *Diokles*, a 4. század első harmadában élő athéni orvos, egy sereg olyan könyvet ismert, használt, a mely a ránk maradt hippokratészi Corpusnak is alkotó része. Sajátos körülmény, hogy a *Diokles* által citált könyvek e lajstromában legalább is annyi a Hippokratésnek hamisan tulajdonított irat, mint a több vagy kevesebb valószínűséggel igaz. A prognosztikon, az aphorismák, az epidemiák 1 könyve, az izületekről szóló munka mellett olyanokat is hippokratészieknek tartott már *Diokles*, minők: a diaetáról, a táplálékról, a gyermek természetéről, a hetes számról értekezőek és a gynaikologikus iratok. Nagy való-

szinűséggel az első hippokratesi Corpus rendezője maga Diokles volt, a ki azután annál könnyebben vehetett fel a már akkor nagytekintélyű Hippokrates nevével beajánlott hamis iratokat Gyűjteményébe, mert maga csak a kosi iskolának hatása alatt állott, de nem tartozott annak voltaképeni tanítványai közé.²⁸⁹ Efféle Corpust használhatott azután *Aristoteles* tanítványa *Menon*, a kiről — a tudós világ nagy elképedésére — azt derítette ki a papyrusokból kihámozott londoni *Anonymus* (V. 35.), hogy Hippokrates tanait a „levegőről“ (περι φουσέων) szóló sophistikus előadásból állapítja meg (l. *H. Diels, Über die Excerpte von Menons Jatrika*, *Hermes*, 28. 407.).

Tehát az *alexandrinusoknak* nem volt szükségük Hippokrates iratait összekeresgélni.²⁹⁰ Készen kapták az egész Corpust, a mely összetételében nem igen különbözhetett attól, melyet manapság forgatunk. A régi könyv-jegyzékek (az erotianosi és a galenosi) legalább is nem sok (csupán 3) olyan iratról emlékeznek meg, melyet mai Gyűjteményünkben hiába keresünk. Elveszett munkákra — s ilyenek tényleg nagy számban lehettek — főleg magának a hippokratesi Gyűjteménynek hivatkozásaiból vonhatunk következtetést; de persze arra már semmikép, hogy azok valaha a Gyűjtemény alkotó részei voltak. A feltevésszerűen első kiadásnak, a dioklesinek összetételéből egyszersmind azt is látjuk, hogy már az alexandriaiak — 100 esztendővel H. halála után — a magasabb *kritika* ugyanazon nehézségei előtt állottak, mint a modern kutatók. Egy sereg, kisebb-nagyobb terjedelmű értekezéssel volt dolguk, nyelvezetőkben, gondolkozásukban, tantételeikben szemmel láthatóan különböző irányoknak és szerzőknek munkáival, s mégis

valamennyien Hippokrates suggestiv nevével a címökben; s már ők — az alexandrinusok — nem rendelkeztek több segédeszközzel, mint mi manapság, hogy e chaosban kritikai rendet teremtsenek. Mindez okból az alexandriai tudós munkásság súlypontja nem is a Hippokrates-*kiadásokban* rejlik, a melyekről egyébként semmit sem tudunk,²⁹¹ mint a hogy philológiájuk az a fáradozása sem dicsekedhetett különösebb eredménnyel, a mely a genuinumot a spuriumtól akarta elválasztani. Mindennél sokkal fontosabb volt a hippokratesi irodalom *tartalmának* szentelt figyelmük. Az az ernyedetlen buzgóság, a melylyel a hippokratesi Gyűjtemény iratait újból és újból magyarálták és egész fogalmi készletét rendszeres szótárakba keresgélték össze.

A Hippokrates-*commentatorok* sorát a kosi Praxagoras tanítványa, *Herophilos* nyitja meg.²⁹² Maga is secta-alapító, a ki mindazonáltal Hippokratesen kezdi, a „prognostikon“ magyarázatán. S mintha Herophilos ezzel az eljárásával is valóságos iskolát alapított volna. Ha a görög orvostudomány körén belül új nevekkel új irányok keletkeznek, majd minden esetben azt tapasztaljuk, hogy többnyire már maga az iskola-alapító, azután hosszú sorban az iskola követői Hippokrates magyarázásával foglalkoznak. Mintha mindenek előtt a legelső és legnagyobb mesterral kellene számot vetni, a ki a secták elkülönzésein messze felülemelkedik, akinek valamennyien egyformán adósai! Bár — mint mondtuk — a commentatori munkásság a kosi iskolától befolyásolt Herophilossal kezdődik, hippokratesi szavak magyarázási kísérleteivel annak nagy ellenlábásánál, *Erasistratos-nál* épp úgy találkozunk. Azután a kosi *Philinos*, az

empirikus iskola megalapítója (a 3. század közepén), hat könyvből álló munkában polemizált Herophilos követője, *Bakcheios* ellen, kinek irodalmi működése Hippokrates-magyarázatokban és az első hippokratesi szótár elkészítésében merült ki.²⁹³ Az *empirikusok* egyébként is Hippokratesre hivatkozva, őt egyenesen iskola-alapítójukká megtéve küzdöttek azok nézetei ellen, kiket *dogmatikusoknak* neveztek, de a kik nem kevésbé Hippokrates-szel támogatták a maguk igazát. Empirikusok voltak: *Glaukias*, egy alfabetikusán elrendezett hippokratesi szótár szerzője, *Zeuxis* és a tarentumi *Herakleides*, a kik az összes commentatorok közül egyedül terjeszkedtek ki a Gyűjtemény egészére; empirikus volt kitioni *Apollonios* is, a ki a Kr. e. 1. században élt s kinek magyarázó irata „az izületekről“ (3 könyvben és illustringokkal) az egyedüli reánk maradt munka a legrégebbi effajta irodalomból (I. H. Schöne a jegyz. idézett kiadását). Midőn azután ugyancsak a Kr. e. 1. században prusai *Asklepiades* az úgynevezett *methodikus* iskolának alapját veti meg, megint Hippokrates-tanulmányok vezetik be az új irány kialakulását: Asklepiades maga az Aphorismákat és „az orvosi műhelyről“ szóló munkát commentálta. Egyik követője, tralleisi *Thessalos* könyvet írt az Aphorismák ellen. Tehát kivételkép a gáncs hangja szólalt meg az odaadó megértése helyett. Oly sokat forgatott, ezerszeresen és ezerfélekép átgondolt, s a koráramlatok szünetlen változásai közé helyezett szerzőnél, minő Hippokrates volt, természetesen az a hang sem hiányozhatott.

A tulajdonképeni magyarázás mellett, mint mondtuk, a *szótárkészítés* volt az a másik irodalmi tevékenység, a melylyel az orvos-tudósok a hippokratesi

szöveget meg akarták értetni. Főleg a régies, szokatlan, több jelentésű, tehát magyarázásra szoruló kifejezéseket (λέξεις) szedegették össze. Ebből az irodalomból érdekes emléket tartott fenn számunkra az idő *Erotianos* glossariumában. A szerzőről csak annyit tudunk, hogy Nero császár idejében, tehát a Kr. u. I. század 2. felében élt. Szótára ilyformán korábbi, mint Galenosnak azonos tárgyú glossa-gyűjteménye, s így első sorban van hivatva, hogy bennünket a Hippokrates-kutatás ezen ágáról tájékoztasson, a számunkra többé nem létező munkákért kárpótoljon. Mert *Erotianos* már a hippokratesi szószedetek egész nagy irodalma után és segítségével dolgozott. Mint a bevezetésben maga említi, már előtte: a tanagrai Bakcheios, Philinos, Epikles, Apollonios Ophis, Dioskuri-des Phakas, a tarasi Herakleides, a kitioni Apollonios, a kosi Glaukias és Lysimachos az övéhez hasonló munkákat készítettek. Jellemzően hosszú sora ennek az egészen specialis tudós törekvésnek, s alkalmas arra, hogy a legfényesebb világításba helyezze a sehol meg nem szünő érdeklődést Hippokrates iratai iránt, Hippokratesnek változatlan jelentőségét.²⁹⁴ *Erotianos* glossariuma nem egészen abban a formában maradt reánk, a melyben maga készítette. Ő nem ragaszkodott a betűk sorrendjéhez. Miután jegyzéket készített a szerinte valódi Hippokrates-könyvekről, s ezeket tárgyi szempontok szerint beosztotta, az egyes iratok „nehéz” kifejezéseit a helyi egymásutánban kereste ki és magyarázta. A mint megjegyzéseiből látjuk, a szakírókon kívül már az első alexandriai grammatikusok és lexicographusok is tekintettel voltak a hippokratesi Gyűjteményre, s hippokratesi szavak magyarázatával már a kosi *Xenokritos* és a nagy *Didymos* is foglal-

koztak. A kölcsönrel az orvosok nem maradtak adósok. A *Hesychios*-szótárnak orvostudományi része, a Hippokrates-glossák, nagyrészt Erotianosból kerültek oda *Diogenianos* közvetítésével. E kölcsönhatások következtében a hippokratesi szótáriradalomnak a szaktudományon túl egyetemes lexicographiai jelentősége lett.

A kiadások, a commentarok, a szótárak gondoskodtak arról, hogy Hippokrates szövege feledésbe ne menjen; de hogy Hippokrates eleven életnek maradjon meg, azt semmiféle „alexandrinismus“ nem hozhatta létre.²⁹⁵ Az csak amaz *órvosírók* műve lehetett, a kik — magával az orvosi gyakorlattal kapcsolatban, arra kihatóan — tanulmányozták és fogadták el útmutatójukul még mindig Hippokratest az idők folyamán. Hogy esetről-esetre mennyire tették meg, s hogy ekkép a hippokratesi hagyományt eleven életnek mint tartották fenn vagy támasztották fel újra, mindez csak külön tanulmány tárgyaként volna megmondható, s erre a feladatra e fejezet körén belül természetesen nem vállalkozhatunk. Csupán azokra a fontosabb tüneteményekre mutathatunk rá, a melyek a hippokratismus fejlődésében *forduló pontot* jelentettek.

A római irodalomba *Varro* és utána *Celsus* (A. Cornelius), a Tiberius korában élő encyclopaedista, vezették be Hippokratest. *Varro* „disciplinái“ (*Disciplinarum libri IX.*) elvesztek, a „medicinával“ foglalkozó rész is; a míg *Celsus* nagy encyclopaedikus művéből, a mely az orvostudományon kívül a földművelést, a hadi mesterséget, a retorikát, a philosophiát és a jogtudományt is magába foglalta, épp a 8 könyvre oszló „*medicina*“ jutott szerencsére reánk.

Nem az orvostörténetre főleg kíváncsi ember elfogultsága beszél itt szerencséről; Celsust tényleg minden más tekintetben előbb nélkülözhetjük, mint a menyire ezt munkájának fönmaradt részére nézve tehetnők, mert itt a Hippokrates utáni görög orvostudomány első kimerítőbb forrásával van dolgunk. Főleg a mi az alexandriai kor orvosait illeti, mennyivel kevesebbet tudnánk róluk, ha Celsus nem állana rendelkezésünkre! A bennünket most közelebbről érdeklő kérdésben, a Hippokrateshez való viszonyát illetőleg, azt mondhatjuk, hogy Celsus derekasan felhasználta és jó nagy részben magáévá tette azon tudást, a mely a hippokratesi Gyűjteményben van elraktározva, még pedig nem a compiláló gondolat nélküli eljárásával, hanem a hozzáértő eklektikus modorában. Vannak művének részei, a hol első sorban Hippokratesre támaszkodik: így a betegségek általános aitiológiájában, azután a csonttöréseknél és ficzamosodásoknál.²⁹⁶ Ha ez utóbbiakat nem is azzal a részletességgel tárgyalja, mint az illető hippokratesi iratok, viszont vannak chirurgiájának olyan pontjai is, melyekben — az alexandriai Claudios *Philoxenos* nyomán (Kr. e. 1. sz.) — az orvostudománynak folytatólagos, a hippokratesi kort követő haladásáról számol be (amputatiók). Therapiájában az empirikus és methodikus iskola útmutatásait ugyancsak hippokratesiekkal egyesíti. Névszerint 20-szor utal az orvostudomány atyjára; ilyen sokszor még csak az alexandriai Erasistratosra, többször csupán Asklepiadesre (27-szer), a korában vezető orvosiránynak, a methodikusnak első alapítójára.

A görög-római cultura a hippokratizmusnak valószínű *renaissance*-át a Kr. u. II. században ünnepelte. Okot, alapot e fejlődéshez az orvostudomány folyta-

tólagos elkülönülése, iskolákba való szétbomlása szolgáltatott. Mert a Kr. u. I. századtól kezdve a már régebben fennálló és még mindig egymás ellen küzdő secták mellé újabbak csatlakoztak: a dogmatikusokat, empiristákat és methodikusokat a pneumatikusok és eklektikusok egészítették ki. Ha emellett egyrészt a magát minden iskolán kívül helyező „természetes“ gyógyításnak mind nagyobb tekintélyét figyelembe vesszük, másrészt a természetfölöttiben való bizodalmat, a mely a római császárság idejét kortünetként ugyancsak jellemzi (Aristeides és az Asklepieionok felvirágzása), akkor nem fogunk csodálkozni azon, hogy a medicina e századában a vágy a hitszerű biztonság, a tudás canonszerű megállapítása után előbb-utóbb szükségszerűen jelentkezett. Már a kappadokiai *Aretaios*, Galenos kortársa, Hippokratesben találta meg azt a vezető csillagot, melyre korának szüksége volt, midőn reánk maradt és valamikor sokat olvasott és becsült pathologico-therapeutikus munkáiban a hippokratesi nyelvnek, az ión dialectusnak használatáig a nagy példánykép utódjának szegődött. De a mire az egyszerű utánzónak kisebb tehetsége nem volt elegendő, hogy a jelennek a mult testéből nyujtson új életerőt, ezt a csodás transmissiót az ión nyelvjárás igénybevétele nélkül *Aretaios* nagy kortársa, *Galenos* tényleg végrehajtotta.

Galenos bámulatosan gazdag és sokoldalú írói tevékenységének egy részét a hippokratesi könyvek commentálására fordította. Ebből a körből mintegy 17 munkája reánk is maradt, daczára hogy néhány el is vészett, vagy csak a latin fordítás töredékeiben van meg (így a: „levegőről, vízről, helyekről“ szóló könyv commentárja). Hippokrates-glossariumát már

szóba hoztuk ('Ιπποκράτους γλωσσῶν ἐξήγησις); azonkívül egyik nagy művében a hippokratesi és platoni „dogmákat“ békíti ki egymással (περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων, 9 könyv) és egy másikban az „elemeket“ ismerteti Hippokrates nyomán (περὶ τῶν καθ' Ἱπποκράτην στοιχείων). Mindazonáltal Galenos fontossága — még a mi különös szempontunkból tekintve is — nem ezekben a magyarázó és ismertető iratokban keresendő. *Egész* tudományos állásfoglalását kell szemügyre vennünk, ha arról akarunk világos fogalmat szerezni, hogy a hippokratesi hagyaték tekintetéből Galenos mit jelent. Az által, hogy módszeres megokolással Hippokrates alaptanait fogadta el, a hippokratesi dogmatismust valósággal új életre keltette, s ezzel egyszersmind évszázadokra kihatóan meghatározta annak történeti szerepét az egész orvostudomány fejlődésében. Mert a majdan egyetemes uralomra jutó *galenismus* egyszersmind a *hippokratismus* uralmát is magába fogja zárni. S nyilván épp ebben rejlik Galenos világtörténeti jelentősége.

Divattá lett Galenost ócsárolni. Megtették nemcsak azok, a XVI. századtól kezdődően, az elkeseredett ellenség mentségével, a kiknek még a galenosi előítéletekkel kellett megküzdeniök, s azokkal szemben a modern orvostudomány útját egyengetni. Megteszik manapság is philologusaink és stilistáink, a kik sehogy sem tudnak megbékülni Galenos bőbeszédű polygraphiájával. Wilamowitz pl. (görög irodalomtörténetében) egyenesen úgy tartja, hogy „Galenos hite az ő bibliájához, Hippokrateshez, az archaismus legkárosabb megnyilatkozásainak egyike“. De ily igazságtalanul csak kevés történeti érzékkel ítélnélünk. Midőn Galenos kora kívánságának, szükségletének téve eleget, a sokat

vitatott igazság mértékét keresi, s ott, hol anatómiai ismeretei (a hippokratesieknél jóval fejlettebb ismeretek) cserben hagyják, Hippokrates alaptanaiban találja azt meg: tán nem is annyira archaizál, mint Wilamowitz gondolja (hisz eléggé láttuk, hogy Hippokrates teljesen eltemetve sohasem volt), és mindenestre nem a legrosszabb választást teszi a számára lehetségesek közül. Ellenvetésként ugyan azt mondhatná valaki, hogy az alexandriai orvosok physiologiája közelebb állott Harvey nagy felfedezéséhez, mint a hippokratesi, s hogy Galenos épp hippokratismusával, a nedvek elméletére fordított figyelmével vezette zsákutczába a tudományt. Nem tudom, hogy Galenosnak mennyire állott volna módjában — a történeti feltételek által nyújtott lehetőség szerint — Hippokrates helyett Erasistratost folytatnia (a kinek nézeteit egyébként ismerte és felhasználta, bár az erasistratosi secta a Kr. u. II. században már csak züllött állapotban létezik Róma falai között); azt sem tudom, hogy minő folytatólagos fejlődésnek nézett volna ez a megjavított erasistratismus eléje. De mindenki, a ki a hippokratesi Gyűjteményt ismeri, tudja azt, hogy az ott megnyilatkozó szellem semmi további tudományos haladásnak nem lesz majd szükségkép ellensége (hisz még a hírhedt nedvelméletet is csak kialakulásában tünteti fel), s különösen nem lesz ellensége abban a congeniális értelmezésben, melyben azt Galenos részesítette. Mert nem utánzóval, hanem a legnagyobb arányú rendszerezővel van dolgunk, azoknak fajtájából, a kik a tudomány-történet arenáján csak nagy ritkán jelennek meg, hogy egy-egy hosszabb fejlődést mindent átfogó ismereteikkel zárjanak le. S ha a tudásnak nélkülözi is mélységét és ere-

detiségét, az első alkotók kiváltságát, viszont érdeklődésének universalitása, ismereteinek tömege, irodalmi jártassága, kritikai iskolázottsága, philosophiai készsége és az a rendszerező képesség, mely mindent meg tud határozni és minden fogalmat rokonai között tud elhelyezni, nagystilú írói munkásságát hosszú időre az ismeretszerzés kiapadhatatlan forrásává teszi meg.²⁹⁷ Nem lehet a véletlen dolga, s az okot rá első sorban Galenos személyében kell keresnünk, hogy éppen ő és nem *Rufus* vagy *Soranos* a következő századok első tanítómestere az orvostudományban. De hogy azután a későkorú epigonok mit műveltek vele, hogyan forgatták ki valójából és balzsamozták be mumiává, mindebben szegény Galenos és a neve alá rejtett hippokratizmus igazán ártatlanok. A középkor verbalismusáért éppen a középkor gondolkozásmódja felelős és nem Galenos, nem Hippokrates.

Galenos magába zárta Hippokratést, de nem tette ez által fölöslegessé. És tényleg úgy találjuk, hogy a hippokratesi szöveg olvasása, kiírása, magyarázása Galenos után sem szünetel. A mint a közvetlen előtte élő nagy orvosok: ephesosi *Rufus* (Ῥούφος) és *Soranos* alapos Hippokratés-tanulmányokat végeztek, emez az „orvosok életrajzaiban“ (βίοι ἰατρῶν καὶ αἰρέσεις καὶ συντάγματα), a mely munkájából Hippokratés-vitánk is származik, mindketten mint szöveg-magyarázók; úgy az önállóbban gondolkozó és író orvosok közül még a 6. század tralleisi *Alexandros*-a is csak elméletben csatlakozik az „isteni“ Galenoshoz, a gyakorlatban ránk maradt „therapeutika“-i hippokratikusnak mutatják. A mi meg a byzanciumi kor *compilerait* illeti, ezeknek egymásután következő sora ugyan

kiváltképp Galenosra támaszkodik, hogy azután folytatólag egymás kivonatait kivonatolják (*Oreibasios* a 4. században kezdi meg a sort, *Aëtios* a 6.-ban és *Paulos Aiginetes* a 7.-ben már *Oreibasios*t, illetőleg ennek galenosi excerptumait excerptálják); de a byzantiumi leírók a compilatori tevékenység e főútvonalán kívül a mellékforrások egész nagy tömegét is fel szokták keresni, s azok között természetesen Hippokratés iratai sem hiányoznak.²⁹⁸ Tehát a hippokratés Gyűjtemény közvetlen ismerete még ebben a késői korban is meg volt. Galenos még az időben is csak az előtérből szorította le a második sorba, nem feledtette el azt. A mit egyébként mindennél jobban bizonyít a Galenos után következő commentatorok szakadatlan sora. *Attalion*, *Philagrios* stb. stb.,²⁹⁹ s azután a byzantin *scholiasták*: *Palladios* az 5. századból, *Theophilos Protospatharios*, az athéni *Stephanos*, az alexandriai *Joannes* a 7.-ből (v. ö. *Dietz*, *Scholia in Hippocratem et Galenum*, 2 köt. 1834.). A mint látjuk: a görög nyelv területén, a keletrómai birodalomban a Hippokratés-tanulmányok még mélyen a középkorig a tudós gond és elmélkedés tárgyai.

*

A görög nyelv területén... De *Theodosios* végrendelete, a római birodalom kettéválasztása, a 4. század végétől annak a fejlődésnek a bevezetője, a mely Európa nyugati felén — a görög nyelv fokozaatos feledésével együtt — egyszersmind a graeco-latin orvosirodalomnak is véget vetett. A későkorú latinság orvosirói: *Caelius Aurelianus*, *Soranos* fordítója, az 5. század első feléből és az ugyanakkor élő *Cassius Felix*, egy kis *compilatio* szerzője, Afrikából származ-

tak; onnan hozták magukkal nem épp kifogástalannak mondható görög tudásukat és azt a latin nyelvet, mely szintén nem classikus. Az 5. század végével, a nyugatrómai birodalom bukásával, meg éppen új fejezete kezdődik a világtörténetnek. Róma örökén barbárok osztozkodnak, kiket viszont a római cultura nyűgöz le, hogy a mit a költő egykor Görögországról énekelt, az most az örök várossal ismétlődjék meg: Roma capta ferum victorem cepit. Joggal kíváncsiak lehetünk, hogy e mélyreható történeti változások között mi lett Hippokrates hagyatékából?

Midőn a 13. század közepén (1240.) a hohenstaufeni II. Frigyes császár a regenerált *salerno*i iskolának, a középkori Európa első nagyhirű orvosegyetemének, tanulmányi rendet ad, ebben meghagyja, hogy az előadók a quinquennium idején át Hippokrates és Galenos valódi iratait magyarázzák az orvostudomány elméletéről és praxisáról.³⁰⁰ Frigyes rendelkezése nem új állapotot teremtett: a *salerno*i iskola emléke a 9. századig nyúl vissza, s a *civitas Hippocratica*, a hogy ez iskolát nevezték, mindenkor a görög orvostudomány nyomain haladt. De honnan vették itt az előadó tanárok 1240-ben és már századokkal előbb Hippokrates és Galenos valódi iratait? Azok a *latin fordítások* voltak itt a hagyomány alapja, a melyeknek első kísérletei már nagyon régen, már az ókorban vállalkoztak rá, hogy a hippokratesi tanokat a görögül nem értőkkel is megértessék. Már Galenos által ismerjük *Pelopsot*, Numesianus tanítványát, ki egy Bevezetést irt a hippokratesi orvostudományba (Ἱπποκράτεια ἐισαγωγαί), s erről a Pelopstról azt mondja Pseudo-Oreibasios (comm. in Aphorismos Hipp.), hogy az Aphorismákat latinra fordította sok gondnal és

szóról-szóra. S ilyen fordítások a görög felejtésével kapcsolatban szükségkép felszaporodtak. *Cassiodorus*, a ki mások bevonásával maga is fordíttatott le görög írókat latinra (így többek közt *Josephos* zsidó archaeologiáját), midőn a 6. század közepén megírja nagy encyclopaedikus művét kolostori magányában (az *institutiones divinarum et humanarum litterarum*-ot), ebben azt a tanácsot adja a környezetében élő barátoknak, hogy a mennyiben görögül nem tudnak, *Hippokrates* és *Galenos* latin fordításaihoz folyamodjanak és egyéb orvostudományi könyvekhez, melyeket könyvtárában számukra gyűjtött és hagyott hátra.³⁰¹ És tényleg Nyugat-Európa könyvtáraiban szép számmal találkoznak latin kéziratokkal, a melyek — nagyrészt kiadatlanul — hippokratesi fordításokat rejtenek. A figyelmet *Rose* hívta fel reájuk (*Anecdota Graeca et Graecolatina*, 2 köt.); újabban *Ilberg* egyik jeles értekezésében három afféle codexnek tartalmi ismertetését adja: egy *Ambrosianus*-ét (Milano), egy *Parisinus*-ét és egy *Cassinensis*-ét (Montecassino).³⁰² Csonkán, csupán cím szerint vagy teljes szövegben a következő hippokratesi iratokról van bennök szó: a „prognostikon“-ról, a „hetes szám“ könyvéről, azokról, a melyek „a levegőről, vizről, helyek“-ről, „az emberi természet“-ről és „az egészséges életrend“-ről értekeznek, azután „az életrend“ 1. könyvéről és az „Aphorismák“-ról. Ugyancsak már *Rose* a 6. század elejére teszi ennek az egész fordítási körnek a keletkezését (láttuk, hogy részben még régibb időből is lehet származtatni), s helyesen utalt e fordítások nagy kultúr-történeti szerepére: a tanulmányok *folytonosságát* teremtették meg, az ókor irodalmát a barbárok *neolatinságával* kapcsolták össze. A philológiának min-

denkép érdemes feladata lenne, e fordításokat alapos — a görög összevetésekig mély — kritikának alávetni; hadd látnók egyszer már pontosan és részletesen kimutatva, hogy minő öltözékben menekült át Hippokrates a nyugateurópai tudomány újan emelt oltárához.

Tehát Hippokratest az iskolában, az orvosegyetemeken a megbeszélt fordítások alapján olvasták és tényleg buzgalommal olvasták az egész középkoron keresztül. Nehány adatot fogok erre vonatkozóan *Puschmann* idevágó könyvéből kiírni, a mely az orvostudományi tanítás történetével foglalkozik. Már a X. század végén (991.) Richer a gall *Chartresbe*, az ottani kolostoriskolába utazik, hogy a nagyhirű Heribrand-tól hallgassa a hippokratesi Aphorismák magyarázatát; ugyanez a Heribrand azután abban is kioktatta, hogy mi mindenben vannak egy véleményen Hippokrates, Galenos és Soranos (163. l.). A *montpellier-i* iskola, a középkor elején hírben és jelentőségben a második a salerno után, átveszi ez utóbbi egyetemnek 1240-ben kelt statutumait, s ez által ugyanazon olvasmányokat teszi meg a tanulás alapjának, melyekről fenn beszéltünk (182. l.). A *párisi* facultás számszerű pontossággal állapította meg a felolvasások rendjét: Hippokrates Aphorismáiról 50, az „életrendet“ tárgyaló munkájáról (de regimine) 30 és a „prognostikon“-ról 36 előadást kellett tartani (103. l.) *Salisbury János*, a XII. század híres scholastikusa, a ki Párisban tanult és mint chartres-i püspök halt meg, panaszosan fel is említi, hogy a fiatalok disputatióik közt, melyek az időben a paedagogia rendes eszközei voltak, Hippokrates-szel és Galenos-szal pöffeszkednek, szokatlan szókat használ-

nak és mindenütt aphorismáikkal állanak elő (u. o.). A francia iskolák mintájára utóbb a *németek* is az egyetemi előadások akkor divatos módját vették át. Ismeretes pl. a *lipcsei* orvos-facultás leczkerendje a XV. század végéről. A medicina elméleti részét három esztendő s cursusban tárgyalták le, s a harmadik esztendőben került Hippokrates Aphorismáira, s Galenosnak azokhoz tartozó magyarázatára a sor. E mellett — az ordinarius ezen főcollegiumán kívül — az egyetem doctorai közül az egyik vagy másik Hippokrates egyéb iratával, pl. „prognostikon“-ával is foglalkozott melléktárgyként. És a lipcseihez hasonlóan volt akkor, a mi az előadási tárgyak beosztását illeti, a többi német egyetem, többek között a *bécsi* is berendezve (201. l.).

Tán nem lesz érdektelen annál a kérdésnél egy pillanatra megállani, hogy tulajdonkép mit is jelentett a középkori iskolákban *Hippokrates olvastatása*? A középkori képek úgy mutatják be a tanító orvostanárt, hogy magister-bottal a kezében a katedrán ül, nyitott könyv fekszik előtte és a vele szemben a padokon elhelyezkedő hallgatóság — legalább részben — jegyzeteket készít előadása nyomán.³⁰³ Ez az előadás valójában az alapul vett szöveg ledictálásából állott, s azokból a magyarázatokból, melyekkel a tanár a ledictált szöveget kísérte. Míg viszont a tanulósnak vitatkozásai és vizsgái alkalmával elsősorban épp arról kellett számot adnia, hogy a lejegyzett szöveget és a hozzá fűzött magyarázatokat mily pontosan memorialisálta. Pl. a legfelsőbb vizsgán, az orvosi gyakorlatot engedélyező licentiatuson többek közt egy *hippokratesi* aphorismát kellett a jelöltnek értelmeznie (Puschmann, 220. l.). Ez az egész könyv-ismeretszerű eruditio mintegy sym-

bolikus befejezést nyert azután a doctori előléptetés-nél, melyhez akkor külön vizsga nélkül bocsátották a kész orvosok közül az arra alkalmasakat: a doctori eskü letétele után a doctori kalapot tették a candidatus fejére, gyűrűt húztak az ujjára, arany-övet csatoltak a derekára és *Hippokrates* egy kötetét nyitották fel előtte (222. l.).

A régi szerzők olvasására alapított tanítás és tanulás csak akkor kezd az orvosi facultásokon változást szenvedni, a mikor — mind jobban a XVI. századtól fogva — magával a természettel ismerteti meg az orvost az *anatomiai* gyakorlatnak fejlődése. E fejlődés első nehézségeiről, s főleg az iskolában való alkalmazás lassú menetéről már mondtunk egyet-mást, midőn a hippokratesi kor anatomiai praxisáról volt szó. De minden boncztan és kísérletező természettudomány ellenére a régi auctoroknak, s köztük *Hippokratesnek* olvasása, betanulása és tekintélyszerű idézése még jó ideig tovább folyik Európa orvos-egyetemein. A *würzburgi* egyetemnek 1587-ből fennmaradt studium-rendje szerint az elmélet előadójának többek közt Hippokrates prognostikus irataival kellett foglalkoznia a 2. évben és „az acut bajokban kövendő diaetáról“ a 3-ikban; a gyakorlat tanárának meg Hippokrates és Galenos nyomán tárgyalnia a csonttöréseket és ficzamosodásokat (Puschmann, 278. l.). Ugyancsak a *würzburgi* egyetem még a *XVII. század* elején is hasonló állapotot tüntet fel; 1604-ből származó leczkerendje szerint H. Birkman a hippokratesi Gyűjtemény három prognostikus iratáról tartott előadást, G. Leyer meg a betegségek okait Galenos alapján magyarázta (329. l.). Az egész különbség a középkorhoz viszonyítva tán csak az iratok megválo-

gatásában mutatkozott: a hippokratesi Aphorismák könyve, a középkor orvosi bibliája, mind jobban veszt jelentőségéből a prognostikus és diaetikus munkák előnyére. Légszívósabban a conservatív *angol* iskolák őrizték meg a középkori könyv-medicina emlékét; a bachelor of medicine vizsgáin a legújabb időkig ott szerepelt — ha ugyan még most is nem szerepel ott — valamely ókori orvos-írónak, Hippokratesnek, Galenosnak, Aretaiosnak vagy Celsusnak interpretációja (428. l.)

Eddig, Hippokrates paedagogiai felhasználásáról szólva a nyugat-európai egyetemeken, csak a hippokratesi hagyomány egyenes útvonalát követtük. A görög eredetiből közvetlenül eszközölt latin fordítások voltak itt nagyjában az ismerettovábbítás eszközei; azok a fordítások, melyeknek keletkezéséről fönnebb szövegünk, s melyeket csak a humanismus idejétől fogva egészítenek ki, helyesbítenek, szorítanak le — az új életre keltett görög ismeretek segítségével — ha nem mindig az eredeti iratok maguk, legalább is az újból végezett átliteltetések. De sajnos, a középkor Hippokrateset nemcsak ily tiszta forrásból ismerte. Alaposan felzavarta azt a valamikor nagy szerepet játszó *arab* tudomány, mely ugyancsak görög, s így részben hippokratesi ismereteken nyugodott, Hippokrates tekintélyével érvelt, őt fordította, belőle idézett, de a közvetett tudás valóságos útvesztőjén ment keresztül, míg a nyugateurópai egyetemeken latin nyelven szólalt meg, időközben lépcsőről-lépésre jobban távolodva eredetijétől. A hippokratesi hagyomány szempontjából ez az *arabismus* elég fontos, hogy nagy vonásaiban beleilleszszük a bennünket érdeklő történet folytonosságába.

A 8. század első negyedében (711.) teszi mór ember először a lábát mint foglaló Európa területére (Tarik átkel a gibraltari szoroson: Xeres de la Frontera), hogy azt a *cordovai* kalifátust készítse elő, melyet a hazájukból menekülő Umajjadok majd a 8. század közepén (755.) alapítanak meg. Az arabok nem mint barbarok jöttek Spanyolországba; jelentékeny, ha nem is eredeti culturát hoztak magukkal, mely majd itt Európában a X. század alatt, III. Abd-al Rahmân (912—961.) és I. Hakam (961—976.) uralkodása idejében jut el fénykorához. Ez az arab cultura keleten, voltaképeni hazájában, a 7. század folyamán születik meg, ama foglalások kíséretében, a melyek az arabságot nagyhatalommá teszik, amaz érintkezésekkel kapcsolatban, a melyeket az az immár alattvaló perzsákkal, syrekkel és görögökkel köt. 641 deczemberében esik el Alexandria, 651-ben fosztják meg trónjától az utolsó perzsa királyt. S újból megismétlődik a majdnem törvényszerű tünemény: a nyers erőnek, a külső hatalomnak képviselői meghódolnak a meghódítottak tudománya előtt. Így történt valamikor Rómában, azután a középkori római birodalomban, most meg az Umajjadok székhelyén: Damaszkusban.

A 7. századbeli *Alexandria* nemcsak görög orvosi iskolákat ismert még mindig, valamiféle görög orvostudományi irodalom is létezett falai között: Hippokratés későkorú commentatorai közül alexandriai *Joannes*-en kívül az athéni *Stephanos* is ott tartózkodott, s névrokona, az „ifjabb“ *Stephanos* a legelsők közé tartozik, a kik Alexandriában görög orvosi munkákat arab nyelvre fordítanak. De ez a közvetlen fordítási mód a fejlődés későbbi folyamán inkább a

kivételes; mert az arabok főleg ázsiai alattvalóiknak, a *perzsáknak* és *syreknek* közvetítésével ismerkednek meg a görög tudománnyal. A keresztény syrek az arab hódítás előtt már évszázadokon át buzgólkodtak azon, hogy a görög nyelv irodalmát a saját nyelvükön tegyék érthetővé. A vallásos tartalmú iratokon próbálkoztak meg legelső sorban; majd — főleg a 6. században, a nagy perzsa királynak Chozrau Anōsarvān-nak (Chosroes-nek, 531—579) jótékony pártfogása alatt — a profán iratokra került a sor. S a különböző secták ebben a munkában egyforma buzgósággal vettek részt: edessai, majd később dzsondeiszaburi nestorianusok és jakobiták egyenlőképen. Ez utóbbiakhoz tartozott *Sergios*, Agathiasnak, a görög történetírónak ismerőse, ki többek közt a hippokratesi Gyűjtemény egyes könyveit is syrre fordította. A görög tudományos irodalom e syr fordításairól azoknak hivatott ismerője általánosságban a következőkép nyilatkozik: „többnyire elég szószerinti, részben épp oly szolgál fordítások mint a bibliaiak. Ezek az emberek nagyjában elég jól megértették az előttük fekvő szöveget; ha az értelmet szószerintiséggel nehezítették meg, ezt bizonyára azzal az utógondolattal tették, hogy a kellő magyarázatot a tanítók szóbeli előadásaikban majd úgyis megadják (Th. *Nöldeke*, *Die aramäische Litteratur*, 114. l.: *Die Kultur der Gegenwart* I. B. VII. Abt.). Ilyen syr fordításokból készültek azután az arab átültetések, s ezeket megint nem a hódítók végezték, hanem syr keresztényekkel és részben zsidókkal végeztették el: maga az arab soha, culturájának semmiféle idejében és fokán nem értett a göröghöz.

Hagyjuk el a görög szellem ez újabb térhódítá-

sánál a *külső* történet adatait: ne részletezzük a 762-től kezdve *Bagdadban* székelő *Abasszidák*-nak, *Harun-al-Rasid*-nak és *Al-Mamun*-nak fejedelmi bőkezűségét a fordító műhelyek fõntartásában; azután a perzsa *Dzsondeiszaburból* az új fõvárosba áttelepített *syr* orvosoknak, a *Bachtisua*-családnak, a *Meszuek*-nek (különösen az idõsebbiknek: *Janus Damascenus*-nak), *Honein Ben Ishak*-nak (*Johannitius*-nak) stb. stb. ernyedetlen fordítási tevékenységét. Már többet jelentene, ha pontos egybevetések által arról adhatnánk számot, hogy e fordítások révén *minõ alakban* lettek a görög tudomány képviselõi: *Hippokrates*, *Galenos*, *Rufus*, *Oreibasios*, *tralleisi Alexandros*, *aiginai Paulos* stb. stb. az arab orvosi műveltség megalapozói. De itt az *összehasonló philológiának* még rendkívül sok a tennivalója; majd csak akkor, ha a kellõ kiadások elvégzése után egy személyben szakavatott orientalisták és hellenisták veszik a kérdést kezökbe, fogjuk egész világosan látni, hogy tulajdonkép ki is volt *az* a *Hippokrates*, a kit az arabok, s az õ közvetítésökkel a középkor utolsó századaiban a nyugateurópaiak is az „isteni *Galenos*“ tanító mesterének tiszteltek. E culturtörténeti szemponton kívül az a szorosabb értelemben vett tudománytörténeti és philologiai is csak akkor fog kellõkép érvényesülni és eredménynyel kecsegtetni, a mely az arab nyelvû iratok között az egyébként elkallódott *görög hagyomány* után kutat.³⁰⁴ Mindezen ismeret nélkül természetesen azt az utat is csak úgy általánosságban látjuk magunk előtt, a mely a kérdéses fordítások segítségével a maga körén belül tovább művelt *arab* orvostudományhoz vezetett. Az egészben görög kosztan élõ arab tudósokhoz, a nagy visszakérõdzõkhöz, a 9. század *Rhazes*-éhez (*Bagdad*)

a 10. század *Avicenná*-jához (Ibn Szina, Jspahan), *Abulkasim*-ához (Cordova) és a többiekhez.

Ezek munkássága azon időtől kezdve lett a nyugat-európai culturában jelentékeny tényező, a mióta *latin nyelvre* fordítják és az egyetemi előadások vezérfonalává teszik. A XI. században indul meg ez a folyamat (*Constantinus Africanus*, a nagystilű mystifikáló, a ki arab könyveket latinra fordítva a maga neve alatt hozott forgalomba, annak egyik első képviselője), s további fejlődését *Daremborg* az orvostudomány történetének szánt kiváló munkájában (*Histoire des sciences médicales* I. 312.) a következőkép jellemzi: „a XII. század még félig a salerno i iskola hatását mutatja, de már félig az arabokét. A XIII. században az arabismus kerekedik felül, de azért elég gyakran idézik a salerno iakat is. A XIV. században az arabok lesznek az urai minden posztiónak; a görögöket úgyszólván csak az arab fordítások közvetítésével ismerik; a travestált Galenos és a defigurált Aristoteles osztoznak a világon“. S a helyzet a XV. században is ugyanaz marad. Érdekes példán mutatja be *Daremborg* e kevésbé örvendetes térfoglalást; *Hain*: *Repertorium bibliographicum*-át véve alapul utal arra a körülményre, hogy a míg a mintegy 900 orvosi incunabulumban (1500 előtt nyomtatott könyvben) csak nyolcz a hippokratesi munka, s csak hét a galenosi (egynek véve ennek egyszer kiadott összes műveit), maga *Avicenna* nem kevesebbszer, mint 18-szor szerepel az ősnymtatványok ama lajstromában (314. l.).³⁰⁵

Mélyen a köztudatba átment vélemény, hogy az arab tudomány valamikor nagy cultur-missiót teljesített: a végleges feledéstől mentette meg a görög iro-

dalmat, a mielőtt annak renaissance-a beköszöntött. És tagadhatatlan, hogy az abból, az arab tudományból eszközölt fordítások sok oly görög orvos nevét és tanait tették a XI. és XVI. század között megint közismertté, kiről előbb — a régi görög-latin nyelvű folytonosság megszűntével — a tudós világ már semmit sem tudott. Részben *Hippokratesre* nézve is úgy kellett lennie, hogy tanításának nem egy vonását az arabok frissítették fel, mert a maguk teljesebb fordításaik által azokat a régi latinokat egészítették ki, melyekkel a középkori orvostudomány kezdődött. De épp ez utóbbi hagyományt véve tekintetbe, Hippokratesünket illetőleg egészben mégis úgy ítéltünk, hogy az arabismus inkább eltérített tőle, mintsem hogy hozzá vezetett. Kiszorította a mult tisztább forrásait, hogy a maga zavarosabb vizével töltse meg a kiapadt ágyakat. A görögből interpretált Hippokrates helyébe az arabból interpretáltat állította.³⁰⁶ S még hogyha első sorban magáról Hippokratesről lett volna szó. Az arabismus — általán tekintve — Galenos követőjének vallotta magát az orvostudományban, a mint Aristotelesének a philosophiában.³⁰⁷ De *tényleg* a byzanci korszak kivonatolóinak juttatta az első helyet, már csak azért is, mert azoknak lezáróan dogmatikus modora az arabismus szellemével a legjobb összhangban volt. Pl. *Abulkasim* Altasrif-ének vagy Tesrif-ének 30. könyve, mely *Gerardus Cremonensis*³⁰⁸ latin fordításában a középkor legolvasottabb chirurgikus irata volt, főleg aiginai *Paulos* nyomán készített munka, bár görög eredetijét nem nevezi meg; Paulosról meg mondtuk már, hogy a szintén kivonatoló Orebasioszt aknázza ki. Hasonlókép *Rhazes* encyclopaediája, az úgynevezett *Continens* (el-Havi) a nagy görög orvosok

mellett nem csekélyebb helyet biztosít a byzantin leíróknak: Oreibasiosnak, Aëtiosnak, Paulosnak (v. ö. mind Abulkasimot, mind Rhazest, illetőleg Gurlt részletes tartalmi analysisét, id. m. 602. köv. és 621. köv. l.).

A XVI. századnak, a *humanismus* korszakának nagy feladata volt, hogy a hosszú időn keresztül lenyűgözött emberi szellemet minden téren, minden vonatkozásában felszabadítsa. Tényleg megtette ezt az orvostudomány körében is. Még pedig a teremtő emberi elme pazarságával, nem is egy irányban, hanem az egymást támogató vagy keresztező törekvések egész szövevényében. De az újítások e sokfélesége végeredményben mégis csak egy czélhoz vezetett: *a történetnek a maga tisztaságában adta vissza, a mi a történeté, hogy ezen túl, e fejlődési fok folytatásaképen a természet független vizsgálatából a modern orvostudomány megszülethessék,*

A humanismus korának mindenek előtt az *arabismussal* kellett leszámolnia, az Avicennák és Rhazesek tekintélyét megtörnie. A küzdelem hosszú ideig tartott; az arab tudománynak még a XVII. század idejében is voltak tisztelői és követői. A harc — rendes formájában — *a görögök* prioritásáért folyt, s tényleg az ügy fényes győzelmével végződött. Tehát Hippokrates és Galenos az arabok helyett! E pontnál a humanistikus kor *philológiája* csatlakozik mint segítő társ az orvosi érdekek mellé. Az új életre kelt görög nyelvtudással együtt megkezdődik az eredeti szövegek *kiadása*, az ismeret visszatér a maga első forrásához. De a gyakorlati szükség még e kiadások előtt *Hippokrates* műveinek egy mindenkitől megérthető *latin fordítását* teremtette meg. Még mielőtt

az editio princeps megjelent Aldus nyomdájában (1526.), már egy évvel előbb „a tiszta életű“ *Calvus*, Raphael pártfogoltja, egy teljes latin Hippokrates-szel ajándékozta meg a világot (Roma, 1525.), azon kötetekkel (volumina) „quibus maxima ex parte annorum circiter duo milia latina caruit lingua“.³⁰⁹ Erre azután kiadások és új fordítások gyors egymásutánban következtek egymást: *Cornarius*-é, az orvosé, a baseli Froben-nél (1538.) és Velenczében (1545.), *Mercuriali*-é (Velenczében 1588.) és *Foësius*-é (Frankfurtban, 1595.). Ez utóbbi vállalat, melyhez ugyancsak latin fordítás és részletes commentár van mellékelve, képviseli az akkori tudásnak legmagasabb fokát; „szép emléke a XVI. század eruditiójának“, mondja róla a leg-hivatottabb bíró, Littré.³¹⁰ Ilykép lett — e kiadások és fordítások által — Hippokrates a maga egészében és valójában újból ismeretessé, s ennek természetes eredményeképp nemcsak az arabismus, de — a görög cultúreszme körén belül — az arabok első tekintélye Galenos is mindjobban háttérbe szorult a mester neve és befolyása előtt.

De a humanismus százada sokkal radicalisabb szellemű volt, hogyses megelégedett volna azzal, hogy az arabokat a görögökkel helyettesítse; hogy ez utóbbiak ismeretéhez a philologia fegyvereivel mind közelebb iparkodjék férközni, s hogy megismervén a tiszta hippokratismust, a századokig uralkodó gale-nismust azzal cserélje fel. Nem maradhatott el az az irány sem, a mely átmenet nélkül minden hagyományyal szakítani akart, hogy a medicinát egészen új alapokra fektesse le. Hohenheimi Philippus Aureolus Theophrastus *Paracelsus Bombastus* volt e gondolkozásmód vezetője (1493—1541.), ez a már nevében

különczködő ember, a ki a merész újítások nagystílű eszméivel a zavaros mystikus hóbortjait kötötte össze. 1527. János napján a baseli piacon nyilvánosan elégeti Avicenna és Galenos könyveit, hogy „ezzel a Szent János-tűzzel együtt az azoktól okozott nyomorúság és kár is füstbe menjen“. Egyetemi előadásait elsőnek német nyelven tartja, s féktelen dühvel ront neki a latin és görög grammatikának, melyhez szerinte az emberek épp oly esztelenül ragaszkodnak, mint a paraszt a nemességhez. Nagy önérzettel nyilatkoztatja ki, hogy az ő sarúsíjjai többet tudnak az orvostudományból, mint a régi írók, s hogy szakállának több a tapasztalata, mint az egyetemeknek együttvéve. S abban a korban, a midőn hatósági rendelkezés szorítja az orvosokat, hogy az „ősrégi, kitapasztalt hippokratesi medicina“ szerint gyógyítsanak (v. ö. pl. az augsburgi városi rendeletet 1582-ből), ő egészen a maga útján halad, s a saját chemiai elméletének megfelelően keresi — lehetőleg a hazai föld anyagából — a gyógyítás arcanumait.

Paracelsusnak idővel sok tekintetben igaza lett, s a modern pharmakeutika tán nem is tekinti őt jogtalanul a maga előfutárának: a saját idejében semmi esetre sem volt igaza. A miként az emberi elmének minden terméke, a tudomány, az orvostudomány is a szerves fejlődés törvényszerűségének van alávetve. Nincs ugrás a szellemi életben sem. Paracelsus magára hagyva, gondolkozásának önként elvállalt izoláltságában nem képes egyéb elmélethez eljutni, mint ahhoz a zavaros mystikához, a melynek légkörében csak félig-meddig pislog az értelem, s melynek nyomasztó hatása alatt valóságos szabadságvágy fogja el az embert — a *hippokratizmus* tiszta levegője után.

Az a folytonosság, a mely nélkül tudomány el nem képzelhető, nem a Paracelsusok ajándéka szokott lenni; az ő fajtájából valók tán századokkal megelőzhetik korukat egy ötlet sejtelmével, de a valóság történeti feltételei nélkül, melyekkel nem törődnek, melyekről mások gondoskodnak, örök stagnálást teremtenének ötleteikkel. Az orvostudomány tényleges haladása azok munkásságához fűződik, a kik a *történeti hagyomány* érzését el nem veszítve, a meglévő ismeretek támaszával jutottak el újakhoz. *Vesalius*, *Ambroise Paré*, *Baglivi*, *Baillou* stb. nevei egy időben keltik fel az emberben a tudós újítás és a mult ismeretének, tiszteletének gondolatát.³¹¹ A XVI. század anatómiáját még csak el lehetne valahogy képzelni a multnak elmélete nélkül; a míg az egyszerű megfigyelésnél és leírásnál tartunk, könyvismeretek zavaró befolyása híján tán annál jobban be tudunk számolni tapasztalatainkkal. De a XVII. század physiológiája mire ment volna, ha a multból meritett minden okulás nélkül, az ezredes fejlődés teljes elhanyagolásával látott volna — egészen előlről kezdve munkájához? A legjobb anatómia sem biztosítja az igaz physiológiát, míg megfordítva: igaz physiologiai tételek hiányos anatómiai tudással is megférnek valamikép. Mert itt — a physiológiában — mindenekelőtt elméleti gondolatok állanak egymással szemben. S mielőtt *Harvey* korszakot alkotó kísérleteivel a modern orvostudomány alapjait lefektette, előbb a kutatók egész sorának (*Servet*, *Colombo* stb.) kellett a görögök tanításával leszámolni, a hippokratesi nedvelméletet nem csak egyszerűen visszautasítani (mint már *Paracelsus* tette), hanem összes feltevéseiben és következtetéseiben megdőnteni. S ez a megokolt kritika, a mely

a görög orvos-írók alapos ismeretét tételezte fel, a régmulttal szemben történeti folytonosságot jelentett.

Manapság *Hippokrates* tényleg a múlté. Többé nem járnak közöttünk *Molière* színpadi doktorai, Hippokrates névvel és aphorismáival a szájokban. Ugyan komoly szakemberek is azt állítják, hogy a hippokratesi Gyűjteményt még mai nap is haszonnal forgathatja a tudós és gyakorló orvos egyaránt, s hogy különösen a chirurgia terén egész a mai időnkig történtek „újitások“, a melyeket a hippokratesi könyvekből is meg lehetett volna tanulni (*Petrequin*). Ha kivételesen így is van, a modern természettudós laboratóriumában dolgozik és nem a foliánsok fölé hajolva, s kétségtelenül helyesen teszi. A megváltozott kutatási módokat nemcsak a magas fejlettségű modern orvostudomány szempontjából nincs okunk sajnálni: magának Hippokratesnek szempontjából se sajnáljuk. Csak a mióta a hippokratismust minden tekintetben túlszárnyalta és ilykép végleg elvált tőle a modern tudomány, de nem a nélkül, hogy örök adósának ne érezze magát mindazért, a mit változatlan igazságként tőle kapott csak: azóta látjuk azt magát is — távol az élet hullámzásaitól egész történeti nagyságában. Az igazságosan ítélő, mert önzetlen és érzelmeiktől meg nem tévesztett historiai értékelést csak azóta alkalmazhatjuk reá, s csodálhatjuk meg a hippokratesi Gyűjtemény könyveiben — mint ezt már a nagy *d'Alembert* tette — az ókori természet-ismeretnek legszebb és legnagyobb emlékét.

Végigtekintve azon több mint két évezredes fejlődésen, a melyen a hippokratizmus mint élő tudás keresztülment, *három* kimagasló pontját veszem észre ennek a folytonosságnak. Midőn a Kr. u. II. század-

ban az eklekticismus posványa fenyegeti a görög orvostudományt, *Galenos* Hippokratest fogadja el vezérének, s ezzel századokra meghatározza az emberiség sorsát. Midőn *Róma* örökén barbárok osztozkodnak, s a barbárságba sülyedés veszedelme lebeg a világ felett, hippokratesi tudás menekül át *latin fordításokban* a latinul tudó népekhez, s föntartja a civilizációban az egymásutánt. Midőn a *humanismus* korszaka a középkor verbalismusától akar szabadulni, s a tekintélyek hite helyett az ismeret közvetlen forrásait keresi, e keresésben Hippokrates szövege nyújt néki segítő kezet és tanainak szellemével visszavezeti őt a természethez. Mig azután, ugyancsak a természet nevében, magának Hippokratesnek is el kellett buknia. Ennél a bukásnál nem tudok magasztosabbat elképzelni.

JEGYZETEK.

ELSŐ FEJEZET.

¹ V. ö. mindenekelőtt: *M. Wellmann*, Die Fragmente der sikelischen Ärzte Akron, Philistion und des Diokles von Karystos (Fragmentsammlung der griech. Ärzte, Band I), 1901. — Az itt kiadott *Vindicianus*-fragmentumban olvassuk (2): Diocles, sectator Hippocratis, quem Athenienses *iunio*rem Hippocratem vocaverunt. — *Platon* viszonyáról a hippokratesi Corpushoz még a szükséges szélesebb alap nélkül értekezett *F. Poschenrieder*, Die platonischen Dialoge in ihrem Verhältnisse zu den hippokratischen Schriften (1882); de összeállításainak manapság is hasznát lehet venni. *Platon* és *Philistion* összeköttetésére a hamisított 2. platon levél czéloz. *R. Adam* (Über die platonischen Briefe, Archiv für Geschichte der Philosophie, 23. B., Heft I. 51) Epikratesnek, a vigjátékirónak egy helyével veti a platon levél adatát össze (Athen. 2. 54: *ιατρός τις Σικελᾶς ἀπὸ γᾶς*), s ebből következtet *Philistion* athéni tartózkodására (365 körül).

² Az emléket publikálja *Daremborg-Saglio-Pottier*, Dictionn. des antiquités stb. III. 1. 395. l. *Imago* czímszó a. Megbeszélését l. u. o. (S. Reinachtól) *Medicus* cz. a. A felirat szövege: *Μνήμα τὸδ' Αἰνείου σοφίας ἰατροῦ ἀρίστου*. Aineios személyét ill. Steph. Byz. Kōs.

³ *Aristoph. Thesmoph.* 273. sorában a *Ἱπποκράτους ξυνοικία*-t *Litré*vel (Oeuvres compl. d'Hippocrate, I. 31) a kosi orvosszövegre vonatkoztatom (mégis azt a kétértelműséget melléje gondolva, hogy az előző sor: *ἕμνομι τοῖνον αἰθέρ', οἴκησιν Διὸς*, Hippokrates és követőinek lakását is — légius elméle-

teik miatt — a levegőben jelöli meg). De ilyformán *Nephalai* 1001-nél sem fognak kötni a scholiasták kényszer-magyarázatai, hanem Hipp. vakon engedelmeskedő „fiaiban“ a kosi eskü által fegyelmezett, családi szeretetben és közösségben élő tanítványokra fogunk gondolni (l. a ὄρκος-t: ἡγήσεσθαι μὲν τὸν διδάξαντά με τὴν τέχνην ταύτην ἴσα καὶ γενέτησιν ἐμοῖσι . . . καὶ γένος τὸ ἐξ ἐωυτέου ἀδελφεοῖς ἴσον ἐπικρινέειν ἄρρεσι, összevetve παραγγελίαι 5: τίς γὰρ ὦ πρὸς Διὸς ἡδελφισμένος ἱατρός stb.). — Euryphonra nézve l. *Platonnak*, a vígjátékirónak egyik töredékét (Koch CAF. I. 652 κάειν καὶ τέμνειν).

⁴ Ha ugyan nem állott be *katona-orvosnak*: τὸν μὲν οὖν μέλλοντα χειρουργεῖν στρατεύεσθαι δεῖ καὶ παρηκολουθηκέναι στρατεύμασι ξενικοῖς· οὕτω γὰρ εἶη γέφυμασμένος πρὸς ταύτην τὴν χρεῖαν (περὶ ἱητροῦ, 14.).

⁵ Νόμος, 4: Ταῦτα ὧν χρὴ ἐς τὴν ἱατρικὴν τέχνην ἐσνεγκάμενους καὶ ἀτρεκέως αὐτέης γνῶσιν λαβόντας, οὕτως ἀνά τὰς πόλεις φοιτεῦντας μὴ λόγῳ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἔργῳ ἱητροῦς νομίζεσθαι.

⁶ Hipp. ref. I. 9 (Diels 324, 4): οὗτος δὲ τῷ νῷ ἐνοπάρχειν τι εὐθείως μῆγμα. Ezt (Zeller Phil. d. Gr. I.⁵ 2. 1034) így magyarázza: . . . dachte sich Archelaos den Stoff von Anfang an mit dem Geiste verbunden; mert: wie in dem Geiste selbst, dem ἀμιγές, ein μῆγμα sein könnte, ist schwer zu sagen. De hisz épp arról van szó, hogy Arch. szerint a νοῦς nem ἀμιγές. Ő ebből a νοῦς-ból indul ki s azt tételezi fel, hogy benne már eredettől fogva megvan a többi anyag keveredése. Hippolytos jellemző szavait nem szabad önkényes magyarázattal ellentétökbe fordítani.

⁷ Diog. Laert. IX. 57-ben a τοῦτον Anaxagorasra vonatkozik (l. Diels, 328, 1). Ezt nem vette észre Gomperz.

⁸ Neph. 264: ὦ δέσποτ' ἀναξ, ἀμέτρητ' Ἀήρ, ὅς ἔχεις τὴν γῆν μετέωρον stb. Így Euripides is: Ὁρᾶς τὸν ὕψου τόνδ' ἄπειρον Αἰθέρα καὶ γῆν περίεξ ἔχονθ' ὄγραῖς ἐν ἀγκάλαις stb.

⁹ Rendkívül jellemzőek Diogenes könyvének (a περὶ φύσεως-nak) kezdő szavai: λόγου παντὸς ἀρχόμενον δοκεῖ μοι χρεῶν εἶναι τὴν ἀρχὴν ἀναμφισβήτητον παρέχεσθαι, τὴν δὲ ἐρμηνεῖαν ἀπλήτην καὶ σεμνήν. Tehát „commun sense“ a gondolkozásban és méltóságteljes egyszerűség a nyelvben! Mindjárt itt a bevezetésben talán az ἀρχόμενον-nal és ἀρχήν-nel űzött szójáték van hivatva

a méltóságot kifejezni! Valamikor egyéb másra törekedtek a philosophusok nyelvökben, gondolataikkal is. Valamikor *Hera-klitos* épp az ellenkező észjárásáról tett tanuságot kezdő szavaival: τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἐόντος αἰεὶ ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι καὶ ἀπούσαντες τὸ πρῶτον. Persze az igazi szemérmőség-t itt Herakleitosnál és nem Diogenesnél fogjuk megtalálni, ha nem is beszél róla.

¹⁰ *Diels*, 335, 5: . . . καὶ ὑπὸ τούτου (t. i. αἴρος) πάντας καὶ κυβερνᾶσθαι καὶ πάντων κρατεῖν* αὐτὸ γάρ μοι τοῦτο θεὸς δοκεῖ εἶναι stb. Alább: ὅμως δὲ πάντα τῷ αὐτῷ καὶ ζῆ καὶ ὄρα καὶ ἀκούει stb. A levegő minőségi különbségei (u. o.): ἔστι γὰρ πολύτροπος, καὶ θερμότερος καὶ ψυχρότερος καὶ ξηρότερος καὶ ὑγρότερος καὶ στασιμώτερος καὶ δευτέρην κίνησιν ἔχων.

¹¹ A mondottakkal v. ö. *Körte*, Athen. Mitth. XVIII. és különösen XXI. (Die Ausgrabungen am Westabhang der Akropolis. IV. Das Heiligtum des Amynos). Az *Aminos*-cikk a *Pauly-Wissowa* szótárban már a Supplement-füzetbe került (Hiller v. Gaertringen). Az itt szóba jövő *donarium*-okat illetőleg v. ö. *Homolle* kitünő cikkét a *Daremborg-Saglio-Pottier Dictionnaire*-jében: *Donarium*. Itt (a 375. l.) egy kis jegyzékét kapjuk azon testrészeknek, melyeket az eddig talált archaeologiai leletek ábrázolnak.

¹² *Aristomachos*: *Bekk.* anecd. I. 262, 16: ἤρως ἰατρός* ὁ Ἀριστόμαχος, ὃς ἐτάφη ἐν Μαραθῶνι παρὰ τὸ Διονύσιον καὶ τιμᾶται ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων. *Aristomachos* a rhamnusi *Amphiareion*ban: *Λελτίον* 1891, 116: Ἱεροκλῆς Ἱέρωνος Ἀριστομάχῳ Ἀμφιεράῳ (hol Ἀρ. és Ἀμφ. közé egy *καί*-t kell odagondolni, l. *Körte*, Athen. Mitt. XXI. 295). *Aristomachos*-szal természetesen nem egy az athéni ἤρως ἰατρός, kinek feliratait (a 3. század végéről) l. *Protz-Ziehen*, *Leges Graecorum sacrae a titulis collectae*, II. 1. 109 s. köv. l. (38 a és b). A tartalmat illetőleg v. ö. *Homolle* idézett cikkét (*Donarium*, 381. l.). Későbbi időből: Ἐένος Ἱατρός, kinek képe a lázbeteget meggyógyítja (*Lukianos*, *Skythes* 32).

¹³ A szövegben *Körte* fejtegetései után indultam, a mi az athéni *Asklepiost* illeti, de őszintén megvallva nem minden kételkedés nélkül. Az *Asklepieion* alapítási legendája — úgy látszik, kezdettől fogva — a *mysteriumokhoz későn* (ὀψέ) érkező istenről beszél, azért kell az áldozatokat részben meg-

ismételni (Philostratos): az effélét a cultushoz való viszonyában csak utólagos aitiologiai vonásnak szabad felfognunk. De ez esetben Asklepios már előzetesen (már 420 előtt) helyet foglalt a nagy mysteriumoknál érdekelt istenek között, mint a hogy Eleusis-szel való kapcsolatára sok mozzanat utal (JG. II. 1651 a peiraieusi Asklepieionból: Ἐδθόδημος Ἐλευσίνιος ἱερεὺς Ἀσκληπίου stb.; 420. is az *Eleusinionban* száll meg; már az Amyneion az Eleusinionhoz tartozott eredetileg). Talán úgy kell értelmezni a dolgot, hogy a mysteriumokban már eddig is szereplő isten — most Telemachos bőkezűségéből — kap először külön szentélyt, s ennek ünnepi felavatását a *képzeletben első eljövételnek* ceremoniai között ülik meg. Mindezekből az *Epidauria*, melynek Telemachoshoz és Asklepieionhoz semmi köze, 420 előtt is része lehetett a nagy mysteriumoknak. Így gondolva a dolgot JG. II. 1645. azt a tudositását is valami módon érthetőnek fogjuk találni, hogy már 419. — tehát egy évvel az Asklepieion megalapítása után — οἱ Κήρυκες (már t. i. az eleusisiek) ἡμεροβήτου τοῦ χωρίου. — *Athena Hygieiara* vonatkozólag l. *H. Lechat* terjedelmes cikkét *Dar-Saglio: Dictionn.*, Hygea, Hygieia (323. l.). *Ath. Hyg. Acharnai*-ban is; *Ath. Paionia* a Kerameikosban. — A *peiraieusi* Asklepieionból származó feliratot l. *Prott-Ziehen* II. 1. 70. s köv. I. Sajátságos, hogy az itt előforduló: Κυσὶν πόπανα τρία· Κυνηγέταις πόπανα τρία-nál mindenre gondol Ziehen (72. s köv. l.), csak a legközvetlenebbre nem: a ἱερόν-ban tartott *szent* kutyákra, s ezek isteni oltalmazóira, gondozóira (mert κυνηγέτης itt nehezen jelenthet: vadászt). Ailianosból tudjuk, hogy kutyákat tartani a periboloson belül több cultusnál előforduló szokás volt; pl. a sicíliai Aitnéban, Hephaistos templomában (peri zoon, 11. 3.), a sicíliai Adranos szentélyében (u. o. 11. 20.) stb. (v. ö. Paus. 7. 27.). Az *epidaurosi* Asklepieion-ról meg egyenesen feliratos bizonyítékunk van reá: Θύσων Ἐρμιονεὺς παῖς αἰδῆς· Ὀδτος ἕπαρ ὑπὸ κυνῆς τῶν κατὰ τὸ ἱερόν θεραπευόμενος τοὺς ὀπίλλουσι ὑγίης ἀπῆλθε (Collitz-Bechtel, III. 1. 3339. 125.). — *Sophokles-Dexion*: az etym. magnum szerint: οὕτως ἀνομάσθη Σοφοκλῆς ὑπὸ Ἀθηναίων μετὰ τὴν τελευταίην. φασὶν οἱ Ἀθηναῖοι τελευταίησαντι Σοφοκλεῖ βουλόμενοι τιμὰς αὐτῷ περιποιῆσαι, ἡρῶον κατασκευάσαντες ἀνόμοσαν αὐτὸν Δεξίωνα ἀπὸ τῆς Ἀσκληπιουῦ δεξιῶσεως· καὶ γὰρ ὑπεδέξατο τὸν θεὸν ἐν τῇ αὐτοῦ οἰκίᾳ καὶ βωμὸν

ἰδρύσατο stb. Most a Dexion-t nem a δέχομαι-ból, hanem a δεξιή χεῖρ-ből magyarázza és a jótevő jobb kéz vallási jelentőségével hozza kapcsolatba O. Weinreich, Antike Heilungswunder, 1909. (386. s köv. l.). Sophokles nem Alkon, hanem Amynos papja, s az V. század végén az eredeti tulajdonos mellett Asklepiost és Hygieiát is ott találjuk az Amyneionban. — Asklepiosnak az ἥπιος-szal való magyarázása léptenyomon előfordul; pl. Κορωνίδος ἡπιόφρων παῖ (Kaibel, epigr. Gr. 1027.). Egy későbbi monda szerint egyenesen Ἥπιος-nak hívták eredetileg (schol. Lykophr. 1054.: Ἥπιος διὰ τὸ πρᾶον καὶ ἥσυχον ἐκαλεῖτο stb.).

MÁSODIK FEJEZET.

¹⁴ Az epidemikusan fellépő betegségeket a levegő *miasmáinak* tulajdonítja a *περὶ φυσέων* szerzője (16): *ὁκόταν μὲν ὄν ὁ ἀήρ τοιοῦτοις πλήσθη μίασμασι, ἃ τῇ ἀνθρωπείῃ φύσει πολέμιά ἐστι, ὠνθρωποι τότε νοσέουσι* stb.; már előbb (5): *ὅταν τοῦτο (a levegőről van szó)... μεμιασμένον νοσεροῖσι μιάσμασι ἐς τὸ σῶμα ἐσέλθῃ*. De azért ő sem szól arról, hogy a ragály egyénről-egyénre terjedhet tovább. A *περὶ φύσιος ἀνθρώπου* írója az epidemiák következő magyarázatát adja (10): *ὁκόταν δὲ νοσήματος ἑνὸς ἐπιδημίη καθεστήκη, δῆλον ὅτι οὐ τὰ διαιτήματα αἰτία ἐστιν, ἀλλ' ὃ ἂν ἀναπνέομεν, τοῦτο αἰτιὸν ἐστι, καὶ δῆλον ὅτι τοῦτο νοσερήν τινα ἀπόκρισιν ἔχον ἀνιᾶ*. Hy elmélet szerint az ő szempontjából is elegendő *légváltozást* ajánlani: (u. o.) *... τῶν τε χωρίων τοὺς τόπους μεταβάλλοντα ἐς δόναμιν, ἐν οἷσι ἂν ἢ νοῦσος καθεστήκη*. — Az *ἐπιδημίη* (t. i. *νοῦσος*) helyett inkább a következő kifejezésekkel találkozunk a hipp. Gyűjteményben: *ἐπιδημίη* (t. i. *νοσήματος*, l. fönn), *τὸ νόσημα ἐπίδημον* („*epid.*“ 1. 14.), *τὰ νοσήματα ἐπιδημεῖ* (αὐτέοισιν, „*περὶ ἀέρων ὁδάτων τόπων*“ 4.), *αἱ δημοσίαι τῶν νοῦτων* (*περὶ φυσέων*, 7.), *τῶν ἐπιδημεουσέων νοῦσων οἱ τρόποι* („*epid.*“ 6. 8. 15.), *αὐτάν: νόσημα κοῖνον, πάγκοινον* (v. *κοινότατον*) és *ἐπιχώριον*. A tudomány mai álláspontjáról szólva azt mondhatjuk, hogy a görög elmélet tekintettel van ugyan a fertőzés *miasmatikus* osztályára, de nem a *contagiosus*ra és a *miasmatico-contagiosus*ra.

¹⁵ A szövegben közölt *orrfüstölésnek* ez a görög receptje: *ὅταν προσιστάμεναι (αἱ ὀστέραι) πνίγῃσι, ἐλλόχινον ἀνάψαι καὶ ἀποσβέσαι ὑπὸ τὰς ῥίνας, ὡς λιγνὸς καὶ αἰθαλὸς εἰσίῃ*. Az itt szóba jövő könyvek: *περὶ γυναικείης φύσιος, γυναικείων βιβλία β, περὶ ἀφώρων* és *περὶ ἐπικυήσιος*. Egyik-másik

cura oly ocsmány, hogy csak a legprimitivebb népeknél találjuk meg hozzá az analogiát; pl. ποριήν τὰς μήτρας δι' ἀλλοῦ, δύο μὲν ἡμέρας οὖρω γυναικείῳ σαπρῶ καὶ νίτρον ἐμβάλλειν, τῇ δὲ τρίτῃ βοεῖῳ οὖρω (περὶ ἀφόρ. 9. = 221 L.). Vagy u. o. (18 = 230): Τὴν τελευταίην δὲ πορίην, ὅταν μέλλῃς ἀφιέναι τῆς θεραπείης, σκυλάκιον ὄτι νεώτατον ἀνασχίσσας.... De talán ennyi is elég, a többire nem vagyunk kíváncsiak.

¹⁶ Az asklepiosi szobor-typusokat l. *S. Reinach*: Répertoire de la statuaire grecque et romaine, I. 287., köv. 1. és egyebütt. A fejlődést illetőleg: *Thrämer* (Pauly-Wissowa, *Asklepios*). A trónoló Asklepios főleg reliefeken és pénzeken. Jó összegezést ad *Asklepiosról* és *vallásáról* orvostudományi vonatkozásban *Ilberg*: Neue Jahrbücher, 1901. 297. s köv. 1. (Asklepios. Eine Schulrede.)

¹⁷ Ez ásatásokra vonatkoznak: *Kavvadias*, Fouilles d'Épidaure I. 1893.; *Defrasse—Lechat*, Épidaure, restauration et description des principaux monuments du sanctuaire d'Asclépios, 1895. A talált feliratok: *Fraenkel*, IG. IV. 913. köv.; *Collitz—Bechtel*, III. 1. (Prellwitz). Archaeologiai szempontból jó összegezést nyújt: *Láng Nándor*, Epidauros E. Ph. K. 26., 682. s köv. 1.

¹⁸ Paus. 2. 27: στῆλαι δὲ εἰστήκεσαν ἐντὸς τοῦ περιβόλου, τὸ μὲν ἀρχαῖον καὶ πλέονες, ἐπ' ἐμοῦ δὲ ἕξ λοιπαὶ stb. Strabon 8. 374: τὸ ἱερὸν πλήρες.... ἀεὶ τῶν τε καμνόντων καὶ τῶν ἀνακειμένων πινάκων, ἐν οἷς ἀναγεγραμμένοι τυγχάνουσιν αἱ θεραπείαι, καθάπερ ἐν Κῶ τε καὶ Τρίκκῃ. A πίνακες megértésére v. ö. az egyik epidaurosi oszlop-tábla feliratát (Collitz—Bechtel, 3339, 24): Θεωρῶν δὲ τοὺς ἐν τῷ ἱερῶ πῖνακας ἀπίσκει τοῖς ἰάμασιν καὶ ὑποδίσουρε τὰ ἐπιγράμματα. A Pausanias által említett és részben megtalált oszlop-táblák a fogadalmi feliratok utólagos redactiói.

¹⁹ Már *Kurt Sprengel* azt mondja 1821-ben (Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneykunde I.³ 232.): Es ist in der That zu bedauern, dass wir nicht mehrere dieser sogenannten tabulae votivae besitzen, als die uns Gruber aufbewahrt hat (a római Tiberis-sziget négy feliratát érti). Wahr ist es freylich, dass der Aberglaube allein diese Inschriften erzeugt zu haben scheint, inzwischen beweisen sie allerzeit die Wahrheit der wichtigen Lehre von den Heilkräften der Natur, die grösstentheils diese Kuren vollendeten. Und in dieser Rücksicht

kann man auch mit Recht behaupten, dass die Incubation und die Ausübung der Arzneykunde in Tempeln zur Vervollkommnung der Wissenschaft das Ihrige beygetragen haben. A hitet a régiek támasztották: *Strabon* (14, 657.) és *Plinius* (Varro, hist. nat. 29, 4.), kik arról tudtak mesét, hogy Hippokrates lejegyezte a kosi templom therapiáit. Strabon helyére vonatkozóssal mondotta Litré (*Oeuvres complètes d'Hippocrate* I. 43.): „Tout porte à croire que le recueil de ces histoires (már t. i. des histoires de traitement qui étaient déposées dans le temple de Cos) existe encore, et qu'il constitue ce qui est connu dans la collection hippocratique sous les titres de *Prénotions coaques* et de 1er livre des *Prorrhétiques*.“ Nos Litré πρόρρησις-ére az epidaurosi kövek kegyetlenül ráczáfoltak! Mert természetesen Kosban sem lehettek másfajta gyógyítási történetké, mint Epidaurosban (vannak ugyan, a kik ezt máskép gondolják, pl. *Thrämer*, Pauly-Wissowa, *Asklepios* 1688.).

²⁰ Ez a sacralis „költészet“ hamar átment az irodalomba. Már a rhegioni logographus *Hippys* az 5. században körülbelül ugyanakkép beszéli el — Ailianos tanúsága szerint (περὶ ζῳων 9, 33.) — a gilisztás Aristagora történetét mint a 2. epidaurosi kő 3. „körtörténete“. A két elbeszélésnek pontos egybevetését l. most *Weinreich* id. könyvében 81. s köv. l. A kérdésnek egész kis irodalma van: *Wilamowitz*, *Hermes* XIX., *Zacher* u. o. XXI., *Dittenberger* *Sylloge* II.² 657. jegyz.

²¹ A készség ugyan meglehetett a hívő lelkekben, hogy csodálatos tapasztalataikat kívánságra *magok adják elő* (l. Timarchos elbeszélését a Trophonios barlangjában látottakról, Plut. „Sokrates daimonionáról“ 22, 590. B.). A mi meg a feljegyzések *rendeltetését* illeti, Plutarchos közvetlen szavakkal varázsolja elénk a képet, midőn a szentély (ez esetben delphoi-i) *kalauzai* fékezhetetlen bőbeszédűséggel vezetik az ámuló-bámuló idegent a sok látni- és tudnivaló között („miért nem beszél most a Pythia versekben“ 2, 395 A.): ἐπέραινον οἱ περιηγηταὶ τὰ συντεταγμένα, μηδὲν ἡμῶν φρορτίσαντες δεηθέντων ἐπιτεμεῖν τὰς ῥήσεις καὶ τὰ πολλὰ τῶν ἐπιγραμμάτων.

²² Keresztény incubatiókra vonatkozólag l. *Deubner*: *Kosmas und Damian* (1907). Néha a keresztény szent egyenesen a pogány isten helyébe lépett; pl. az egyiptomi Menuthisban Isis jósdáját *Cyrus* és *Johannes* foglalták el (*Weinreich* id. m.

117.). Incubatióról a mai görögök között: *Schmidt*, Das Volksleben der Neugriechen stb. és *Kavvadias*, Τὸ ἔσρον τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν. Az incubatióról, mint sok népnél divó *egyetemes szokásról* I. *Stoll* nagy munkáját: Suggestion und Hypnotismus, 51. (chinaiak), 207. (Babylon), 311. (Görögország) stb. Bizonyos tekintetben ide tartozik — sok hasonló esettel együtt — a *saint-médardi* epidemia is François de *Pâris* sírjánál a XVIII. század elején (u. o. 442.).

²³ Minderre nézve I. *Deubner*, De incubatione cap. IV. és *Lechat* cikkét (Incubatio) a Daremb.-Saglio-ban.

²⁴ V. ö. cikkemet: „Antiphon panlogismusa“ (Magyar Phil. Társaság Közlem.-ben 1909.).

²⁵ Időszerű munka volna az álomnak nemcsak elméletét, egész *culturtörténetét* megrajzolni a görög gondolkozásban. A mit eddig kaptunk *Roschertől* (Ephialtes), *Deubnertől*, *Weinreichtől* stb. a problémának csak egyes oldalait érinti s nem nyújt összegező képet.

²⁶ Ez utóbbi gondolattal (a *mikrokosmos* és *makrokosmos* mystikus összefüggésének és a részekben is megnyilatkozó harmoniájának eszméjével) más összefüggésben is fogunk találkozni. Szívós eszme, melynek a *középkor medicinájában* is nagy szerepe volt. Az állatöv képeiről (signa) pl. azt tanították, hogy eorum quodlibet respicit aliquam partem aut membrum in corpore hominis. Ide tartoznak *Paracelsus* alapfogalmai közül is az *arcana* és a *signaturae*. E körből sok érdekeset tartalmaz *Lehmann* könyve: Babona és varázslat (ford.).

²⁷ Ilyen elítélő értelemben nyilatkoznak: mindenekelőtt maga *Kavvadias* (utoljára az athéni archaeologiai congressuson: Comptes rendus du Congrès intern. d'archéologie 1905.), *Diels* (Nord u. Süd, 1888.), *Wilamowitz* (Isyllos, 37), *Ilberg* (Neue Jahrbücher f. d. klass. Altert. 1904, 405., ellentétben eredeti felfogásával: u. o. 1901, 160), *Reinach* (Daremburg—Saglio—Pottier, Dictionnaire stb. *Medicus* cz. a.). Már az epidaurosi kövek ismerete előtt így ítélte az egész vallási orvoslásról: *Ritter v. Rittershain*, Der med. Wunderglaube und die Incubation im Altertum, 1878. Nagyon határozottan mondja *Häser* is: Lehrbuch der Geschichte des Medicin I.³ (1875), 72. l.: Die früher allgemein angenommene, selbst noch von *Welcker* und *Littre* vertheidigte Ansicht, es sey die griechische Heilkunde

aus den Tempeln des Asklepios hervorgegangen, ist durchaus unhaltbar. V. ö. *Daremborg*, Histoire des sciences médicales I. 80. (1870-ben): La médecine n'est sortie ni des temples stb. Természetes az ellenkező, az apologetikus nézetnek is vannak képviselői: *Troels-Lund*, Gesundheit und Krankheit in der Anschauung alter Zeiten, *Aravantinos*, Ἀσκληπιὸς καὶ Ἀσκληπιεῖα, Leipzig, 1907. *Thrämer* (Pauly-Wissowa, Asklepios 1687. s köv.) kísérletet tesz annak igazolására, hogy a rationalis gyógyításmód az Asklepieionokban mindenkor képviselve volt; de bizonyítását nem tartom meggyőzőnek (legfontosabb érvénél, Hippius elbeszélésénél a ζάχοροι ὑποδρώντες τῷ θεῷ, — még ha magának a logographusnak szövegében állott is a kifejezés — nem jelentenek szükségkép tanult orvosokat). Curiosumkép említem fel *Du Prel* hozzászólását (*Mystik der alten Griechen*, 1888), a ki a hypnotismus és magnetismus fogalmait használja fel magyarázatainál.

²³ Pl. προγνωστ. 1: ἕμα δὲ καὶ εἴ τι θεῖον ἔνεστι ἐν τῆσι νούσοισι, καὶ τούτου τὴν πρόνοιαν ἐκμανθάνειν; de a folytatás azt mutatja, hogy itt csak azon esetek megkülönböztetéséről van szó, a melyeken még lehet vagy többé már nem lehet segíteni. — A περὶ γυν. φύσ. így kezd: Περὶ δὲ τῆς γυναικείης φύσεως καὶ νοσημάτων τάδε λέγω· μάλιστα μὲν τὸ θεῖον αἴτιον εἶναι· ἔπειτα δὲ τὰς φύσεως τῶν γυναικῶν καὶ τὰς χροιάς stb. Ezért: δεῖ δὲ τὸν ὀρθῶς ταῦτα χειρίζοντα πρῶτον μὲν ἐκ τῶν θεῖων ἄρχεσθαι, ἔπειτα διαγιγνώσκειν τὰς τε φύσεως τῶν γυναικῶν καὶ τὰς ἡλικίας stb. De rögtön így folytatja: ἄρχομαι δὲ διδάσκειν ἀπὸ τοῦ ὕγρου κατὰ φύσιν. Tehát a θεῖον tárgyalása elmaradt. — Ugyanezt tapasztaljuk a περὶ παρθενίων töredékénél is. A kezdet itt is az „örökkévalóra“ figyelmeztet: Ἀρχή μοι τῆς ξυνθέσεως ἀπὸ τῶν ἀειγενέων ἰατρικῆς stb. Ezután a ἱερῆ νούσοις-ról mint természetes okok által létrejövő betegségről beszél, sőt a gyógyításba avatkozó papokat egyenesen csalással vádolja meg: αἱ γυναῖκες ἄλλα τε πόλλα καὶ τὰ πολυτελέστατα τῶν ἱματίων καθιερούσι κλειρόντων τῶν μαντίων ἕξαπατεόμεναι. A vallástól független természetes magyarázat legszebb emlékét a περὶ ἀρχαίης ἰατρικῆς szerzője emelte, ki még az orvosi tudás történeti eredetét is a közönséges, csiszolatlan emberi elmében keresi, nem úgy, mint *Platon* (*politeia* 407), a ki a rationalisált *Asklepiost* állítja annak a tudományos fejlődésnek élére.

²⁹ Az ismert Asklepiadai-nemzetségek közül csak a *stagerosi* származtatja magát kimutathatóan *Machaontól* (ide tartozik *Aristoteles* atyja, *Nikomachos* is). A *podaleiriosi* ág megint háromfelé szakad: a *rhodosi*, *kosi* és *knidosi* Asklepiadai. *L. Thrämer*, *Pauly-Wissowa*, *Asklepios* 1684.

³⁰ Túlságosan rationalisálónak tartom *S. Reinach* következő megállapítását (id. h. 1669.): *la médecine laïque, née de l'expérience et du raisonnement, est aussi ancienne, que la médecine théurgique, et qu'elle se développe parallèlement à cette dernière* et sans échapper à son influence, lui donna, en somme, plus qu'elle reçut. Ily módon, a teljesen független fejlődés felvételével, a szövegben érintett problémákat nem lehet megoldani, bármennyi euhemerismussal magyarázzuk is *Asklepios* alakját, mit különben már a régiek bőségesen megtettek.

³¹ Hogy a homerosi Kis-Ázsiában főleg *idegenek* (Thesaliából jött Asklepiadai) az orvosok, azt *Odyss.* 17. 381. s köv. l. látjuk: τίς γάρ δὴ ξείνον καλεῖ ἄλλοθεν αὐτὸς ἐπελθὼν ἄλλον γ' εἰ μὴ τῶν, οἳ δημοσεργοὶ ἔασιν, μάντιν ἢ ἰητῆρα κακῶν ἢ τέκτονα δοῦρων stb. Tehát már a homerosi kor ismeri a vándor-orvosokat! S ez a szokás, a mint egyrészt bizonyítéka a cultustól való elszakadásnak, másrészt maga is visszahatott a szakadás mélyítésére, mert az orvosok idegen földön szentélyük és cultusuk hijával voltak.

³² *Häsernek* azt a tételét, hogy az Asklepiadai-nak bizonyítható összefüggése nem volt soha az *Asklepios-cultus*-szal (id. m. 99.), mint hamisat vissza kell utasítanunk. A czáfolatot l. *Thrämernél* id. h. 1685. Ellenkezőleg, a míg csak lehetett, bizonyára Asklepiades látta el bármely Asklepios-templom papi functióit. De az Asklepiadesnek mint egyénnek viszonya még nem jelent egyet az Asklepiadainak, mint orvosi testületnek viszonyával. Érdekes anyagot hord össze *R. Pohl* (*De Graecorum medicis publicis*, 10. s köv. l.: *De Asclepiadis et Aesculapiis*); de a vallás- és orvostudomány eredeti összefüggését ő is tagadja.

³³ *IG. II.* 352b: ἐπειδὴ πατριὸν ἔστιν τοῖς ἰατροῖς ὅσοι δημοσεύουσιν θύειν τῷ Ἀσκληπιῷ καὶ τῇ Ἰγείᾳ δις τοῦ ἐνιαυτοῦ stb. Ott tehát már régebb szokásról van szó. A *kosi* orvosok a IV. században privilegiumot élveznek az áldozási osztozkodás-

nál (Prott, Fasti Sacri n. 5). De talán ez esetben a kosi *Asklepiadai*-ra kell gondolnunk (Ziebarth, Das griech. Vereinswesen, 97.).

³⁴ A praxisnál is nagy különbség lesz a *chirurgia* és a *belgyógyászat* között. Az előbbi sokkal hamarabb szabaddul majd meg minden vallási hatástól, mint az utóbbi. Erről l. alább.

³⁵ Herod. ill. helye szerint a 6. század végén a *krotoni* orvosok az elsők Hellasban, a *kyrenciek* pedig másodsorban következnek; a kosiakról és knidosiakról nem is beszél. Ebből tehát úgy látszik, hogy az előbbi két hely (Kroton, Kyrene) a többit megelőzve indult virágzásnak, s hogy Kosnak-Knidosnak csak az 5. század folyama alatt jött el fénykora. A *rhodosi* iskoláról *Galenos* emlékszik meg (X. 5. K.).

³⁶ A jóslás ellen (bizonytalansága miatt): *περὶ διαίτης ὀξείων* 8: *καὶ σχεδὸν ἂν κατὰ γε τὸ τοιόνδε τὴν τέχνην* (t. i. az orvostudományt) *φαῖεν ὁμοιωσθαι μαντικῇ, ὅτι καὶ οἱ μάντιες τὸν αὐτὸν ὄρνιθα, εἰ μὲν ἀριστερὸς εἴη, ἀγαθὸν νομίζουσι εἶναι, εἰ δὲ δεξιός, κακόν· ἔνιοι δὲ τῶν μαντίων τᾶναντία τούτων· καὶ ἐν ἱεροσκοπίῃ τὰ τοιάδε εὔροι τις ἂν ἄλλα ἐπ' ἄλλοισι.* Gúnyosan szól a vallás jóslásairól az orvostudomány prognosaival ellentétben *προρρ. II. 1. . . . προειπεῖν τοῖσι μὲν θανάτους τοῖσι δὲ μανίας, τοῖσι δὲ ἄλλας νόσους, καὶ ἐπὶ πᾶσι τούτοισι τε καὶ τοῖς προτέροισι χρόνοις προφητίζειν καὶ πάντα ἀληθεύειν.* De a főhely mindennemű csodatevés, kuruzslás, vérrel való tisztítás ellen: *περὶ ἱρῆς νόσου* 2—5. fej. A szerző nem az atheismusnak akar e kemény bírálatával szolgálatot tenni, sőt ellenkezőleg azokat a csodatevőket tartja istenteleneknek: (3) *καίτοι ἔμοιγε οὐ περὶ εὐσεβείης δοκέουσι τοὺς λόγους ποιέεσθαι, ὡς οἴονται, ἀλλὰ περὶ δυσσεβείης μᾶλλον, καὶ ὡς οἱ θεοὶ οὐκ εἰσὶ, τό τε εὐσεβὲς αὐτῶν καὶ τὸ θεῖον ἀσεβὲς καὶ ἀνόσιόν ἐστι, ὡς ἐγὼ διδάξω.* Mert (ez argumentálásának főérve): *οὐ μέντοι ἔγωγε ἀξιώ ὑπὸ θεοῦ ἀνθρώπου σῶμα μαινεσθαι τὸ ἐπικηρότατον ὑπὸ τοῦ ἀγνωστάτου* (4).

³⁷ *καίτοι δοκέω τὸ ποίημα χειρώννακτος ἀγαθοῦ.*

³⁸ A *περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων* főhelye: *ἐμοὶ δὲ καὶ αὐτῷ δοκεῖ ταῦτα τὰ πάθη θεῖα εἶναι καὶ τᾶλλα πάντα, καὶ οὐδὲν ἕτερον ἐτέρου θεϊότερον οὐδὲ ἀνθρωπινώτερον, ἀλλὰ πάντα ὁμοῖα καὶ θεῖα· ἕκαστον δὲ ἔχει φύσιν τῶν τοιούτων καὶ οὐδὲν ἄνευ φύσιος γίγνεται.* Lényeges dolog a δὲ értelmezése, melyet itt nem ellen-

tétes, hanem *kapcsoló* (magyarázó) particulának veszek. Isteninek csak akkor lehet mindent gondolni, ha az *isteni* és *természetes* nem ellentétek. Mintha a π. ἐρῆς νούσου szerzője nem így értelmezne: (5) τὸ δὲ νόσημα τοῦτο οὐδέν τί μοι δοκᾷ θεϊότερον εἶναι τῶν λοιπῶν, ἀλλὰ φύσιν μὲν ἔχειν, ἦν καὶ τὰ ἄλλα νοσήματα, ὅθεν ἕκαστα γίγνεται stb. De azután, az irat végén: Ταῦτα δ' ἐστὶ θεῖα (a hidegről, napról, levegőről beszélt előbb mint a betegségek okozóiról), ὥστε μὴ δεῖν διακρίνοντα τὸ νόσημα θεϊότερον τῶν λοιπῶν νοσημάτων νομίζειν, ἀλλὰ πάντα θεῖα καὶ ἀνθρώπινα πάντα· φύσιν δὲ ἔχει ἕκαστον καὶ δύναμιν ἐφ' ἑωυτοῦ stb.

HARMADIK FEJEZET.

³⁹ Már *Anaximandros* okoskodott az állatok és ember keletkezéséről (Diels, VS. 17. 30.), *Anaximenes* meg a lélekben látta annak legfőbb bizonyítékát, hogy elve, mely szerint mindent a levegő tart össze, igaz (Diels, 2. tör. 21. l.). *Herakleitos*-nak már tagazottabb anthropológiáját I. Zeller I. 2⁵, 704. s köv. l. (végső eredetben az emberi test is tűz; a test és lélek, azaz a legtisztább tűz egymáshoz való viszonya; a légzés jelentősége; az álom és halál problémája; az érzékek és gondolkodás). A *pythagorismus* önálló fontosságát az orvostudományban túlozni szokták történeti kézikönyveink (így pl. *Häser* is, id. m. 77.) *Philolaos*, kitől egyedül maradtak reánk értékesebb anthropologiai és orvostudományi nyilatkozatok (l. most különösen: Anonym. Lond. 18, 8) már az V. század második felében él és az akkori tudásnak hatása alatt gondolkozik. E mellett tagadhatatlan a *pythagorismus indirect* jelentősége az orvostudományra, a mint ez főleg *Alkmaion medicinalis* bölcsészetében nyilatkozik meg. *Alkmaion* könyvéről l. *Wilamowitz* nyilatkozatát (Die griech. Lit. im Altertum, Die Kultur der Gegenwart, Teil. I. Abt. VIII., 42. l.): „Das älteste medizinische Buch, das sich überhaupt erhalten hatte (ionisiert, doch so, dass das ursprüngliche Dorisch durchschimmert), stammte von einem Achäer aus Kroton, Alkmaion... So war denn hier eine Schriftsprache entstanden, die in den achäischen Städten und in dem spartanischen Tarent, wie es scheint, gleichermassen geschrieben ward.“ — *Alkm. fragmentumai* most *Diels*nél: VS. 100—104. Tanait illetőleg (az ismert kézikönyvektől és lexiconoktól eltekintve): *Gomperz*, Griech. Denker, I. 119. s köv. l. *Karl Goebel*, Die Vorsokratische Philosophie (1910) 175. s köv. l.

⁴⁰ *Theophrastos*, ki Alkmaion érzékelés-tanát fejtegeti (Diels, 101. 5.), tulajdonkép csak magokról az érzékekről mondja, hogy az agyhoz kötöttek (ἀπάσας δὲ τὰς αἰσθήσεις συνηρητῆσθαι πως πρὸς τὸν ἐγκέφαλον stb.); sőt hangsúlyozza Alkmaion azon nézetét, hogy az ember az érzékelésen felül *gondolkozik* is, nem úgy, mint az állat, a mely csupán érzékel (ἄνθρωπον γάρ φησι τῶν ἄλλων διαφέρειν ὅτι μόνον ξυνίησι, τὰ δ' ἄλλα αἰσθάνεται μὲν, οὐ ξυνίησι δέ). De ha tekintetbe vesszük *Platon* szavait (Phaidon, 96), mely a lényeket illetőleg híven referál Alkmaion nézetéről (ὁ δ' ἐγκεφαλός ἐστιν ὁ τὰς αἰσθήσεις παρέχων... ἐκ τούτων δὲ γίγνεται μνήμη καὶ δόξα stb.) és a hipp. Gyűjtemény írῆ νοῦσος-át, mely nyilván Alkmaion hatását mutatja, kételkedés nélkül fogadhatjuk el a maga általánosságában: Ἄ. ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ εἶναι τὸ ἡγεμονικόν (Diels, 101. 8. Aët.).

⁴¹ *Theophr.* illető helyét: ὁὶοὶ καὶ πηροῦσθαι (t. i. τὰς αἰσθήσεις) κινουμένου (t. i. τοῦ ἐγκεφάλου) καὶ μεταλλάττοντος τὴν χώραν ἐπιλαμβάνειν γὰρ τοὺς πόρους, δι' ὧν αἱ αἰσθήσεις v. ὁ. Hipp. περὶ ἱρ. νοῦσ. 14. ἑκόσον δ' ἂν ἀτρεμήσῃ ὁ ἐγκέφαλος χρόνον, τόσούτον καὶ φρονεῖ ἄνθρωπος. *Platon*-t is hajlandó az ember ide vonni (a nyugalom gondolata a psychológiába átvive): ἐκ τούτων δὲ γίγνεται μνήμη καὶ δόξα, ἐκ δὲ μνήμης καὶ δόξης λαβούσης τὸ ἡρεμεῖν, κατὰ ταῦτα γίγνεσθαι ἐπιστήμην.

⁴² De azért *Rohde* felfogását nem oszthatjuk: *Psyche* II², 171. jegyz.: Bei Alkmaion muss also das ξυνίεναι nicht σωματικόν gewesen sein. A szükséges kritikai körültekintés nélkül állítja *Siebeck* (Geschichte der Psychologie I. 1 91, hol különben Alkm. lélektanának nagyon részletes ismertetését kapjuk): Ihren Sitz hat die Seele nach seiner Ansicht im Gehirn und ihr Erkennen besteht nicht bloss in sinnlichen Empfindungen, zu deren Zustandekommen jenes Organ wesentlich mitwirkt, sondern auch in vernünftiger Einsicht (*Theophr.* d. sens. 25; de a lélek és gondolkodás kapcsolatáról *Theophr.* semmit sem mond)

⁴³ *Érdemes* lesz *Aëtios* egész tudósítását ide jegyezni: Ἄ. κ. τῆς μὲν ὀφείας εἶναι συνεκτικὴν τὴν ἰσονομίαν τῶν δυνάμεων, ὄγροῦ, ξηροῦ, ψυχροῦ, θερμοῦ, πικροῦ, γλυκεῖος καὶ τῶν λοιπῶν, τὴν δὲ ἐν αὐτοῖς μοναρχίαν νόσου ποιητικὴν · φθοροποιὸν γὰρ ἐκατέρου μοναρχίαν. καὶ νόσον συμπίπτειν ὡς μὲν ὀφ' οὐδ' (a mi a végső okot illeti) ὑπερβολῇ θερμότητος ἢ ψυχρότητος, ὡ· δὲ ἐξ οὐδ' (a mi a közvetlen okot illeti) πλῆθος αἰτων ἢ ἔνδειαν, ὡς δ' ἐν οἷς ἢ

αἷμα ἢ μυελὸν ἢ ἐγκέφαλον. ἐγγίνεσθαι δὲ τούτοις ποτὲ καὶ τῶν ἔξωθεν αἰτιῶν, ὑδάτων ποιῶν ἢ χώρας ἢ κόπων ἢ ἀνάγκης ἢ τῶν τούτοις παραπλησίων. τὴν δὲ ὑγίειαν τὴν σύμμετρον τῶν ποιῶν κρᾶσιν.

⁴⁴ Diels, 4. fr. 91. l.: τὸ δὲ σοφὸν ἄ φύσις τὸδ' οἶδεν ὡς ἔχει | μόνᾳ πεπαίδευται γὰρ αὐταύτας ὑπο. A hipp. Gyűjt. illető helye: Νούσων φύσις ἰητροί. Ἀνευρίσκει ἢ φύσις αὐτῆ ἑωυτῆ τὰς ἐφόδους οὐκ ἐκ διανοίης... ἀπαίδευτος ἢ φύσις ἐοῦσα καὶ οὐ μαθησοῦσα τὰ δέοντα ποιέει. — Az epicharmosi kritikát Wilamowitz indította meg: Herakles, I. 29. köv. I. Diels Epicharmos fragmentumait Kaibel nyomán közli (C. P. Gr. Fr. I.).

⁴⁵ De azért *Parmenidesben* is találunk sok olyast, a mi bennünket érdekel. Első sorban ide tartozik az a feltevése, hogy a *testi keveredéstől* függenek gondolataink (Diels, 16. tör. 124. l.). *Theophrastos* szerint a *meleg és hideg* arányáról van ennél a κρᾶσις μελέων-nál szó: δυοῖν ὄντοι στοιχείοι κατὰ τὸ ὑπερβάλλον ἐστὶν ἡ γνῶσις. ἐὰν γὰρ ὑπεραίρη τὸ θερμὸν ἢ τὸ ψυχρὸν, ἄλλην γίνεσθαι τὴν διάνοιαν, βελτίω δὲ καὶ καθαρωτέραν τὴν διὰ τὸ θερμὸν (Diels, 112, 46). Sajátságos gondolata *Parmenidesnek*, hogy a halott csak a világoosságot, meleget és hangot nem érzékeli meg, mert a *tűz* hiányzik belőle, de viszont a hideg, a csend stb. iránt érzékeny. Az alkmaioni minőségek (hideg-meleg, száraz-nedves) lezáró rendszerezését az eleai iskola harmadik generációjában, *Zenonnál* kapjuk azután meg: γεγενῆσθαι δὲ τὴν τῶν πάντων φύσιν ἐκ θερμοῦ καὶ ψυχροῦ καὶ ξηροῦ καὶ ὑγροῦ, λαμβανόντων αὐτῶν εἰς ἄλληλα τὴν μεταβολήν· γένεσιν τε ἀνθρώπων ἐκ γῆς εἶναι, καὶ ψυχὴν κρᾶμα ὑπάρχειν ἐκ τῶν προειρημένων κατὰ μηδενὸς τούτων ἐπικράτησιν (Diog. 9. 29). De itt már empedoklesi hatással van dolgunk. — *Parmenidesnél* azonkívül a *porusok* is szóba jönnek, s bölcsészete *embryologiai* kérdéseket is felölelt (a jobb oldal a fiúé, a bal a leányé).

⁴⁶ Diels, 105. tör. 202. l.: αἵματος ἐν πελάγεσσι τεθραμμένη (a καρδία-ról) ἀντιθορόντος, | τῆ τε νόημα μάλιστα κικλήσκειται ἀνθρώποισιν | αἷμα γὰρ ἀνθρώποις περικάρδιόν ἐστι νόημα. A szív kiválasztására a világ-sphairos gondolata is befolyást gyakorolhatott, mert azt a sphairost a tagok nélküli törzshöz hasonlítja Emp. (29. tör. 184. l.). Ennek a törzsnek a közepében meg a szív van.

⁴⁷ Itt *Simplicius* és a legtöbb modern magyarázó ellenére

Goebelhez csatlakozom (Die Vorsokr. Philosophie, 196. l.), s az értelmet illetve megfelelőbbnek gondolom, ha az $\delta\kappa\tau\acute{\omega}$ μερέων-t — bizonyos grammatikai nehézségek ellenére is — csak a földre és nem az egész csontra vonatkoztatjuk. *Simplicius* szerint itt a νῆστις felerészben vizet, másik felében levegőt jelent. Hibás *Aëtios* tudósítása (Diels, Vorsokr. 166, 78): $\delta\sigma\tau\acute{\alpha}$ δὲ δυεῖν μὲν ὕδατος καὶ γῆς, τεττάρων δὲ πυρός. A csont empedoklesi származtatásával v. ö. a *hipp. Gyűjtemény* περί σαρκῶν iratát (3.).

⁴⁸ *Aëtios* korruptan ránk maradt helyét (Diels, *Doxographi Graeci*, 430) fordítom ekként. Az egész szöveget a következőkép olvasom: Ἐμπ. τὰς πρώτας γενέσεις τῶν ζώων καὶ φυτῶν μηδαμῶς ὀλοκλήρους γενέσθαι, ἀσυμφυεῖσι δὲ τοῖς μορίοις διεξυγμέναις, τὰς δὲ δευτέρας συμφυομένων τῶν μερῶν εἰδωλοφανεῖς, τὰς δὲ τρίτας τῶν ὀλοφυῶν, τὰς δὲ τετάρτας οὐκέτι ἐκ τῶν στοιχείων (ὁμοίων helyett, így már Diels) οἷον ἐκ γῆς καὶ ὕδατος, ἀλλὰ δι' ἀλλήλων ἤδη. τοῖς μὲν φυτευθείσης (πυκνωθείσης h.) [τοῖς δὲ καὶ τοῖς ζώοις: a következő mondat scholion] τῆς τροφῆς, τοῖς δὲ καὶ τῆς εὐμορφίας τῶν γυναικῶν ἐπερθετισμὸν τοῦ σπερματικοῦ κινήματος ἐμποησάσης: τῶν δὲ ζώων πάντων τὰ γένη διακριθῆναι διὰ τὰς ποιὰς κράσεις: τὰ μὲν οικειότερα <τῷ ὕδατι> εἰς τὸ ὕδωρ τὴν ὀρμὴν ἔχειν, τὰ δὲ εἰς ἀέρα ἀνάπτειν (ἀναπνεῖν h.) ὅσ' ἂν πυρῶδες ἔχη τὸ πλεόν, τὰ δὲ βαρύτερα ἐπὶ τὴν γῆν, τὰ δὲ ἰσόμοιρα τῇ κράσει πάσαις βῶλαξι πεφυκέναι (πάσι τοῖς θώραξι πεφωνηκέναι h.). „Ültetés által lesz új nemzedéke“ (φυτευθείσης τῆς τροφῆς): ez a növényekre vonatkozik; itt a szaporodás lényege *Aëtios* kivonatában figyelmen kívül maradt. Az: *οικειότερα* tágabb értelemben vett rokonságot, közösséget, hasonlóságot jelent. *Βῶλαξ* magától *Empedoklestől* használt kifejezés lehet (a hexam. vége: *πάσαις βῶλαξι πέφυκεν*). Más conjecturákkal szolgál *K. Goebel* (id. m. 198. l.), a ki *πυκνωθείσης h. τεκνωθείσης-t* olvas (τοῖς μὲν τεκνωθείσης ἀδοτοῖς καὶ τοῖς ζώοις τῆς τροφῆς), *θώραξι πεφωνηκέναι h. meg: θῶκοις ξυμπεφωνηκέναι-t*. A mi az egész tudósítás tartalmát illeti, ez mindenesetre ellenkezésben van azzal, a mit *Aristotelestől* és *Theophrastostól* hallunk (l. Diels, VS. 165, 73: a tüzes állatok keresik a vizet); de *Aristoteles* egy másik helyen (l. Diels, 112, 52) épp *Empedokles-szel* szemben beszél *Parmenides* κατ' ἐναντίωσιν magyarázatairól, a vízi állatok és nők melegebb természetéről, s az *empedoklesi* bölcsészethez csakugyan jobban is illik a hasonlóságok keresése.

⁴⁹ Ezt jól magyarázza Goebel (id. m. 208): *Aëtios* hibás szövegét (Diels, *Dox. Graeci*, 427) így javítja: διὰ τοῦτο καὶ δεκάμηνα καὶ τὰ ἐπτάμηνα, τῆς φύσεως τοῦ κόσμου οὕτω μεμελετηκυίας, αὔξασθαι ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ ἢ τίκτεται μῆσι τὸ βρέφος (τίθεται νοκτί h.).

⁵⁰ A mi összeszedhető, összeszedte *Daremborg*, *État de la médecine entre Homère et Hippocrate*, *Rev. archéol.* IX. 1868.

⁵¹ *Dareios* baja: ἡ γὰρ οἱ ἀστράγαλος ἐξεχώρησε ἐκ τῶν ἀρθρῶν (*Atossáe*: ἐπὶ τοῦ μαστοῦ ἔφυ φῦμα). *Dareios*t eleintén *egyptomi* orvosok kezelik, kik keleten akkor még az orvostudomány főképviselői (στρεβλοῦντες καὶ βιάμενοι τὸν πόδα). *Demokedes* eljárása: Ἑλληνικοῖσι ἐήμασι χρώμενος καὶ ἤπια μετὰ τὰ ἰσχυρὰ προσάγων. Az ő sikerei egyenetlik a perzsa udvarnál a későbbi görög orvosok útját (*Apollonides*, *Ktesias* stb.).

⁵² *Suidas* Ἐκρων... ἔγραψε περὶ ἱατρικῆς Δωριδί διαλέκτου, περὶ τροφῆς ὀγεινῶν βιβλίον α'. (Ezzel tényleg iskolát alapított, mert hasonló czimen írja majd meg *Philistion* is a maga diatetikáját.) *Suidas* szerint azok közé tartozott, a kik bizonyos szelekből következtettek a betegségekre (epidemiákra). Athéni szereplését l. alább. V. ö. *Wellmann*, *Die Fragmente der sikelischen Ärzte Akron*, *Philistion* u. des *Diokles von Karystos* és *ugyanattól* *Pauly-Wissowa*, *Akron* cz.

⁵³ A bírálát szavai (π. διαίτης ὄξ. 2): ὀλίγοισι τὸν ἀριθμὸν τοῖσι ἀκέσσι ἐχρέοντο· τὰ γὰρ πλεῖστα εἴρηται, πλήν τῶν ὀξέων νοῦσων, φάρμακα ἐλατήρια διδόναι καὶ ὄρρον καὶ γάλα τὴν ὥρην πιπίσκειν. A *Κνιδ. γν.* töredékében meg ez áll: τοῦτον φάρμακον πιπίσκειν καὶ κάτω καὶ ἄνω... καὶ ὄρρον τὴν ὥρην καὶ γάλα ὄνου πιπίσκειν. Érdekes az évszakra való tekintet, mely a hipp. Gyűjt. *περὶ διαίτης* iratában egész rendszerbe illeszkedik.

⁵⁴ Azzal a babonával, hogy a *nyolcz hónapos magzat* semmi esetre sem marad életben, a hippokratési iratokban is találkozunk; *περὶ σαρκῶν* 19: τὸ παιδίον ἐπτάμηνον γενόμενον λόγῳ γεγένηται καὶ ζῆ καὶ λόγον ἔχει τοιοῦτον καὶ ἀριθμὸν ἀτρεκέα ἐς τὰς ἐβδομάδας· ὀκτάμηνον δὲ γενόμενον, οὐδὲν βιοῖ πάποτε· ἐννέα μηνῶν καὶ δέκα ἡμερέων (!) γόνος γίνεται καὶ ζῆ καὶ ἔχει τὸν ἀριθμὸν ἀτρεκέα ἐς τὰς ἐβδομάδας· τέσσαρες δεκάδες ἐβδομάδων ἡμέραι εἰσὶ διηκόσια ὀγδοήκοντα stb. Tehát ama 10 napra azért van szükség, mert $30 \times 9 + 10 = 280$, a mely héttel osztható.

NEGYEDIK FEJEZET.

⁵⁵ Az apokryph levél-irodalomból (Littre IX. 314): Οὗτος γὰρ ἐπίσταται οὐχ ἓνα τρόπον τῆς ἰήσεως τοῦ πάθους, οὗτος πατήρ ὀγιείης, οὗτος σωτήρ, οὗτος ἀκεσώδωνος, οὗτος ἀπλῶς ἡγεμῶν τῆς θεοπροποῦς ἐπιστήμης; már előbb u. o. ó θεῖος Ἴπποκράτης (v. ö. Plin. H. N. 7. 171: princeps medicinae). — Életrajzát I. Werstermann, Βιογραφοὶ 449. s köv. I.: Ἴπποκράτους γένος καὶ βίος κατὰ Σωρανόν. Az életrajz későkorú compilatio főleg az ephesosi Soranos (Suidas Σ. νεώτερος-ának) műve után: βίαι ἰατρῶν καὶ αἰρέσεις καὶ συντάγματα 10. könyvben. A szöveg hibásan kétszer is Κῶος-t mond Ἐφέσιος helyett: ὡς δὲ Σωρανὸς ὁ Κῶος ἐρευνήσας τὰ ἐν Κῶ γραμματοφυλακεῖα προστίθησι stb. és alább. *Petersennek* valamikor híres hyperkritikáját, melylyel — Soranost mellőzve — a hippokratesi chronológiának új alapokat keresett (Zeit- und Lebensverhältnisse des Hippokrates, Philologus IV. évf.), a mai tudomány már nem ismeri.

⁵⁶ *Nomos* (5): Τὰ δὲ ἱερὰ ἑόντα πρήγματα ἱεροῖσιν ἀνθρώποισι δείκνυται· βεβήλοισι δὲ οὐ θέμις, πρὶν ἢ τελεσθῶσιν ὀργίοισιν ἐπιστήμης. Az iskola tagjai tehát ὀργεῶνες (rendtársak) voltak vagy — mint tőlük halljuk — ἡδελφισμένοι.

⁵⁷ A ῥάβδου ἀνάληψις-ről I. Nilsson, Griech. Feste, 411. I. A kosi Asklepios szentélyt *Herzog* kiásta (Arch. Anz. 1903. és 1905. évf.; u. a.: Koische Forschungen u. Funde, 1899.).

⁵⁸ Plin. NH. 29. 4. megfordítja a viszonyt, s Hippokratést teszi meg *Herodikos* (ezt olv. a hibás *Prodikos* h.) tanítójává; Her. itt az iatraliptice = ἰατραλειπτική, a tudós kenegetés fel találója. — Her. jelentőségéről a gymnastika körében I. most *J. Jüthner*, Philostratos über Gymnastik (Sammlung wissenschaftl. Kommentare zu griech. u. röm. Schriftstell., 1909.

bevezetés). A rávonatkozó helyeket a görög irodalomból l. *Diels*, Anonymus Londinensis kiadása 14—15. l. Hippokratesnél bátran *idősebbnek* tarthatjuk, ha Platon Protagorosa (midőn Perikles feltevés szerint még él) így beszél róla (316 D.): ὁ νῦν ἔτι ὦν οὐδενὸς ἤρτων σοφιστῆς (de a Protagoras datálása tudvalévően ellentmondó). Herodikosnak csak születéshelye (nem működéséé) Selymbria Thráciában; Athénben tanít (Platon Phaidr. 227 D), eleintén meg megarai lakos volt (így kell érteni: Ἡρ. ὁ Σηλυμβριανός, τὸ δὲ ἀρχαῖον Μεγαρεύς). Gorgias testvére (Plato Gorg. 448 B) természetesen nem ő, hanem ὁ Λεοντείνοσ, kiről *Galenos* beszél (XVII. B 99 K.). Az orvostudomány meghatározása Her. szerint: ἐντελής ἀγωγὴ εἰς τὸ κατὰ φύσιν. A hatásról, melyet a περί διαίτης írójára gyakorolt, lesz még szó; de a περί φροσέων-ban is azt olvassuk (7): πονήρῃ δὲ ἐστὶ ἢ τοιγδε δίαίτα... ὅταν τις... πόνον μηδένα τῷ πλήθει τῶν τροφῶν ἀντιτιθῆ (Her. is pónoi-ról beszél).

⁵⁹ A 427. látogatásról *Phil.* a „sophisták élete“ 1. 9. 3.: διαλεχθεῖς δὲ Ἀθήνησιν ἤδη γηράσκων. *Larissai* tartózkodása: *Platon* Men. 70 AB és *Aristot.* pol. Γ2. 1275b 26. Viszonyáról *Empedokles*-hez: *Diels*, *Empedokles und Gorgias*, Sitzungsber. d. Berl. Akad. 1891. Nyilatkozata az orvostudományról *Platon*, Gorg. 456 B: πολλὰ τις γὰρ ἤδη ἔγωγε μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ (t. i. a leontinoii Herodikos-szal) καὶ μετὰ τῶν ἄλλων ἰατρῶν εἰσελθὼν παρὰ τινα τῶν καμνόντων οὐχὶ ἐθέλοντα πειθὴν ἢ τεμῆν ἢ καθσαι παρασχεῖν τῷ ἰατρῷ, οὐ δυναμένου τοῦ ἰατροῦ πείσαι, ἐγὼ ἔπεισα οὐκ ἄλλη τέχνη ἢ τῆ βῆτορικῆ. Nem lesz egyéb véletlen találkozásnál, hogy Gorgias nővérenek fiát Ἴπποκράτης-nek hívták (az 1876. Olympiában talált felirat szerint, mely az ottani Gorgias-szobor basisán állott, *Kaibel*, epigr. 875^a, 534. l.) és viszont Hippokrates fiának, Thessalosnak egyik gyermekét Γοργίας-nak (*Suidas*, Θεσσαλος). Az „epid.“ 5. 11. értesítése szerint Larissában kezelt nő (γυναικὶ Γοργίου) nem lehet a mi Gorgiasunk felesége (más állapotról van szó), legfeljebb az unokájáé.

⁶⁰ A *demokritosi* munkák czimei: *Diog. Laert.* 9. 45—49. A bennünket főleg érdeklő tetralogia: 1. Πρώγνωσις, 2. Περὶ διαίτης ἢ Διαιτητικόν, 3. Ἱητρικὴ γνώμη (*Gomperz* γνώμησ; de l., a mit e terminusról a hipp. Gyűjtemény logikájáról szólva fogunk mondani), 4. Αἰτίαι περὶ ἀκαιριῶν καὶ ἐπικαιριῶν (v. ö. a hippo-

kratesi παραγγελίαι kezdő szavait a καιρός-ról). Urano- és klimatologiai kapcsolatokra már az ilyen könyvczímek is utalnak: Αἰτίαι οὐράνιαι, αἰτίαι ἀέριοι.

⁶¹ L. Diels, VS. I², 379, 141 (Atēios): Δ. ἀφ' ὧν τῶν σωμάτων καὶ τῶν κριωτάτων μερῶν οἶον ὀσῶν, σαρκῶν καὶ ἰνῶν [τὸ σπέρμα εἶναι]. Ugyanígy: περὶ γονῆς 1. és 3.; π. ἀέρων ὁδ. τόπ. 21: ὁ γὰρ γόνος πανταχόθεν ἔρχεται τοῦ σώματος, ἀπὸ τε τῶν ὑγερῶν ὑγερός, ἀπὸ τε τῶν νοσερῶν νοσερός.

⁶² Pl. Diels, 37. tör. 399. l., 57. tör. stb. stb. A περὶ ἐβδόμαδων illető helye annyival inkább emlékeztet *Demokritosra*, mert az εἰδωλον-kifejezés is előfordul benne. A gondolat az orphikus-pythagorasi: περίβολος, δεσμωτηρίου εἰκῶν (a testről), vagy ἔν τι φρουρᾷ ἔσμεν οἱ ἄνθρωποι, vagy σῶμα—σῆμα (v. ö. Rohde, *Psyche* II², 122 és 161, 2). Az eszmét közelebbről a *dionysoszi vallás* suggerálhatta (a lombsátor = σκηνή, a σκηνοπάγια). A σκῆνος kérdéses használata a hipp. Gyűjt. egyéb helyein is előfordul, azután Ps. Platonnál (Axioch. 366 A), a Timaios-hamisítványban, Theagesnél (Stobaios) és az Újszövetségben (Pál apostol, 2. Kor. 5, 1.)

⁶³ *Asklepiades* von Bithynien, *Neue Jahrbücher* f. d. kl. Alt. 1908. 10. füzet.

⁶⁴ Már *Celsus* szerint (Kr. sz. körül): *Democritum*. Hujus autem, ut *quidam crediderunt*, *discipulus Hippocrates* Cous (prooem.). Együvé hozta őket *Athenodoros* is (Diog. 9. 42.), kiről azonban nem tudjuk, hogy az Augustus-korabeli stoikus-e (így Gercke, Pauly-Wissowa, *Athenod.* 20), vagy pedig egy más személyű peripatetikus (Zeller, *Phil. d. Gr.* III², 1. 630, 2).

⁶⁵ A „nevető“ Demokr. képével *Hirzel* foglalkozott: *Hermes* XIV. (D. π. εὐθυμίας). Már *Horatius* (ep. II. 1. 194) előtt *Cicero* is ismeri: de orat. II. 58, 235: atque illud primum quid sit ipse risus, quo pacto concitetur . . . vidērit Democr. Körülbelül ugyanerre az időre utalnak a mi leveleink is, melyek *Littre* kiadásának IX. köt.-ben vannak lenyomatva.

⁶⁶ *Erasistratos* már *Antiochus pulsusát* tapogattja *Plutarchos*-nál. Feltűnő — mondottam — a *Phila*-név közössége a novella-körben. Ugyanis: *Antigonos* és *Stratonike* házasságából származik *Demetrios* Poliorketes (336—283), ez *Antipatros* leányát, *Philat* veszi nőül, s az ő leányuk az a *Stratonike*, kit I. *Antiochos Soter* (324—261) atyjától *Seleukostól* elszeret Kr. e. 293.

körül. Egyszerű átvitelről (a leány nevérol az anya nevére), azért még sem lehet szó; az apa és fiú összeütközésének motivuma (később a főmotivum) a Hippokratesre vonatkozó elbeszélésnél még hiányzik (Perdikkas Alexandros halála után szeret Philába). A novellának újabkori tárgyalásáról irodalomban és képzőművészetben l. *Király* György dolgozatát: A törökországi levelek forrásaihoz, E. Ph. K. 33., 337. s köv. l. (mert Plutarchos v. olasz átdolgozója: Bandello nyomán Mikes Kelemen is elmondja). A X. századbéli arab történetírónak, Masûdînak könyvében (Les prairies d'or, texte et traduction par Barbier de Mesnard, tome 6 p. 376—379) Hippokrates hosszasan fejtegeti a szerelem mibenlétét és diagnostikáját, hol a színváltozás is nagy szerepet játszik (son sang disparait et son visage change de couleur). Forgott talán a középkorban a szerelem valamely tractatusa Hippokrates nevéen? A Corpus medic. antiqu. számára készített catalogusban nem látom nyomát (*Diels*, Die Handschriften der ant. Ärzte, 1906). Ha csak ide nem tartozik: Epistula ad regem Antigonum (Stratonike férjéhez).

⁶⁷ *Wil.-Moellendorff*, Die hippokratische Schrift περί ἰρῆς νούσου, Sitzungsab. der k. pr. Ak. d. Wiss. z. Berlin, 1901, p. 21 (a περί ἀέρων ὁδ. τόπ. szerzőjéről): Dagegen fällt der ganze Westen ausserhalb seines Horizontes und ebenso der Norden, sonst müssten die wilden Thraker und Illyrier charakterisiert sein. . . . Er ist also auf keinen Fall mit den Verfassern der Epidemien identisch, die vorwiegend in Thessalien, Thasos und an der thrakischen Küste praktiziert haben. *Rosenbaum*-nak később említett kételyeit l. Geschichte der Lustseuche im Altertume, 6. Auflage (1893) 214. s köv. l. a νοῦσος θήλειανval kapcsolatban.

⁶⁸ V. ö. 23.: Διὰ ταύτας ἐμοὶ δοκεῖ τὰς προφάσις ἀναλκῆς εἶναι τὸ γένος τὸ Ἀσιηνὸν καὶ προσέτι διὰ τοὺς νόμους. Τῆς γὰρ Ἀσίας τὰ πολλὰ βασιλεύεται ἐς 31.: Διὰ τοῦτο εἰσὶ μαχιμώτεροι οἱ τὴν Εὐρώπην οἰκοῦντες καὶ διὰ τοὺς νόμους, ὅτι οὐ βασιλεύονται ὡσπερ οἱ Ἀσιηνοί. A 32., 33. fejj. részletebben akarja kifejteni a már megállapítottat: . . . . ἔτι δὲ σαφέστερον φράσω.

⁶⁹ Hogy az egyipt.-ra és libyiaiakra vonatkozó rész *kiesett*, azt a 19. fejj. vége árulja el: περί μὲν οὖν Αἰγυπτίων καὶ Λιβύων

οὕτως ἔχειν μοι δοκεῖ. A *párhuzam* az egypt.-liby. és skythák között (25): περί δὲ τῶν λοιπῶν Σκυθῶν τῆς μορφῆς, ὅτι αὐτοὶ ἐσωτοῖσιν εἰκόασι καὶ οὐδαμῶς ἄλλοις, ὡτὸς λόγος ὅς καὶ περὶ τῶν Αἰγυπτίων, πλὴν ὅτι οἱ μὲν ὑπὸ τοῦ φερμοῦ εἰσι βεβιασμένοι, οἱ δ' ὑπὸ τοῦ ψυχροῦ (ugyanígy a 26. fej. elején is).

⁷⁰ 26. fej.: οὐ γὰρ οἶόν τε τὸ σῶμα ταλαιπωρέσθαι οὐδὲ τὴν ψυχὴν, ὅκου μεταβολαὶ μὴ γίνονται ἰσχυραί.

⁷¹ Könnyebb áttekintés végett schemába foglalom a munka részletesen megbeszélt tervezetét:

[18] Ázsia — Európa.	
[19 eleje] állandó közép- temper. (Elő-Ázsia) . . .	[24—30] állandó hideg (skythák) . . . . .
[19 vége] állandó meleg (Egyptom-Libya) . . .	[31 eleje] változó közép- temp. (többi Európa) . . .
[20—22] változó közép-temp. (Makrok., Phasianosok) .	
[23] összegezés =	[31 vége] összegezés
	[32. 33.] utólagos magyarázatok Európához.

⁷² A περί ἐβδομάδων 11. fej.-ből meg azt a következtetést vonhatná le valaki, hogy az 5. század végén élt olyan görög orvos és tudós is, a ki *Italiáról* és *Siciliáról* soha egy szót sem hallott (l. alább).

⁷³ Amellett nincs kizárva, hogy az író épp a keresett „*vad thrákokra és illyrekre*“ gondol, midőn általánosságban ezt mondja (32): Ἐνεῖσι δὲ καὶ ἐν τῇ Εὐρώπῃ φύλα διάφορα ἕτερα ἐτέροις καὶ τὰς μορφὰς καὶ τὰς ἀνδρείας . . . Ὅκοσοι μὲν χωρὴν ὀρείνην τε οἰκοῦσι καὶ τρηχεῖαν καὶ ὕψηλὴν καὶ ἀνυδρον καὶ αἰ μεταβολαὶ αὐτοῖσι γίνονται τῶν ὥρέων μέγα διάφοροι, ἐνταῦθα εἶκος εἶδεα μεγάλα εἶναι καὶ πρὸς τὸ ταλαιπωρον καὶ τὸ ἀνδρεῖον εἰς πεφυκότα· καὶ τό τε ἄγριον καὶ τὸ θηριῶδες αἰ τοιαῦται φύσεις οὐχ ἥκιστα ἔχουσιν.

⁷⁴ Már régen feltűnt a 29. fej.-ben a kifejezés bizonytalansága: ταύτας τοίνυν μοι δοκεῖσιν τὰς φλέβας ἐπιτάμνειν; tehát saját szemeivel nem vizsgálta meg, hogy mely ereket vágta föl. A νοῦσος θήλεια-ról („szent betegségnek“ mondom, mert istennek tulajdonították keletkezését: Herodotos, 1. 105) az a véleményem, hogy epidemikusan fellépő *ekstatikus állapot*, a mely valami női istenség körében a skytha előkelőket idő-

közönkint elfogta s őket — hogy az isteenőhöz mentől hasonlóbakká legyenek — a *gynaikismos* (Hipp.: γυναικίζουσι, 29) különböző cselekedeteire indította (tán castratióra is). A mit Hipp. a lovaglás következményeiről mond, tiszta rationalisálás. Fel-tűnő, hogy a *περι ἄερων* szerzője (ha ugyanaz, a ki a *περι ἀέρων* ὁδ. τόπ.-t már megírta, 24) nem utasítja vissza energi-kusabban az Amazonis-okról terjesztett mythost, hogy t. i. a fiú-gyermekek tagjait kificzamítják (53): εἰ μὲν οὖν ἀληθέα ταῦτά ἐστιν, ἐγὼ μὲν οὐκ οἶδα.

⁷⁵ id. h.: ἐπεὶ καὶ ἐν Λιβύῃ καὶ ἐν Δήλῳ καὶ ἐν Σκυθίῃ φαίνεται τὰ προγεγραμμένα ἀληθεύοντα σημεῖα. Itt *Delosnak* csak jelképes értelme van, s így naivság a helyből Hippo-krates delosi tartózkodására következtetni. Ha azonban a „prognosisok“ e szavai csakugyan a *περι ἀέρ. ὁδ. τόπ.* általános klimatologiai meghatározásaira vonatkoznak, akkor annyi mindenetre következik belőlök, hogy a görög magyarázó mást olvasott ki könyvünkéből (a *περι ἀέρ. ὁδ. τόπ.*-ből), mint *Wilamowitz*: Inselklima zu beobachten hat er offenbar auch keine Gelegenheit gehabt (id. h.).

⁷⁶ Epid. 3. 3. 7. tartalmát a thukydidesi pestissel azonosítani, nyilvánvaló tévedés. Ugyancsak az *Thessalos* πρεσβευτικὸς-át történelmi documentumnak venni (*Petersen*, kivel már *Littre* sikeresen polemizál, VII. préface XVII. s köv. 1.). Hippo-krates egész athéni szereplését illetőleg a kritika manapság se foglalhat el más álláspontot, mint azt, melyet *Littre* a következő szavakkal jellemez (IX. 309): Thucydide nous apprend que rien ne put diminuer la violence du fléau qui désola Athènes; voilà l'histoire. Nos pièces disent qu'Hippocrate sauva du fléau Athènes et la Grèce; voilà la légende. Az athéni pestis mibenlétéről *W. Ebstein* könyve ad most felvilágosítást (*Die Pest des Thukydides*, Stuttgart, 1899): a mai napig ismeretes járványok egyikével sem azonosítható (sem a bubós pestissel, sem a typhus exanthematicussal vagy a himlővel). L. még *Busolt*, Griech. Gesch. B. III, T. II. 940. s köv. 1.

ÖTÖDIK FEJEZET.

⁷⁷ Az újabb teljes kiadások közül még mindig a legkiválóbb É(mile) Littré-é tiz kötetben, s a következő részletes czimmel: *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, traduction nouvelle avec le texte grec en regard, collationné sur les manuscrits et toutes les éditions; accompagnée d'une Introduction, de commentaires médicaux, de variantes et de notes philologiques; suivie d'une table générale des matières, Paris 1839—1861. Kevésbé jelentékeny F. Z. Ermerins kiadása 3 kötetben (Traj. ad Rhen. 1859—1864) és Foësius latin fordításával. Az *Ilberg-Kühlewein* kiadásnak (Teubner), mely 1895-ben indult meg, mindezideig csak 2 kötete látott napvilágot (az I. kötetben Prolegomena: De codicibus manu scriptis; de memoria secundaria; de dialecto Hippocratica). Az *interakademikus* nagy vállalkozás, melynek terve az 1900-as években merült fel (Heiberg-Diels), egy *Corpus medicorum Graecorum* kiadása, az előírányzott 32 kötet közül *kettőt* szán Hippokratesnek (I. *Bericht* über den Stand des interakademischen Corpus medicorum antiquorum stb. Diels, Abh. der kgl. preuss. Akad. d. Wissenschaften 1907). *Wellmann*: *Philumenos*-a már mint e vállalat első fasciculusa jelent meg (Κεφάλαια περὶ ἰοβόλων ζώων καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς βοηθημάτων). A hippokratesi *codex-hagyományt* a maga egészében e vállalat czéljaira állították össze először (I. *Die Handschriften* der antiken Ärzte. Griech. Abteilung, Diels, Abh. der kgl. preuss. Akad. d. Wiss. 1905—6, 3—57). A kéziratok rendkívül sok olyan czimű szöveget tartalmaznak Hippokrates nevéen, mely eddigi kiadásainkban nem szerepel; többnyire a kiadott munkák töredékei vagy hamisítások lesznek (I. *Bericht* stb. 9. l.).

⁷⁸ Κρατιστώναντι, ὃς παρὰ Ἡρακλεῖον (Thasosban) ᾤκει, καὶ Σκόμνου τοῦ γναφῆως θεραπεΐνῃ ἐξεπύησε· ἀπέθανον (fűl melletti daganatról van szó).

⁷⁹ Φιλίσκος, ὃς ᾤκει παρὰ τὸ τεῖχος, κατεκλίθη. Τῇ πρώτῃ πυρετὸς ὀξὺς· ἰδρώσε· ἐς νύκτα ἐπιπόνως. Δευτέρῃ πάντα παρωξύνθη· ὀψὲ δὲ ἀπὸ κλυσματίου καλῶς διήλθε· νύκτα δι' ἡσυχίης. Τρίτῃ πρωτὶ καὶ μέχρι μέσου ἡμέρης ἔδοξε γενέσθαι ἄπυρος· πρὸς δειλὴν δὲ πυρετὸς ὀξὺς μετὰ ἰδρώτος· διψώδης· γλῶσσα ἐπεξηραίνετο· μέλαινα οὖρησε· νύκτα δυσφόρως, οὐκ ἐκοιμήθη· πάντα παρέκρουσε stb.

⁸⁰ Érdekesen bizonyítják, hogy a későbbiek mily gondos tanulmánynak vetették alá az „epidemiák könyveit“, azon jegyek (betűk), melyek a 3. könyv kóresetei után mintegy abbreviaturában teszik szemléletessé az egész betegségi lefolyást. E „charakterek“ magyarázatával Galenos foglalkozik, XVII. A 611 K.

⁸¹ Epid. 1. 1.: Ἐν Θάσφ φθινωπόρου περὶ ἰσημερίῃν καὶ ὑπὸ Πληγιάδα ὕδατα πολλὰ, ξυνεχέα, μαλθακά, ὡς ἐν νοτίοισι. Χειμῶν νότιος· σμικρὰ πνεύματα βόρεια, αὐχμοί· τὸ ξύνολον εἰς γε χειμῶνα, ὁκοῖον ἔαρ γίγνεται. Ἐαρ δὲ νότιον, ψυχινόν· σμικρὰ ὕσματα. Θέρος ὡς τὸ πούλδ ἐπινέφελον, ἀνυδρία· ἐτησίαι ὀλίγα, σμικρὰ διεσπασμένως ἔπνευσαν stb.

⁸² Datos ostromát (5. 95 és 7. 121) a 356. év eseményeivel (Fűlöp thrák expeditiójával) hozzák kapcsolatba Goulin—Petrequin. Ez utóbbi az „epidem. könyveit“ 3 nemzedékre, Hippokratesen kívül fiaira és unokáira szeretné szétosztani.

⁸³ 2. 5. 7.: Ὅσοι ἐξαίφνης ἄφωνοι ἂν ἀπόρευτοι ἔωσιν, φλεβοτομέσιν. 2. 5. 13.: Ἰδρωπικὸς ἦν οἴδημα ἔχων ἐν τοῖσι σκέλεσι βήσση, κακόν. 2. 6. 11.: Τοῦ ἀριθμοῦ τρίτῃ ἰσχυροτάτῃ.

⁸⁴ Οἷσι βήχες χειμῶνος, μάλιστα δ' ἐν νότιοισι παχέα καὶ πολλὰ χρεμπτομένοισι, πυρετοὶ ἐπιγίγνονται, ἐπεικῶς δὲ πεμπταῖοι παύονται· αἱ βήχες δὲ περὶ τὰς τεσσαράκοντα οἶον Ἡγησιπόλι (a szöveg bizonytalan).

⁸⁵ Az eskün kívül az egyedüli irat a Corpusban, melynek magyar fordítása van (Wachtel Dávid, Hippokrates aphorismái, 1843. Temesvár és Toepler Károly, u. a., Sopron és Pest 1847.).

⁸⁶ Κατ' ἰητροῖον 2: Τὰ δὲ ἐς χειρουργίην κατ' ἰητροῖον· ὁ ἀσθενῶν, ὁ δρῶν, οἱ ὑπηρέται· τὰ ὄργανα, τὸ φῶς· ὄκου ὄκως, ὄσα (οἷσιν) ὄκως, ὄκοτε <ὄκως> (így olvasva tartom a helyet leg-

έρθητόσββνec) · τὸ σῶμα, τὰ ἄρμενα (a minek kéznél kell lenni, míg ὄργανα τάγabb fogalom) · ὁ χρόνος, ὁ τρόπος, ὁ τόπος.

⁸⁷ Μέγα δὲ μέρος ἡγήσομαι τῆς τέχνης εἶναι τὸ δύνασθαι σκοπεῖν καὶ περὶ τῶν γεγραμμένων ὀρθῶς · ὁ γὰρ γνοὺς καὶ χρεόμενος τούτοις, οὐκ ἂν μοι δοκῆ μέγα σφάλεσθαι ἐν τῇ τέχνῃ (az értelem egyébként az is lehet: ítéletet tudni mondani arról, a mi helyesen van megírva).

⁸⁸ (Bevezetés): Ἐγὼ τὰ μέχρι τοῦ λόγου τούτου κοινῆσι γνώμησι χρεομαι (Erm. ἐρησάμην) ἐτέρων τε ἔμπροσθεν, ἀτὰρ καὶ ἐμεωυτοῦ · ἀναγκαιῶς γὰρ ἔχει (Erm. εἶχε) κοινὴν ἀρχὴν ὑποθέσθαι τῆσι γνώμησι βουλόμενον ξυμφεῖναι τὸν λόγον τόνδε περὶ τῆς τέχνης ἰητρικῆς. Alább: Nῦν δὲ ἀποφαίνομαι αὐτὸς τὰς ἐμεωυτοῦ γνώμας.

⁸⁹ L. az egész bevezetést, különösen: Nῦν δὲ πολλοὶ μὲν ἤδη ξυνέγραψαν stb. és: Ἐγὼ οὖν, ὡσπερ εἶπον, τοῖσι μὲν ὀρθῶς εἰρημένοις προσομολογήσω · τὰ δὲ μὴ ὀρθῶς ἐγνωσμένα stb.

⁹⁰ Ὡν δὲ δι' ἀκριβείαν κατηγοροῦνται τῶν προρρήσεων, τοῖσι μὲν αὐτῶν αὐτὸς ξυγενομῆν, τῶν δὲ παισὶ τε καὶ μαθητῆσιν ἐλεσχηνευσάμην, τῶν δὲ ξυγγράμματα ἔλαβον · ὥστε, εὐ εἰδῶς οἷα ἕκαστος αὐτῶν ἐφρόνει, καὶ τὰς ἀκριβείας οὐδαμῶς εὐρών, ἐπεχείρησα τάδε γράφειν.

⁹¹ A περὶ ἄρθρων írója (1) általános elvként állítja fel: εὐπαίδευτον δὲ ἔστι (azaz: a jó készütséghez tartozik) τὸ εἰδέναι πάντας τοὺς τρόπους, οἷσιν οἱ ἰητροὶ ἐμβάλλουσι, καὶ ὡς ἂν τις αὐτοῖσι τρόποις τούτοις κάλλιστα χρῆται. A περὶ ἀγμῶν írója meg azt mondja bevezetésében (1) kissé homályosan: ῥητέον οὖν, ὁκόσας ἂν ἐθέλω τῶν ἀμαρτᾶδων τῶν ἰητρῶν τὰς μὲν ἀποδιδάξαι, τὰς δὲ διδάξαι.

⁹² περὶ εὐσχημοσύνης 14: Ἐπιτηρεῖν δὲ δεῖ καὶ τὰς ἀμαρτίας τῶν καμνόντων, δι' ὧν πολλοὶ πολλὰκις διεψεύσαντο ἐν τοῖσι προσάρμασι τῶν προσφερομένων · ἐπεὶ τὰ μισητὰ ποτήματα οὐ λαμβάνοντες, ἢ φαρμακευόμενοι ἢ θεραπευόμενοι, ἀνηρέθησαν · καὶ αὐτῶν μὲν οὐχ ὡς ὁμολογίην τρέπεται τὸ ποιηθέν, τῷ δὲ ἰητρῷ τὴν αἰτίαν προσῆψαν. Ezért (17): Τῶν δὲ μανθανόντων ἔστω τις ὁ ἐφεστώς, ὅπως τοῖσι παραγγέλμασι οὐκ ἀκαίρως χρήσεται, ποιήσει δὲ ὑπουργίην (nem ὑπουργίη?) τὸ προσταχθέν stb.

⁹³ π. διαίτης ὀξέων 6: Οἱ μὲν οὖν ἰδιῶται οὐ κάρτα γινώσκουσι τοὺς ἐς ταῦτα διαφέροντας τῶν πέλας, ἑτεροίων τε μᾶλλον ἰημάτων ἐπαινέται ἢ ψέεται εἰσὶ; alább: οἱ γὰρ μὴ ἰητροὶ

ιητροὶ δοκέουσι εἶναι μάλιστα διὰ ταύτας τὰς νούσους· ῥηϊδίον γὰρ τὰ ὀνόματα ἐκμανθάνειν, ὅκοῖα νενόμισται προσφέρεσθαι πρὸς τοὺς τὰ τοιαῦτα καμνόντας.

⁹⁴ π. ἀρχ. ιητρ. 2: Μάλιστα δέ μοι δοκεῖ περι ταύτης δεῖν λέγοντα τῆς τέχνης γνωστά λέγειν τοῖσι δημότῃσι. Οὐ γὰρ περὶ ἄλλου τινος ζητέειν προσήκει, οὔτε λέγειν ἢ περὶ τῶν παθημάτων, ὧν αὐτοὶ οἴτοι νοσέουσί τε καὶ πονέουσι. Αὐτοὺς μὲν οὖν τὰ σφῶν αὐτῶν παθήματα καταμαθεῖν... δημότας ἐόντας οὐ ῥηϊδίον, ὅπ' ἄλλου δ' εὐρημένα καὶ λεγόμενα εὐπετές. Οὐδὲν γὰρ ἕτερον ἢ ἀναμιμνήσκειται ἕκαστος ἀκούων τῶν ἐαυτῶ ζυμβαινόντων· εἰ δέ τις τῆς τῶν ἰδιωτέων γνώμης ἀποτεύξεται καὶ μὴ διαθήσει τοὺς ἀκούοντας οὕτως, τοῦ ἐόντος ἀποτεύξεται.

⁹⁵ περὶ παθῶν (1): Ἄνδρα χρή, ὅστις ἐστὶ ξυνετός, λογισάμενον ὅτι τοῖσιν ἀνθρωποῖσι πλείστου ἄξιόν ἐστι ἢ ὄφεια, ἐπίστυσθαι ἀπὸ τῆς ἑωυτοῦ γνώμης ἐν τῇσι νούσοισι ὠφελῆεσθαι stb. Alább: Δεῖ δὲ πρὸς ταῦτα (t. i. νοσήματα) τὸν ἰδιώτην ἐπίστασθαι, ὅκόσα εἰκὸς ἰδιώτην, ὅσα δὲ τοὺς χειροτέχνας εἰκὸς ἐπίστασθαι καὶ προσφέρειν καὶ διαχειρίζειν, περὶ τούτων καὶ τῶν λεγομένων καὶ τῶν ποιουμένων οἷόν τε εἶναι γνώμη τινὶ ξυμβάλλεσθαι. Ἦδη οὖν ὀπόθεν ἕκαστα δεῖ ἐπίστασθαι, ἐγὼ φράσω (ez utóbbi hát a laikus kitanitására vonatkozik).

⁹⁶ π. διαίτης 3. 69: Ταῦτα μὲν οὖν παραινέω τῷ πλήθει τῶν ἀνθρώπων, ὅκόσοι stb. ἐς: οἷσι δὲ τοῦτο παρεσκύεσται καὶ διέγνωσται, ὅτι οὐδὲν ὄφελός ἐστι οὔτε χρημάτων οὔτε τῶν ἄλλων οὐδενὸς ἄτερ ὄφειτης, πρὸς τούτους ἐστὶ μοι δίαίτα ἐξευρημένη stb.

⁹⁷ παραγγελίαι (12): Ἦν δὲ καὶ εἷνεκα ὀμίλου θέλης ἀκρόασιν ποιήσασθαι, οὐκ ἀγακλεῶς (ἀγακλεῶν?) ἐπιθυμέεις, μὴ μέντοι γε μετὰ μαρτυρίης ποιητικῆς (ez még csak valahogy érthető; a mi utána következik, alig. Ἐπιθυμέεις h. tán ἐπιθυμέων).

⁹⁸ Α π. φυσῶν szerzője λόγος-nak nevezi munkáját (15, befejezés: Ὑπεσχόμην δὲ τὸ αἷτιον τῶν νοσημάτων φράσαι, ἐπίδειξα δὲ stb. ἤγαγον δὲ τὸν λόγον ἐπὶ τὰ γνώριμα stb. εἰ γὰρ περὶ πάντων τῶν ἀρρωστημάτων λέγοιμι, μακρότερος μὲν ὁ λόγος γένοιτ' ἂν, ἀτρεκέστερος δὲ οὐδαμῶς, οὐδὲ πιστότερος). — Ugyan-így a π. τέχνης szerzője (1): ὁ δὲ παρεῶν λόγος stb. és még világosabban a befejezésben: Ὅτι μὲν οὖν καὶ λόγους ἐν ἑωυτῇ

εὐπόρους ἐς τὰς ἐπικουρίας ἔχει ἰατρικὴ... οἷ τε νῦν λεγόμενοι λόγοι δηλοῦσιν stb. A π. ἀρχ. ἰητρ. illetőleg v. ő. a már id. 2. fejj. (ἕκαστος ἀκούων, τοὺς ἀκούοντας).

⁹⁹ π. διζίτ. δξ. 8: καίτοι διαβολὴν γε ἔχει δλη ἢ τέχνη πρὸς τῶν δημοτέων μεγάλην, ὡς μηδὲ δοκέειν ὅλως ἰητρικὴν εἶναι, összevetve π. ἀρχ. ἰητρ. (4): εἰ δὲ μὴ τέχνη αὕτη νομίζεται εἶναι, οὐκ ἀπεικός stb. és (1): εἰ μὴ ἦν ἰητρικὴ ὅλως... πάντες ἂν ὁμοίως αὐτῆς ἀπειροί τε καὶ ἀνεπιστήμονες ἦσαν καὶ τύχη ἂν πάντα τὰ τῶν καμνόντων διωκέτο. Egészen az a gondolatkör, mint melyben a π. τεχν. szerzője mozog.

¹⁰⁰ Gomperz: Die Apologie der Heilkunst, Sitzungsberichte der phil. hist. Cl. d. Akad. d. Wiss., Wien, 120. B. (1890). *Natorp* a *Philologus* 50. köt. (1891) polemizál Gomperz-czel: Protagoras u. sein „Doppelgänger“ 262 köz. I.

¹⁰¹ Platon id. helye: τὰ γε μὴν περὶ πασῶν τε καὶ κατὰ μίαν ἐκάστην τέχνην, ἃ δεῖ πρὸς ἕκαστον αὐτὸν τὸν δημιουργὸν ἀντειπεῖν, δεδημοσιωμένα που καταβέβληται γεγραμμένα τῷ βουλομένῳ μαθεῖν. — Τὰ Πρωταγόρειά μοι φαίνει περὶ τε πάλης καὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν εἰρηκέναι. A dolog azon fordul meg, hogy a τὸν δημιουργὸν αὐτόν-t a πρὸς ἕκαστον-hoz vonjuk-e (a mi közvetlenebb és az egész összefüggésnek egyedül megfelelő), vagy egy δεῖ-τől függő acc. v. inf.-ban ἀντειπεῖν-re vonatkoztatjuk-e (így Gomperz).

¹⁰² Azzal az osztályozással, a mely a test részeit, a betegségek stb. *láthatókká* és *láthatatlanokká* választja külön, a hipp. Gyűjt.-ben gyakran találkozunk, s miként a π. τέχνης: φανερά- és ἄδηλα- v. ἀφανέα-ról beszél (t. i. νοσήματα-ról 10. 11.), hasonlókép a περὶ φυσῶν szerzője is azt mondja, midőn principiumát, a levegőt jellemzi (3): ἀλλὰ μὴν ἐστὶ γε τῆ μὲν ὄψι ἀφανής, τῷ δὲ λογισμῷ φανερός.

¹⁰³ *Gorgias* itt is a merev formalista, a ki magával a tárggyal, az orvostudomány tartalmával vajmi keveset törődik. De lehettek abban a korban, a tudomány népszerűsítésének tipikus idejében, olyan *sophisták* is, a kik *tárgyi alapon* vettek részt és melegedtek bele azon *vitatkozásokba*, melyeket az orvostudomány képviselői folytattak egymással, s melyekre a *περὶ νούσων* I. bevezetése hívja fel figyelmünket: ὅς ἂν περὶ ἰήσιος ἐθέλῃ ἐρωτᾶν τε ὀρθῶς καὶ ἐρωτώμενος ἀποκρίνεσθαι καὶ ἀντιλέγειν ὀρθῶς, ἐνθυμέεσθαι χρῆ τάδε stb., és alább: Ταῦτα

ἐνθυμηθέντα διαφυλάσσειν δεῖ ἐν τοῖσι λόγοισι· καὶ ὅτι ἂν δὴ τις τούτων ἀμαρτάνῃ ἢ λέγων ἢ ἐρωτῶν ἢ ἀποκρινόμενος . . . ταύτη φυλάσσοντα χρῆ ἐπιτίθεσθαι ἐν τῇ ἀντιλογίῃ.

¹⁰⁴ Bevezetés: Τὸς μὲν οὖν ἐς τὰς ἄλλας τέχνας τούτω τῷ τρόπῳ ἐμπίπτοντας οἷσι μέλει τε καὶ ὧν μέλει οἱ δυναμένοι κωλύοντων· ὁ δὲ παρεῶν λόγος τοῖσι ἐς ἱητρικὴν οὕτως ἐμπορευομένοισι ἐναντιώσεται stb. Megismételve a 9. fejezetben: Τὰ μὲν οὖν κατὰ τὰς ἄλλας τέχνας ἄλλος χρόνος μετ' ἄλλου λόγου δαίξει· τὰ δὲ κατὰ τὴν ἱητρικὴν . . . τὰ μὲν ὁ παρῳχημένος, τὰ δὲ ὁ παρεῶν διδάξει λόγος (ez utóbbi hely könnyen tévedésbe ejtő szavait [Gomperz] a félre nem magyarázható bevezetéssel kell értelmezni). — A περί φυσέων írója is orvos volt, különben nem mondaná (1): καὶ τὰ μὲν φλαῦρα τοῖσι ἱητροῖσι μούνοισι ἔστι εἰδέναι καὶ οὐ τοῖσι ἰδιώτησι· οὐ γὰρ σώματος ἀλλὰ γνώμης ἐστὶ ἔργα. A π. ἀρχ. ἱητρ. szerzőjéről a bizonyítás fölösleges. Az orvosírók *sophistikus* írásmódjáról értekezik Diels a *Hermes* egyik legújabb számában (1910) a περί διαίτης szövegének alapján.

¹⁰⁵ Ugyan szerinte a *meleg* hatása alatt ez az eredetében és lényegében egységes nedv különböző nedvekre bomlik szét, többek közt *epé*re és *phlegmára*.

¹⁰⁶ Fontosabb újabb *publicatiók* a *Hippokrates-philologia* köréből: J. Ilberg, *studia Pseudippocratica* 1883, C. Fredrich, *Hipp. Untersuchungen*. 1899, *Bräutigam*, *De Hipp. Epid. libri sexti commentationibus*, 1908, *Weber* Z. d. Schrift *περί ἀρχαίης ἱητρικῆς*, 1899, G. Westermann, *de Hipp. in Galeno memoria* 1902. *Nyelvi* alapon keresnek megoldást: H. Kühlewein, *de usu particularum in libris Hipp.* 1870, H. Uthoff, *quaestiones Hipp.* 1884, E. Schneider, *quaest. Hippocr. spec.* 1885, W. Schonack, *Curae Hippocraticae*, 1908.

HATODIK FEJEZET.

¹⁰⁷ Az ilyen babonás formák közé tartoztak: karddal háromszoros kört húzni éjszaka, nyugot felé fordított arezczal végezni a vágást, melléje imát mondani gyalázó vagy obscen szavak kíséretében (ῥιζοτομικοὶ λόγοι). L. Iwan Müller, Die griech. Privatalterthümer, Handbuch IV. 1. 2.² 204, 2.

¹⁰⁸ Epimenides töredékei most a legjobban Diels gyűjteményében találhatók együtt (Die Fragmente der Vorsokratiker, II. 1.², 1907.).

¹⁰⁹ Már elméletben is különválasztja a chirurgiát a belgyógyásztól a kyklikus *Arktinos* (Aithiopsis, fr. 3. Kinkel), midőn „a dicsőbb“ Podaleirios tudását annak „keblébe“ (lelkébe) helyezi, Machaonét viszont a *kéznek* ügyességétől származtatja.

¹¹⁰ Ennek látszólag ellentmond II. 11. 833. s. k., mert itt Eurypylos azzal az indokolással kéri Patroklos orvosi közbenjárását, hogy Machaon maga is beteg (a csatában sebesült meg), Podaleirios meg a trójaiak ellen harcban áll. Tehát kívülök nincs orvos, a kihez fordulni lehetne! De itt a realis viszonyokat a saját idealja szerint formáló költő előtt tán az a gondolat lebeg, hogy herosnak csak heros lehet az orvosa!

¹¹¹ A *hatósági* orvosokról most legjobban *R. Pohl* értekezik: De Graecorum medicis publicis (1905).

¹¹² D. életét elég terjedelmesen Herodotos írja meg a 3. könyv 125. és 129—138. fejj.-ekben.

¹¹³ A felirat legjobb kiadása most Hoffmannál olvasható (Die griech. Dialekte, I. 69. l.). Keletkezési idejét l. u. o. 41. l. (Kr. e. 449. után). A szerződés alkalmá: a „médek“ és a ketionbeliek ostromolják Edaliont. A felirat német fordítását Meister közli (Die griech. Dialekte, II. 155.).

¹¹⁴ Honorarium = μισθός; vállalkozási díj = ὄχηρος = ἐπίχειρος (ή).

¹¹⁵ Ezt már Demokedesnek aiginaei esetéből is következtethetjük; előző évben készletek híján volt, s a rá következőben hatósági orvosnak tették meg; bizonyára a nélkül, hogy a hiányzó készleteket időközben ő maga szerezhette volna be; l. alább is. Mig viszont állami orvos-műhelyt — a hol ilyet létesítettek és folytatólagosan tartottak fenn — a hozzá szükséges tárgyak, s az ezeket illető tulajdonjognak folytonossága nélkül alig képzelhetünk.

¹¹⁶ A kifejlődött demokráciákban bizonyára a rabszolgaságédek kivételével; azokat — a δημόσιοι-t — mint az állandó orvosi műhely egyik inventarium-részét vette át az új hatósági orvos.

¹¹⁷ Acharn. 1032. és 1222.; a Darazsak, 1440. Az itt szóban forgó kifejezések: πρὸς τοὺς Πιττάλου, ἐς τοῦ Πιττάλου ἐς τὰ Πιττάλου. Az utóbbi két kifejezésből azt következtetem, hogy az állami iatreion Athénben egy helyen volt bár, mégis több részből (épületből?) állott. — Hogy szabad személyi orvos még a későbbi időben is mint egy másik orvos segítése vagy alkalmazottja működhetett, arra jó példát szolgáltat egy delphoi felirat (Wescher et Foucart, Inscript. de Delphes, 234.): az istenségnek eladott és ekként szabaddá lett Damon köteleztetik, hogy előbbi urával öt esztendőn keresztül még együtt orvoskodjék (συνιατρουέτω), mialatt élelmezéséről és ruházkodásáról előbbi ura, Dionysios gondoskodik. Ebből megállapíthatjuk azt, hogy az úr és rabszolga viszonyánál az egyén önállósítása, a mi az orvosi praxist illeti, ugyanoly szerves módon fejlődött ki a collectiv megkötöttségéből, mint a hogy ezt a családi kapcsolatnál már is constatáltuk. A mi ez utóbbi esetben a családfő, az amott az úr — még a rabszolga felszabadítása után is!

¹¹⁸ Az idegeneket néha külön kiemelik a feliratok. Itt emlitem fel, hogy szoros értelemben vett törvényszéki orvosokat a görög ókor nem ismert; azaz hatósági orvosait nem utasította, hogy a pör tárgyát képező esetekben (gyilkosságoknál, testi sértéseknél stb.) hivatalos látteleletet bocsássonak a bíróság rendelkezésére. Effajta látteletekről, minden hivatalos jelleg nélkül, a pörlekedő felek maguk gondoskodtak, s a

szónokoknál tényleg elő is fordul, hogy orvosok mint tanuk jelennek meg a törvényszék előtt. (Későbbi, római időbe, Kr. u. 130-ba utal bennünket egy egyiptomi papyrus, a mely szerint az orvost látlelet felvételére hivatalosan delegálják; I. Wilcken, Griech. Ostraka I. 376.).

¹¹⁹ A gyógyszereket bizonynyal szintén az állam bocsátotta a hatósági orvos rendelkezésére. IG. II. 187. szerint Euenor (IV. század) mint egyszerű orvos egy ezüst-talentumot költött a magából — tehát nyilván az állami kiadásokon könnyítve — a felszerelésre (εις την παρασκευήν); a Rangabé-féle kiegészítés: ἐπι τῶν φαρμάκων αἰρεθεις = választás útján a gyógyszerertár élére állítva, egész bizonytalan. IG. II. 256b. megdicséri Pheidiast (IV. sz. végén), hogy a hatósági orvos szerepét ingyen vállalta magára. De nehezen ismerte el Pheidiast ezzel együtt kötelességének, hogy a gyógyszerertárról ingyen, azaz a sajátjából gondoskodjék.

¹²⁰ L. S. Reinach kitünő dolgozatát a Daremberg-Saglio-Pottier: Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines-ben, *Medicus*, 1694. Reinachnak ez a hosszú czikke (1669—1700) a görög-római orvosi régiségeknek ez idő szerint legjobb, legrendszeresebb összefoglalása, a mely anyagával és nézeteivel az én ismertetésemet is nagyban támogatta. Még mindig használható anyaggyűjtés *Becker Charikles*ének ide vágó excursusa (III. 48—70. a Göll-féle kiadásban). Compilativ természetű, a mit *Tihanyi Mór*, rendőrorvos, ír az Ókori Lexikonban, *Orvosok* czímszó alatt.

¹²¹ Minthogy úgy tűnhetnék fel, hogy az orvos helyes kezelését csak orvos tudja megítélni, itt a számadásnak szak-forum előtt kellene történnie. Mászt az aristotelesi ἀπορία nem mond.

¹²² Antiphon, tetral. 3. 2. és 3. Ez utóbbi helyen: „az orvos nem a gyilkos, mert a törvény a felelősség alól fölmenti őt“: ὁ γὰρ νόμος ἀπολύει αὐτόν. Minthogy a Demosthenesnél („Aristokrates ellen“, 637.) idézett törvény általános kijelentés helyett csak taxative sorol elő eseteket, melyekben felelősség nem terheli azt, a ki szándék nélkül őlt és ez esetek között az orvosé nem szerepel, ez utóbbiról külön törvénynek kellett intézkednie.

¹²³ Kinek ne jutna itt eszébe az *orphikusok* mondása, a kik vallásos eszközeikkel: engeszteléseikkel, imáikkal, aske-

tismusukkal magok is arra vállalkoztak, hogy a beteg embert meggyógyítsák: πολλοὶ μὲν ναρθηκοφόροι, Βάκχοι δὲ γε παῦροι (sokan vannak a narthex-lengetők, de kevesen az igazi Bakchosok)? L. Platon, Phaidon, 69.

¹²⁴ V. ö. a hippokratesi Corpusban „az orvosról“ 2. és „a műhelyről“ 3. fejj., Galenosnak ez utóbbi munkához írt commentariusával együtt (8.).

¹²⁵ Tényleg egy *plautusi* darabban (Menaechmi 5. 5.), a mely természetesen a IV—III. századbéli görög viszonyokra vet világot, az orvos gyógyítás végett a saját lakásába akarja vitetni a simuláló örültet, hogy ott nagyobb gonddal ápolhassa, s *húsz* napon keresztül helleborust itasson vele. — Némelyek Aristoph. Lysistr. 746. sorából is azt következtették, hogy bizonyos esetekben a *bábák* is saját lakásukon látták el a szülő asszonyt; a tény nagyon lehetséges, de Aristophanesből nem következik, mert ott a terhes nő haza (οἶκαδὲ) kívánkozik. A vigjátékiró Krates (V. század) egyik fragmentumában (Athen. 6. 268a.) előforduló Παλιώνιον-ról (tengerparti sanatorium?) l. Reinach id. h. 1685. — Az Asklepieionok mellett a beteg vendégek befogadására épített lakások csak a későbbi időben tekinthetők gyógy- és üdülőhelyeknek: ókori sanatoriumoknak. V. ö. a mit a vallás és orvostudomány kapcsolatairól mondtam.

¹²⁶ A műhelyben tehát vízkurát is lehetett használni. V. ö. az előbbi jegyzetet.

¹²⁷ Viszont az orvosi műszerek úgyszólván kivétel nélkül ércneműből készültek az ókorban és nem egyéb anyagból (csontból, üvegből stb.).

¹²⁸ Az archaeologiai emlékek képeit l. Reinach id. cz.-ben és ugyancsak a Daremberg-Saglio-Pottier: Dictionnaire, *Chirurgia* cz.-ben dr. René Briau-tól. A Rich-féle közismert Wörterbuch többnyire pompeji leleteket publikál. L. még *Baumeister* Denkmäler-ének *Ärzte* cikkét, s Gurlt id. könyvének tábláit. *Pottier* egyik újabban megjelent dolgozatát: Une clinique grecque au V. siècle sur un vase peint, sajnos nem kaphattam kézhez.

¹²⁹ Az orvosi műhelyeknek kérdéses jellemzése Plautusnál gyakran fordul elő (Amphitruo, Epidicus). Az iatreionban üldögelő, fecsegő és rágalmazó athénieket nevezi el Demosthenes

öcscse, Demarchos, szellemesen: „*Dysmenidáknak*“ czélzással az Eumenidák athéni tiszteletére, Ailianos, poik. hist. 3. 7.

¹³⁰ T. i. a melyek kígyó-emblémákkal voltak ellátva, vagy egyenesen kígyókat rejtegettek, a vallásban szerepet játszó mystikus kosarak (*κίσται μυστικάί*) gondolatát ébresztve, mint a minők többek közt Athena cultusában is előfordultak.

¹³¹ Kivételesen rabszolga is vihette valamire az elméletben és gyakorlatban egyaránt, legalább is a későbbi időkben. Ilyen volt *Aristogenes* (III. sz.), a ki Antigonos Gonatást kezelte, s kinek egész sereg művéről számol be Suidas.

¹³² Mind a gyógyszer-cassettákból, mind a műszer-étuikból maradtak archaeologiai példányok reánk. Ábrázolásukat I. Reinach id. cz.-ben (1685) és ugyancsak a Daremberg-Saglio-Pottier *Loculus* czimszava a., a hol a sioni (wallisi kanton) museumában őrzött gyógyszer-szekrény van lerajzolva.

¹³³ Azért gondolom ezt, mert — mint majd rögtön szóba hozom — az orvostanítvány felvétele annak nagyon zsenge korában volt szokásos. Pl. a hippokratesi Törvény: a *παιδομαθίη*-t (a gyermekkortól kezdődő tanulást) a jó orvos egyik feltételének tartja, s ehhez a nézethez csatlakozik Platon is (Állam, 408: *ἐκ παιδῶν ἀρξάμενοι*). A követelmény itt nyilvánvalóan usust jelent. Gyermek-embertől viszont nem kérhetünk olyan esküt, mint a minő a kosi iskola esküje volt (l. alább).

¹³⁴ Egy későbbi (Claudius korabeli) orvosról, a trallesi Thessalosról, azt halljuk, hogy már hat hónap után önálló praxist engedélyezett tanítványainak. Itt érettebb korú embekekről lehetett szó. Egyébként az eljárás idők, iskolák és orvosok szerint váltakozhatott.

¹³⁵ De v. ö. a hippokratesi esküben előforduló *ἀκρόασις*-kifejezést (szóbeli előadás), a mely a *παραγγελίη*-vel (a tanács-csal, utasítással) szemben használva csakis valamely elméleti tanításra vonatkozhatik. L. Littré, *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, IV. 613. s köv., a hol a különböző magyarázatok regisztrálva vannak.

¹³⁶ Bár egy athéni monda ezt máskép tudja; szerinte Agnodike, illetőleg *Hagnodike* volt az *első* szülész nő, mert előzőleg nők és rabszolgák a törvény értelmében még ebből a mesterségből is ki voltak zárva (Hyginus, 274.). De termé-

szetesen e mondának történeti háttére nincsen; a szülészet patronájának, tehát egyszersmind időben is az első szülésznőnek fellépését akarja megmagyarázni, s e célból egy tetszetősen badar mesére van szüksége.

¹³⁷ Eurip. Hippolytos, 293. s köv. Csengeri János fordításában. Az első sor: ἀπόρητα κακά-ról (titkos bajokról) beszél.

¹³⁸ Csak egy-két példát: 5. 1-ben egy elisi kertész nejéről van szó, kinek köldöke alatt, belül, kitapogatható daganat keletkezett, melyet azután masszálással puhít az orvos. 5. 101-ben egy abderai nőről van szó, a kinek mell-carcinoma-ja van. 5. 53-ban abortus után kezel az orvos egy nőt. 5. 55-ben egy fiatal leányt vizsgál meg az orvos, a ki leesett: „lábai melegék“ stb., stb. A kosi esküben található tilalomnak, hogy t. i. az orvos a nő-patienseivel vissza ne éljen, szintén csak akkor van igaz értelme, ha az orvos elég közvetlenül jutott olykor a női testtel érintkezésbe (l. alább).

¹³⁹ A monda a szobrot Perikles személyével hozta kapcsolatba (Plutarchos, Perikles, 13.), s ez a monda annyiban is érdekes, hogy szerinte a nagy államférfiú gyógyító-füvekről álmodik. A való tényállást a modern archaeologia derítette ki (Wolters, Athen. Mitth. XVI.). A szoboremelés alkalmául a nagy athéni pestist szokás tekinteni, de lehettek általánosabb okai is. Jó archaeologiai összegezést nyújt az egész kérdésről: Martin L. D'Ooge, *The Acropolis of Athens*, New-York, 1908. 283. s köv. 1.

¹⁴⁰ 58. fr. Diels 70. l. Herakleitos szavaival v. ö. Xenophon, Sokrates emlékezése, 1. 2. 54., mert más czélzattal egy a gondolat: az orvos vágásával, égetésével fájdalmat okoz és még pénzt is kap érte!

¹⁴¹ Talán ide, a későkorú idealizálás körébe tartozik az is, a mit *Epimenides*ről regéltek: az athéniiek egy egész talentumot kínálnak neki nagy szolgálataiért, s ő a szent olajfa egy ágával távozik (Plutarchos, Solon, 12. és Diog. Laert. 1, 111.).

¹⁴² Tudós nagyképűségre gondolunk Antiphanes töredékénél: „minden betegség, a mi az embernek bajt okoz, csak a nevek változnak.“ (Kock, Fr. Com. Att. II. 107.). Az orvos túltengő fényűzésére czéloz Aristophanes, midőn azt mondja róla, hogy „a köröm fehéréig pecsétgyűrűt hord ujjain“

(σφραγιδοουχαρχοκομήτας), s tán a charlatanságra, midőn rögtön a jós után említi fel („A Felhők“ 332.). Ugyancsak Aristophanes a Gerasban (Kock, I. 129.) az orvos tudatlanságát állítja pelengérré: a beteg szeme még rosszabbodik, miután az orvos megkente. Jó-rossz élczekeket az orvos hátrányára állítólag már Pausanias, Pleistonax fia, a spártai király. (V. sz. végén) szeretett mondani; Plutarchos a lakón apophthegmák gyűjteményében öt ilyet közöl tőle. Pl. az Orvos: Te öreg lettél; Pausanias: Mert nem te voltál az orvosom.

¹⁴³ De már Hippokrates ősenek, Aineiasnak, athéni plaque-jén (VI. sz.) ez a felírás díszleg: „a legjobb orvos bölcsességének emléke ez.“ A hippokratesi Gyűjteményben olvasható athéni δόγμα-ról l. a Hippokrates életét tárgyaló fejezetet. Az orvosokra vonatkozó összes felírást most egy Corpusba gyűjtve adják ki: Epigraphie médicale. Corpus inscriptionum ad medicinam biologiamque spectantium, publié par la Société franç. d'hist. de la médecine. 1908. Ezenkívül l. J. Oehler, Epigraphische Beiträge zur Gesch. des Ärztstandes, Progr., Wien 1906—07.

¹⁴⁴ T. i. Empedoklesnél is kívül álló mythologiai hatalmak: a Φιλίη (v. Φιλότης) és a Νεῖκος (v. Ἐριδες) egymással ellentétes küzdelme állapítja meg az elemek rendjét.

¹⁴⁵ Ilyen szellemesség pl. az a meghatározás, melyet Eryximachos az orvostudományról magáról ad: a medicina, egy szóval kifejezve, nem egyéb, mint a test erotikájának ismerete a megtöltést és kiürítést illetőleg.

¹⁴⁶ Az összeállítást l. W. Nestle, Euripides cz. művében (101.), a hol az adatok bár nagy szorgalommal vannak együvé hordva, de még sem kellő kritikával feldolgozva.

¹⁴⁷ A töredék kezdetét Wilamowitz correcturája szerint fordítom (θς οἶδ': a codex. ὅσοι δ' olvasása helyett; l. Fredrich, Hippokratische Untersuchungen, 10.). Lényeges pontban hibás Nestle fordítása, midőn a görög szöveget: πρὸς τὰς διαίτας τῶν ἐνοικούντων πόλιν τὴν γῆν τ' ἰδόντα τὰς νόσους σκοπεῖν χρεῶν, így érti: muss bei der Behandlung der Krankheiten auf die Lebensweise der Bewohner einer Stadt und auf die Natur ihres Landes sehen.

¹⁴⁸ Νόσοι: δὲ θνητῶν αἱ μὲν εἰς' ἀθάϊρστοι, αἱ δ' ἐκ θεῶν πάρεσιν, ἀλλὰ τῷ νόμῳ ἰώμεθ' αὐτάς. Nestle a szöveget megint

nem érti, midőn annak végét így fordítja: „aber wir heilen sie systematisch“. τῷ νόμῳ = a szokásnak megfelelően; Euripides gondolata szerint „isteni“ betegségeket tulajdonkép hiába törekszik az ember gyógyítani, s a mennyiben mégis megteszi, csak conventióból teszi. Azonkívül sajátságos, hogy Nestle a hippokratesi és euripidesi álláspontot egynek tartja, holott lényegökben eltérők. Hippokrates szerint: πάντα ἀνθρώπινα καὶ θεῖα, Euripides szerint: πάντα ἢ ἀνθρώπινα ἢ θεῖα.

¹⁴⁹ A görög szöveg még közvetlenebb, bár modern aesthetikai érzésünknek kevésbé megfelelő képen fejezi a gondolatot ki: az athéniek lelegelik (ἀποφερβόμενοι) azt a bölcseséget, melyet a föld terem. L. a szöveg folytatását is: αἰεὶ διὰ λαμπροτάτου βαίνοντες ἀβρῶς αἰθέρος (= mindig kellemesen lépdelve a legfényesebb *etheren* keresztül), mert ezzel együtt értjük csak meg *Euripides milieu-elméletét*. A. Rauber könyve: Die Medea des Euripides im Lichte biologischer Forschung (1899), czimével félrevezető, hóbortos munka.

HETEDIK FEJEZET.

¹⁵⁰ Sokan hajlandók az esküt Hippokrates előtti időbe helyezni. A codexekben a hippokratesi iratok élén áll. Úgy látszik, hogy már Aristophanes is ismeri a Thesmophoriazusai-ban, tehát 411-ben (v. ö. a 3. jegyz.). Az eskü magyar fordítása: *Unghvárném. Tóth László-tól*, Haszn. Mul. 1818. I. 231. l.

¹⁵¹ Vagy: „megadom majd neki, a mire szüksége van“. A fordítás különbségét a: *χρεία* kétértelmősége okozza („szükséglet“ vagy „adósság“); mert *μετάδοσις* végül *ἀπόδοσις*-t is jelenthet.

¹⁵² Conjecturális pótlás (*εἰρηξω*) szükségtelen; az *oö* haplographiából elmaradt a mondat végéről (a következő mondat: *oö*-val kezdődik).

¹⁵³ A szövegben lacunát tételezek fel (l. a fönt következő magyarázatot). Itt csak ennyit: adott szövegünkben két, egymáshoz közel álló mondat egészen ugyanazt a structurát tünteti fel (*Οὐ δώσω δὲ οὐδὲ . . .* és: *Οὐ τεμέω δὲ οὐδὲ . . .*). Hasonló esetekben kihagyás könnyen keletkezik, ha az első *οὐδὲ*-ről siklik át a másodikra a másolónak szeme. Az *ἐκχωρήσω* fordítását az az észrevételem befolyásolta, hogy az a következő mondat: *ἐσίω*-jának felel meg per contrarium.

¹⁵⁴ A görög szöveg körülírását az *ἄρρητα*-szó tette szükségessé, a melynek vallási értelme van.

¹⁵⁵ A görögök közt divó gyermek-kitevésről l. *Humbert* kitünő cikkét (*Daremborg-Saglio-Pottier, Expositio*, III. 930—939). Törvényes tilalmat csak egyet ismerünk, a thebait későbbi időből (*Ail. var. hist.* 2. 7). Idevágó érdekes újabb adatot tartalmaz egy papyrusra lejegyzett magánlevél (*Papyr. Oxyrrh.* IV. 744, Kr. születésének idejéből): *ἐάν . . . τέκῃς, ἐάν ἦν ἄρσενον, ἄψςς* (hagyd életben), *ἐάν ἦν θήλεα, ἔκβαλε*. *Platon* (Pol. 459 köv.) egészen

úgy beszél az emberek, a minta-állam polgárainak *tenyésztéséről*, mint az állatokéröl; Aristoteles szerint meg magzatelhajtással (ἄμβλωσις) kell a népesedést regulálni (Pol. 1335 b: ἐμποιεῖσθαι δεῖ τὴν ἄμβλωσιν· τὸ γὰρ ὄσιον καὶ τὸ μὴ διωρισμένον τῇ αἰσθήσει καὶ τῷ ζῆν ἔσται). Természetes, hogy ily körülmények között a *magzatelhajtás törvényes* üldözéséről szó sem lehet (helytelenül Caillemer, Daremberg—Saglio, I. 224: *Ambloseos graphe*). Hisz Aëtios doxái szerint még az is bölceleti vitatkozás tárgya: εἰ τὸ ἔμβρουον ζῶον; (V. 15.). A magzatelhajtás jogi esetei valamennyien megengedik azt a magyarázatot, hogy vagy a terhes nő tudtán kívül vagy ha nem, egyéb bűnös mellékszándékból történtek. Ilyenkor persze törvénytisztelet tárgyalásra is kerülhetett a dolog (Lysias: κατὰ Ἀντιγένους ἀμβλώσεως). V. ö. Pauly—Wissowa: Ἄμβλωσις cikkét *Thalheim*től. A kosi eskü ellenére magzatelhajtó szerekkel majd a hippokratesi Gyűjtemény gynaikologikus irataiban is fogunk találkozni. De I. *Ilberg* idézett értekezését (13. l.: die wissenschaftliche Medizin der Hippokratiker hat mit den φθόρια nichts zu tun).

¹⁵⁶ A mi a mérgek kiszolgáltatásának tilalmát illeti (ugyan-csak egyik magas etikájú pontja a hippokratesi eskünek!), culturtörténetileg nagyérdekű a Littré által felhozott anecdota (Oeuvres complètes d'Hippocrate IV, 625); egy arab Kalifának házi orvosa, *Honain*, a hippokratesi esküre hivatkozással tagadja meg urának, ki próbára teszi, a kért méreg átadását.

¹⁵⁷ Sőt családokban öröklődő foglalkozásként a *modern Görögországban* is megvan; l. *Reinach* cikkét (Medicus), Daremberg—Saglio—Pottier, Dict. 1673.

¹⁵⁸ Ha jelenthet is τέμνω már egymagában (az ἀπο-, ἐκ- vagy δια- praepositíók nélkül) is castratiót, viszont itt az esküben, hol semmi sem mutat a specialis használatra, sőt a következő λιθῶντας-nak nyilvánvaló értelme annak ellene mond, nem szabad reá gondolnunk. Egyébként Gomperz a mondatszerkezetet helyesen értelmezi: „ich werde nicht schneiden, selbst jene nicht, die an Steinverhärtung leiden“ (Gried. Denker. I. 452 jegyz. 225.).

¹⁵⁹ Ezért mondja az eskü: ἐχωρήσω, útjukból kitérek. Hogy még a köbetegeket sem szabad bizonyos esetben vágni: ez az οὐδέ az eljárás gyakoriságát bizonyítja. *Gurlt* könyvét lapozgatva (Geschichte der Chirurgie) tényleg ahhoz a nézethez

jut az ember, hogy a kőmetszés — bizonyos népies gyakorlatból kifejlődve — minden kornak és népnek chirurgikus praxisához hozzá tartozott. Ezt a görögökre nézve már a mütét specialistái, a λειστομοί is bizonyítják, kiknek korai létezéséről maga a kosi eskü tesz tanúságot.

¹⁶⁰ L. „A betegségek“ I. könyvét (6). Itt ugyan csak a huykövek megállapításáról van szó katheterismus segítségével, de már Littré kiemeli (id. h. 616), hogy ez a diagnostizálás magát a mütétet tételezi fel. Hogy hol mindenütt van a hipp. Gyűjteményben huykövekről szó, l. Petrequin, Chirurgie d'Hippocrate I., 192. köv.

¹⁶¹ Ezen elv ellen nem bizonyíték az efféle általános nyilatkozat: „a betegség végső eseteiben a gyógyítás végső eszközei a leghatásosabbak pontosan végrehajtva“ (Aphorism. 1. 6.). Először, itt nem szükséges okvetlen a *chirurgiára* is gondolni, azután meg a pontos végrehajtás (ἐς ἀκρίβειαν) már az óvatosságot is magában foglalja.

¹⁶² Evvel nincs ellentétben, hogy — mint majd a hippokratesi therapia részletes tárgyalásánál látni fogjuk — a *diagnosis elméleti szempontjából* az összes gyógyíthatatlan betegségeket szintén az orvostudomány körébe utalták.

¹⁶³ τοῖσι μὲν ἐξίστασθαι χρὴ ὅποια ἂν ᾖ. A hozzá fűzött: πλὴν τῶν ἐφημέρων λιποθυμιῶν (az egynapos ájulásokot kivéve) azt mutatja, hogy legalább súlyos symptomáknál palliativ kezelést még a gyógyíthatatlan betegségeknel is szükségesnek tartottak. A föntiekhez v. ö. prorrh. 2. 9-et is: olyan betegekről van itt is szó, a kik: ὅπὸ τῶν ἰητρῶν ἤμισα ὠφελοῦνται (a kiken már az orvos semmit sem segíthet).

¹⁶⁴ A szövegbe az értelmetlen ἐφ' ἐκάτερα helyett τὰν ἐπ' ἔσχατα-t kell tennünk. R. Fuchs (kinek német fordítását: Hippokrates, *Sämmtliche Werke*, 3 kötet éppúgy tekintetbe vettem mint az Ermerins kiadásában közölt Foësius-féle latin fordítást és Littré francia átültetését) a kivánt értelemmel megfelelően fordít: „denn schon viele sind dadurch . . . . zum Äussersten getrieben worden“ („a été mis à toute extrémité“ Littré).

¹⁶⁵ Éppenséggel szembeötlő a különbség, ha a középkori Archimattaeus salernói orvos: „De adventu medici ad aegrotum“ című orvosi politikáját vesszük kezünkbe, a mely a legkörmön-

fontabb tanácsokat adja — a beteg kizsákmányolására (Puschmann, Geschichte des medizinischen Unterrichts, 171. l.).

¹⁶⁶ Az itt szóba jövő könyvek a codexek egy részében tényleg a hippokratesi iratok élén állanak: a νόμος, a παραγγελίαι és a περί εὐσχημοσύνης (tulajdonkép: a külső tisztességről); a 4. könyv, melyet fönny magyarul idézek: a περί ἡτροῦ. De Suidas a hippokratesi Gyűjtemény egy másféle sorrendjét ismerte, melynek nyomai kézirati hagyatékunkban szintén ránk maradtak (l. Litré id. m. I. 530). Itt a deontologia a pinax végére került. L. különben a hippokratesi illetan tartalmára vonatkozóan Reinach id. cz.-t és Daremberg szép szavait (Histoire des sciences médicales, I. 95.).

¹⁶⁷ Litré conjecturáját követem: τῆ τοῦ ἡτροῦ ἐπισκεΐη εὐδοκίοντες μεταλλάσσονται ἐς ὕψιόν.

¹⁶⁸ A parfum bizonyos mértékét maga az orvosi illetan írta elő („az orvosról“ 1.); de v. ö. „utasítások“ 10: φευκτέῃ δέ... ὀδμή περίεργος.

¹⁶⁹ Korántsem akarom állítani, hogy a hipp. Gyűjtemény úgynevezett sophistikus iratai, a „levegőnek“, „mesterségnek“ stb. könyvei mögé olyanféle orvos-charlatanokat kell szerzőkül oda képzelni, minőknek rajzát fönny a szövegben adtuk. A hippokratesi szakszerűség és a kifejezett charlatanság nagyon messze esnek egymástól, s ezt a nagy távolságot a legkülönbözőbb, a legsajátosabb egyének köthették össze.

¹⁷⁰ Itt jegyzem meg, hogy az orvosi deontológiánál szóba jövő hippokratesi iratok rendkívül rossz hagyományban maradtak reánk, s hogy e miatt ezeknek a különben is „velős“ rövidségű mondatoknak fordítása alig leküzdhető nehézségekbe ütközik. Itt még nagyon sok dolga lesz a kritikának és még inkább a mélyebb gondolati összefüggéseket kereső interpretációnak.

¹⁷¹ Ennek a nehéz fejezetnek különösen a vége szép: „Mert Zeusre mondom, a testvéri szövetségünkbe felvett orvosok közül (ἡδελφισμένος, v. ö. a hippokratesi esküt, a mely szerint testvéreknek tekintik egymást az egyes orvosszövetség tagjai) kicsoda merészelne ridegséggel gyógyítani, már t. i. akként, hogy ámbár a bajt kezdetében megállapította, a gyógyulásra alkalmas szerek közül egynémelyet még sem nevezne meg, gyógyítás nélkül hagyva a beteget, és nem tudna eltekin-

teni a nyereségtől, ha csak az a vágy nem serkenti, hogy az esetből valamit tanulni képes? A fejezet eleje mintha azt az esetet tételezné fel, midőn a különöset és ismeretlent kívánó patiens az orvos eljárásával nincsen megelégedve.

¹⁷³ Az a rendszertelenség, melyet az erkölcsi kívánságok felsorolásában magam is követtem, csupán az idevágó deontologiai könyvek képét tükrözteti vissza. Egyedül „a tisztességről“ (5.) szülő irat kíséri meg az ethikai postulatumok fogalomszerű csoportosítását (ἀφουλαργυρία, ἐντροπή stb.). Az összefüggés ez a hiánya juttatja eszembe *Th. Beck* legújabban megjelent *hippokratesi chrestomathióját* (*Hippokrates Erkenntnisse*, im griech. Text ausgewählt, übersetzt und auf die moderne Heilkunde vielfach bezogen, Jena, 1907). Az egyes munkákon végig halad s kiszedegeti belőlök (német fordítást mellékelve a görög szöveghez) a legérdekesebb vagy legjellemzőbb mondatokat. A gyenge bevezetéstől és hiányos fordításoktól eltekintve, jó szolgálatot fog tenni a hippokratesi Gyűjtemény népszerűsítésének.

¹⁷³ ἐς ἀληθείαν πρὸς τὸ ὑποδειχθῆν (v. ὑποδεχθῆν?) ἀποτερματιζόμενοι.

¹⁷⁴ εἰ δὲ καιρὸς εἴη χορηγίας ξένῳ τε ἔονται καὶ ἀπορέοντι, μάλιστα ἐπαρκέειν τοιούτοις: ἦν γὰρ παρῆ φιλανθρωπία, πάρεστι καὶ φιλοτεχνία.

¹⁷⁵ A kérdéses hely nem is igen mond többet (2.): „Régóta megvan az orvostudományban minden, meg van találva az az elv és az az út, a melyen eddig hosszú idő alatt a sok szép találmányt megtalálták és a melyen majd a többit is meg fogják találni, ha valaki mint alkalmas egyén és a mult találmányait ismerve, ez ismeretből indul ki további keresésében.“ Tehát keresni — ezentúl is kell!

¹⁷⁶ Itt ugyan καιρός (alkalom) a gyógyításra kedvező időt jelenti; de általánosabb értelmet adva a szónak, nem a καιρός-on fordul-e meg minden az ember véges életében?

NYOLCZADIK FEJEZET.

¹⁷⁷ Az „utasításokban“ ez áll: Ὑποληπτέον οὖν τὴν φύσιν ὑπὸ τῶν πολλῶν καὶ παντοίων πρηγμάτων κινήθηναί τε καὶ διδασθῆναι, βίης ὑπεούσης; Epikurosban meg (mint a hogy erre már Littré figyelmeztetett) ezt találjuk (epist. I. = Diog. Laert. 10. 75.): Ἀλλὰ μὴν ὑποληπτέον καὶ τὴν φύσιν πολλὰ καὶ παντοῖα ὑπὸ αὐτῶν τῶν πραγμάτων διδασθῆναι τε καὶ ἀναγκασθῆναι. Az átvétel kétségtelen, de azért még nem következnek szükségképen, hogy az orvosírónak kell az átvenőnek lennie s nem Epikuros „idéző“ közismertet név említése nélkül. Annyival kevésbbé következik ez, mert a mi az ismerettani felfogás lényegét, az αἴσθησις és λογισμός viszonyát illeti, a hippokratési Gyűjtemény egy másik könyve, a περὶ τέχνης, ugyanazt vallja ugyanazon kifejezésekkel, mint az „utasítások“ írója (v. ö. pl. id. m. 11: ὁ μὲν γάρ, ἐπεὶ οὐκ ἦν αὐτῷ ὄψει ἰδεῖν τὸ μοχθέον οὐδ' ἀκοῇ πυνθεῖσθαι, λογισμῷ μετῆξι. Tehát az érzékelés után és alapján: a λογισμός jó, a mely egyébként a περὶ φύσεως 3. fejezetében is előforduló terminus). De az „utasítások“ főnti fejtegetéseiben szemet szúrnak a sűrűn előforduló *stoicismusok*. Az „ἐφαντασιώθη“ a stoikus φαντασία t fogja emlékünkre hívni, s ugyancsak e körbe tartoznak: ἐναργέως, ἐκ περιπτώσιος, πιθανός, καταφορή, ξυμπεραίνόμενα. Könyvünket Littré még azok csoportjába sorozza kiadásának I. kötetében, melyeket az ókoriak nem citálnak; de egy időközben Darembergtől megtalált glossa arról értesít, hogy Archigenesen és Galenoson kívül a nagy stoikus Chrysippos (III. század) is foglalkozott a παραγγελίαι-jal (a könyv legelején szereplő χρόνος és καιρός különbségét magyarázgatva). Ha iratunk ismerettani részében utólagos stoikus átdolgozáson ment is keresz-

tül vagy stoikus széljegyzetek kerültek is bele, az egész könyv laza összefüggésű, mozaikszerű tartalmát tekintve nem szabad abból azt következtetnünk, hogy a παραγγελίαι a maguk egészében későbbi eredetűek. Ezt annak igazolására jegyzem meg, hogy iratunkat a „hippokratesi ethika“ összeállításánál jócskán felhasználtuk.

¹⁷⁸ *Simplic.* de caelo 558. (Diels, Fr. VS. I. 148 l. 8.): ὡστε συμβαίνει μήτε ὁρᾶν μήτε τὰ ὄντα γινώσκειν. Vagy a hogy Gomperz olvassa (*Die Apologie der Heilkunst*, Sitzungsbd. d. Wien. Akad. phil. hist. Klasse, 120. 1889, 8. l.): μήτε ὁρᾶν τὰ ἔόντα μήτε γινώσκειν.

¹⁷⁹ τὰ μὲν ἔόντα αἰεὶ ὁρᾶται τε καὶ γινώσκεται, τὰ δὲ μὴ ἔόντα οὔτε ὁρᾶται οὔτε γινώσκεται. Diels — azt gondolom — helytelenül állítja ezt a helyet Antiphon ismerettani töredékével szembe, melyben eleai gondolatot talált (Fr. VS. II. 1. 591. l.; v. ö. „*Antiphon panlogismusa*“ cz. értekezésemet a Magyar Filozof. Társ. Közl.-ben, 1909. évf.).

¹⁸⁰ A természet kényszerítésére vonatkozó gondolatot a περὶ τέχνης a következőkép fejezi ki: 13 (12) ὅταν δὲ ταῦτα <μὴ> μνηύωνναι, μηδ' αὐτῆ ἢ φύσις ἐκοῦσα ἀφιῆ, ἀνάγκας εἰρηκεν (t. i. az orvostudomány), ἧσιν ἢ φύσις ἀζήμιος βιασθεῖσα μεθήσιν· μεθεῖσα δὲ δηλοῖ τοῖσι τὰ τῆς τέχνης εἰδόσιν ἃ ποιητέα.

¹⁸¹ U. o. 11.: ὅσα γὰρ τὴν τῶν ὀμμάτων ὄψιν ἐκφεύγει, ταῦτα τῆ τῆς γνώμης ὄψει κεκράτηται.

¹⁸² παραγγελίαι (1): συγκαταίνεω μὲν οὖν καὶ τὸν λογισμὸν stb. περὶ φυσέων (3): ἀλλὰ μὲν ἐστὶ γε τῆ μὲν ὄψι ἀφανῆς, τῷ δὲ λογισμῷ φανερός.

¹⁸³ Az ἄδηλα-ról (11): οὐ μὴν ὅτι ἄδηλα κεκράτηκεν, ἀλλ' ἢ δυνατὸν κεκράτηται· δυνατὸν δ' ἕως αἴτε τῶν νοσεύντων φύσις [ἐς] τὸ σκεφθῆναι παρέχουσιν, αἴτε τῶν ἔρευνησόντων ἐς τὴν ἔρευναν περόκασιν. Tehát ily esetekben kettős feltétele van a helyes következtetésnek: 1. a beteg-vizsgálat lehetősége, 2. az orvos képessége.

¹⁸⁴ U. o. (11): ὅτε οὖν οὐδ' ἐκ τῶν ἀπιγγελλομένων ἐστὶ τὴν ἀναμάρτητον σαφηνεῖην ἀκοῦσαι. A kifejezés már csak azért is érdekes, mert a tudományos ideált nevezi meg.

¹⁸⁵ περὶ φυσέων 14 (miután a φρόνησις-t a vértől tette füg-gővé): τὰ γὰρ μαθήματα καὶ τὰ ἀναγνωρίσματα ἐθίσματα ἔστι· ὅταν δ' ἐκ τοῦ εἰωθότος ἔθεος μεταστῶμεν, ἀναιρέσει ἡμῖν ἢ φρόνησις.

¹⁸⁶ Id. m. 3: μή γάρ οὐκ εὐαρίθμητον ᾗ, εἰ τοῦτω τις σημαίνεται τὴν τῶν καμνόντων νοῦσον, τὸ ἕτερον τοῦ ἑτέρου διαφέρειν τι, μή τῶντὸ δὲ νόσημα δοκῆσιν εἶναι, ἣν μή τῶντὸ οὐνομα ἔχῃ. Előbb azonban megdicsérte a knidosiakat, hogy észrevették: τὰς πολυτροπίας τὰς ἐν ἐκάστῃσι τῶν νοῦσων καὶ τὴν πολισχεδίην αὐτέων.

¹⁸⁷ A περί γονῆς (a magról) kezdete: Νόμος μὲν πάντα κρατύνει, ἣ δὲ γονὴ τοῦ ἀνδρός stb. A περί ἀέρων ὑδάτων τόπωνban (29): ἕκαστον δὲ ἔχει φύσιν τῶν τοιοῦτων καὶ οὐδὲν ἄνευ φύσιος γίγνεται. R. Hirtzel (Themis, Dike u. Verwandtes) nem ismeri az első idézetet. Ez pedig ellentmond amaz állításának (390), hogy a görög abban a korban a νόμος-t mint *kosmikus* elvet egyáltalán nem ismeri.

¹⁸⁸ Megvan ugyan a φύσεως νόμος kifejezése is, de itt nem a természetben uralkodó törvényszerűségről van szó, hanem a természettől ránk, emberekre dictált közös és kényszerű magatartásról.

¹⁸⁹ περί τέχνης 6: τὸ μὲν γάρ αὐτόματον οὐδὲν φαίνεται ἐὼν ἐλεγχόμενον· πᾶν γάρ τὸ γενόμενον διὰ τι εὐρίσκοιτ' ἂν γινόμενον, καὶ ἐν τῷ διὰ τι τὸ αὐτόματον οὐ φαίνεται οὐσίην ἔχον οὐδεμίαν ἀλλ' ἢ ὄνομα· ἣ δὲ ἱατρικὴ καὶ ἐν τοῖσι διὰ τι καὶ ἐν τοῖσι προνοουμένοισι φαίνεται τε καὶ φανεῖται αἰεὶ οὐσίην ἔχουσα.

¹⁹⁰ κατ' ἱητρειῶν (kezdet): Ἡ ὁμοῖα ἢ ἀνόμοια ἐξ ἀρχῆς ἀπὸ τῶν μεγίστων, ἀπὸ τῶν ῥηίστων, ἀπὸ τῶν πάντη πάντως γινωσκομένων. A μέγιστα-nál kétes, hogy a kiterjedésben legnagyobbra (s így legkönnyebben észrevehetőre) kell-e gondolni, vagy pedig a legfontosabbra, leglényegesebbre? Az egész hely azt bizonyítja, hogy a mit előbb orvostudományi aesthetikának neveztem, az természetesen a logikát is magában foglalta.

¹⁹¹ 21. fej.: Ὅστις οὖν ταῦτα μὴ εἴσεται ὡς ἕκαστα ἔχει πρὸς τὸν ἀνθρώπον, οὔτε γινώσκειν τὰ γινόμενα ἀπ' αὐτῶν δυνήσεται, οὔτε χρέεσθαι ὀρθῶς.

¹⁹² 19. fej.: Δεῖ δὲ δήπου ταῦτα αἷτια ἐκάστου ἡγεῖσθαι εἶναι, ὧν παρεόντων μὲν τοιοῦτον τρόπον ἀνάγκη γίνεσθαι, μεταβαλλόντων δὲ ἐς ἄλλην κρῆσιν, παύεσθαι.

¹⁹³ Minden felvilágosodási kort jellemez, hogy tudásának vagy a tudásnak egyáltalán kelleténél nagyobb jelentőséget tulajdonít a természet önkénytelenségével szemben. Nagyon tanulságos e tekintetben a περί τέχνης ama helye (11), a hol

kereken ki van mondva, hogy: ha a patiens ismerné betegségét, nem is betegedett volna meg, mert tudásával elejét vette volna a betegség felszaporodásának.

¹⁹⁴ A „*kosi prognosisok*“ (Κωσαι προγνώσεις) így kezdődnek „Kiknek hidegrázás után hidegek maradnak végtagjaik; fejök fáj, nyakuk fájdalmat okoz, beszélni nem képesek, izzadnak mindezenfelül, meghalnak, miután kissé magukhoz tértek“. De ez még hagyján; vannak ott efféle kórjóslatok is:

73: Láz alkalmával ágyékfájdalom hosszas betegséget jelent.

75: Erős fájdalmakból származó láz hosszú ideig tart.
Vagy a mit csak görögül idézek:

71: Ἐν μακροῖσι ὀλεθροῖσι: ἔδρης ἀλγῆμα θανάσιμον.

KILENCZEDIK FEJEZET.

¹⁹⁵ περὶ φύσιος ἀνθρώπου (2): Τῶν δὲ ἰητρῶν οἱ μὲν τινες λέγουσι ὡς ἄνθρωπος αἷμα μούνον ἔστι, οἱ δ' αὐτῶν χολήν φασιν εἶναι τὸν ἄνθρωπον, ἔνιοι δὲ τινες φλέγμα.

¹⁹⁶ *Melissos* (Diels, VS. I. 7. tör 145. l.): οὐδὲ ἀλγεῖ· οὐ γὰρ ἂν πᾶν εἴη ἀλγέον (οὐ γὰρ ἂν δύναιτο αἰεὶ εἶναι χρῆμα ἀλγέον) stb. Polybos (id. h. 2): ἐγὼ δὲ φημι, εἰ ἔν ἦν ὄνδρωπος, οὐδέποτε ἂν ἤλγε, οὐδὲ γὰρ ἂν ἦν ὅφ' ὅτου ἀλγήσειε ἐν ἐών.

¹⁹⁷ *Diels*: Über die Excerpte von Menons Iatrika (Hermes 28, 1893) 431 l.: *Polybosra*, a „de natura hominis“ szerzőjére hivatkozik, kinek csak tudnia kell: „was hippokratisch ist und was nicht“. E nézethez csatlakozik *E. Meyer* (Gesch. des Alterth. 4. 207. l.): Dass die Schrift von der alten Medizin von Hippokrates stammt, geht mit Sicherheit daraus hervor, dass sein Schwiegersohn Polybos in περὶ φύσιος ἀνθρώπου denselben Standpunkt vertritt. Ok nélkül kétkedő *Wilamowitz* (Die hippokratische Schrift περὶ ἰρῆς νούσου, Sitzungsber. d. Akademie zu Berlin, 1901): Ich kann daher von der Annahme nicht abgehen, dass schon *Aristoteles* das ganze so unzusammenhängende Buch als Werk des *Polybos* gelesen hat, kann aber dieser Autorschaft deswegen keine Verbindlichkeit beilegen. De mi bizonyítja, hogy a περὶ φυσ. ἀνθρ. azon részét, melyet a londoni Névtelen (illetőleg forrása: VII. 15) *Hippokratesnek* tulajdonít, *Aristoteles—Menon Polybos* munkájának tartottak?

¹⁹⁸ 12: ἐγγύτατα δὲ τοῦ ἀσθενέοντός ἐστιν ὁ ἀσθενής.

¹⁹⁹ Pl. 12: Χαλεπὸν, μὴ τσιαύτης ἀκριβείης εὐούσης περὶ τῆν τέχνην, τυγχάνειν αἰεὶ τοῦ ἀτρεκεστάτου.

²⁰⁰ L. a 20. fej. Bár az utolsó kérdés nincs a görög szövegben, teljes joggal oda gondolhatjuk, mert szerzőnk az

individualizálás szükségességét több helyt nagyon határozottan hangsúlyozza.

²⁰¹ A szerzőnkben megnyilatkozó *történeti* érzéket és gondolatot jól kidomborítja *Chauvet* id. m. 22. köv. lapjain, ki egyenesen „az orvostudomány történésezéről“ beszél: *Ainsi il y a dans Hippocrate un historien de la médecine* stb.

²⁰² Az „újitókról“ (13): Ἐπὶ δὲ τῶν τὸν καινὸν τρόπον τὴν τέχνην ἐξ ὑποθέσιος ζητούντων λόγων ἐπανελθεῖν βούλομαι. Εἰ γάρ ἐστι θερμὸν ἢ ψυχρὸν, ἢ ξηρὸν ἢ ὕγρὸν τὸ λυμαινόμενον τὸν ἄνθρωπον....

²⁰³ *Littre* (I. 295. köv. l.) a fönti idézetben (20.) találja meg a hippokratesi Gyűjteménynek azt a sokat keresett helyét, melyre a *platoni Phaidros* czéloz híres szavaival (*Sokr.*: Φυγῆς οὖν φύσιν ἀξίως λόγου κατανοῆσαι: οἷοι δυνατόν εἶναι ἄνευ τῆς τοῦ ὄλου φύσεως; *Phaidr.*: Εἰ μὲν Ἴπποκράτει γε τῶ τῶν Ἀσκληπιαδῶν δεῖ τι πείθεσθαι, οὐδὲ περὶ σώματος ἄνευ τῆς μεθόδου ταύτης.) De már *Ermerins* észreveszi (kiadásának II. köt.-hez írt Prologomena-jában: XXVIII.), hogy a *περὶ ἀρχαίης ἱατρικῆς*-ben ép ellenkezőleg a kutatás általánosságának megszorításáról és nem kiterjesztéséről van szó. A mit nem vett észre, az az, hogy a két hely mégsem szükségkép ellentét.

²⁰⁴ Mindenesetre a *combinatio* további változatait a *Phlistion*-féle osztályozás is megengedte még. Pl. egy későkorú scholiasta (I. *Vári*, scholia in *Opp. Hal. libros I—IV. Ambrosiana*, E. Ph. K. 33, 24) így tudja a dolgot: ὁ αἰθῆρ ξηρὸς καὶ θερμὸς· ὁ ἀήρ θερμὸς καὶ ὑγρὸς· τὸ ὕδωρ ὑγρὸν καὶ ψυχρὸν· ἢ δὲ γῆ ψυχρὰ καὶ ξηρά.

²⁰⁵ 1. fragm. (*Diels*, VS. I. 103): περὶ τῶν ἀφανέων, περὶ τῶν θνητῶν σαφήνειαν μὲν θεοὶ ἔχοντι, ὡς δ' ἀνθρώποις τεκμαίρεσθαι [καὶ τὰ ἐξῆς]. Érdekes megfigyelni a terminologia állandóságát az orvosirodalomban: *τεκμαίρεσθαι* műszó maradt a logikai következtetésekre, s *ἀναμάρτητος σαφήνεια*-ról beszél a *περὶ τέχνης* 11. — A *περὶ ἀρχαίης ἱατρικῆς* nem hiába zárja ki a *μετεώρα*-t a kutatás köréből; a *περὶ σαρκῶν* (1) a bűnös öntudatával védekezik ekkép: περὶ δὲ τῶν μετεώρων οὐδὲ δέομαι λέγειν, ἢ μὴ τοσοῦτον ἐς ἄνθρωπον ἀποδείξω καὶ τὰ ἄλλα ζῶα stb.

²⁰⁶ A fönti fejtegetésekkel v. *Gomperz*, *Griech. Denker* I. 244. köv. l., a hol kimerítő birálatát kapjuk a görög orvos

hypothesis-elméletének. Magam részéről két dolgot akartam különösen kiemelni: 1. hogy az elsőverettí, naiv realizmus már jellegéből kifolyóan hamar fog valamit „puszta feltevésnek“ minősíteni, s ezzel szemben magát feltevés nélküli tudásnak fogja tartani; 2. hogy a „régí orvostudomány“ szerzőjétől különben sem várhatunk olyasféle elemzést, minőt modern logikusaink nyujtanak.

²⁰⁷ ἔμπειρος már abban a korban sűrűn használt kifejezés.

²⁰⁸ Ὁ ἄρα ὀξὺς χυμὸς ἀνεπιτήδεις προσφόρων ἂν τῶν λοιπῶν μάλιστα εἴη, εἴπερ ὁ γλυκὺς γε πάντων ἐπιτηδείατος.

²⁰⁹ Magában a *hippokratesi Gyűjteményben* három külön diaetikus munka van (περὶ διαίτης négy könyvben, περὶ διαίτης ὑγίεινης és περὶ διαίτης ὀξείων). De ezen gondolkörben mozgott az időtájt a *siciliai iskola* is, mint ezt *Akron* könyvéből: περὶ τροφῆς ὑγίεινῶν következtethetjük (*Philistion* hasonló című munkával lépett *Akron* nyomdokaiba). A περὶ διαίτης szerzője a következőkép mond bírálatot az idevágó irodalomról (I. 1.): Νῦν δὲ πολλοὶ μὲν ἤδη ξυνέγραψαν, οὐδεὶς δὲ πω ἔγνω ὀρθῶς, καθότι ἦν ξυγγραπτέον.

²¹⁰ A műveletlen idők nyers táplálkozásáról van szó (3): Ἦσσαν μὲν οὖν ταῦτα τότε εἰκὸς ἦν πάσχειν διὰ τὴν συνήθειαν· ἰσχυρῶς δὲ καὶ τότε· καὶ τοὺς μὲν πλείστους τε καὶ ἀσθενεστερὴν φύσιν ἔχοντας ἀπόλλυσθαι εἰκὸς, τοὺς δὲ τουτέων ὑπερέχοντας πλείω χρόνον ἀντέχειν· ὥσπερ καὶ νῦν ἐκ τῶν ἰσχυρῶν βρωμάτων οἱ μὲν γὰρ βῆδιως ἀπαλλάσσονται, οἱ δὲ μετὰ πόλλων πόνων τε καὶ κακῶν.

²¹¹ A „régí orvostudomány“ által képviselt elmélettel lényegében megegyezik a knidosi *Herodikosé*, ki *Euryphonét* fejlesztette tovább: ἐκ μέντοι γε τῶν περισσωμάτων ἀποτελεῖσθαι δισσᾶς ὑγρότητας, μίαν μὲν ὀξεῖαν, τὴν δὲ ἐτέραν πικράν, καὶ παρὰ τὴν ἐκατέρας ἐπικράτειαν διάφορα γίνεσθαι τὰ πάθη (Anonym. Lond. V. 10). A περὶ ἀρχ. ἱατρ. (19) a *πικρότης-t* a *ξανθῆ χολῆ-vel* azonosítja.

²¹² A hagyomány a περὶ διαίτης-t 3 könyvre osztja, s az álmokról szóló rész majd befoglaltatik a 3-ikban, majd külön címmel (περὶ ἐνοπνίων) kerül melléje.

²¹³ Az egyezés olykor a kifejezések is kiterjed: (περὶ ἀρχ. ἱατρ.) τοῦτο δεῖ καταμαθεῖν τὸν μέλλοντα ὀρθῶς θεραπεύσειν τοὺς ἀνθρώπους: (περὶ διαίτης) Φημί δὲ δεῖν τὸν μέλ.

λοντα ὀρθῶς ξυγγράφειν περὶ διαίτης ἀνθρωπίνης πρῶτον μὲν παντὸς φύσιν ἀνθρώπου γινῶναι καὶ διαγινῶναι. Ἐπὶ ὕγι: (περὶ ἀρχ. ἱατρ.) Ἐμπεδοκλῆς ἢ ἄλλοι οἱ περὶ φύσιος γεγράφασι, ἔλεγον ἐξ ἀρχῆς ὅ τί ἐστὶν ἄνθρωπος καὶ ὅπως ἐγένετο πρῶτον καὶ ὁπόθεν ξυνεπάγη: (περὶ διαίτης) γινῶναι μὲν ὑπὸ τίνων ξυνέστηκε ἐξ ἀρχῆς ἐς εἶ τε γὰρ τὴν ἐξ ἀρχῆς ξύστασιν μὴ γινώσεται stb.

²¹⁴ Kétségtelenül egymásra utalnak περὶ ἀρχ. ἱατρ. 14. 15. és a περὶ διαίτης fönn citált helye. A γλυκὸ jut mindkét szerzőnek először eszébe. Amott ezt olvassuk, hol a δυνάμεις első alkalommal kerülnek szóba: Ἰσχυρότατον δὲ ἐστὶ τοῦ μὲν γλυκέος τὸ γλυκότερον és tovább: ἐνὶ γὰρ ἀνθρώπῳ καὶ πικρὸν καὶ ἀλμυρόν, καὶ γλυκὸ καὶ ὀξύ stb. A περὶ διαίτης-ben pedig: Ὅσοοι μὲν οὖν κατὰ παντὸς ἐπιχείρησαν εἰπεῖν περὶ τῶν γλυκέων ἢ ἀλυκῶν stb.

²¹⁵ Culturtörténetileg rendkívül érdekes, hogy az időben volt már az orvosok olyan clientéja is, mely teljes anyagi függetlenségében csakis egészségével törődött. 3. 39: Ταῦτα μὲν παραινέω τῷ πλήθει τῶν ἀνθρώπων... οἷσι δὲ τοῦτο παρεσκεύασται καὶ διέγνωσται, ὅτι οὐδὲν ὄφελός ἐστι οὔτε χρημάτων οὔτε τῶν ἄλλων οὐδενὸς ἄτερ τῆς ὑγείης, πρὸς τούτους ἐστὶ μοι διαίτα ἐξευρημένη ὡς ἀνυστὸν πρὸς τὸ ἀληθέστατον τῶν δυνατῶν προσηγμένη. Ezeket a szegény gazdagokat jól meglúzhatta προδιαγνώσις-ával orvosunk.

²¹⁶ A περὶ διαίτης philosophiájának elég nagy literatúrája van; a hippokratesi Gyűjteményben tulajdonképp nagyobb érdeklődést philologusaink között egyedül ez a munka, illetőleg ennek bölcséleti tartalma keltett. Bernays, Teichmüller, Weygoldt és Gomperz régibb fejtegetései után a kérdés legbővebb és legszabatosabb tárgyalását most C. Fredrich könyvében találjuk meg: *Hippokratische Untersuchungen* (1899.), 81. s köv. lapokon; a részletekre nézve ide utasítom olvasóimat. A περὶ διαίτης forrásaival Zeller is foglalkozik bölcsészettörténetének egy hosszú excursusában: I⁵ 2, 692—698. A munkánkban található Herakleitos-utánezetokat Diels is lenyomatta a Sokrates előtti bölcsészek fragmentumai között. A περὶ διαίτης *psychologiájával* számol Siebeck: *Geschichte der Psychologie* I. 1. cz. művében (94—101. l.), sajátos módon nem: Rohde *Psyche*-jében.

²¹⁷ 1. 10: Ἐνὶ δὲ λόγῳ πάντα διεκοσμήσατο κατὰ τρόπον αὐτὸ

ἑωυτῷ τὰ ἐν τῷ σώματι τὸ πῦρ, ἀπομίμησιν τοῦ ὄλου, μικρὰ πρὸς μεγάλα καὶ μεγάλα πρὸς μικρά. Itt hát nemcsak a „mikrokosmos“ fogalmát, úgyszólván nevét is megtalálhatjuk.

²¹⁸ Érdekes, hogy a platoni Symposium orvosa: *Eryximachos* — az Erosról tartott előadásában — ugyancsak az ellentét és azonosság fogalmain botlik meg. Herakleitos elvét az is csak mythisálva tudja kibékíteni az orvosi krosis-tan gondolatával. Platon gúnyja úgy hangzik felénk, mintha a *περὶ διαίτης* szerzőjére vonatkoznék.

²¹⁹ Herakleitos kételyei az érzékelés megbízhatóságában eléggé ismereteseek (pl. 107. tör. Dielsnél, 77. l.: *κακοὶ μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὀφθαλμοὶ καὶ ὠτα βαρβάρους ψυχᾶς ἔχόντων*). Emellett persze lehetséges, hogy a *περὶ διαίτης* szerzője első-sorban *Anaxagorasra* gondol, midőn úgy tartja, hogy az emberek (4): *ὀφθαλμοῖσι πιστεύουσι μᾶλλον ἢ γνώμη, οὐχ ἱκανοῖσι ἑοῦσι οὐδὲ περὶ τῶν ὄρεομένων κρίναι*; mert *Anaxagoras* is azt tartotta (u. o. 21. tör.): *ὅπ' ἀφανρότητος αὐτῶν (t. i. αἰσθήσεων) οὐ δυνατοὶ ἔσμεν κρίνειν τᾶληθές*. Éppenséggel *anaxagorasi* szerzőnk másik tétele (11): *Οἱ δὲ ἄνθρωποι ἐκ τῶν φανερῶν τὰ ἀφανέα σκέπτεσθαι οὐκ ἐκίστανται*; ugyanis az is úgy vélte, hogy: *ὅψις ἀδήλων τὰ φαινόμενα* (u. o. 21a. tör.).

²²⁰ 1. 16: *Τέκτονες πρίοντες ὁ μὲν ὠθεῖ ὁ δὲ ἔλκει τὸ αὐτὸ ποιέοντες ἀμφοτέροι... μείω ποιέοντες πλέω ποιέουσι*. A szójáték csak a görögben teljes, mert *μείων* nemcsak *μικρὸς-nak*, hanem *ὀλίγος-nak* is *comparativusa*.

²²¹ 1. 4: *νομίζεται δὲ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων τὸ μὲν ἐξ Ἀΐδου ἐς φάος ἀβύθηθ' ἐγενέσθαι, τὸ δὲ ἐκ τοῦ φάεος ἐς Ἀΐδην μειωθὲν ἀπολέσθαι*. Ez nyilvánvalólag mást, *többet* jelent, mint a mit az az *empedoklesi* hely mond, melyre Zeller gondol: *οἱ δ' ὅτε μὲν κατὰ φῶτα μίγν' εἰς αἰθέρ' ἴκωνται* ..... *τότε μὲν τὸ λέγουσι γενέσθαι*.

²²² A ki ezt megállapította, az természetesen egész másképp gondolkozik, mint *περὶ τέχνης* (2): *ἀλλὰ τὰ μὲν ἔοντα αἰεὶ ὀραταὶ τε καὶ γινώσκονται*.

²²³ V. ö. *Empedokles* hitét: *ἐκ τούτων <γὰρ> πάντα πεπήγασιν ἄρμωσθέντα* (Diels, 107. tör. 203. l.) a mi orvos-bölcsészünk alapnézetével (1. 32): *Ἵδατος δὲ τὸ λεπτότατον καὶ πυρὸς τὸ ἀραιότατον ξύγκρησιν λαβόντα ἐν ἀνθρώπου σώματι ὀγεινοτάτην ἔξιν ἀποδείκνυσι stb.*

²²⁴ Diog. Laert. 9. 32 (*Leukippos* tanáról szólva): τοῦτο δ' (t. i. a mi világrendszerünket: σύστημα σφαιροειδές) οἷον ὁμείνα ἀφίστασθαι (tartja más világrendszerektől külön) περιέχοντα ἐν ἑαυτῷ παντοῖα σώματα. Ugyanigy *Empedokles*: μετὰ δὲ τὸν ἀέρα τὸ πῦρ ἐκδραμὸν καὶ οὐκ ἔχον ἐτέραν χώραν ἄνω ἐκτρέχειν ὑπὸ τοῦ περὶ τὸν ἀέρα πάγου (*Diels Dox. Gr.* 582. l.; *I. Fredrich id. m.* 101. l. 1. jegyz.). A περὶ διαίτης szerzője is πάγος-t használ: 1. 10: πρὸς τὸν περιέχοντα πάγον. Tán az atomistáknál is πάγος volt az eredeti műkifejezés.

²²⁵ Hippolyt. refut. I. 9. 2 (*Archelaos*ról): εἶναι δ' ἀρχὴν τῆς κινήσεως <τὸ> ἀποκρίνεσθαι ἀπ' ἀλλήλων τὸ θερμὸν καὶ τὸ ψυχρὸν, καὶ τὸ μὲν θερμὸν κινεῖσθαι, τὸ δὲ ψυχρὸν ἡρεμεῖν. Közvetlenül előbb meg ezt halljuk róla: οὗτος δὲ τῷ νῷ ἐνοπάρχειν τι εὐθέως μίγμα. Ez utóbbi helyet — úgy vélem — *Zeller I.* 52. 1034 jegyz. helytelenül magyarázza. Nem νοῦς van mindenhez keverve, de — *Archelaos* szerint — a νοῦς sem ἀμειγής, hanem a meleg és hideg keveréke, mint minden más.

²²⁶ Tulajdonképp *Fredrich* nem dönti el határozott szavakban az excerpált „physikus“ kilétét, de azért első sorban *Archelaos*ra hajlandó gondolni. De az *excerpálás* ténye is nagyon kétséges. *Fredrich* bírálata a szövegen élesen logikus, de kevésbé meggyőző, épp mert annak is megvan a határa, hogy valamiben mennyi logikát keressünk. *Fredrich* épp a *Wilamowitz* iskolájából való. Ok nélkül skeptikus *Gomperz*, a mi *Anaxagoras* és főleg *Archelaos* hatását illeti (*Griech. Denker I.* 453. jegyz.). Mert bár a meleg és hideg ellentétéről az időben mindenki beszélt, egész rendszert csak *Archelaos* épített fel azon ellentétre.

²²⁷ *Fredrich* könyve (128. l. jegyz.) arra figyelmeztet, hogy a XVIII. század elején egy magyar orvos is foglalkozott a nemzés regulálásával; *Mayoor Zsigmond*, a ki *Kassán* élt, *Altorfban* doktorizált, s ott nyomatta ki 1723. mint dissert. inaug.-t: *Problematica de mascula sobole procreanda.* (l. *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái.)

²²⁸ Ezt a szövegben ismertetett psychológiát nem az értekező stílus rendszerességében és folytonosságában kapjuk szerzőnktől, hanem a kinyilatkoztatásszerű ötletek tarkaságában és magyarázatlanságában. A megfelelő helyek a következők: 1. 6. (melyet ekkép olvasok): Τὰ δ' ἄλλα πάντα, καὶ [ψυχῆ] ἀνθρώπου (vulg. ἀνθρώπων) καὶ σῶμα ὁκοῖον, ἢ ψυχῆ διακοσμεῖται.

Ἐσέρπει δὲ ἐς ἄνθρωπον μέρεα μερέων, ὅλα ὅλων ἔχουσα (vulg. ἔχοντα) ξύγκρησις (vulg. ξύγκρησιν) πυρὸς καὶ ὕδατος, τὰ μὲν ληψόμενα, τὰ δὲ δώσοντα stb. 1. 25: Ἡ δὲ ψυχὴ, ὡσπερ μοι καὶ προείρηται, ξύγκρησιν ἔχουσα πυρὸς καὶ ὕδατος, ἐσέρπει ἐς πᾶν ζῶον, ὃ τι περ ἀναπνέει, καὶ δὴ καὶ ἐς ἄνθρωπον πάντα καὶ νεώτερον καὶ πρεσβύτερον. 1. 16: Ἀπὸ μιῆς ψυχῆς διαιρευμένης πλείους καὶ μείους, καὶ μέζονες καὶ ἐλάσσονες. 1. 6: προσίζει γὰρ τὸ ξύμφορον τῷ ξυμφόρῳ, τὰ δὲ ἀξύμοφορα πολεμεῖ καὶ μάχεται καὶ διαλλάσσει ἀπ' ἀλλήλων. Διὰ τοῦτο ἀνθρώπου ψυχὴ ἐν ἀνθρώπῳ ἀδξάνεται, ἐν ἄλλῳ δὲ οὐθενί stb. 1. 25: Αὔξεται δὲ (t. i. ἡ ψυχὴ) οὐκ ἐν πᾶσι ὁμοίως, ἀλλ' ἐν μὲν τοῖσι νέοισι τῶν σωμάτων... ἐκπυρουμένη καὶ λεπτυνομένη καταναλίσκεται ἐς τὴν αὔξησιν τοῦ σώματος· ἐν δὲ τοῖς πρεσβυτέροισι... καταναλίσκεται ἐς τὴν μείωσιν τοῦ ἀνθρώπου. 1. 6: Ἐκάστη δὲ ψυχὴ μέζω καὶ ἐλάσσω ἔχουσα περιφοιτᾷ τὰ μόρια τὰ ἐσωτῆς, οὔτε προσθέσις οὔτε ἀφαιρέσις δεομένη τῶν μερέων, κατὰ δὲ αὔξησιν καὶ μείωσιν τῶν ὑπαρχόντων δεομένη χώρης stb. E hely alapján magyarázom a következőt (1. 28): ψυχὴ μὲν οὖν αἰεὶ ὁμοίη καὶ ἐν μέζονι καὶ ἐν ἐλάσσονι, s mert azt gondolom, hogy itt az egyes lelkek részéről van szó, nem veszem szerzőnk nézetét az anaxagorasival egynek: νοῦς δὲ πᾶς ὁμοίός ἐστι καὶ ὁ μείζων καὶ ὁ ἐλάττων (Diels I. 319. l. 12. fr.).

²²⁹ *Empedokles* mint természettudós a lelket a testtel való összefüggésében magyarázza, mint *mystikus* annak szabad, testtől független létezését tanítja. Jól értelmezi ezt az ellenmondást, „kettős hangot“: *Rohde*, *Psyche* II. 182. s köv. l.

²³⁰ 4. 86: Ὀκόταν δὲ τὸ σῶμα ἡσυχάσῃ, ἡ ψυχὴ κινεομένη καὶ ἐπεξέρπουσα τὰ μέρεα τοῦ σώματος διοικεῖ τὸν ἐσωτῆς οἶκον stb. Ezt a lakást írja körül 1. 10: Τὸ θερμότατον καὶ ἰσχυρότατον πῦρ, ὅπερ πάντων κρατεῖ, διέπον ἅπαντα κατὰ φύσιν, ἀίκτων καὶ ὄψι καὶ ψαύσι· ἐν τούτῳ ψυχῆ, νόος, φρόνησις, αἰθέρισις, κίνησις, μείωσις, διάλλαξις, ὕπνος, ἐγγρήγορις stb. De azért 4. 87-ben mégis azt mondja, hogy mellőzve ὀκόσα τῶν ἐνουπνίων θεοῖά ἐστι, arról beszél majd: ὀκόσα ἡ ψυχὴ τοῦ σώματος παθήματα προσημαίνει, πλησμονῆς ἢ κακώσις ὑπερβολὴν τῶν ξυμφύτων stb.

²³¹ 1. 23: διὰ ἑπτὰ σχημάτων ἢ γινῶσις· ταῦτα πάντα ἄνθρωπος διαπρήσσεται καὶ ὁ ἐπιστάμενος γράμματα καὶ ὁ μὴ ἐπιστάμενος. δι' ἑπτὰ σχημάτων καὶ αἱ αἰσθησεις ἀνθρώπῳ·

ἀκοή ψόφου, ὄψις φανερῶν, ῥίνες ὀδμῆς, γλῶσσα ἡδονῆς καὶ ἀηδίας, στόμα διαλέκτου, σῶμα ψαύσις, θερμοῦ ἢ ψυχροῦ πνεύματος διεξοδοὶ ἔξω καὶ ἔσω stb. A hét γράμματα az ión vocalisok: α, ε, η, ι, ο, υ, ω, a melyeknek külön írásjegyei a VI. század közepétől mutathatók ki Joniában.

²³² Az emlékezés (1. 35): ἐκ τούτων δὲ ἡ ψυχὴ ξεγκρηθεῖσα φρονιμωτάτη καὶ μνημονικωτάτη stb. Az érzéki reactio lassúsága (u. o.): κρατούμενον τὸ πῦρ ὑπὸ ὕδατος καὶ βραδείαν τὴν κίνησιν ποιούμενον νωθρότερον προσπίπτει πρὸς τὰς αἰσθήσιας stb. A figyelem állandósága: a παραμόνιμοι természete. Depresszív állapotok: ἔστι δ' ἡ μανίη τούτων ἐπὶ τὸ βραδύτερον, míg a maniakusoké: ὀξεῖα ἢ τοιαύτη ψυχὴ ἄγαν ἐς καλέουσι δὲ αὐτοὺς ὑπομαινομένους stb.

²³³ Τῶν δὲ τοιούτων οὐκ ἔστιν ἡ ξεγκρησις αἰτία, οἷον ὀξύθυμος ῥάθυμος, δόλιος ἀπλοῦς, δυσμενῆς εὐνους: τῶν τοιούτων ἀπάντων ἡ φύσις τῶν πόρων, δι' ὧν ἡ ψυχὴ πορεύεται, αἰτία ἔστιν stb. A πόρος-tan az empedoklesi. A test „csatornáiban“ pneuma is közlekedik (ezért 1. 23.-ban: θερμοῦ ἢ ψυχροῦ πνεύματος διεξοδοὶ ἔξω καὶ ἔσω). De azért pneuma és psyche nem egy; az előbbi a légzés által kívülről a testbe kerülő levegő, a mely ott hatását csak az anyagiakban és mechanikus módon érezteti: l. Siebeck id. m. 269, 14.; eltekintve ama mystikus kapcsolattól — szerzőnknel mindig el kell valamitől tekinteni — a mely a szervezet csatornáit, illetőleg az itt tüzessé vált pneuma és a kosmikus égi testek között fönnáll (l. 1. 10.-ben a πρὸς ἡερίου περίοδοι τρισσαί-t). Más szóval a πνεῦμα mégis csak ellentmondó, tisztába nem hozott fogalomként szerepel a ψυχῆ mellett.

²³⁴ A következő sorokban az V. század végén elhaló ión természetbölcselet jellemzését kísérlem meg a περί διαίτης-szel kapcsolatban. A fejlődés ama periodusáról ritkán kapunk összegező rajzot, mert — miként Zeller is — az azt képviselő egyes philosophusokat külön tárgyalják. De l. Fredrich id. m. 130. l. (Die griech. Philosophen in der 2. Hälfte des V. Jahrhunderts), Gomperz, Griech. Denker 298. (Die Ausläufer der Naturphilosophie) és Ed. Meyer id. m. IV. 243. (Ergebnisse der naturphil. Entwicklung.)

²³⁵ V. ö. Diels, Über die Excerpte von Menons Jatrika in dem Londoner Papyrus 137 (Hermes, 28. évf. 407. s köv. l.).

A londoni Anonymus nyomán megindult vita irodalmát *Fuchs* állította össze 1897-ig: *Janus* II. 1. A περί φύσων (helyesebben: φύσεων) magyarázatos külön kiadását most *Axel Nelson* készítette el (Die hippokratische Schrift περί φύσων, Upsala 1909.).

²³⁶ A fönti fejtegetésre vonatkozóan v. ö. *Siebeck*, *Gesch. der Psych.* I. 2. 130—160: Die Lehre vom Lebensgeist (Pneuma); *Wellmann*, *Die pneumatische Schule bis auf Archigenes* (Kießling—Wilamowitz, *Philol. Unters.* 14. Heft). A περί φύσιος παιδίου-ban a πνεῦμα-nak nagy embryologiai jelentősége van: 6 (17) ἢ δὲ σάρξ ἀξιομένη ὑπὸ τοῦ πνεύματος ἀρθροῦται καὶ ἔρχεται ἐν αὐτῇ ἕκαστον τὸ ὁμοῖον ἐς τὸ ὁμοῖον stb.

²³⁷ A fönt magyarázott szöveg a maga egészében így hangzik: . . . ἐγὼ τὰ μέχρι τοῦ λόγου τούτου κοινῆσι γνώμῃσι χρέομαι ἐτέρων τε τῶν ἔμπροσθεν, ἀτὰρ καὶ ἑμειωτοῦ· ἀναγκαίως γὰρ ἔχει κοινήν ἀρχὴν ὑποθέσθαι τῆσι γνώμῃσι βουλόμενον ξυνθεῖναι τὸν λόγον τόνδε περί τῆς τέχνης ἰατρικῆς. Περί δὲ τῶν μετεώρων οὐδὲ θεομαί λέγειν, ἦν μὴ τοσοῦτον ἐς ἄνθρωπον ἀποδείξω καὶ τὰ ἄλλα ζῶα, ὅπως ἔφω καὶ ἐγένετο, καὶ ὅ τι ψυχὴ ἐστὶ καὶ ὅ τι τὸ ὑγιαίνειν, καὶ ὅ τι τὸ κάμνειν, καὶ ὅ τι τὸ ἐν ἀνθρώπῳ κακὸν καὶ ἀγαθόν, καὶ ὅθεν ἀποθνήσκει. . . . Νῦν δὲ ἀποφαίνομαι αὐτὸς τὰς ἑμειωτοῦ γνώμας. A lacunak felvétele által szükségtelen χρέομαι-t ἔχρησάμην-be, ἔχει-t εἶχε-be változtatni.

²³⁸ A περί ἀρχαίης ἰατρικῆς ezt mondja (id. h.): Τείνε δ' αὐτοῖσι ὁ λόγος ἐς φιλοσοφίην, καθάπερ Ἐμπεδοκλῆς ἢ ἄλλοι οἱ περί φύσιος γεγράφασι, ἔλεγον ἐξ ἀρχῆς ὅ τί ἐστι ἄνθρωπος καὶ ὅπως ἐγένετο πρῶτον καὶ ὁπόθεν ξυνεπάγη (ez utóbbi szó mintha egyenesen Empedokles fönt idézett töredékét commentálná). A περί σαρκῶν meg ezt igéri: ἐς ἄνθρωπον ἀποδείξω καὶ τὰ ἄλλα ζῶα, ὅπως ἔφω καὶ ἐγένετο. A περί σαρκῶν írójának egyik kedvencz kifejezése: ἐπάγη (pl. 8); v. ö. Empedokles-nél: 15, 56. stb. fragm.

²³⁹ Hogy efféle elhajtás többek közt miként is történt, azt a περί φύσιος παιδίου egy, kulturtörténetileg nagyon érdekes helyéből láthatjuk (2. ill. 13). Egy rabszolga-énekesnő teherbe esik, s *magának az orvosnak tanácsára* sarkalással hajtja el a magzatot. Az orvosnak ekként alkalma lett, hogy egy hat napos embryot vizsgáljon meg.

²⁴⁰ *Die medizinische Schrift „Über die Siebenzahl“ und die*

Schule von Knidos (Griechische Studien, Hermann Lipsius zum 60. Geburtstag, 1894).

²⁴¹ *Roscher*, Die Hebdomadenlehren der griech. Philosophen und Ärzte (Abhandl. der phil.-histor. Klasse der kgl. sächs. Gesellsch. der Wissenschaften, XXIV. Nr. VI. 1906). Ilberg után *Gomperz* feltevését a *περί σαρκῶν* és *περί ἐβδομάδων* viszonyát illetőleg is csak a *περί νούσων γ* bevonásával szabad elbírálni.

²⁴² A *περί ἐβδομάδων*-t már *Diokles* (a IV. század első harmadában) ismerte; 1. *Wellmann*, Die Fragmente der sikel. Ärzte, 43. l. — Az általános egyezésektől eltekintve legfeltűnőbbek a *περί διαίτης I. 10* találkozásai *περί ἐβδ. 6*-al. Amott: . . . . ἀπομίμησιν τοῦ ὄλου, μικρά πρὸς μεγάλα καὶ μεγάλα πρὸς μικρά; itt: quae autem in terra sunt corpora . . . naturam similem habent mundi (cod. mundo) quae minima et quae magna (maxima?); amott: κοιλίην μὲν τὴν μεγίστην . . . θαλάσσης δύναμιν; itt: *maria* vero qui in *visceribus* est humor hominis; amott: πρὸς τὸν περιέχοντα πάγον; itt: inseparabilis vero *soliditas* quae mundum *continet* omnem cutis coagulatio frigida (frigido?) constituta (Herder az arabot így fordítja: welche durch Kälte entstanden ist.). Az inseparabilis soliditas-t v. ö. Galenos glossájával (gloss. Hipp.): ἄκριτον· πάγος. — Ezenkívül v. ö. *περί διαίτης I. 23.* és *περί ἐβδ. 8.* Az ugyan αἰσθησεις-ről beszél, ez meg *auxilium ad vitam*-ról, de a tartalmi meg egyezés úgy szólván teljes. Főkülönbség: amott együtt szerepelnek a θερμοῦ ἢ ψυχροῦ πνεύματος διέξοδοι ἔξω καὶ ἔσω, míg a *περί ἐβδ. 8.* kettéválasztja a *frigidi introitus*-t a *fervoris exhalatio*-tól. *Περί διαίτης* itt mindenesetre már rendszeresebb. Figyelmet érdemel, hogy *περί ἐβδ. 8.* szerint a légszövön át kerül az étel-ital a gyomorba; e feltevés elméleti következményeit Philistionnál, a „hippokratesi“ *περί καρδίας* szerzőjénél és Platonnál 1. *Wellmann* id. m. 84. l.

²⁴³ *Roscher* eddig három nagy tanulmányban közölte a hetes és kilences számra vonatkozó tanulmányait. Mind a szász akadémia kiadványai. A már idézett könyvön kívül 1. „Die enneadischen u. hebdomadischen Fristen und Wochen“ és „Die Sieben- und Neunzahl im Kultus und Mythos der Griechen“ című tanulmányait.

²⁴⁴ T. i. az említett könyvek és iratok rendszeresebb krisimológiát tartalmaznak, mint „epid.“ 1. és 3.; a mit Galenos

(π. κρις. ἡμ. 1.) a következőkép magyaráz meg: δοκεῖ δέ μοι καὶ Ἰπποκράτης, ὡς ἂν ἀληθῆς ἀνὴρ, ἄχρι πολλοῦ χρόνου καὶ αὐτὸς τὸ τοιοῦτον παθεῖν (t. i. bizonytalanágban volt, hogy mely napot kell kritikusnak tartani, melyet nem), εἴ τι χρὴ τεκμήρασθαι ἐκ τῶν ἐν τῷ πρώτῳ τῶν ἐπιδημιῶν, ἐν ᾧ παμπόλλας ἤθροισεν ἡμέρας εἰς ταυτόν, ὡς ἐν τῷ προγνωστικῷ κὰν τοῖς ἀφορισμοῖς περικόπτειν φαίνεται. δέδεικται δ' ἡμῖν ἤδη... ὡς πρότερον αὐτῷ τὰ τῶν ἐπιδημιῶν γέγραπται βιβλία, βασανίζοντι διὰ τῆς πείρας ἔτι τὰ θεωρήματα καὶ μὴ τολμῶντι καθόλου τισὶν ἀποφάσσειν ἐπ' αὐτῶν χρῆσθαι.

²⁴⁵ Quod autem in terra *calidum* humidum, medulla, *cerebrum* et hominis semen. Ezzel szemben a π. σαρκῶν (4): Ὁ δὲ ἐγκέφαλός ἐστι μητρόπολις τοῦ ψυχροῦ καὶ τοῦ κολλώδους. Ezt a két helyet hát aligha egy ember írta, feltéve, hogy az egyikén még nem felejtette el végleg, a mit a másikon gondolt.

²⁴⁶ Feltűnő Siciliának és Alsó-Italiának teljes ignorálása. *Roscher* (Die Hebdomadenlehren stb. 51.) *Anaximandros* térképére gondol. De az az οἰκουμένη rajza volt (Agathemer. I. 1. Eratosthenes nyomán), s így rajta természetesen az ismert Nyugat is fel volt tüntetve. Szerzőnk phantasmagoriáit épp nem szabad nagyon komolyan vennünk, mert akkor egész Közép-Hellast hiába keressük bennük.

²⁴⁷ Mert joggal kérdezhetjük, hogy mint tudomány mennyivel érnek többet szerzőnk képtelen analógiáinál *Lilienfeld*nek és „organiczista“ társainak efféle fogalmi: soziales Nerven-system, soziale Zwischenzellensubstanz, sozialembryologisches Entwicklungsgesetz stb. stb. (I. P. *Lilienfeld*, Zur Vertheidigung der organ. Methode in der Soziologie).

TIZEDIK FEJEZET.

²⁴⁸ A platonai hivatkozás megfejtése mindenkor izgatta a kutató phantasiát. Galenos a *περὶ φύσιος ἀνθρώπου*-ra gondolt, s ezért száll sikra új érvekkel *Poschenrieder* is már idézett értekezésében (Die platonischen Dialoge in ihrem Verhältnisse zu den hipp. Schriften). *Littre* (I. 295. s köv. l.) hosszasan érvel a *περὶ ἀρχαίης ἱητρικῆς*, ennek 20. fej. mellett. *Ilberg* (Lipsius emlékkönyvében) a *περὶ ἐβδομάδων*-ra lenne hajlandó gondolni. Már *Ermerins* vette a *περὶ ἀέρων ὁδάτων τόπων*-t számításba (II. Prolegomena XXIX.), s legújabbán *E. Meyer* is (Gesch. d. Altert. IV. 210. l.) az arra való hivatkozást tartja a legvalószínűbbnek. A mi Platon nyilatkozatának értékét illeti, őt competensebbnek tartom philosophiai kérdésekben, mint pl. *Dioklest* az orvosiakban, s már csak ezért sem vagyok hajlandó a Phaidr. illető helyét valamely pseudo-hippocraticummal magyarázni.

²⁴⁹ Mintha a laikus felfogás a közvetlen tapasztalat útján már abban a korban helyesebb belátáshoz jutott volna el, mint a tudós elmélet; legalább Thukydides a híres athéni pestis leírásánál a levegő egyoldalú kiemelése helyett a beteggel való érintkezést tartja veszedelmesnek, s mint ugyancsak tőle tudjuk, az egészséges környezet önkénytelen félelemből e feltevéshez igazodott.

²⁵⁰ Diels, VS. I. 60. l. 16. Anaxagorasra nézve : 314. l. 2. fr. A *stoikusokra* nézve : l. alább. Kérdéses, hogy a szót maga Herakleitos használta-e. A *περὶ ἔχον*-nak mint terminusnak alakulásait és fejlődését külön tanulmányban akarom végigkísérni, s azért itt nem fejtegetem tovább.

²⁵¹ Általánosságban tárgyalja Aristoteles viszonyát Hippokrateshez *F. Poschenrieder*, Die naturwissenschaft. Schriften

des Aristoteles in ihrem Verhältnis zu den Büchern der hipp. Sammlung (Progr. 1887). A bennünket érdeklő munkát, a περί αέρ. ὁδ. τόπ.-t, főleg a ps.-aristotelesi προβλ. φυσικά-val veti egybe (38. s köv. l.).

²⁵² Kiesik nyugati műveltségünk folytonosságából Moh. *Ibn Khaldún* milieu-elmélete, melyet a nagy arabs történetíró (1332—1406) hét kötetes historiájának bevezető részében fejtett ki. Épp ezt a bevezetést *de Slane* fordításában francziául is olvashatja az arabul nem tudó. *Ibn Khaldún* függése a görög tudománytól nem kétséges; hogy azonban *Hippokrates*-szel mennyiben hozható viszonyba, azt még nem vizsgáltam meg.

²⁵² A könyv teljes czíme: *Methodus ad facilem historiarum cognitionem*; magam egy 1650-ben megjelent amsterdami kiadást használtam.

²⁵⁴ Bacon fönn kivonatolt helyét ismeri, hivatkozik reá magyar irodalom-történetírásunk egyik úttörője: Rotarides Mihály (*Prolegomena Historicae Hungaricae Literariae*, Altona, 1745), mint erre Katona Lajos figyelmeztet.

²⁵⁵ *Die Theorie des Milieu*. Berner Studien zur Philosophie und ihrer Geschichte, Band XX., 1899.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

²⁵⁶ Azt mondom, hogy: több jogosultsággal, kevesebb veszedelemmel; mert a testi állapotokat könnyebben és kisebb tévedéssel lehet egymástól elkülönítve gondolni, magyarázni, mint a lelkieket.

²⁵⁷ Hogy e mondásból nem lehet a ὁμοιοπάθεια elvét kiolvasni, azt a szöveg összefüggése világosan bizonyítja. Szerzőnk folytatólag azt fejt ki, hogy minden betegséget azzal kell megtámadni, a mi a „legellenségesebb, a legkevésbé rokon“ vele. Tehát *contraria contrariis*!

²⁵⁸ An veteres anatomici, praesertim Galenus, humana cadavera disseuerint, necne? Lut. Par.

²⁵⁹ Még kevésbé hivatkozom *Alkmaion*-ra. Mert a mit róla Platon-commentatora, *Chalcidius* mond (in *Timaeum*: *primus exsectionem [oculi] adgredi est ausus*) szem-operatióra és nem anatómiára vonatkozik. *Alkmaion* a szem és agy összefüggését minden valószínűség szerint csak állat-anatómián tanulmányozta. Az ember szempontjából több joggal hozhatnám szóba a messenei *Aristodemos*-szal és *Aristomenes*-szel kapcsolatos mythikus bonczolásokat (a VIII. század közepén): *Aristodemos* maga vágja fel megölt leányának testét, hogy annak szüzességét bebizonyítsa; *Aristomenes* szívét szőrösnek találták a spártaiak, midőn nagy ellenségek hulláját felbonczolták.

²⁶⁰ Az egyiptomi „bonczolónak“, a *paraschistes*nek eljárása bizonynyal nem lebegett görög szerzőnk szemei előtt. Egyébként *Diodoros* szerint (1. 91.) az egyiptomiak a balzsamozást megelőzően „kibelezik“ ugyan a testet, de épp a szívet és a veséket helyükön hagyják. *Herodotos* szerint (2. 86. és 87.) a

puha belső részek eltávolítása csupán az elsőrendű (legelőkelőbb) balzsamozási módnál volt szokásos.

²⁶¹ Neuburger-Pagel: Handbuch der Geschichte der Medizin-jében II. 155. s köv. l. (*Geschichte der Anatomie*, von R. Ritter von Töply).

²⁶² . . . . eodemque [t. i. sanguine] ablato, anima quoque ipsa statim tollitur, adeo ut sanguis ab anima nihil discrepare videatur, vel saltem substantia, cujus actus sit anima, aestimari debeat (idézve Schultze id. m. 260. l., a hol azonban értelmetlenül „sit“ és nem „anima“ után van a vessző). Az anima, melyről itt Harvey beszél, nemcsak a vegetativa, de egyszersmind a sensitiva és motiva.

²⁶³ Fejzetéseimben C. Fredrich többször idézett munkáját követem: Hippokratische Untersuchungen, mely a legpontosabb philologizálással jut a maga eredményeihez.

²⁶⁴ Platon csak a pneumát, phlegmát és epét sorolja föl (Tim. 84); tehát négy biológiai elem helyett csupán hármat ad, s a vér helyébe a pneumát teszi, olyféleképp mint a későbbi *pneumatikusok* (Menekrates), a kik meg — a négyes felosztás megtartásával — a fekete epét küszöbölték ki a *pneuma* javára.

²⁶⁵ Galenos már csak azért is hitt az első fejezetek valódiságában, mert nézete szerint Platon ismeretes megjegyzése a Phaidrosban reájuk vonatkozik (l. a „Hippokrates milieu-elmélete“ cz. fej. elejét).

²⁶⁶ Brugmann: Griech. Grammatik ³ 189. l. Pl. εἶμα = a mi betakar, (ἐννομι), ὄνομα = a mi nevet ad, τέρμα = a mi határt szab stb. Az átmenet a tárgy jelentésébe (Dingbedeutung) későbbi fejlődés. Φλέγμα Homerosnál, II. 21. 337., a tüzet jelenti, a flamma-t.

²⁶⁷ A kérdéses két kifejezés: a πικρός és ὀξύς. Lesz még szó alább, hogy a külső nyákhártyagyulladásról eltekintve, az úgynevezett belső acut betegségeket — a νοῦσοι ὀξείαι-t — eredetileg csakis az epének tulajdonították a görög orvosok. A πικρόχολος mellett az ὀξύχολος összetétele sem ismeretlen, sőt ez utóbbi a költői nyelvbe is átment: Sophokles, Antigone, 945: ζεύχθη δ' ὀξύχολως παῖς ὁ Δρύαντος.

²⁶⁸ Tán gangrainás váladékok is hozzájárultak, hogy a „fekete epe“ fogalma keletkezzék.

²⁶⁹ Talán katona-orvost kritizál Hippokrates vagy egyik tanítványa epid. 5. 95.-ben (7. 121.). A kezelő orvos a Damos ostrománál megsebesültben bennfelejtí a lándzsa élet. A fönt mondottakkal nincsen ellentétben, hogy ideig-óráig — tán a jó fizetéstől elcsábítva — a legjobbak is a katonai chirurgia szolgálatába állottak. Úgy halljuk, hogy Hippokrates fia, Thessalos részt vett Alkibiades sicíliai expeditiójában.

²⁷⁰ Bár a gyakorlatban a specializálódás növekszik a hellenistikus kortól kezdve és egész nyilvánvaló a rómaiban (Archagathos, Rómában az első professionista, mindenekelőtt chirurgus), az orvosok az elméleti egység gondolatát mégsem felejtik el, s annak hangos kifejezést is adnak mindaddig, a míg bennük a hippokratesi hagyomány valami módon eleven erőként él (Celsus, Galenos). A diaetetikus belgyógyász és a chirurgus Plutarchos szerint is („a testvéri szeretetről“, 15.) egymást segítik és egymásért tanuskodnak. Már csak egyszerű mesteremberek lehettek az elhaló ókor azon *oculistái*, kiknek neveivel oly gyakran találkozunk nagy számban talált pecsétnyomóikon.

²⁷¹ H. Schöne, Apollonius von Kitium, Illustrierter Kommentar zu der hippokr. Schrift περί ἄρθρων, Leipzig, 1896.

²⁷² Hippokrates padjának rajzát kéziratokban is megtaláljuk (Bibliothèque nationale, mss. 2247 és 2248); végleges formáját *Littre* kritikai megjegyzései után *Petrequin* állapította meg a hippokratesi chirurgikus iratok kiadásában: *Chirurgie d' Hippocrate*, II. 528.

²⁷³ μηχανοποιέοντα ἀμηχανοποιέεσθαι.

²⁷⁴ Az a kép, hogy a chirurgus a szobrászhoz hasonló, mert formálja, alakítja az emberi testet, már hippokratesi; v. ö. a: ὡς περ κηροπλαστέοντα kifejezést („az ízületekről“ 62.; „mintha viaszból formálna“). Egyébként az orvosi plastikát már a régi *indusok* is ismerték.

²⁷⁵ Ezt a gondolatot forma szerint is kifejezi a „női bajok“ szerzője, midőn szemrehányást tesz azon orvosoknak, a kik a nőt úgy gyógyítják, mintha „férfi bajokkal“ állának szemközt (I. 62). A nőnek másféle a teste, mint a férfié: puhább, lazább, nedvesebb, melegebb (u. o. I. 1.).

²⁷⁶ Rázásnál négy nő segédkezéséről olvasunk a következő iratban: „a magzat szétvágásáról az anyatestben“ (4). Kettő a beteg karjait, kettő a lábait fogják.

²⁷⁷ Mert az utóbbinak az „írott törvényt“, az orvosi szent könyveket kellett követnie a betegkezelés egész folyamata alatt fejtés terhe mellett (Diod. Sic. 1. 82.).

²⁷⁸ Ilyesmiről van szó abban a hamisítványban, a mely Hippokrates fiának, Thessalosnak követségi beszédét adja elő Athénben. Atyjáról mondja a fiú, hogy egy thessaliali járvány alkalmával írásba foglalta therapeutikus rendelkezéseit és a városokban kitétetette (καὶ ἐγγράφων θεραπευτὴν ἐξέτιθει περὶ τὰς πόλεις.).

²⁷⁹ V. ö. a Corpus következő iratait: „a krisisekről“, „a kritikus napokról“ és „a hetes számról“. Lánznál többnyire ezeket tartották kritikuskoknak: a 4. 7. 11. 14. 17. 21. napokat („a kritikus napokról“, 11.).

²⁸⁰ Ha fogadkozásom ellenére át is léptem a legáltalánosabbnak körét, midőn az acut betegségek pathológiáját és therapiáját egyáltalán szóba hoztam, ezzel még mindig nem lettem annyira specialisálóvá, mint hogyha az egyes bajokat és ezek gyógyítási módját külön-külön tárgyaltam volna; az agynak, tüdőnek, májnak, vesének, lépnek megbetegedéseit, az ikteroszt (sárgaságot), eileost (= ileust, bélsavarodást), hydropsot (vizibetegséget) stb. stb., a miket a hippokratesi Gyűjtemény *belgyógyászati könyvei* („a betegségek“ 4 könyve, a „bajokról“ és a „belső bajokról“ szóló irat) tényleg külön fejtegetnek.

²⁸¹ E tényszerű megállapításoknál — mint hasonló esetekben már előbb is — *Robert Fuchs* rengeteg szorgalommal végzett összeállításait veszem alapul: *Geschichte der Heilkunde bei den Griechen* (a Neuburger-Pagel-féle Handbuch I. köt.-ben)

²⁸² Még érdekesebb a modern therapia szempontjából, a mit ugyancsak Plinius mond róla: „ellenmérgeibe a pontusi kacsák vérének keverte, mert ezek méregből élnek“.

²⁸³ Ez időben mondja *Aristophanes* („Békák“ 1032.): „mert *Orpheus* megtanított bennünket a mysteriumokra és tartózkodni az ölésektől“, azaz tartózkodni attól, hogy a megölt állat húsából együnk; és ekkor emeli fel *Euripides* óvó szavát az orphikusok szenteskedése ellen, többek közt vértelen diatájok ellen („Hippolytosában“, Theseus szavaival, 952. s. köv. l.). Ugyancsak az V. században *Moschion* egyik drámájában (fr. 6. Nauck) a *kannibalismust* tekinti az emberiség legkezdetlegetsebb életmódjának. „Állatinak“ mondja „a régi orvostudomány“

szerzője is a primitív ember diaetáját (3.), de ezzel — öldöklés és húsevés helyett — csak arra a körülményre utal, hogy állat módjára (ló, szarvasmarha) a nyers, fel nem dolgozott terményekkel táplálkozott.

²⁸⁴ E magától kínálkozó analogonra *Dr. Tihanyi Mór*, m. kir. rendőrorvos is figyelmeztet „*Hippokrates élete és működése*“ (1898.) cz. füzetében, a mely egyébként tudományos szempontból egészen értéktelen, már csak azért is, mert minden látszat szerint a közvetlen források ismerete nélkül készült. Nálunk a medicina történetével tudós módjára csak *Győry Tibor*, egy. m.-tanár foglalkozik; magam is lekötelezettje vagyok: szíves volt munkám ezen (12.) fejezetét előzetesen átnézni és szakszerű megjegyzéseivel helyesbiteni.

²⁸⁵ A közfürdők nagy számáról és elterjedt használatáról *Ps. Xenophonnak*: „az athéniek alkotmánya“ tanuskodik (2.), a hol azok a nyilvános ünnepek, áldozások és a palástrák mellett mint demokratikus kedveskedések vannak feltüntetve.

²⁸⁶ Gyógyító forrásokról több ízben emlékezik meg *Pausanias* útleírásában. Eltekintve azoktól, melyek valamely babona szolgáltatásban állanak (jóstehetséget szereznek, mint a Kassotis, a szerelemből gyógyítanak ki, mint a Selemnos Achajában, vizökbe bocsátott tükör segítségével adják a betegnek jövő sorsát tudtára, mint a Demeter-templom forrása Patraiban, vagy a dühös kutyától megmártakat állítják helyre, mint az Alyssos Arkádiában), *Pausanias* pl. az Olympia közelében fekvő és a Kytheros folyóba ömlő forrásról azt mondja (6. 22.), hogy benne a fürdés minden baj és fájdalom ellen hasznos, s a nymphák közül, kiknek templom-kerületéhez ez a forrás tartozott, az egyiket egyenesen *Jasisnak* nevezi.

²⁸⁷ Az epid. 2. 4. 4-ben ezt olvassuk: „az arczszín vissza-szerzése és a nedvkeringés előállítására végett törekedni kell haragot kelteni, vagy jókedvet, félelmet és efféléket“. A gyógyítási mód tehát: pszichikai reactio keltése.

²⁸⁸ Az értelmetlen dittographia (ἀθρόον) helyett ἀνθρωπος-t gondolok a szövegbe. Töredékünk, mint ezt a latin fordításból megállapíthatjuk, „a hetes szám“ könyvéből való. Az „Aphorismák“ végére (8, 18), a hol görög szövegben fennmaradt, nyilván kikerekítés czéljából került.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

²⁸⁹ Ezt a hatást már a diokleszi iratok czimeiből is kiolvashatjuk: van közöttük egy „prognostikon“ és egy: *περί τῶν κατ' ἐτηρέων*. Diokles fönn ismertetett viszonyát a hipp. Gyűjteményhez l. Wellmann-nál: *Die Fragmente der sikelischen Ärzte*, 51—64. l.

²⁹⁰ Erasistratosról ugyan azt halljuk, hogy utazásai közben hippokratesi munkákat gyűjtött.

²⁹¹ *Bakcheios* az epidemiák 3. könyvét adta ki. Többet hallunk a későbbi, Hadrianus korabeli kiadásokról: *Artemidoros Kapiton* és *Dioskurides* teljes recenzióiról.

²⁹² A kosi *Xenophonról*, Praxagoras egy másik tanítványáról, csak annyit tudunk, hogy egy hippokratesi kifejezést magyarázott (a prognostikonból).

²⁹³ *Herophilos* követői között több Hippokrates-magyarázó is akad: *Zenon*, *Kallimachos* stb.

²⁹⁴ Pedig a szótár-írók sora még Erotianos után is folytatódik. A Hadrianus-korabeli *Dioskurides* ὁ νεώτερος γλωττογράφος, éppúgy mint az idősebb Phakas, sok kötetes glossariumot készített az egész Corpushoz, melyet azután *Galenos* a maga szójegyzékében kellőkép felhasznál.

²⁹⁵ „*Alexandrinismus*“ -on csak az ismertetett philologiai munkásságot értve. Mert hogy az alexandriai orvosok nem hanyatlást, hanem épp ellenkezőleg, haladást képviselnek a multhoz viszonyítva, azt már volt alkalmunk hangsúlyozni.

²⁹⁶ A II. könyv bevezetésében (aitiologia) maga mondja: *Non dubitabo auctoritate antiquorum virorum uti, maximeque Hippocratis*. Celsus chirurgiájának viszonyáról a hippokratesihez nagyon részletesen foglalkozik *Gurlt* id. m. I. 334. s. köv. l., s fönti ismertetésem az ő eredményeit összegezi.

²⁹⁷ Galenos az egyetlen görög orvos, kinek proprio sensu vett philosophiájáról beszélhetünk. Ennek terjedelmes és jó tárgyalását l. *Chauvet* munkájában: *La philosophie des médecins Grecs*, 101—576. Galenos kitünő philologus, a ki a szövegkritikának helyesen conservativ elveit állapítja meg és gyakorolja; l. *Littre*, *Oeuvres* stb. I. 120. l.

²⁹⁸ Oreibasios forrásainak *Molinier*-féle összeállításából, melyet orvostörténeti kézikönyveink közölni szoktak, csak tévedésből maradhatott el Hipp. neve.

²⁹⁹ A magyarázók teljes névsorára sehol sem törekedtem. A ki teljességet kíván, nézze meg *Littre*-nek még mindig vezető értekezését: *Oeuvres* I. 80—132: *De la transmission des livres hipp. et de la série des commentateurs de ces livres dans l'antiquité.*

³⁰⁰ L. *Puschmann*, *Gesch. des med. Unterrichts*. Ezt a jól áttekinthető munkát folytatólag is felhasználom.

³⁰¹ 31.: Quodsi vobis non fuerit graecarum litterarum nota facundia, imprimis habetis Herbarium Dioscoridis... Post haec legite *Hippocratem* et Galenum latina lingua conversos... *Hippocratis* de herbis et curis (cibus, Rose), diversosque alios de medendi arte compositos, quos vobis in bybliothecae nostrae sinibus reconditos... dereliqui.

³⁰² *Griech. Studien*, Herm. *Lipsius* zum sechst. Geburtstag, 1894: I. *Ilberg*: Die medizinische Schrift „Über die Siebenzahl“ und die Schule von Knidos, 23.

³⁰³ L. *Monographien* der deutschen Kulturgeschichte, Bd. VII., *Emil Reicke*, *Der Gelehrte*, Abb. 33., 34.; ugyanott: Herm. *Peters*, Bd. III. *Der Arzt u. die Heilkunst*, Abb. 24.

³⁰⁴ Csak példaként említem fel, hogy a hippokratesi Gyűjtemény egyik irata: a περί ἐβδομάδων, melynek eredetije csak egy pár görög nyelvű töredékből ismeretes, most már nem latin fordításaiból érthető meg és rekonstruálható a legjobban, hanem azon arab fordításból és hozzá mellékelt Galenos-commentárból, melyet — a német retroversióval együtt — *Harder* adott ki (*Rhein. Mus.* 48, 434 és *Roscher*, *Die Hebdomadendenlehre der griech. Phil. u. Ärzte*, 44.).

³⁰⁵ A német orvosi incunabulumok jegyzékét a lipcei *Sudhoff* adja most ki monumentalis formában.

³⁰⁶ E tekintetben rendkívül jellemző *Rhazes* egyik baseli

kiadása (1544), a mely a czimlapon a következő szavakkal ajánlja a munkát: *Omnia enim penitus quae habet aut Hippocrates obscuriora aut Galenus fusiora, fidelissime doctriissimeque exponit et in lucem profert.* Tehát Rhazes ilyformán Hippokratést és Galenost még a XVI. században is fölöslegessé teszi!

³⁰⁷ *Rhazes* híres elve volt, hogy az igazságot Aristoteles és Galenos egyezése minden kétség fölé emeli; a kétkedésnek csak ott szabad kezdődnie, a hol azoknak nézete szétágazik.

³⁰⁸ *Gerardus Cremonensis* (1114—1187), a legrégebb és legtermékenyebb arabista fordítók egyike, a ki az arab nyelv és tudomány kedvéért rándult Toledoba, állítólag arabra fordított *Hippokrates-íratokat* is átültetett a latinba. Milyen csábító feladata lehetne a philologusnak: ezeket a syr-arab retortán keresztülment latin fordításokat az eredeti görög szöveggel egybevetni! Pedig a tudós átszarmaztatásnak még ez sem a leghosszabb sora: néha a görögből fordított syr-arab munka a zsidó nyelv formájába öltözött, hogy azután ennek latin fordításaként kerüljön az egyetemi katedrára.

³⁰⁹ A derék Calvus — a hiány és szükség eleven átérzésében — már magának Hippokratésnek korában is megkivánná a latin fordítást!

³¹⁰ Ezt a *Foës*-féle latin fordítást nyomatta le a megfelelő változtatásokkal *Ermerins* a maga Hippokratés-kiadásában (3. köt. 1895).

³¹¹ *Vesalius*, a nagy anatomus, még mindig az arab orvos-írók szorgalmas kiadója volt. — *Baillou* az epidemiákról írt könyvében utal arra a nagy haszonra, melyet az orvos a megfigyelés módjait illetőleg Hipp.-ből meríthet. — *Baglivi*, a szövettan egyik előfutára, úgy beszél Hipp.-ről, mint a kiről felismerte: „esse verum artis medicae ducem et magistrum“. — *A. Paré*, a nagy chirurgus, maga állítja, hogy Galenos olvasása vezette a gyakorlathoz, hogy amputatiók alkalmával az ereket alakósse (1552-től fogva).

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

(Összeállította: *Balla Antal.*)

A

- abaton 27.
Abasszidák 411.
abderai 84.
absolut érték 209.
Abulkasim 412, 413.
Achilleus 130.
acut betegségek 113.
acut betegségek diaetája 73,
113.
Aesculap l. Asklepios.
aesthetika 191.
ἀήρ 7, 11, 236; l. még elemek,
levegő.
Aëtios 402, 414.
agonisztikus kor XIV.
agy 51, 348.
agybetegség 123.
Agyrrhios XXVIII.
Aiakos 339.
Aigimios 85.
Aigina 135, 339.
Aineias v. Aeineios 2.
Ainesidemus 298.
aither 9.
aitiologia 101, 106.
akaras VII.
ἀκριβείη 208.
ἀκρότης 80.
Akron 69, 97, 213.
Akumenos 154, 155.
alaki változatosság 120.
alapérzelmek IX.
alapminőségek:
meleg 54, 59, 65, 71, 121,
204, 206, 212, 217, 347,
357, 383.
hideg 7, 54, 65, 71, 121, 204,
206, 212, 217, 348, 357,
383.
száraz 54, 121, 212, 217, 228,
234, 357.
nedves 54, 121, 204, 212, 217,
234, 357.
édes 54, 59, 71, 213, 218,
220, 226.
keserű 54, 59, 71, 206, 213,
218, 220, 375.
savanyú 59, 72, 218, 220.
sós 118, 226, 354.
alapnedvek l. humorális el-
mélet.
alaptörvények XXXIV.
Aldus 415.
Ἀλήθεια 182.
ἀληθείη 179.

- Alexanor 22.
alexandrinusok 392.
Alkamenes 70, 72.
Alkestis 24.
Alkibiades XL, 155.
Alkidamas XLV.
Alkimos 162.
Alkmaion 49, 204, 213, 215,
224, 234, 347, 349.
állam és az orvosi rend 135.
állat-bonczolás 12, 51, 334, 336.
állat-cultus 24, 300.
állatok 11, 53, 63, 83, 310.
Al-Mamun 411.
álmoskönyv 35.
álmom 33, 51, 65, 229.
álmomfejtés 34.
álmomtan 238.
Amphiaraos 14, 22.
amputatio 371.
Amyneion 13.
Aminos 13.
ἀνανδρεῖς 47.
anarchismus IX.
anatomia 50, 100, 321, 333.
Anaxagoras XXXIX, 5, 50, 68,
71, 338.
Anaximandros 5, 49, 213, 297.
Anaximenes 68, 202, 204, 210,
233, 234, 238, 245.
animistikus hit 335.
anthropologia 264.
Antiphanes 143.
Antiphon reth. 139; soph. 34,
140, 183, 189.
antithesis XII.
aorta 349.
M. Julius Apellas 38.
ἀπεψία 377.
Apollon 15, 18, 23, 165, 395.
Apollonides 97.
Apollonios 365, 394, 395.
ἀποῤῥοαί (Empedokl.) 65.
ἀπόθεσις v. ἔκθεσις 166.
arabismus 408, 414.
arányosság 233.
Archelaos 6, 10, 88, 214, 229,
234, 245, 296.
archonok XXXI, XXXIII.
Areiopag XXXIII.
Aretaios 398, 408.
Aristainetos 89.
Aristeides 39.
Aristophon 154.
Aristomachos 14.
Aristophanes XL, XLIX, 3, 10,
27, 32, 136, 145, 154, 156,
274.
Aristoteles 34, 70, 81, 132, 139,
142, 205, 246, 306, 350.
aristotelesi logika XLVI.
Arnim XLIV.
Artabanos 34.
Artaxerxes 97.
Artemidoros Oneirokritikája 35.
arteriák 349.
ἀσέβεια-pörök L.
Asklepiadai 3, 38.
Asklepiades (prusai) 84, 394.
Asklepieion 15, 27, 42, 80.
Asklepios 15, 23, 43, 152, 163,
165.
atheismus IX.
Athén XX. 43, 95, 135, 152;
népessége XXII; gazdasági
élete XXIV; culturája XXXIX;
orvostudománya 1.
Athena Hygieia 16, 152.

ἄθροισ 9, 46.
 atletika 365, 384.
 atomisták 234.
 atomistika 84, 263.
 átöröklés 285.

Attalion 402.
 auscultálás 375.
 ἀβραμική 231.
 autochthonok XXIV.
 Avicenna 88, 414, 416.
 Ázsia 90, 272.

B

bábák 149.
 babona 18, 28, 37, 46, 176.
 babonás szerek 21, 372.
 Bachtisua 411.
 Bacon 195, 317.
 Baglivi 417.
 Baillou 417.
 Bakcheios 394, 395.
 banausia 163.
 Baumgarten XVI.
 bécsi orvosfacultás 406.
 bélgiliszta 125.
 belgyógyászat 100, 374.
 belső bajok 360.
 betegségek keletkezése 53, 205,
 292, 294, 323.
 Bias 109.
 Birkman 407.
 birói jog XXXIII.
 Bodinus 313.
 bonczolás 66, 76, 333, 407;
 I. még állat-bonczolás.
 borbélyok 362.
 boszorkánykonyha 21, 43.
 botfelvétel 80.
 Branca 367.

Buckle 274.
 Burckhardt 339.
 Busolt XXXIII.
 byzantiumi kor 401.

C

Caelius Aurelianus 402.
 Calvus 415.
 capitalismus XXIV.
 Cassiodorus 404.
 Cassius Felix 402.
 castratio 167.
 Celsus 260, 341, 364, 396, 408.
 charlatan (orvos-) 175.
 Charondas 131.
 Chiron 23, 55, 127.
 chirurgia 129, 290, 360, 365, 391.
 civitas Hippocratica 403.
 Claudios Philoxenos 397.
 comoedia XLIX, L.
 Comte XVIII, 185, 318.
 Condorcet XVIII.
 contagium 19.
 Cornarius 415.
 cultura és fölvilágosodás VI.
 csont 62.
 csont-törések és -ficzamosodások
 365.
 csontváz 338.
 csöcselék XXX.

D

D'Alembert 418.
 Dareios 133.
 Daremberg 412.
 darwinismus 5, 63, 222.
 Delos 94, 339.
 demagog XXXVI.
 demagogia XXXII.

- Demaretos 274.
 demioergos 130.
 Demokedes 2, 69, 97, 132.
 demokratikus fejlődés XIV,
 XXVII.
 demokratia XXXI.
 Demokritos 34, 67, 82, 337, 354.
 δημοσιεύοντες v. δημόσιοι 132.
 Demosthenes 137.
 Descartes XLVI.
 Dexion 17.
 Dexippos 390.
 diaetetika 35, 75, 225, 380.
 diagnosis 189, 327, 374.
 Diagoras 46.
 Διαλέξεις XLV.
 Didymos 395.
 Diels 5, 302, 392.
 differentiatio 278.
 Diogenes (apolloniai) 9, 201, 203,
 210, 230, 245, 247, 296, 302.
 Diogenianos 396.
 Diokles 1, 99, 146, 391.
 Dionysos 23.
 Dioskurides 395.
 dogmatikusok 394.
 dögvész (athéni) 3, 95, 213.
 dokimasia 139.
 Drakon 390.
 dráma XLVIII.
 dualismus (koszologiai) 231,
 243.
 Durkheim XXV.
 durnameis 213.
 dinamikus 231, 244, 248.
- E**
- edalioni bronzlap 134, 138.
 edény-rendszer elmélete 345.
 edzés 324.
 égetés 75, 353, 370.
 éghajlat I. klíma.
 egyén 279.
 egyéni alkat 236, erő XXXIX,
 szempont XIV, természet 327.
 egyéni alkatok tana 356.
 egységre törekvés 194.
 egyformaság tana (Empedokl.)
 60.
 Egyiptom 91, ethnographiája
 292.
 εἶδωλα 67.
 εἶδος 185.
 eisphora XXVII.
 ἐκκλησία XXXIV.
 eklekticismus 233, 398, 419.
 ἔκθεσις I. ἀπόθεσις.
 eleai iskola 50, 185.
 elemek :
 föld 58, 213, 230.
 levegő 10, 20, 58, 213, 230,
 239, 247.
 tűz 20, 58, 213, 229.
 víz 20, 58, 121, 213, 229,
 267, 352.
 előkelőség XXVI.
 előremondás I. prognózis.
 ellentétek elve 224, táblája 53.
 Eleusinion 14, 16.
 Eleusis 16, 21.
 ember és világa 303.
 embryo 235.
 embryologia 6, 9, 63, 77, 249,
 250.
 emésztés 351.
 Empedokles 55, 70, 157, 203,
 211, 234, 236, 243, 251, 299,
 301, 348, 355.

- empedoklesi négyes szám 122, 357.
 empirikus iskola 394.
 empirismus 188, 200.
 Eoiai 24.
 ἐπαιδῆ 129.
 epe 5, 70, 122, 207, 354.
 Ephialtes XXXIII.
 Ephoros 309.
 Epidauria 16.
 Epidaurus 26, feliratok 28.
 Epigenes 162.
 Epikuros 184.
 Epimenides 127.
 epiphaneia 31.
 ἐπιστήμη 52.
 Erasistratos 85, 88, 341, 343, 350, 391, 393, 400.
 eristika 118.
 erkölcs VIII.
 erkölcsi értékek XLVI, relativismus XVII, XLV.
 Erotianos 124, 395.
 érrendszer 12.
 értekezések (orvosiak) 110.
 értelem I. γνώμη és λόγος.
 érvágás 370.
 érzékelés 51, 186, 193, 251, 347.
 érzékeléstan 6, 11, 65, 184, 191, 251.
 érzéki realizmus 216.
 Eryximachos 5, 154, 157.
 eszkü (orvosi) 147, 164, 168.
 eszmék, ált. VII, érzelmiek VIII, rationalisak X, synthetikusok XI.
 ételmegvonás 382.
 étel-ital minősége 382.
 ételtilalmak 300.
 ethika észszerűsítése XLVI.
 Euamerion 22.
 Eubulos XXIX, 137.
 Euenor 154.
 εὐθυνα 139.
 Europa 90, 270.
 Euryphon 3, 69, 71, 76, 88, 354, 368, 372.
 Euripides XXXVIII, XL, XLVIII, 9, 158, 384.
 évszakok 268, 357.
 exact kutatás 211, tudás 332.
 exspectativ eljárás 330.
 experimentálás 197.
- F**
- facies Hippocratica 287.
 fajok elkülönülése 276.
 fej 70.
 fejlődéstani elv 210, 323, 331.
 feltevés 193, 215.
 felvilágosodás fogalma V, XII; philosophiája 245; f. és orvostudomány 152.
 felvilágosodási korszak XII.
 Feuerbach 300.
 Fiastyúk (Pleiades) 269.
 fistula ani 371.
 Foësius 415.
 fogadalmi emlékek 15, 340.
 fogalomképzés XLVI, 193.
 fokozatosság elve 240, 324, 325.
 folytonosság IX.
 formalismus XLIV.
 föld 250.
 földművelés XXIV.
 Fredrich 231, 350.

II. Frigyes 342, 403.

függés érzelme IX.

fül (Empedokl.) 67.

fürdők 373, 386.

füstölés 22, 372.

G

Galenos 35, 88, 124, 256, 261,

310, 342, 344, 352, 358, 395,

398, 408, 416, 419.

galenismus 399.

Ge 36.

genetikus módszertan I. fejlődéstani elv.

Gerardus Cremonensis 413.

Girard XLII.

Glaukias 394, 395.

γνώμη 189.

γνωμολογία 177.

Gomperz LV, 167, 187, 243, 252.

gorgianismus 247.

Gorgias XLIII, 82, 118, 183.

Guiraud XXV, XXX.

Gurlt 144.

γυμναστικής 81.

gynaikologia 76, 100, 371.

gynaikologiai irodalom 150.

Gyrton 87.

gyakorlati élet XV.

gyermekgyógyászat 100.

gyermek lelki élete 12.

gyógyászat I. therapia.

gyógydíjak 30; I. még orvosi honorarium.

gyógyforrások 386.

gyógyíthatatlan betegek 170.

a gyógyíthatatlan fogalma 363.

gyógyszerek 138, 378.

gyógyszer előírása 376.

H

Hagnodike 371.

hagyomány X.

Hain 412.

halál 51 (Alkmaion), 65 (Empedokl.), 387 (hipp. Gyűjt.).

hang és zene 20.

Harder 252.

harmadik rend XXX.

ἁρμονία 59.

harmonia 60.

Harun-al-Rasid 411.

hártya (πάρος) 234.

Harvey 348, 350, 400, 414.

hasonlóság (Empedokl.) 58.

hedonismus XVIII.

Hegel XII.

Helene 129.

Helios 36.

heliaia XXXIV.

Heliodoros 89.

helleboros 379.

hellének 92, 281.

helyi és közös betegségek 295.

Herakleides 79; 394.

Herakleitos 49, 68, 153, 156,

202, 240, 254, 297.

herakleitismus 231.

Herakles 159.

Herder 283, 305, 318.

Heribrand 405.

Herodikos, knidosi: 71, 76,

354; selymbriai: 80, 227,

383, 385.

Herodotos XXXIX, LI, 34, 49,

133, 293, 339.

Herophilos 341, 343, 350, 371,

390, 393.

- Heros Jatros 15.
 Herschel 197.
 Hesychios 396.
 Hesiodos 24.
 hét böles mondásai 108.
 hetes szám 9, **253**.
 hieroskopia 337.
 Hippias XLV.
 Hippokrateses LIII, LIV, 3, 48, 78, 109, 143, 153, 340, 367, 369 és passim; származása 41; születésének napja 98; neveltetése 79; utazásai 84; tartózkodása Thasosban, Thraciában és Thessaliában 87; H. és Athén 95; H. és a perzsa udvar 97; sírja 87, 98; szobra 98; képe (pénzeken) 98; H.-codexek: c. Ambrosianus, c. Parisinus, c. Cassinensis 404; H.-kiadások 2, 391, 396, 415; H.-fordítások 403; H.-commentatorok 393, 409; H. a középkori egyetemeken 405; H. az újkori egyetemeken 407; H. az araboknál 409; H. padja 366.
 Hippokrateses milieu-elmélete **261**
 hippokratesesi gyűjtemény története 389.
 hippokratesesi gyűjtemény könyvei:
 az acut betegségek diaetája: 8, 73, 117.
 Aphorismák: 86, **107**, 192, 256, 292, 324, 364.
 a bajokról: 114, 365, 377, 380, 382.
 a belső bajokról: 385.
 a betegségekről: 73, 122, 253, 375.
 a diaetáról: 35, 75, 81, 83, 100, 111, 114, 158, 204, 214, **225**, 248, 250, 253, 255, 256, 327, 383, 384.
 az egészséges diaetáról: 384.
 az emberi természetről: 122, 178, **205**, 293, 345.
 az epidemiák könyvei: 4, 20, 31, 81, 82, 84, 87, 90, 101, **102**, 105, 106, 123, 192, 227, 255, 256, 268, 291, 295, 323, 324, 328, 334, 335.
 a fogzásról 100, 362.
 a gyermek természetéről v. keletkezéséről 248, 256, 258.
 az emberi test helyeiről 158, 321.
 a hetes számról 122, **252**, 328.
 az izmokról 111, 121, 248, **249**.
 az izületekről 112, 231, **290**, 334, 361, 363, 366, 367, 369.
 a kórjóslatok könyvei 112, 199, 328.
 a kosi prognosisok k. 199.
 a kritikus napokról 111, 324, 377.
 a látásról: 362, 370.
 a levegőről 4, 81, 123, 158, 190, 193, 204, **246**, 256, 294, 392.
 a levegőről, vízről, helyekről 47, **89**, 177, 196, **262**, 351, 398.

- a műhelyről 109, 143, 144, 190, 192.
 a női bajokról 150, 372, 373, 374.
 a nedvekről 122.
 a női természetről 143, 173, 373.
 az orvosi mesterségről 4, 116, 158, 184, 187, 190, 193, 329.
 az orvosról 143, 171, 178, 361.
 a prognosisek k. 83, 94, 99, 199.
 a régi orvostudományról 17, 67, 75, 113, 116, 120, 121, 193, 197, 207, 225, 226, 241, 246, 251, 260, 324, 327, 330, 381.
 a sebekről 369.
 a spermáról 83.
 a szent betegségről 47, 86, 100, 123, 175, 329.
 a szívről 46, 198, 348.
 a terméketlen nőkről 373.
 a tisztességről 46, 172, 173, 176, 178, 179, 182.
 a törésekről 112, 168, 331, 365, 366, 368.
 a törvény 4, 79, 87, 140, 180, 365.
 az utasítások 115, 173, 174, 178, 179, 184.
 hippokratési illetlan 179.
 hippokratési iskola 390.
 Hippon 8, 46, 201, 204, 210, 234, 296, 302.
 hit XVII.
 Holbein 340.
 Homeros 18, 41, 43, 68, 151, 336.
 homo-mensura tétel XLIII.
 hőmérséklet 91.
 humorális elmélet 54, 72, 122, 223, 351, 414.
 Hygieia 15, 165.
 ὕπαρχος 97.
 ὑπόμνημα 104.
 hypostasálás 219.
- I**
- ιατρεῖον 109, 136, 142, 340.
 ιατρικόν (orvosadó) 138.
 ιατρικὸς λόγος (Empedokl.) 56.
 ἱατροὶ δημόσιοι: 1. δημοσιεύοντες.
 ἱατρόμαντις 57.
 iatrometeorologia 264.
 ἱατροσοφιστής 3.
 idegalkat 122.
 idegen invasio XXII.
 idegen orvos 154.
 idegpályák 347.
 időbeli folytonosság 323.
 Idomeneus 130.
 Ikkos 80.
 Ilberg 252, 404.
 imádság 35.
 incubatio (templom-alvás) 27, 33.
 individualismus XIII, XXXV, XXXIX, XLV, 276, 326.
 inductio 196.
 ingyenes gyógykezelés 137.
 intellectualismus XV, XLVII.
 ión természet-bölcsélet XLIII, 5, 45, 68, 201, 262.
 irrigatóik 373.
 ismerettan (orvosi) 183.
 ismerettani elméletek XV.
 ἰσονομία 54.

izlés (Empedokl.) 97.
izlési minőségek 221.

J

járványok 106, 295.
járványok tana 19, 292, 294.
jvasasszony 149, 372.
jellem változhatatlansága 241.
jelszók VIII.
Joannes (alexandriai) 409.
jóslások (vallásiak) 21, 46.

K

Kalchas 22.
Kallikles XLV.
Kant V, XLVI.
katona-orvos 131.
katonai sebészet 360.
Καθαρμοί (Empedokl.) 57.
κατάστασις ὥρέων 105.
καθεστηκός τι σόφισμα 180.
a keletkezés elve 233.
a keletkezés törvényei 206.
képzőművészet XLVII.
kézikönyvek (orvosiak) 110.
kigyó-cultus 31.
Kimon XXV, 339.
Kirke 129.
Klemens Alexandrinus 160.
Kleisthenes XXXI, XXXV.
Kleon L.
Kleophon XXIX.
klíma 91, 106, 265, 282.
klimatológia 83, 105.
klimatologiai bölcsészet 93,
265.
Knidos 44, 132.

knidosi iskola 41, 68, 352, 125.
knidosi tételek 72.
köpölyözés 370.
koponyalékelés 105, 371.
kórházak 142.
Koronis 23.
korszellem XXXVI.
körtörténeti feljegyzések 102.
Kos 80, 89.
kosi iskola 41, 44, 74, 125.
kosmetikai szerek 372.
krasis-tan 54, 62, 356.
Krateuas 86.
Kratinos 8.
a krízis fogalma 377.
Kritias 189, 348.
a kritikus napok tana 254, 377.
Kritodemos 88.
krokydismos 376.
Kroton 44, 49.
krotoni orvosiskola 50, 132.
Ktesias 97, 391.
kuruzslás 38, 140.
kuruzslók 21.
Kutya-csillag (Seirios) 269.
kutya-cultus 16, 31.
κυρσίων 21.
Kyrene 44.
Kyros (idősebb) 132.

L

laikus 113.
laikus ismeretek 48, 158.
Lamachos 143.
Lampon 338.
Larissa 82, 87.
láthatatlan betegségek 188.
latifundiumok (Ath.-ben) XXV.
légzés 64, 349.

lélek 8, 52, 237, 348; l. még
 ψυχή és πνεῦμα.
 lélek sátra (σκῆνος) 84.
 lélektan 7, 8, 10, 36, 51, 56,
 236.
 lélekvándorlás hite 57, 300.
 lelki megrázkódtatások (ἐκπλήξη-
 ξις τῆς ψυχῆς) 275, 316.
 lemosás 273.
 létra 373.
 Leukippos 234.
 G. Leyer 407.
 Lybia 91, 270.
 lipcsei orvos-facultas 406.
 lithotomia 167.
 Littré LV, 415.
 logika (orvosi) 192, 200.
 λογισμός 183, 190.
 λόγος XLIII, 183.
 Lukianos 89.
 luxatiók 365.
 Lysimachos 395.
 λόσις 377.

M

Machaon 22, 41, 129, 130.
 Maffei-feliratok 39.
 magánvaló 218.
 magzat, szétvágása 374; vé-
 delme 166.
 μαῖα l. bábák.
 máj 251, 351.
 makranthropos 258.
 makrocephalosok 92, 285.
 mankó 368.
 Marathon XX, 14.
 maschalismos 336.
 materialismus 239.
 mechanikus 207, 232, 244, 248.

Medve-csillag (Arkturos) 269.
 Μέγας Διάκοσμος (Demokr.) 85.
 megfigyelés 191.
 megismerés 190.
 melancholia 122, 352, 355.
 Melanippos 339.
 Melissos 67, 186, 187, 189, 203,
 205.
 Mendelssohn V.
 Menelaos 130.
 Menon 70, 116, 246, 352, 392.
 μή ὄν (nem-lét) 185.
 mérgek 379.
 metaphysicismus 185.
 methodikus iskola 394.
 metoikion XXVII.
 metoikosok XXII, XXVI.
 Meyer Eduard LVI.
 miasma 19, 294, 295.
 mikrokosmos 84, 229, 257.
 milieu-elméletek 304.
 Stuart Mill 197.
 μισθὸς δικανικὸς XXVIII.
 Mithridates 379.
 Molière 256, 418.
 monismus 202, 205, 231, 243.
 Montesquieu 317, 319.
 montpellier-i iskola 405.
 Moreau 167.
 munkamegoszlás törvénye
 XXIV, XXV.
 mysteriumok 16, 21, 95.
 művelődéstörténet LV, 124.

N

naturalismus 257.
 naturalistikus gyógymódok 39,
 80, 381, 385.
 Nebridák 49.

Nebros 69.
 nedvek 122, 205, 351.
 nedvelmélet l. humorális elmélet.
 Νεῖκος 59.
 nemzetközi kapcsolatok XVIII.
 népbirák XXXIV.
 néphatározat (dogma) 95.
 néphumor L.
 népsouverenitás XXXIII.
 Névtelen (londoni) 8, 81, 205, 213, 246, 354, 392.
 Nietzsche XLV, 109.
 Nikias XXVI.
 νόησις 11, 203.
 νόμος XXXIV.
 nomos és physis XLV, 7, 196, 257, 284.
 νοῦς 7, 10, 234.
 νοῦσος θήλεια 94.
 növekedés (Empedokl.) 65.
 növények 63, 66, 83, 258.
 nyákhártya-gyulladás 353.
 nyálka l. phlegma
 nyilvános előadások 4.
 nyilvános felolvasások 115.

○

objectivismus 74.
 objectiv sensualismus 191.
 oksági viszony 196, 209.
 ὀκροτόκιον 146.
 ὄν (lét) 185.
 Onasilos 134.
 önkénytelen (ὄτι? ἑωρατῶν) 177.
 önmegvalósításra irányuló törekvés VII.
 önsegély 114.
 operatóciók 370.

optimismus XVII.
 ὄψις 33.
 Oreibasios 402, 414.
 Orestes 159.
 organismus (testi) 321.
 orphikusok 254.
 orthopedia 368.
 orvos passim; Homeros korában 129; hatósági 132; erkölcsi magatartása 166, 174; megjelenése 177; viszonya kartársaihoz 149, 178; jogi helyzete 130; választása 138; vallási kötelessége 136; oktanítványok 147.
 orvosi:
 archaeologia 144; felelőtlenség 139; gépek, műszerek 365; honorarium 136, 138, 153, 172; illemtan 174; karok, testületek 43, 137; műszók 389; oktatás 148; privát praxis 137; személyzet 136; szabadipar 140; szakirodalom 111; tekintély 151.
 orvosnők 371.
 orvosság 145, 378.
 orvostudomány:
 kezdete 49; viszonya a valáshoz 13, 40; befolyása a köztudatra 158; feladata 170; népszerűsítése 112; kapcsolata a philosophiával 5, 50, 201, 261.
 osztályozás (logikai) 193.
 ősnemzés 63.

P

- paedagogiai szükség XLI, 109.
 Paionia 15.
 Palladios 124.
 Panakeia 165.
 pantheismus 11, 47.
 Paracelsus 351, 359, **415**.
 παραγγελίη 80.
 parallelismus (lélektani) 237,
 244.
 A. Paré 363, 404.
 Parmenides 6, 50, 55, 68, 70,
 213, 298.
 Pasion XXVI.
 pathologia **351**.
 patika 144.
 Patroklos 130.
 Paulos Aiginetes 402, 413, 414.
 pauperismus XXVIII.
 Pausanias (a periegeta) 28, 339,
 340; Platon Sympos.-ában
 156.
 Peiraieus 16.
 Pelion 127.
 peloponnesosi háború XXX.
 Pelops 339, 403.
 pénzgazdálkodás (Ath.-ben)
 XXIV.
 πέψις (főlés) 351, 377.
 Perdikkas 88.
 περιέχον 298, 318.
 περιέχων ἀήρ 181.
 Perikles XXVIII, XXXIII,
 XXXVIII, XXXIX, 338.
 periodicitas 377.
 περισσώματα (főlöslegek) 70, 76.
 perzsa háborúk XIX.
 pessarionok 373.
 Petrequin 167, 367, 418.
 Petron (aiginai) 7.
 Phainarete 79, 149.
 phainomenalismus 188.
 pharmakologia 146.
 φαρμακοπώλης 144.
 Phasis 92, 286.
 Pheidias (szobrász) XXXIX,
 25; (orvos) 155.
 Phila 88.
 Philagrios 402.
 φιλανθρωπίη 181.
 Philemon 154.
 Philinos 393, 395.
 Philistion 2, 213.
 Philolaos 214, 353.
 phlegma 122, 205, **352**.
 physiognomia 287.
 physiologia 50, 64, 100, **347**.
 physis 326, 330; l. még nomos
 és physis.
 πίνακες 28.
 Pindaros 43.
 Pittalos 136, 137.
 plastikai műtét 367.
 Platon XXVI, XLV, 2, 81, 132,
 139, 140, 141, 146, 147, 149,
 154, 155, 158, 162, 163, 171,
 227, 262, 291, **304**, 349, 352,
 376, 386, 391.
 pleuritis 76.
 Plinius (idősebb) 338, 379.
 πνεῦμα 247, **248**, 293.
 pneumatikusok 249.
 Podaleirios 22, 41, 129, 130.
 Poincaré 217.
 Polybios **308**.
 Polybos 125, 178, **205**, 345,
 352, 390.
 Polykleitos XL, XLVIII.

- Polykrates 133.
 porusok (πόροι) 65, 240.
 Poseidonios 310.
 positivizmus 318.
 Potidaia 388.
 pragmatizmus 184.
 Praxagoras 125, 300, 390.
 Praxithea 79.
 primordialis eszmék IX.
 προδιάρθρωσις 227, 242.
 Prodikos 156, 353.
 prognosis 107, 178, 198.
 prognostika 74, 101.
 proletárság (Ath.-ben) XXVIII.
 prosector 343.
 Protagoras XLIII, 46, 118, 182,
 185, 188.
 Psammetichos XXIX.
 Pseudo-Oreibasios 403.
 ψυχή 7, 236, 249.
 psichiatria 100, 240.
 psychologia i. lélektan.
 πσιάνη 75, 378.
 Ptolemaios 313.
 Ptolemaios Philadelphos 341.
 pulsus 89; -tan 350.
 Puschmann 342, 405.
 pyretologia 378.
 Pythagoras 49, 224, 254.
 pythagorizmus 53, 299.

R

- rabszolgák XXIII, 147.
 radicalizmus XI.
 rationalizmus XV, XLVII, LI.
 Ratzel 319.
 rázás (succussio) 368.
 realizmus 190, 215.
 recept 21, 31, 39, 376, r.-iro-
 dalom 371.
 regényirodalom 85.
 reliquia-gyűjtés 339.
 rendszerezési hajlam 235.
 részvétel az állami életben
 XXVII.
 Rhamnus 14.
 Rhazes 411, 413.
 retorika XLIV.
 rhinoplastika 367.
 rhizotomikon 146.
 rhizotomos 127, 128, 144, 146.
 Richer 405.
 Riolan 333.
 Rip van Winkle 128.
 Roscher 253.
 Rohde 336.
 Rose 404.
 Rufus (ephesosi) 400.
 ρουφήματα 382.

S

- sal Atticus LI.
 Salamis XX, XXI.
 salerno i iskola 336, 403.
 Salisbury János 405.
 sanatoriumok 39.
 Sauromatai 92.
 Dr. Schenck 236.
 Schultze 348.
 sebkezelés 369.
 secretiók (váladékok) 189, 353,
 375.
 secták (orvosiak) 398.
 semeiotika 101, 199.
 sensualizmus 190.
 Sergios 410.
 séták 385.

sicíliai orvos-iskola 69.
 σικόα 370.
 skepsis 117.
 skythák 92, 276, 286 ; tetoválása 288.
 socialis energia 120.
 socialis politika XXVIII.
 Sokrates XXXVIII, XL, XLVI, 6, 10, 17, 139, 149, 154, 155, 162, 183, 330.
 σωλήν 174.
 Solon 253.
 sophisták XLII, 115, 117, 183, 325.
 sophistika 161.
 sophistikus stilus 119.
 Sophokles XXXIX, XLIX, 16.
 Soranos 78, 88, 372, 400.
 specializálás 100, 362.
 H. Spencer 277.
 spencerismus 278.
 σπέρματα 6.
 spiritualismus 162, 249.
 Sphyros 22.
 Stasikypros 134.
 στῆλαι 28.
 Stephanos (athéni) 402, 409.
 sthenikus alapvonás XVII.
 stoa 249.
 stoikusok 184.
 Strabon 310, 312.
 strategia (Athénben) XXXII.
 subjectiv szempont 73.
 suggestio 174.
 suggestiv gyógyítás 29.
 Syennesis 12.
 synthesis XII, 326.
 szaglás 67.
 szakszerűség 113, 118.

szám-mystika 9, 252.
 származástan 63, 250.
 szellemek (a vallásban) 19.
 szem 67.
 szemérem védelme 192.
 szemészet 100.
 színelmélet 67.
 szív 12, 61, 123, 348.
 szokás 223, 324.
 szokások (ἔθιμα) 193.
 szótár (hippokratesi) 394.
 született bajok gyógyítása 368.

T

tagadás X.
 H. Taine 289, 318.
 tanács (βουλή) XXVIII, XXXIV.
 tapintási és hőérzetek 213.
 táplálkozás 222, 227, 357.
 Tarde 277.
 Tarentum 134.
 társadalmi szerződés XLIV.
 tartózkodási hely változtatása 386.
 τέκμαρσις 73.
 Telemachos 15.
 települési és népesedési viszonyok Athénben XXII.
 tengeri flotta (Athénben) XX.
 terhesség elleni szerek 374.
 természet 328.
 természetbölcselet 1. ión természet-bölcselet.
 természetes 81.
 természetes vallás XVII.
 természetfölötti XVII.
 természetjog XLV.
 természettörvény 196.

- természettudományi világnézet 177, 195.
 testgyakorlás 383.
 tetoválás 29, 288.
 Tetrabiblos (Ptol.) 313.
 τέχνηαι XLII, 118.
 Thales 44, 68, 201, 202, 204, 210, 244, 245.
 Thasos 84, 105.
 θεῖον 46.
 Themistokles XX, XXII.
 theogonia 128.
 Theophilos 154.
 Theophilos Protospatharios 402.
 Theophrastos 12, 61, 65.
 θεός ἐκ μηχανῆς XLIX.
 therapia passim és 359.
 Theseus 339.
 thesis XII.
 Thessalia 87, 89, 93.
 Thessalos, Hippokrates fia, 69, 96 (apokryph beszéd); 79, 88, 125, 390.
 Thessalos (tralleisi) 394.
 theurgikus gyógykezelés 127.
 tholos Epidaurosban 27.
 Thracia 84, 90.
 thrákok és illyrek 90.
 Thukydides, a történetíró, XVI, XXXIX, XL, LI, 97, 339.
 Thukydides, Perikles ellenfele, 338.
 Thurioi 131.
 Timarchos 147.
 tisztítás (vallási) 20.
 tisztító áldozatok 128.
 többféleség elve (az egységgel szemben) 194.
 tömeg XXXV; -psychologia XXXVI.
 τόπος — τρόπος 247.
 Töply 344, 346.
 eszmék törekvési körei VIII.
 tornatanító 81.
 tornázás 385.
 törpe birtokok (Athénben) XXV.
 történelmi materialismus XXI.
 történeti hagyomány 417.
 történetírás LI.
 törvényszerűség (a természetben) 195.
 Toxaris 97.
 Traumatias 143.
 cena Trimalchionis (Petron.) 340.
 trikkai cultus (Asklepios) 23.
 Trophonios 22.
 a tudás relativismusa XLIII.
 tükör (orvosi) 374.
 tünetek (a betegségben) 74.
- U**
- universalismus XLV, 83, 229, 256, 257.
 üresség (κενόν) fogalma 61, 66.
 ütér 83.
- V**
- vágás (a chirurgiában) 75, 167, 370.
 vagyonosság (Athénben) XXVI.
 vagyoni ellentét (Athénben) XXVI.
 vallás VIII, XVI.
 vallási megifjítás (a cultusban) 20; hangulat (az Asklepiadainál) 80; érzelmek IX.

a valódiság kérdése Hipp.-nél

124.

valóság hite 105.

Varro 396.

vegetarianismus 382.

a véletlen 177, 196.

vénák 349.

vér 61, 122, 123, 205, 206, 352 ;

-keringés 349.

verbalismus 401, 419.

vérmérséklet 358.

Vesalius 343, 417.

világlélek 234, 237.

a világ részei 254.

viszonyosság (az eszmék közt)

IX.

vitairodalom (orvosi) 119.

vivisectio 198, 341.

W

Wellmann 74, 146.

Wilamovitz LV, 90, 207, 400.

Windelband XXXVII.

Chr. Wolff VI.

würzburgi egyetem 407.

X

Xenokritos 395.

Xenophanes 202.

Xenophon XXV, 132, 139, 154,
162.

Xerxes 282.

Z

zeugiták XXXII.

Zeus Uranios 37.

Ziebarth 137.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
<i>Bevezetés</i>	
1. A felvilágosodás fogalma	V
2. A görög felvilágosodás	XIX
<i>I. Az orvostudomány Athénben</i>	
1. Az orvosi gyakorlat	1
2. A philosophusok	5
3. Az istentisztelet	13
<i>II. Vallás és orvostudomány</i>	
1. A kezdet	18
2. Epidauros	26
3. Asklepiadai	38
<i>III. Az orvostudomány kezdete</i>	
1. Alkmaion és Empedokles	48
2. Euryphon és a knidosi iskola	68
<i>IV. Hippokrates élete . . . . .</i>	78
<i>V. A hippokratesi könyvek genesise . . . . .</i>	99
<i>VI. A görög orvos a Kr. e. V. században</i>	
1. A hatósági orvos	127
2. Az orvos munka közben	142
3. Az orvos a társadalomban	151
<i>VII. A hippokratesi Gyűjtemény etikája . . . . .</i>	164
<i>VIII. A hippokratesi Gyűjtemény ismerettana és logikája . . . . .</i>	182

IX. <i>A hippokratesi Gyűjtemény és a philosophia</i>	
1. A philosophia ellen	200
2. „A régi orvostudomány“ könyve	207
3. Az új bölcsészet az orvostudományban	225
4. Mysticismus az orvostudományban	246
X. <i>Hippokrates milieu-elmélete</i>	
1. Maga az elmélet	261
2. Előzmények	290
3. Az elmélet folytatólagos története	304
XI. <i>Az orvostudomány a hippokratesi Gyűjteményben</i>	
1. Általános nézetek és elvek	320
2. Anatomia	333
3. Physiologia és pathologia	347
4. Therapia	359
XII. <i>Hippokrates mint hagyomány</i>	389
<i>Jegyzetek</i>	420
<i>Név- és tárgymutató</i>	488
<i>A címlap képe: kosi érem Hippokrates ábrázolásával és a név kezdőbetűivel (l. 98. l., a hol a 10. sorban: Két ilyen érczdarab h. olv. Pár i. é.).</i>	

SAJTÓHIBÁK

- V. l. 9. s. Mendelsohn h. olv. *Mendelssohn*
XXXI. l. 15. s. 4. ión phylenek h. olv. *4 ión phylenek*
7. l. 5. s. nemzedéket h. olv. *nemzedékét*
57. l. 11. s. Καρμῶι h. olv. *Καθαρμῶι*
78. l. 13. s. ítéletére h. olv. *életére*
94. l. 23. s. „prognosis“ h. olv. *„prognostikon“*
146. l. 30. s. készít-ette h. olv. *készít-tette*
158. l. 1. s. „a szelekről“ h. olv. *„a levegőről“*
258. l. 26. s. universalismusnak h. olv. *„universumnak“*
323. l. 14. s. fejtí h. olv. *fejtí ki*
354. l. 27. s. Euryphos-nál h. olv. *Euryphon-nál*
394. l. 26. s. megértése h. olv. *megértésé*

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

KÖNYVTÁRA 2111 /19 11 N. SZ.